

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ,
ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ

КРАЇНСЬКА
НАЦІОНАЛЬНА
РЕВОЛЮЦІЯ
XVII ст.
(1648 – 1676 рр.)

До 360-річчя
Української
національної
революції

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

КРАЇНСЬКА

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ,
ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ

НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ XVII ст. (1648–1676 рр.)

Київ

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія»

2009

УДК 94(477)„1648/1676"

ББК 63.3(4 Укр)44

С 51

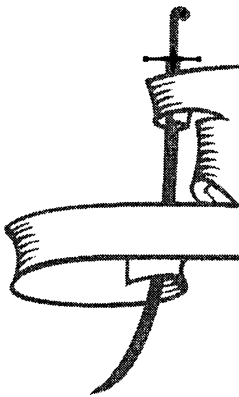
У праці на ґрунтовній джерельній базі та з урахуванням досягнень вітчизняної і світової історичної думки в царині дослідження революційних рухів раннього нового часу зроблено спробу представити феномен Української революції XVII ст. в сукупності та взаємодії його політичних, соціальних, економічних і ментально-свідомісних складових, а також показати її роль і місце в українській і європейській історії.

Розраховано на вчителів, наукових працівників, викладачів та студентів вузів, широкий читацький загал.

ISBN 978-966-518-522-2

© Смолій В. А., Степанков В. С., 2009
© Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009

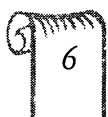

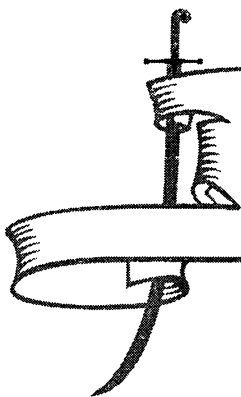

ЗМІСТ

Переднє слово	7
Розділ 1. Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху раннього нового часу	11
1.1. Історіографічний образ Української революції. Джерела дослідження проблеми	11
1.2. Типологізація, хронологічні межі, періодизація та со- ціальна база революційної боротьби в Україні	33
1.3. Українська революція у порівняльно-історич- ному аналізі	43
Розділ 2. Наростання в українському суспільстві опозиційних настроїв польському політичному режиму. Початок Української революції	61
2.1. Загострення суперечностей в основних сферах життєдіяльності українського соціуму	61
2.2. Наростання суспільно-політичного конфлікту в Речі Посполитій	71
2.3. Підготовка і початок збройного виступу на Запорозжжі. Перші перемоги	77
2.4. Піднесення національно-визвольної боротьби та її трансформація у революцію (літо–осінь 1648 р.)	88
Розділ 3. Національно-визвольна боротьба українців у 1649–1652 рр.	99
3.1. Українсько-польське воєнно-політичне протистояння зими–літа 1649 р.	99
3.2. Облога Збаражя. Зборівська битва	108
3.3. Воєнні дії зими–весни 1651 р.	118
3.4. Битва під Берестечком	130
3.5. Завершення воєнної кампанії 1651 р.	144
3.6. Батозька перемога	159

Розділ 4. Селянська війна 1648 — першої половини 1652 рр.	
Закладення основ соціальної політики	171
4.1. Переростання соціального протесту в Селянську війну, її перебіг та наслідки	171
4.2. Засади соціальної політики гетьманського уряду	182
4.3. Поява нових соціальних орієнтацій. Зміна принципів формування соціальної лінії поведінки	194
Розділ 5. Злам польської і становлення української політичної системи	202
5.1. Становлення політичної системи українського суспільства	202
5.2. Особливості національного інституту політичної влади	210
5.3. Політичні відносини та норми їх регулювання	225
Розділ 6. Зародження української державної ідеї. Боротьба за створення національної держави	240
6.1. Формування засадничих принципів української державної ідеї	240
6.2. Боротьба Б. Хмельницького за реалізацію програми державного будівництва	249
6.3. Створення Української держави, її особливості та функції	257
Розділ 7. Вплив геополітичного фактора на результативність Української революції. Боротьба української дипломатії за збереження революційних завоювань	271
7.1. Ускладнення геополітичної ситуації в зв'язку з розгортанням революційної боротьби. Становлення української дипломатичної служби	271
7.2. Мета та основні напрями зовнішньої політики уряду Б. Хмельницького на початковому етапі революції	283
7.3. Українсько-російський договір 1654 р. та геополітичне становище Української держави у другій половині 1650-х рр.	294
Розділ 8. Завершальна стадія Української національної революції	304
8.1. Громадянська війна 1658–1663 рр. Її політичні та соціально-економічні наслідки	304
8.2. Піднесення національно-визвольної боротьби у 1663 — першій половині 1668 рр. Об'єднавчі проекти українських гетьманів	326
8.3. Загострення політичного протистояння у 1668–1676 рр. Поразка революції	339
Роль і місце Національної революції в українській історії	353
Джерела та література	361
Показчик імен	437

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

Минуле кожної країни і кожної нації ототожнюється в історичній пам'яті поколінь з епохальними періодами і подіями, які з плином часу не втрачають своєї актуальності і багато в чому наперед визначили магістралі історичного поступу. Такими в українській історії на зламі середньовіччя і нового часу стали революційні події середини XVII ст. Революція не лише внесла нову якість в боротьбу українського соціуму за незалежність і право на самостійне державне існування. Її прями чи опосередковані впливи відчуло на собі не одне покоління українців. Відомий український історик М. Грушевський порівнював Українську революцію, яка збагатила політичну культуру і політичну практику «змаганнями й ідеями, що стають боевим прапором для віків, святощами для одних і страхом для других», із «значенем реформації для німецького народу, французької революції для Західньої Європи». І ніби вторячи йому, майже через століття інший, на цей раз канадський дослідник Ф. Сисин наголошував: «Вважати Хмельниччину негативним явищем означає відкидати центральну подію української історії, яку за її значенням можна порівняти з Хрещенням 988 р. або національним відродженням початку XX ст.».

Дійсно, в середині XVII ст. на українських теренах відбувся грандіозний революційний вибух, який докорінним чином змінив їхній політичний і соціальний розвиток, стан господарських відносин, призвів до утворення національної держави у вигляді козацької України, відіграв винятково важливу роль у розвитку національної свідомості, збагаченні арсеналу засобів і методів національно-визвольних рухів

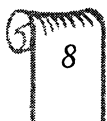

українців. По суті, йдеться про складний суспільно-політичний феномен раннього нового часу, породжений специфікою перебігу історичного процесу на етнічному українському ареалі й типологічно споріднений із масштабними соціальними й національними рухами в ряді країн Центральної і Західної Європи, що вступали в період вироблення кардинально відмінних від середньовічних суспільних відносин.

Сьогоднішній інтерес громадськості до доби Української революції цілком зрозумілий. Адже події понад 350-літньої давнини виявилися напрочуд подібними до тих, що переживає нині суспільство. Громадськість намагається позбутися тих ідеологічних стереотипів, які вкорінювалися у її свідомість протягом не одного десятиліття років. Вона нарешті хоче почути правду про те, які ж процеси відбувалися в Україні в середині XVII ст., в добу, що за тією ролюю, яку відіграв у них великий український володар, довгий час називали Хмельниччиною. Люди хочуть почути від фахівців, що спровокувало Українську революцію; за що загинуло кілька мільйонів українців; що відбувалося в полковому містечку Переяславі; чим була для нашої держави українсько-російська угода 1654 р.; прослідкувати тяглість започаткованих нею процесів, які в тих чи інших варіантах продовжують переслідувати нас багато і багато десятиліть.

І хоча історичні аналогії є доволі умовними, але без них ми будемо обмежені в своїх можливостях моделювати наш нинішній та майбутній поступ. Тому надзвичайно важливим і актуальним залишається досвід Української революції XVII ст. в розбудові держави, соціально-економічній і зовнішній політиці, конфесійній і етнічній сферах життя українського суспільства, у виробленні ідеї, яка виступала б об'єднавчою засадою для населення різних регіонів України.

В останні роки науковці намагаються по можливості знайти відповіді на поставлені питання. Підготовлено нові збірники документів, опубліковано цикли статей, побачила світ низка індивідуальних і колективних монографій, які позначені новаційністю трактування цілого ряду спірних моментів української політичної історії раннього нового часу. Разом із тим історична наука серйозно заборгувала у створенні цілісної, позбавленої деформацій та перекручень панорами цієї визвольної епопеї, що за своїми масштабами не мала собі рівних серед європейських революційних змагань ранньомодерної доби. Як наслідок — маємо недостатній стан розробки її теоретичних проблем. До сьогодні залишаються дискусійними питання її причин, сутності, типології, хронологічних меж, періодизації, особливостей, ролі й місця у вітчизняній та європейській історії. Наприклад, саме брак знань, а не різноманітність концептуальних підходів, породив сумну практику довільного вживання термінів «повстання», «війна», «революція» для означення типології подій (можна зустріти випадки використання авторами як синонімів в одній і тій самій праці назв «козацьке повстання», «селянська війна», «козацька революція» тощо). Сьогодні на цьому тлі виникає ще одна проблема. Йдеться про заперечення в певних наукових колах доцільності застосування до реалій

XVII ст. таких дефініцій, як «національний», «нація», а також «Україна», «український» як назв території і народу, котрий проживав на «руських землях» Речі Посполитої.

Крім заданих, існує безліч інших питань (назвемо хоча б співвідношення національно-визвольного, конфесійного й соціального аспектів боротьби; розвиток національної самосвідомості; політичні програми угруповань еліти; політичну культуру тогочасних станів; роль особи і мас; боротьбу монархічної і республікансько-олігархічної тенденцій політичного розвитку козацької України; соборність держави; формування державної еліти; роль геополітичного фактора; масштаби руйнувань; створення нової політичної системи та її функціональну результативність; вплив на розвиток міжнародних відносин у Центрально-Східній, Східній і Південно-Східній Європі тощо), без висвітлення яких неможливо ані подолати схематизм у розумінні сутності Української революції, ані збагнути складності та суперечності її розвитку, ані відтворити цілісний подієвий зріз, ані вийти із зачарованого кола накинутого вітчизняній історіографії самовтішеного самоприпинення в оцінці її ролі й місця в європейському революційному процесі (до речі, без урахування величезного теоретичного досвіду дослідження самого процесу, накопиченого світовою науковою думкою, всі спроби осмислення його української складової навряд чи виявляться результативними).

У 90-х рр. минулого століття нам вдалося певною мірою (виходячи з наявного історіографічного доробку та можливостей джерельної бази) заповнити цю прогалину кількома монографічними розробками, присвяченими політичним подіям української історії раннього нового часу, і серед них працю «Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.)», що вийшла друком у 1999 р. у серії «Україна крізь віки». До проблематики революційної боротьби в козацькій Україні ми постійно зверталися і надалі.

Пропонована сьогодні увазі читача книга не є повторенням видання 1999 року. У процесі її підготовки ми спробували відійти від традиційної структуризації викладу за його подієвою основою (зауважимо, що на сьогодні перебіг революційних подій уже достатньо деталізований, хоча ми ніякою мірою не ставимо під сумнів важливості уточнення й збагачення подієвої канви з появою нового фактичного матеріалу). На цей раз наша увага акцентувалася переважно на важливих проблемних складових єдиного революційного потоку, які акумулюють у собі надзвичайно великий і різнобічний комплекс факторів. Це і геополітичні реалії центрального і центрально-східного регіонів Європи, в силовому полі яких перебувала Україна; і рівень її економічного розвитку та політична ситуація всередині країни; це і вибудова складної ієрархії соціальної взаємодії; це і відмінності засадничих принципів функціонування державних організацій і систем, з якими волею історичної долі доводилося вступати у різного роду відносини національним державним та політичним інституціям; це і розстановка політичних сил; і економічний та військовий потенціал; і рівень

політичної культури елітарних прошарків; і особливості національного характеру та рівень розвитку національної свідомості й політичної культури суспільства; зрештою, мудрість урядової політики (причому як у внутрішньодержавному, так і міжнародному сенсах) тих, хто на тому чи іншому етапі розвитку революції перебував при владі.

Гадаємо, такий підхід дає змогу представити виважену наукову модель цього унікального феномена українського цивілізаційного процесу у взаємопереплетенні та взаємозбагаченні таких його важливих вимірів, як ментально-аксеологічний, національно-визвольний, державотворчий, політичний, соціальний тощо. При цьому всі наші узагальнення, а також висвітлення перебігу подій засновуються на тій джерельній базі, яку вдалося зібрати завдяки наполегливим зусиллям у площині евристичних пошуків не одного покоління науковців.

Поява монографії була б неможливою без вагомих напрацювань у царині українського раннього нового часу кількох генерацій дослідників, як українських, так і зарубіжних. Насамперед хотілося б згадати науковий доробок таких учених, як М. Андрусак, О. Апанович, П. Борек, В. Борисенко, І. Борщак, М. Брайчевський, В. Брехуненко, А. Бульвінський, С. Величенко, Л. Винар, М. Возняк, З. Вуйцик, В. Газін, В. Гарасимчук, В. Голобуцький, В. Горобець, М. Грушевський, А. Гурбик, О. Гуржій, О. Гурка, Я. Дашкевич, Д. Донцов, Д. Дорошенко, В. Дядиченко, В. Ейнгорн, Л. Заборовський, В. Замлинський, Я. Качмарчик, М. Кордуба, М. Костомаров, М. Крикун, І. Крип'якевич, Л. Кубаля, Р. Лащенко, В. Липинський, Т. Мацьків, Л. Мельник, Ю. Мицик, М. Нагельський, А. Окнишевич, Я. Перденя, М. Петровський, С. Плохий, Н. Полонська-Василенко, О. Путро, Г. Саїн, П. Сас, І. Свешніков, Г. Сергієнко, В. Сергійчук, В. Серчик, Ф. Сисин, С. Соловійов, М. Стахів, Н. Стеньгач, О. Струкевич, О. Субтельний, Т. Таїрова-Яковлева, О. Терлецький, О. Тисс-Крохмалюк, Я. Федорук, Б. Флоря, М. Франз, Т. Хінчевська-Генель, Т. Чухліб, Ф. Шевченко, С. Шелухін, В. Щербак, М. Яворський, А. Яковлів та багатьох інших, у працях яких розкриваються різні аспекти суспільно-політичної історії, а також порушено важливі соціальні та економічні проблеми, досліджуються політичні програми українських гетьманів, їх боротьба за реалізацію державної ідеї та фундацію Української держави, а також за визнання її чинності європейською спільнотою на міжнародному рівні.

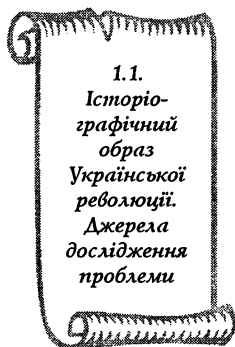
Висловлюємо вдячність своїм колегам, друзям, опонентам, усім, хто так чи інакше — або щирою порадою, або критичними зауваженнями, або наданими у наше розпорядження джерелами з особистих зібрань — прилучився до створення цієї книги. Ми свідомі того, що деякі її положення мають дискусійний характер, якісь факти будуть переглянуті й уточнені в процесі подальшої пошукової роботи. Однак щиро сподіваємося на те, що читач знайде на її сторінках багато відповідей на питання, що його хвилюють.

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ
1648–1676 рр. У КОНТЕКСТІ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО
РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ
РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Спроби наукового осмислення комплексу подій середини XVII ст. в Україні започатковуються майже по їх слідах. Між тим, створюваний протягом не одного століття історіографічний образ Української революції виявився далеко не адекватним своєму реальному прототипу. По суті, його вибудова у різний час суворо регламентувалася певною панівною загальною концепцією, яка практично не залишала для науковців можливостей відступу за чітко визначені межі оціночних координат. В історіографічній традиції сусідів України, здавалося, було зроблене все можливе, щоб звести це неординарне і типологічно складне явище в українській історії до тривіального регіонального конфлікту, локалізованого східними кресами Речі Посполитої. Відповідно українська історіографія, намагаючись все ж таки наблизитися до суті проблеми, постійно відчувала себе в «прокрустовому ложі» моральних зобов'язань перед суспільством і поза своєю волею впадала в іншу крайність – героїзації національного історичного процесу (принаймні, до тих пір, доки можливість для цього існувала).

Вочевидь, найбільш рельєфно показати причини та окреслити ситуацію, що склалася навколо дослідження однієї із найважливіших сторінок українського історичного процесу раннього нового часу, вдалося В. Липинському. «Наша теперішня історіографія, – зазначав він, – розвиваючись під впливом трьох чинників: ідеології державності російської, ідеології державності польської і національно-культурної, демократичної і недедержавної, ідеології української не дає відповіді на питання, котрі виходять поза рамки того, так чи інакше ідеологічно обмеженого, досліду нашої минувшини...».

Зосередимо увагу на питанні, яких деформацій зазнав комплекс проблем, пов'язаних із революційною боротьбою українського народу на зламі середньовіччя – раннього нового часу, насамперед у польській і російській історіографічних традиціях, а також зробимо зріз основних методологічних підходів, якими обумовлювалося їх трактування в українській історичній думці.

Концепція «домової (громадянської) війни», яка домінувала у польській історіографії XIX–XX ст. і нині ще значною мірою продовжує впливати на погляди польських істориків, свій початок бере у другій половині 50-х рр. XVII ст., коли польський поет й історик С. Твардовський уперше сформулював погляд на «козацькі війни» за Б. Хмельницького як «громадянську (домову) війну» між збунтованим хлопством і шляхтою. Отже, йшлося про соціальний конфлікт, в основі якого лежали, з одного боку, «хлопська нечувана ненависть до своїх власних панів», а з іншого – «безкарне свавілля, внутрішні недовір'я, пиha й надмірно розбуянні вольності». Іншим співтворцем цієї концепції став учасник воєнних дій середини XVII ст., класик польської історіографії В. Коховський, котрий також зобразив події «домовою війною» у світлі козацько-польського протистояння.

У традиціях запропонованих підходів у працях відомих польських дослідників другої половини XIX – початку XX ст. К. Шайнохи, А. Яблоновського й Ф. Равіти-Гавронського ігнорувалися національні та релігійні причини повстання українців, підкреслювалася «цивілізаторська місія» польських меча, хреста й плуга в Україні, проповідувалася доктрина «антемурале» («передмур'я», оплоту християнства проти антихристиянства, варварства). Боротьба українців за незалежність трактувалася «домовою війною» козацтва й хлопства, з притаманним їй руйнівним характером. Водночас К. Шайноха та А. Яблоновський намагалися обґрунтувати ідею про відсутність «спільності» чи «братерства» між козаками й селянами: «...про хлопа в цілому козак не дбав, легковажив ним... Справа козаків не була в цілому справою селянина, землероба». Знаний історик Ф. Равіта-Гавронський, заперечуючи існування національно-релігійного конфлікту (процес колонізації він розцінював як вплив культури вищого рівня), аналогічно до своїх колег, також розглядав події 1648 р. «домовою війною» – боротьбою держави проти «козацької анархії». На його переконання, повсталі козаки і поспільство не мали жодних політичних планів, а керувалися інстинктом своїх почуттів, ненавистю до всякої влади, всякого суспільного порядку. «Грабунок і свавілля, – писав він, – були ідеалами тієї козаччини, на чолі якої стояв Хмельницький». За оцінкою Ф. Сисина, його праці започаткували «нову тенденцію расистського націоналізму в польській науковій думці, коли минувшина правила за доказ того, що українці не придатні для державності».

У 20–30-х рр. ХХ ст. польські дослідники, поряд із подальшим обґрунтуванням ідеї «домової війни», починають визнавати факт посилення соціального тиску на козаків, помилковість політики щодо них польського уряду, важке становище поспільства. В окремих розвідках (наприклад, О. Гурки, А. Кубалі, В. Томкевича) змінювалися акценти в характеристиці постаті Б. Хмельницького, висловлювалася думка, що з часом повстання почало набирати національного характеру, однак такі праці залишалися поодинокими. У створених протягом цього часу шкільних підручниках підкреслювалася провідна роль польської культури у поступі цивілізації в українських землях, заперечувалося існування «національних причин» вибуху повстання 1648 р.; їхні автори уникали характеризувати його польсько-українським конфліктом, трактуючи по-старому «домовою війною» між мешканцями однієї держави, котрі мали різні інтереси («колотнеча у родині»). Ось, наприклад, як описував події 1648 р. В. Гжималовський: «Хлопи в Україні, Поділлі, Волині й Червоній Русі повстали проти своїх панів і за зазначений утиск чинили страхотливу помсту. З'єднавшись з козаками, палили села й містечка, вирізували шляхту й жидів, вдавалися до нечуваних жорстокостей, насильств і злочинів».

Таким чином, концепція «домової (громадянської) війни» засновувалася на підкресленні цивілізаторської ролі Польщі щодо України; замовчуванні факту існування українського народу як етнічного суб'єкта Речі Посполитої, його нерівноправного становища, запереченні існування національно-релігійного протистояння; зведенні причин повстання 1648 р. лише до соціального чинника – утисків козаків і надмірного визиску поспільства; підкресленні деструктивної ролі козацтва; трактуванні подій середини ХVІІ ст. не як визвольної боротьби українського народу за незалежне існування, а як громадянської («домової») війни всередині країни, сутність якої зводилася до обстоювання козацтвом (за підтримки поспільства) своїх прав, свобод і вольностей, а відтак заслуговувала на означення як «козацьке повстання», «козацька війна», «польсько-козацька війна» тощо; зображенні боротьби українців у 1648 і наступних роках виключно як апофеозу руйніцтва: вибуху ненависті й інших диких інстинктів, масової різни винних і невинних, грабежів, погромів тощо; замовчуванні політичних і соціальних цілей повсталих українців, процесів творення Української держави, внутрішньої і зовнішньої політики її уряду, формування української політичної еліти та її поглядів; принциповій відмові у праві українців на самостійне, незалежне від Польщі, життя у власній державі.

У 50-х – першій половині 70-х рр. ХХ ст. в історичній науці Польщі (вочевидь, не без впливу радянської історіографії) було визнано наявність національно-конфесійного протистояння у першій половині

XVII ст., національно-визвольний характер боротьби 1648 р. Як відзначав у 60-х рр. знаний польський історик З. Вуйцик, повстання «набирало все виразнішого характеру всезагальної визвольної війни проти польського панування. Не була то — як хотіли б деякі історики — війна домова, братовбивча, лише війна за незалежність всього руського народу на чолі з козаччиною». Йому вдалося порушити важливі для польської історіографії питання: «“Потоп” — боротьба всього народу з шведським нападом, так! Але “Вогнем і мечем”? Направду українське повстання потрясло основи Речі Посполитої і в союзі з іноземними силами загрожувало цілісності й існуванню Польської держави, але чи є воно вдячним тлом для повісті, що вихваляє богатирство і героїчні змагання поляків у захисті своєї Вітчизни? Чи ж прекрасна сторінка дій польського жовнірства, якою безсумнівно виступала оборона Збаража, може змінити в чому-небудь той факт, що не ми, а хлопці українські і козаки боролися з 1648 р. за незалежність... проти нас?». Відповідаючи на них, дослідник стверджував, що «народ польський сам знає гіркоту неволі і високо цінує боротьбу за незалежність! Дивно так склалося, що одна з найкращих повістей, написаних коли-небудь польською мовою, несправедливо підходить до визвольної боротьби лише тому, що була спрямована проти Польщі». Ця тенденція була продовжена у творчості Я. Пердені, який у завершеній на початку 70-х рр. монографії, присвяченій вивченню діяльності гетьмана П. Дорошенка, стверджував, що Б. Хмельницький добивався здобуття «повної незалежності України».

Однак із другої половини 70-х рр. XX ст. польські історики знову повертаються до концепції «домової війни», й визвольна боротьба українців знову почала трактуватися «козацькою війною» або «польсько-козацькою війною». Власне такою вона виступає у книзі Я. Качмарчика «Богдан Хмельницький», в якій гетьман зображений виразником і захисником інтересів козацтва, а не проводирем національних змагань українців. Щоправда, використовуючи термін «війна домова», окремі вчені не могли не відчувати його штучності. Так, З. Вуйцик в одній із своїх праць підкреслював: «Вжили термін “війна домова”, оскільки точилася вона всередині Речі Посполитої, але усвідомлюємо, що цей термін не є адекватним. Не була то одначе війна у межах одного народу (терміна “нація” намагатимуся уникати, бо він вносить досить багато замішання), а боротьба, можна б сказати, ледь не на життя й смерть між двома народами, польським і руським, чи вживаючи трохи пізнішу термінологію, українським». У спеціальній праці «Війни козацькі у давній Польщі» (1989 р.) він використав термін «велика війна 1648–1654», а події 1648 р. назвав «великим повстанням в Україні». Визнаючи загальнонародний характер боротьби 1648 р., дослідник, тим не менше, звернувши увагу на її руйнівні аспекти,

зазначав: «Люта взаємна різанина, безумний терор; ото, мабуть, найбільш точна характеристика образу літа 1648 року в Україні». Таким чином, як свого часу влучно спостеріг Ф. Сисин, для «чергових поколінь поляків» повстання Б. Хмельницького знову ставало «не стільки конфронтацією двох народів, скільки прикладом безглуздої, руйнівної, дрімаючої у руському люді сили, яка час від часу вибухала у відповідь на польські спроби цивілізації “Дикого Сходу”».

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст., у польській історіографії окреслилася тенденція до переосмислення окремих постулатів концепції «домової війни». Уже неодноразово згадуваний З. Вуйцик у монографії «Ян Казимир Ваза» (1997 р.) характеризував події середини ХVІІ ст. «великим повстанням в Україні», без вживання означення «козацьке», хоча продовжував розглядати його під кутом зору «війни між Річчю Посполитою і Козаччиною». Він визнав факт появи з часом у Б. Хмельницького концепції «незалежної України». Вперше у польській історіографії другої половини ХХ ст. присвятивши монографічне дослідження вивченню перебігу «козацького повстання» впродовж 1648–1651 рр., В. Серчик зобразив його не стільки «козацьким», скільки всенародним (українським). В іншій праці автор визнав, що козацтво «стало носієм української державної ідеї і взяло на себе обов'язок репрезентування формування національної держави...», яке розпочалося ще до 1648 р. Тенденції до переосмислення усталених поглядів на українські події 1648–1676 рр. помітно посилилися на початку ХХІ ст. (В. Бернацький, П. Борек, М. Вагнер, Я. Качмарчик, М. Нагельський, Р. Романський, Л. Осолінський, М. Франз та ін.). У цілому ж такі позиції поки що не визначають загального змісту польської історіографії щодо трактування визвольних змагань українців середини ХVІІ ст., яка традиційно перебуває у полоні стрижневих ідей «домової війни» й міфу «східних кресів».

На зламі ХVІІІ–ХІХ ст. закладаються основи російської концепції українських подій середини ХVІІ ст. Однак ані в імперські, ані в радянські часи їх оцінка як революційних була неможливою, оскільки дії українського народу кваліфікувалися як боротьба за «возз'єднання Русі» після вимушеної багатовікової перерви, викликаної монгольським і татарським завоюванням. Так, російська історіографія, репрезентована науковим доробком Г. Карпова, М. Кояловича, В. Ключевського, М. Павліщева, С. Соловйова, В. Ейнгорна та інших вчених зі світовими іменами, починає розглядати національно-визвольну боротьбу українців під кутом зору добровільної зміни річпосполитського режиму на протекцію московського царя. Як і в польській, у ній замовчувалися питання, пов'язані з розбудовою Української держави, ідеалізувалася політика російського уряду щодо Гетьманщини, а виступи козаків і поспільства різко осуджувалися. Вкрай негативно оцінювалася орієнтація

українських гетьманів на Польщу чи Османську імперію. Неоднозначними були й оцінки діяльності Б. Хмельницького (як і на пізніших етапах, полярність їх здебільшого обумовлювалася досить віддаленими від наукової сфери інтересами). Зокрема, якщо у працях Г. Карпова він виступав талановитим політиком і полководцем, то В. Ключевський бачив у ньому лише людину із «пересічним політичним розумом». Помітним явищем у російській історіографії стала поява праць В. Мякотіна, присвячених суспільно-економічним наслідкам соціальної боротьби в Україні (до речі, він одним із перших почав вживати для її означення поняття «селянська війна»). У дослідженнях першої третини ХХ ст. починають переважувати проблеми українсько-російських відносин у контексті укладення українсько-російського договору 1654 р. (М. Дьяконов, І. Коркунов, А. Одиноць, І. Нольде та ін.); соціально-економічних процесів; започатковується ігнорування національно-визвольної складової боротьби українців. Надалі підходи й оціночні критерії в російській і українській (принаймні, на радянських теренах) історіографіях починають визначатися спільними чинниками, отже розмежовувати ці історіографічні напрями щонайменше до 80-х рр. важко.

У російській історіографії 90-х рр. ХХ — початку ХХІ ст. дослідження визвольних змагань українців у 1648–1657 рр. і ролі в них Богдана Хмельницького посідає далеко не пріоритетне місце. Аналіз наявних праць і зміст дискусій на спільній конференції українських і російських дослідників з нагоди 340-річчя Переяславської ради (Москва, січень 1995 р.), як і на наукових форумах наступного десятиліття, у цілому засвідчує неоднозначність і складність переоціночних процесів, які відбуваються стосовно змісту і мети боротьби, зовнішньої політики Української держави, характеру українсько-російських відносин, сутності Переяславського акту й укладеного договору 1654 р. Хронологічні межі Визвольної війни продовжують традиційно обмежуватися 1648–1654 рр.; чимало істориків і далі дотримуються концепції про «возз'єднання України з Росією» (І. Галактіонов, А. Пушкар'єв та інші). З'явилися також трактування характеру українсько-російського союзу 1654 р. як приєднання України до Росії (А. Іванов), васальної залежності України (Т. Таїрова-Яковлева), возз'єднання у формі конфедерації (Г. Санін), об'єднання (єднання) у розумінні «возз'єднання» (А. Заборовський) тощо. Б. Хмельницький (за винятком праць Т. Таїрової-Яковлевої) зображується талановитим політиком проросійської орієнтації, яка трактується оптимальною для національних інтересів України.

Разом із тим представники новітньої російської історіографічної школи зробили великий внесок у вивчення політики Б. Хмельницького у конфесійному питанні, геополітичного становища козацької України й характеру її відносин із Кримом, Портою і Великим князівством

Литовським (Л. Заборовський); висвітлення позиції гетьмана щодо польсько-російського зближення напередодні Віленських переговорів 1656 р. (Д. Іванов); розкриття окремих аспектів його політики щодо Білорусії й Литви (Є. Кобзарєва). Низку важливих наукових проблем порушив у своїх працях Б. Флоря. Зокрема, він спробував реконструювати погляди козаків на Річ Посполиту у 1648–1649 рр. і процес еволюції політичної програми Б. Хмельницького й старшини, розглянув турецьку політику гетьманського уряду. Чимало уваги з'ясуванню дипломатичних заходів гетьмана у 1654–1657 рр., спрямованих на уникнення протистояння з Кримом і Портою, а також висвітленню внутрішньої і зовнішньої політики уряду П. Дорошенка присвячено в працях Г. Саніна. Г. Ходирєва переглянула питання відносин Росії і козацької України впродовж 1666–1681 рр. Окремо доцільно виділити доробок Т. Таїрової-Яковлевої, яка показала Б. Хмельницького видатним державним діячем, що прагнув реалізувати українську державну ідею, обстояти у 1654–1657 рр. національні інтереси на міжнародній арені, не ідеалізувала політику Москви щодо України, не залишила непоміченими складності й суперечності українсько-російських відносин в останні роки його гетьманування, з'ясувала причини посилення руйнівних процесів у козацькій Україні в 1657–1667 рр., розкрила складний характер взаємин різних старшинських угруповань, довела негативну роль охлократичних настроїв у соціально-політичному житті Гетьманщини тощо.

В українській історіографії, починаючи з кінця XVIII і фактично до кінця XIX ст., за домінування загальної зацікавленості козацькою добою української історії, а отже і Хмельниччиною як апогеєм козацької звитяги, все ж переважувало поверхове, дещо схематичне ставлення до висвітлення її національно-визвольного та державотворчого характеру. Вперше найбільш цільну картину визвольних змагань українців кінця 40-х – першої половини 70-х рр. XVII ст. спробував відтворити анонімний автор «Історії Русів», вживши щодо їхньої характеристики поняття «революція». Виходячи з концепції самобутності й окремішнього існування української спільноти, він, по суті, майже наблизився до з'ясування сутності українських подій середини XVII ст. та виклав їх розвиток із позицій українського патріота, започаткувавши тим самим романтичний струмінь в їх дослідженні, що, правда, припустившись при цьому значних фактологічних помилок.

Усе ж йому вдалося висловити низку важливих положень, які багато в чому визначили погляди на революційні події в Україні його наступників. Зокрема, він зробив наголос на зраді українським панством національних інтересів; провідній ролі козацтва у боротьбі, що призвело до створення Руської держави; непересічній історичній ролі Б. Хмельницького.

Під впливом концепції «Історії Русів» створені праці Д. Бантиша-Каменського і М. Маркевича. Щоправда, перший із названих дослідників оцінював політику гетьманів у світлі їхньої проросійської позиції, вбачаючи сенс і наслідки визвольної боротьби в Україні в поверненні її (як відторгнутої складової) до складу Російської держави. Натомість М. Маркевич виходив із методологічної засади відрубності історичного розвитку України, в призмі чого оцінював зміст боротьби середини XVII ст. Відлуння «Історії Русів» відчувається у творчості Т. Шевченка, який, за слухним спостереженням М. Драгоманова, оспівуючи героїчну боротьбу козацтва за волю, добре розумів її національні й державотворчі засади.

Із середини XIX ст. в українській історіографії утверджується народницький напрям, для представників якого, за спостереженням В. Потялицького, єдиним критерієм при оцінці історичних явищ виступав «інтерес трудового народу», народна воля і народний добробут, а прояви державотворчості народних мас відсувалися на другий план, а то й зовсім ігнорувалися. Один із його представників М. Максимович започаткував науково-критичний підхід до вивчення проблематики Української революції. Він високо оцінював діяльність Б. Хмельницького, першим розпочав досліджувати політичну еліту. Йому вдалося розкрити генетичний зв'язок Гетьманщини з козацькою XVI – першої половини XVII ст., а відтак і з княжою Руссю, водночас його оцінки не зовсім адекватно відбивали мету та наслідки визвольної боротьби.

Вагомий внесок у дослідження революційної доби зробив М. Костомаров. Увівши до наукового обігу величезний джерельний матеріал, він присвятив подіям кінця 40-х – першої половини 70-х рр. XVII ст. кілька своїх фундаментальних монографій («Богдан Хмельницький», «Гетьманство Виговського», «Гетьманство Юрія Хмельницького», «Руїна»), в яких, акцентуючись переважно на політичних аспектах, обґрунтував масовий характер боротьби й провідну роль у ній козацтва, а також показав визначну роль Б. Хмельницького як політика й дипломата. Водночас він започаткував вивчення соціально-економічної політики гетьманського уряду, впливу геополітичного фактора на хід боротьби, зумів побачити у визвольних змаганнях народу прагнення до «політичної самостійності України», звернув увагу на появу ідеалу «самобутнього незалежного існування».

Як українську революцію, що зазнала поразки через низький рівень політичної культури народу, розглядав національно-визвольну боротьбу 1648–1657 рр. В. Антонович. Він першим серед українських науковців поставив українські події середини XVII ст. в один типологічний ряд з Англійською та Неаполітанською революціями. Вчений розрізняв існування у визвольному русі різних течій, наголошував на прагненні

старшини посісти місце польської шляхти. До речі, він рішуче спростував створений польською історіографією міф про месіанську роль Польщі в Україні, водночас закинув Б. Хмельницькому звинувачення у відсутності чіткої політичної програми.

З інших оціночних позицій підійшли до аналізу українських подій П. Куліш та П. Буцінський. Зокрема, переживши серйозну еволюцію поглядів, П. Куліш у 70–80-х рр. відмовляється від наріжних принципів народницької історіографії і переходить від романтичної ідеалізації козащини до її категоричного осуду і знеславлення. В основу його концепції було покладено такі ідеї, як деструктивна роль козацтва в українській історії, яке, на його думку, по суті, зруйнувало створену освіченим польсько-українським панством культуру; неспроможність українців до самостійного державного життя; історична неминучість злиття «Північної» і «Південної Русі». Тому дослідник оцінював Хмельниччину як «величезну катастрофу», в якій «спустошуюча сила виступала проти продуктивної сили», варварство проти цивілізації.

Започаткований ще на рубежі XIX–XX ст. працями М. Грушевського та С. Томашівського поворот в історіографії щодо визначення комплексу проблем визвольної боротьби українців в середині XVII ст. (по суті, вона переходить із народницьких на державницькі позиції) вже до кінця 30-х рр. приніс вельми помітні результати. У своїй фундаментальній праці «Історія України-Руси» М. Грушевський присвятив їх висвітленню чотири томи, які по сьогодні не втратили свого непересічного значення як своєрідної «енциклопедії знань» з історії боротьби за незалежність і створення національної держави. Оцінюючи епоху Хмельницького як «велику народну війну», називаючи її «найбільшою революцією» в українській історії, він спробував комплексно дослідити її причини, розглядав її важливою складовою європейського революційного руху XVI–XVIII ст. Визнаючи, що «козацька Україна у 1648–1654 рр. дійсно була фактично незалежною державою», вчений, приділивши багато уваги висвітленню її відносин із сусідніми країнами, разом із тим лише епізодично торкався комплексу питань, пов'язаних із її розбудовою та функціонуванням.

Низку важливих аспектів соціально-правової організації Запорозької Січі, внутрішньої і зовнішньої політики уряду Б. Хмельницького та його наступників, становлення й функціонування органів влади з'ясовано у працях В. Гарасимчука, І. Каманіна, М. Кордуби, Л. Окиншевича, М. Слабченка, С. Томашівського та інших дослідників. Саме в цей час було розпочато й досягнуто серйозних успіхів у вивченні кардинальної проблеми – боротьби за створення незалежної Української держави, її характерних рис та особливостей.

Поява в українській історіографії нової концепції Національної революції тісно пов'язана з іменем В. Липинського. Її основні теоретичні підвалини вчений виклав у фундаментальних монографіях

«Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі. Замітки до державного будівництва 1657–1659», які побачили світ відповідно у 1912 та 1920 рр. Вже у першій з них В. Липинський аргументовано довів державотворчий сенс національно-визвольної боротьби середини XVII ст. «Остаточною ціллю політики Богдана, — наголошував він, — було визволення українського народу. Її першою і кінцевою передумовою було: звільнення його з тогочасної “неволі лядської”, зруйнування гнобительської польської державності на українських землях». На його тверде переконання, «польській державній ідеї, що була виявом польської експансії на Схід», протиставлялася ідея визволення «з лядської неволі всієї України по Львів, холм і Галич, як сказав Хмельницький». Отже, на думку дослідника, на українських теренах Речі Посполитої у 1648–1649 рр. відбувалася «Велика українська революція».

Уперше у вітчизняній історіографії вчений спробував прослідкувати співвідношення і взаємовплив національного та соціального аспектів боротьби, підкреслюючи при цьому її політичний характер: «...це було таки справді всенародне повстання — “руська реbelieя” — поєднане з соціальною революцією — “хлопською повинню”...». Водночас, підкреслював В. Липинський, «в той час, коли від початку до кінця повстання затримало незмінні прикмети національної боротьби, в той час, коли воно перестало бути після двох років революцією соціальною, його політичні гасла ставали дедалі виразніші, а політичні домагання “бунтівників” зростали з кожним роком у міру розвитку й дозрівання повстанського руху». На його думку, своєї національної забарвленості «народна революція», яка «прибрала форми селянської жакерії, спрямованої проти панів, як русинів, так і поляків», і становила собою «найжахливішу соціально революцію», що розлилася на всю Україну «аж до найдальших її меж», набула лише після приєднання до неї міщанства та шляхти.

Отже, заслуга В. Липинського полягає в тому, що він першим почав розглядати революційний процес під кутом зору витворення незалежної держави. Зокрема, він відзначав факт появи у 1648 р. на українських землях «окремої республіки». Чимало уваги вчений приділив з'ясуванню значущості діяльності Б. Хмельницького, однак при цьому вважав за потрібне підкреслити, що «вплив і воля одиниці завжди й усюди сягають тільки до певних меж». Не приховуючи допущених гетьманом прорахунків, В. Липинський водночас зображує його титанічною постаттю. Після смерті цього володаря булави, зазначав він, «ми вже не мали людини, котра б могла своїм генієм Богданові дорівняти».

Уперше в історіографії дослідник ґрунтовно зупинився на висвітленні політики Б. Хмельницького у сфері розбудови держави і виборення нею незалежності, ролі різних станів у революційних подіях та

впливу останніх на зміну їхнього становища, формування політичної еліти тощо. Визнаючи за козацтвом вирішальну роль у революції й розбудові держави, В. Липинський все ж надає перевагу покозаченій шляхті, яку вважає «основоположною політичною силою». На його думку, саме вона, як більш освічений прошарок, «дала “Війську Запорозькому” в другій добі повстання “мізок”, “іділе фактичне керівництво”». Отже, завдяки вступу шляхти до Війська Запорозького відбувся процес перетворення «аристократії козацької» на «аристократію національну і державну».

Водночас саме В. Липинському належить першість у виведенні на порядок денний питання про започаткування в Україні процесу становлення спадкової гетьманської влади. Він надавав йому особливого значення, адже вважав, що саме завдяки неусвідомленню українцями того факту, що лише сильна «влада була в стані державу українську збудувати», суспільству довелося пережити велику національну катастрофу.

Запропонована В. Липинським концепція справила значний вплив на подальший розвиток історичної науки. За твердженням Б. Крупницького, за ним пішли майже всі історики «Галицької школи». Подальшого свого розвитку погляди вченого здобули в творчості М. Кордуби, О. Терлецького, І. Крип'якевича, В. Гарасимчука, А. Яковліва, Д. Дорошенка, Д. Оляччина. Їм вдалося реконструювати низку важливих аспектів міжнародної діяльності українських урядів, зокрема, відносин козацької України з Бранденбургом, Венецією, Австрією і Трансільванією. Великим внеском у дослідження проблематики революційної боротьби та фундації національної держави українців стали праці І. Крип'якевича, який фактично започаткував комплексне дослідження процесу становлення Української держави в середині XVII ст., її політичного устрою, ступеня зрілості її політичних інституцій, соціального складу державної еліти, а також підкреслив вразливість геополітичного становища козацької України.

У 30-х рр. було видано велику синтетичну працю Д. Дорошенка «Нарис історії України», а також підготовлено до друку І. Крип'якевичем курс «Історія України». Обидві ці праці й понині залишаються одними із найкращих підручників з історії українського народу. В них приділено велику увагу визвольній боротьбі й фундації у її ході та подальшої еволюції національного державного організму. Проблеми становлення Української держави в контексті історичного поступу України XVII ст. присвятив своє дослідження О. Терлецький. А. Яковлів зосередив увагу на розкритті суті українсько-московського договору 1654 р., показавши при цьому характер політики московського двору щодо козацької України протягом другої половини XVII ст. Історіографія досягла серйозних успіхів у дослідженні соціально-правової організації Запорозької

Січі й Гетьманщини, адміністративно-територіального устрою Лівобережної України (М. Слабченко); її центральних органів влади та формування еліти (Л. Окиншевич); складання території козацької держави (М. Василенко); впливу соціальної боротьби на характер соціально-економічних відносин (М. Петровський, М. Ткаченко).

Зазначимо, однак, що ці успіхи були досягнуті або до кінця 20-х рр., або за межами радянської України, на теренах якої вже незабаром історіографічний процес набув дещо іншого спрямування. Починаючи з кінця 20-х рр., посилюється тиск на розвиток історичної науки ідеологічних факторів. Справжнього погрому остання зазнала на першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів у Москві (грудень 1928 – січень 1929 рр.), де її було кваліфіковано «як науку націоналістичну», а вчених-істориків заклеювано як «націонал-шовіністів». Зазнав арешту і був ув'язнений М. Грушевський, репресовано М. Яворського, Й. Гермайзе, О. Грушевського та багатьох інших науковців. Розсипаються оригінал-макети підготовлених до друку праць, припиняється видання творів класиків української історичної думки. Тим самим в Україні започатковується творення офіційної історичної науки, що найбільш негативно позначилося насамперед на комплексі проблем українського історичного процесу раннього нового часу, а отже безпосередньо заторкнуло коло проблематики, пов'язаної із дослідженням Української революції.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. набирає поширення концепція М. Покровського, за якою події середини XVII ст. в Україні починають трактуватися як «буржуазна козацька революція», в якій період 1648–1649 рр. виокремлювався як доба «демократичної селянсько-козацької революції». При цьому ігнорувалася національно-визвольний характер боротьби. Її сутність починає розглядатися насамперед крізь призму марксистської наукової парадигми, а отже ставиться у пряму залежність від формаційного та класового підходів. Зокрема, автори виданої в Києві у 1932 р. «Історії України» вбачали у ній «селянську революцію», під час якої селянсько-козацькі маси боролися за вільне селянське господарство, за створення передумов розвитку буржуазного ладу. Лише як класову розглядали боротьбу українського етносу М. Рубінштейн і Т. Скубицький (у характеристиці останнього вона виступала як «селянська війна 1647–1658 рр.»). При цьому цінні з наукового погляду спостереження цих дослідників (вони, поза всяким сумнівом, мали місце) затушовувалися розмитими ідеологічними штампами.

Новий крок на шляху формування радянської концепції подій середини – другої половини XVII ст. було зроблено в серпні 1937 р. Постановою журі урядової комісії по конкурсу на кращий підручник для 3-го і 4-го класів середньої школи з історії СРСР. У документі

значалося, що автори підручника не бачать «ніякої позитивної ролі в діях Хмельницького в XVII ст. у його боротьбі проти окупації України панською Польщею і султанською Туреччиною», а перехід Грузії наприкінці XVIII ст. під протекторат Росії чи України під владу Російської держави розцінюють «як абсолютне зло, поза зв'язком з конкретними історичними умовами того часу». Вони ігнорують ту обставину, що «перед Україною стала тоді альтернатива – або бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною, або перейти під владу Росії; вони не бачать, що друга перспектива була все ж найменшим злом». Відтоді формула «найменшого зла» набула загально-го й універсального поширення, зокрема, й щодо оцінок акту приєднання України до Російської держави. Акцентування уваги саме на цьому аспекті визвольної боротьби приховувало у собі загрозу можливої підміни її суті сконструйованою з політичних міркувань схемою боротьби за приєднання України до Росії, що визначала б і її хронологічні межі – 1648–1654 рр. На жаль, саме у цьому напрямі й пішла українська радянська історіографія.

Однак це стало помітним далеко не відразу. У працях кінця 30-х – першої половини 40-х рр. (А. Барабой, С. Боровий, В. Голобуцький, О. Макарець, К. Осипов, М. Петровський, М. Подорожний, В. Пічета, Б. Федоров, М. Шиманський та інші вчені) ще підкреслювався національно-визвольний характер боротьби, яку відтепер почали називати «визвольною війною» українського народу; мали місце спроби дослідити співвідношення її національно-визвольного і соціального аспектів; спостерігалось прагнення розкрити характер соціально-економічної політики уряду Б. Хмельницького; чимало уваги приділялося з'ясуванню ролі гетьмана у розвитку визвольної боротьби; піднімалася проблема державного будівництва в Україні в середині XVII ст.; приєднання України до Росії оцінювалося як «найменше зло». Разом із тим, у працях цього часу з'явилися теоретичні положення, які почали домінувати у вивченні цієї проблеми. Йшлося про роль Росії щодо України; Визвольна війна стала кваліфікуватися виключно як боротьба українців за об'єднання з «великим братнім єдинокровним народом»; приєднання України до Росії розглядалося як закономірний наслідок історичного розвитку України, волевиявлення споконвічних прагнень українського народу; хронологічні межі Визвольної війни визначалися 1648–1654 рр. (від часу оволодіння повстанцями Запорозькою Січчю до Переяславської ради); підкреслювався «народний» характер останньої; Б. Хмельницький виступав виразником і поборником прагнень українського народу до «возз'єднання».

Зауважимо, що суперечливість цього етапу розвитку радянської історіографії найповніше відобразилася в працях визначного українського історика М. Петровського, який у своїй відомій монографії

«Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654)» у світлі тогочасної офіційної концепції на основі багатого фактичного матеріалу здійснив доволі успішну спробу комплексного висвітлення революційних подій середини – другої половини XVII ст. Зокрема, йому вдалося встановити, що у 1648 р. соціальна боротьба в Україні набрала «типових форм селянської війни».

Однак характеристика приєднання України до Росії як «найменшого зла», наявні в історичній літературі критика політики царизму щодо України після 1654 р. та згадки про створення національної держави вже не влаштовували офіційну ідеологію. З ініціативи першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича у 1947 р. колектив Інституту історії України АН УРСР було звинувачено у «буржуазному націоналізмі». Незабаром було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Як зауважував М. Брайчевський, із цього часу приєднання України до Росії почали оцінювати як безумовне благо та найкращу перспективу для українського народу. Водночас розпочався перегляд формули «найменшого зла» і замість загальноживаного «приєднання» України до Росії декретується термін «возз'єднання» України з Росією, який стає обов'язковим для всіх праць.

Панування цієї офіційної концепції Визвольної війни, що тривало фактично до середини 80-х рр. XX ст., суттєво відбилося на дослідженні практично всіх її подій, аспектів, горизонтальних зрізів. Її серцевину становив комплекс теоретичних постулатів, сформульованих у «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією», котрі істотно збіднювали основну суть подій середини XVII ст. Цей документ націлював науковців не на вивчення складних процесів визвольних рухів в Україні, а лише на їх т. зв. «возз'єдначий» аспект. Відповідним чином були зміщені акценти в оцінках національно-визвольної боротьби. Фактично, за спостереженням М. Брайчевського, український народ боровся «головним чином... проти власної національної незалежності»; провід у ній відводився не козацтву, а селянству; ігнорувалася участь у боротьбі шляхти і духовенства; хронологічні межі війни визначалися 1648–1654 рр. (верхня з них обґрунтовувалася завершенням Переяславської ради), що означало штучне виділення з єдиного процесу боротьби за створення незалежної Української держави й абсолютизацію одного із її етапів. Фактично до кінця 80-х рр. ігнорувався справжній зміст подій середини XVII ст., який полягав у боротьбі за створення незалежної держави на етнічному українському ареалі. На процес українського державотворення раннього нового часу накладалася схема відомого марксистського положення про державу як «засіб придушення і експлуатації пригнобленого класу». Відповідним чином оцінювалася

внутрішня політика гетьманського уряду, з якої вилучалися всі державотворчі аспекти. Подібний підхід обумовлював і трактування ролі козацької України в міжнародних відносинах не як їх повноправного суб'єкта, а лише у контексті геополітичних інтересів інших держав. Тим самим поза увагою науковців залишалася висвітлення політичних програм українських урядів та боротьби за реалізацію їх засадничих принципів; ігнорувалися як автономістичні засади в політиці правлячих кіл України щодо Речі Посполитої, так і можливості прийняття турецької протекції; теза про «бездержавність» української нації створювала підставу для виправдовування політики російського царату щодо України у постпереляславську добу.

Однак у цьому масовому продукуванні ідеологічних постулатів час від часу з'являлися і праці справді високого наукового гатунку. Серед них найвагоміший внесок у дослідження українських подій середини XVII ст. зробила монографія І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» (1954). У ній учений глибоко проаналізував причини Визвольної війни, охарактеризував перебіг її основних подій, розкрив суттєві зрушення соціально-економічного характеру в козацькій Україні, показав процес формування Української держави, навів характеристику різних течій серед старшини тощо. Він особливо підкреслив об'єднавчий аспект політики Б. Хмельницького, який прагнув згуртувати у боротьбі з Польщею всі суспільні стани, намагався зберегти союз козацтва з поспільством, протидіяв відновленню великого землеволодіння, захищав інтереси міщан і сприяв розвитку міст і торгівлі. Деякі з цих положень розвинув Ф. Шевченко у книзі «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.». Він також, окрім задекларованих у назві монографії проблем, торкнувся висвітлення процесу становлення нової еліти, соціальних зрушень в українському суспільстві. Об'єктом монографічного дослідження В. Голобузького стала зовнішня політика уряду Б. Хмельницького. Найбільш рельєфно у ньому відтворено зріз відносин козацької України з Російською державою й Річчю Посполитою.

У другій половині 60-х рр. окремі вчені наважилися стати на шлях перегляду постулатів офіційної доктрини «Визвольної війни і воз'єднання України з Росією». Зокрема, І. Бойко поставив під сумнів твердження, що із «воз'єднанням» України з Росією успішно завершується Визвольна війна, наголошуючи на тому, що Правобережна Україна залишалася в складі Польщі. О. Апанович звернула увагу на несумісність самодержавних і демократичних принципів організації політичного життя козацької України і Росії, що, на її думку, і стало причиною ліквідації російським урядом української автономії. М. Брайчевський у статті «Приєднання чи воз'єднання?» доводив наукову неспроможність засадничих ідей офіційної концепції Визвольної війни. Однак

нові підходи було відхилено на початку 70-х рр., а більшість їхніх авторів зазнала переслідувань у своїй професійній діяльності.

Однак і за цих украй несприятливих обставин у наступні роки українським історикам усе ж вдалося отримати помітні позитивні результати в досліджуваній проблемі. Зокрема, було з'ясовано основні напрями соціально-економічної політики Б. Хмельницького; висвітлювалися окремі питання державотворення, особливо політичного устрою й становлення еліти; започатковується дослідження впливу політичної боротьби на діяльність уряду. Вагомий внесок було зроблено у проблему дослідження процесу «покозачення» селянства та його соціальних наслідків, особливостей розвитку соціальної боротьби селян і міщан у різних регіонах України тощо. Засадувують на увагу результати пошуку науковців у царині з'ясування соціально-економічних відносин у козацькій Україні, формування соціальної свідомості козацтва і посполитих.

Певних здобутків було досягнуто у вивченні воєнного аспекту Визвольної війни, зокрема, питань формування української армії, налагодження її озброєння та постачання, тактичного й оперативного мистецтва. Значну увагу привертав зовнішньополітичний аспект діяльності українського уряду. К. Стецюк присвятила монографію вивченню народних рухів у Лівобережній і Слобідській Україні у 50–70-х рр., в якій ідеалізувала соціальні виступи козацької голоти і поспільства й акцентувала увагу на їх антагонізмі з козацькою старшиною. Натомість М. Брайчевський першим у радянській історіографії довів безпідставність обвинувачень українських гетьманів у «зрадах», наголосивши на патріотичному спрямуванні їхньої діяльності.

Розглядаючи стан історіографічної розробки проблеми, було б вельми несправедливо не згадати вагомий доробок учених української діаспори та закордонних українознавчих центрів. Започатковане працями Д. Дорошенка, М. Андрусика, Я. Рипки, Р. Лашенка, С. Шелухіна, С. Дністрянського та інших науковців дослідження цілого спектра проблем української історії середини – другої половини XVII ст. у другій половині XX – на початку XXI ст. було продовжене у науковій творчості Н. Полонської-Василенко, Б. Крупницького, Л. Винара, З. Когути, О. Субтельного, Т. Мацьківа. Основна увага приділялася характеристиці гетьманату Б. Хмельницького (останнього оцінювали переважно як видатного державного діяча). В центрі уваги перебувала також проблема визначення юридичного характеру та сутності українсько-російського договору 1654 р. Окремо варто виділити вагомий внесок у вивчення Української революції Ф. Сисина, котрий одним із перших в історіографії звернувся до теоретичних питань визвольної і соціальної боротьби в Україні, зокрема, визначення характеру політичних і соціально-економічних зрушень в українському суспільстві, значущості революції

у формуванні «модерної» української нації, ролі Б. Хмельницького в українській історії тощо. Різних сторін біографії гетьмана, його військового таланту, змін у соціальній та економічній сферах, взаємин козацької України з Росією, Портою, Кримом, Трансільванією й іншими державами торкалися у своїх працях С. Величенко, П. Гой, В. Гришко, В. Дубровський, С. Зеркаль, Д. Злепко, З. Когут, Ш. Лемерсьє-Келькеже, Я. Падох, О. Прицак, І. Рибчин, В. Сенютювич-Бережний, Ю. Тисс-Крохмалюк й ін. Соціально-політичні події 60–70-х рр. XVII ст. досить ґрунтовно висвітлювали П. Зеркаль, О. Оглоблин, І. Рибчин, О. Субтельний, які, зокрема, негативно оцінювали міжусобиці, позитивно характеризували політику П. Дорошенка, спрямовану на відновлення цілісності Гетьманщини.

Із кінця 80-х рр. в українській історіографії окреслився новий період у вивченні революції, який у 90-х рр. XX – першому десятиріччі XXI ст. ознаменувався якісно новими здобутками. Їх глибокий аналіз вимагає спеціального дослідження. Тому окреслимо лише основні напрями наукового пошуку та їхні результати. Найголовнішим стало переосмислення у першій половині 90-х рр. усталених у радянській історіографії поглядів на суть Визвольної війни та її наслідки (В. Борисенко, О. Гуржій, Я. Дашкевич, В. Замлинський, В. Сергійчук та ін.). Науковому загалу було запропоновано нову концепцію, яка докорінно переглядала сенс національно-визвольних змагань українського народу середини і другої половини XVII ст.

Атмосфера вільного творчого пошуку, конструктивізм наукових дискусій стали запорукою значного прориву в дослідженні багатьох аспектів української історії раннього нового часу, зокрема, з'ясування формування та «спрямованості політичної культури» козацького стану (О. Апанович, О. Гуржій, Ю. Мицик, П. Сас та ін.), його політичної свідомості (С. Леп'явко, І. Грозовський, В. Щербак, М. Кравець). Вперше було здійснено спробу провести порівняльний аналіз української козацької спільноти з російським козацтвом та іншими європейськими аналогами (В. Брехуненко, С. Леп'явко), порушено важливу теоретичну проблему впливу Великого Кордону на становлення козацтва, розвиток українського етносу (В. Брехуненко, Я. Дашкевич, І. Стороженко).

Центральне місце у дослідженнях науковців посідала проблематика, пов'язана з висвітленням, по-перше, самої тягlostі національно-визвольної, конфесійної та соціальної боротьби у їх тісному взаємозв'язку (В. Борисенко, О. Гуржій, В. Горобець, В. Газін); по-друге, особливостей процесу державотворення у взаємодії з соціально-економічною політикою гетьманських урядів та соціальними виступами поспільства й козацьких низів (О. Биркович, О. Гуржій, А. Мельник, О. Путро, В. Сергійчук); по-третє, функціонування витвореної в ході революції

власне української політичної системи в цілому та окремих її структурних підсистем зокрема (В. Горобець, В. Єрмолаєв, А. Козаченко, Ю. Мицик). Активізувалося вивчення революційних подій у регіонах: Волині, Дніпропетровщині, Кіровоградщині, Корсунщині, Поділлі, Черкащині, Уманщині, Чернігівщині (Ю. Мицик, В. Цибульський, О. Ярошинський, І. Стороженко, М. Сигидин та ін.) тощо.

Явним успіхом сучасної історіографії стало відродження дослідження процесу формування нової української політичної еліти. З'явилися ґрунтовні праці в царині генеалогії козацьких та шляхетських родів (В. Кривошея, В. Томазов). Зроблено першу успішну спробу виявити політико-культурні орієнтації козацької старшини; чималих успіхів досягнуто у з'ясуванні політичних поглядів як окремих представників елітарних кіл, так і існуючих угруповань (П. Сас, О. Струкевич). Помітно активізувалася робота у сфері дослідження зовнішньополітичних аспектів існування Української козацької держави, зокрема, характеру міжнародних відносин та їх впливу на внутрішню і зовнішню політику українського народу (В. Газін, В. Горобець, Я. Дашкевич, Я. Федорук, А. Гурбик, Т. Чухліб та ін.). Поновилася традиція проведення історико-біографічних досліджень. Останнім часом створено цілу галерею історичних портретів володарів гетьманської булави, представників генеральної старшини і полковників. З-поміж них найповніше висвітлено життя і діяльність Богдана Хмельницького. Посилився інтерес до вивчення постатей І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Дорошенка. Зроблено перші спроби переглянути діяльність Д. Многогрішного, І. Брюховецького, І. Самойловича, М. Ханенка, П. Суховієнка, С. Опари.

Поza увагою вчених не залишився комплекс питань, пов'язаних із розвитком національної свідомості, становленням і еволюцією української державної ідеї (В. Газін, В. Горобець, О. Гуржій, Я. Дашкевич, В. Матях, С. Плохій, П. Сас та ін.). Окреслилися істотні зрушення у з'ясуванні військової доктрини Б. Хмельницького, створенні української армії та проведенні нею воєнних кампаній у ході революції (О. Апанович, А. Бульвінський, А. Гурбик, В. Заруба, І. Свешніков, О. Сокирко, І. Стороженко). Зросла увага до висвітлення ролі конфесійного чинника у визвольних змаганнях українців, зокрема, значущості православ'я й православної церкви, політики гетьманів у релігійному питанні (С. Здіорук, Ю. Мицик, В. Мордвінцев, С. Плохій, М. Харишин) тощо. Особливо вагомими виявилися здобутки в царині дослідження геополітичного становища козацької України, зовнішньої політики українського уряду, характеру відносин із Росією, Річчю Посполитою, Портою, Кримом, Швецією, Молдавією й іншими країнами (В. Брехуненко, В. Газін, М. Крикун, В. Сергійчук, Л. Гвоздик-Пріцак та ін.), переглянуто Переяславський міф 1654 р. (В. Горобець, Я. Федорук, Т. Чухліб та ін.), сформульовано концепцію полівасалітетної залежності Гетьманщини (Т. Чухліб) тощо.

Разом із тим, у певних наукових колах явно простежується тенденція до реанімації на основі нових постмодерністських теорій польської концепції «домової війни». Залишаючи за колегами-опонентами абсолютне право на власний погляд, все ж зауважимо, що коріння такого повороту заховане в далекій від історіографічної інтерпретації площині.

На жаль, мусимо констатувати, що корпус документального матеріалу, який є сьогодні у розпорядженні дослідників Української революції, хоча і відзначається достатньою різноманітністю, проте досить нерівномірно перекриває різні її хронологічні періоди. Якщо події 1648–1649, 1651, 1653–1655, 1657–1660, 1664–1665, 1668–1672 рр. дістали більш-менш задовільне віддзеркалення в існуючих типах та різновидах джерел, то за інші роки їх репрезентативність помітно слабше. Слід зважати й на суттєву деформацію джерельної бази в цілому, на чому свого часу наголосив Ю. Мицик. «Дуже мало збереглося джерел, – зазначав він, – що походять з табору українських повстанців, а основна маса документального матеріалу, на якому ґрунтуються сучасні дослідження, належить перу тих, хто вогнем і мечем придушував Національну-визвольну війну... Ми не маємо на сьогодні жодного програмного документа для внутрішнього вжитку повстанців, жодного протоколу козацьких рад...». Варто нагадати, що документація генеральної канцелярії Гетьманщини революційної доби, полкових і сотенних канцелярій, за незначним винятком, не збереглася. Не можна ігнорувати й того факту, що переважна більшість універсалів, розпоряджень, листів гетьманів і старшин дійшла до нашого часу у не завжди досконалих копіях чи зроблених перекладах, що породжує проблему їх автентичності з оригіналами.

Видова презентативність джерельної бази є достатньо багатою. Для висвітлення соціально-економічного становища й національно-визвольної, конфесійної і соціальної боротьби селян і міщан Правобережної України та західноукраїнських земель першорядне значення мають книги судово-адміністративних установ. Вони зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві: Володимирського (ф. 28), Житомирського (ф. 11), Кам'янецького (ф. 38), Летичівського (ф. 40), Луцького (ф. 25) градських судів; Центрального державного історичного архіву України у м. Львові: Белзького (ф. 1), Галицького (ф. 5), Жидачівського (ф. 7), Львівського (ф. 9), Перемишльського (ф. 13), Сяноцького (ф. 15), Теревовельського (ф. 17) градських судів. Частина цього матеріалу опублікована (Архив Юго-Западной России. – К., 1914. – Т. 4. – Ч. 3; Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1898. – Т. 4; Львів, 1901. – Т. 5).

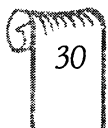
Для з'ясування процесів становлення державних інституцій та їх функціонування, формування еліти та взаємовідносин її угруповань,

зародження й еволюції державної ідеї, появи нової моделі соціально-економічних відносин, внутрішньої і зовнішньої політики гетьманських урядів, перебігу боротьби за прилучення західноукраїнського регіону до Гетьманщини та цілісність останньої, формування та реалізації політики, спрямованої на збереження самостійності козацької України, найбільшу інформаційну цінність мають розпорядча документація органів влади Гетьманщини, Речі Посполитої та Росії (насамперед публічно-правові акти гетьманів, генеральних старшин, полковників і сотників); матеріали поточного діловодства, дипломатичної служби та станово-представницьких органів; епістолярна спадщина офіційного й напівофіційного характеру. Вони зберігаються в основному в архівосховищах й рукописних відділах наукових бібліотек України, Росії й Польщі. В Україні їх найбільша колекція перебуває у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника: фонди № 4 (Баворовських), 5 (Оссолінських), 61 (Кордуби), 103 (Сапігів), 141 (Чоловських). Менший їх масив є в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (м. Київ) (фонди № I, II, VIII) та в ЦДАУ (м. Київ) (ф. № 48, 49, 237, 1407).

Величезна кількість джерел зберігається в Архіві головному актів давніх у Варшаві. Це фонди № 3 (Архів скарбу коронного), 4 (Коронна метрика), 549 (Архів публічний Потоцьких), 553 (Архів Радзивілів), 559 (Архів Замоєвських), зібрання Браницьких із Сухої. Використовувалися матеріали Державного архіву м. Гданська (ф. № 300. 29/129 – № 300.29/137; 300. R/Ее 15; 300. R/Ее 32), Державного архіву м. Кракова (ф. № 451 (Архів Кінешовецький Потоцьких), № 452 (Архів Піноцці), № 453 (Архів Сангушків), № 465 (Архів Русецьких)), а також фондів відділів рукописів наукових бібліотек Варшавського університету, Музею Чарторийських у Кракові, Ягеллонського університету у Кракові, Польської академії наук у Кракові, Польської академії наук у Курніку, Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві, Рачинських у Познані. Частина цих матеріалів у формі копій, фотокопій і мікрофільмів перебуває в архіві Інституту історії України НАН України (Спр. № 58–62), Інституті рукописів НБУ (ф. II. – Спр. № 13698-13716), ЦДАУ (Київ) (ф. №№ 1230, КМ ф. 15), Відділі рукописів ЛНБ (ф. МР. – № 2, 39–41, 50, 56), Бібліотеці Львівського університету (МР. – № 504).

Чимало цінних джерел містять фонди Посольського, Розрядного, Малоросійського і Сибірського приказів Російського державного архіву давніх актів у Москві. Насамперед це фонди № 79 (Зносини Росії з Польщею), 89 (Зносини Росії з Туреччиною), 123 (Зносини Росії з Кримом), 124 (Малоросійські справи), 127 (Ногайські справи), 210 (Білгородський, Московський, Новгородський і Приказний столи Розрядного приказу), 214 (Сибірський приказ). Автори скористалися

двома багатими колекціями їхніх копій; перша з них зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України (ф. II. – Спр. № 15425–15487, 15488, 15539–15541, 15545–15548, 15539–15541, 15542–15543, 15550–15556, 15557–15561, 15562–15563, 15564–15570, 15571, 15573–15575, 155401–155424, 18371–18460; друга – в архіві Інституту історії України НАН України (Спр. № 4–38, 49–57).

3-поміж археографічних публікацій багатством інформації вирізняються видані упорядниками І. Бутичем й І. Крип'якевичем «Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)» (К., 1961), «Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657» (К., 1998) та І. Бутичем, В. Ринсевичем й І. Тесленком «Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)» (К.; Львів, 2004). Надзвичайної важливості документи зібрано в таких комплексних виданнях, як «Акты Московского государства» (т. 1–3, СПб., 1894–1901), «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (т. III–XV, СПб., 1863–1899), «Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов» (т. IV – К., 1859), «Памятники, изданные Киевскою Комиссиею для разбора древних актов» (т. 1–3, К., 1898), «Історія України в документах і матеріалах» (т. 3. – К., 1941), «Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.» (К., 1965), «Воссоединение Украины с Россией» (т. 1–3, М., 1953). Непересічне значення для дослідників мають також «Источники малороссийской истории», опрацьовані та видані Д. Бантишем-Каменським (т. I, М., 1858), тематичні добірки джерел «Матеріали до історії козаччини XVII віку», зібрані й упорядковані В. Гарасимчуком (Львів, 1994), «Католики, православные униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в.», зібрані й опрацьовані Л. Заборовським (ч. I. – М., 1998), упорядковані Ю. Мициком та В. Брехуненком «Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р.» (Запоріжжя, 1999), а також численні публікації документів на сторінках різноманітних періодичних видань, здійснені у різний час українськими та зарубіжними дослідниками.

Чимало цінного матеріалу міститься і в публікаціях джерел польських учених. Особливо заслуговують на увагу такі джерелознавчі праці та добірки документів, як: Abrahamowicz Z. «Katalog dokumentów tureckich w zbiorach tureckich» (Warszawa, 1859), Gawroński R. F. «Sprawy i rzeczy ukraińskie» (Lwów, 1914), Grabowski A. «Starożytności historyczne Polskie» (т. 1–2, Kraków, 1840), Grabowski A. «Ojczyście spominki» (т. 1–2, Kraków, 1845), Kluczycki F. «Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego» (т. 1, cz. 1–2, Kraków, 1880, 1881), Michałowski J. «Księga pamiętnicza» (Kraków, 1864), «Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu

«Огнем і Мieczem» (1648–1651)» (опrac. M. Nagielski, Warszawa, 1999), «Ugody polsko-ukrainskie w XVII wieku» (Kraków, 2002), Wołński J. «Materialy do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676» («Studia i materialy do historii wojskowości» (т. X, cz. 1, 2, Warszawa, 1964; т. XI, cz. 2, Warszawa, 1965; т. XII, cz. 2, Warszawa, 1966; т. XIII, cz. 1, 2, Warszawa, 1967; т. XVI, cz. 1, 2, Warszawa, 1970); «Volumina Legum» (т. IV, Sankt-Peterburg, 1859).

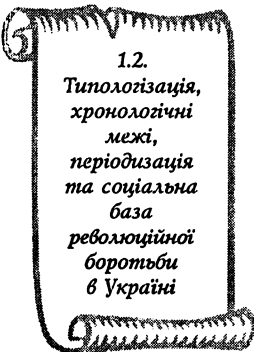
Окрім документальних й епістолярних важливу інформаційну цінність становлять нарративні джерела. Вони поділяються на такі групи: літературно-публіцистичні твори, щоденники й мемуари, літописи й хроніки. Літературно-публіцистичні твори (С. Базановського, Я. Битомського, Я. Бялобоцького, Я. Дахновського, Б. Зиморовича, А. Кисіля, Г. Красінського, М. Кучваревича, С. Кушевича, В. Радванського, С. Твардовського, М. Фрикача й багато інших переважно анонімного авторства) проливають світло на хід воєнних дій, політичні погляди шляхти, козацтва й поспільства. Щоденники сеймів, шляхти, послів, офіцерів і воєначальників польської армії (А. Бростовського, Я. Гільдебрандта, П. Гордона, І. Майєра, Б. Маскевича, Я. Міхаловського, А. М'яковського, В. М'яковського, К. Перетяткевича, М. Остророга, Б. Рудоміча, А. Скоробагатого, Я. Храповицького та ін., чие авторство ідентифікувати часто не вдається), попри свою суб'єктивність в оцінці дій української сторони, посідають важливе місце у вивченні політичних позицій козацької старшини і польської еліти, перебігу переговорних процесів і воєнних дій. Ґрунтовне опрацювання мемуарної літератури (Г. Боплана, С. Вежбовського, А. Віміні, М. Ворбека-Леттова, Г. Гольстена, Я. Голіуша, П. Далерака, Я. Дробиша-Тучинського, С. Друшкевича, М. Ємьоловського, І. Єрлича, С. Лешинського, Я. Лося, С. Маковецького, Б. Маскевича, К. Обуховича, С. Освенціма, Я. Пасека, Я. Почобута-Оданицького, Б. Радзивілла, А. Радзивілла, Рашід-ефенді, Е. Челебі, Я. Цедровського й ін.) дає змогу істотно доповнити (зокрема, з боку емоційного сприйняття подій сучасниками) дані інших джерел про перебіг революції, взаємозв'язок національної, конфесійної й соціальної боротьби, функціонування політичної системи козацької України, політику гетьманів, ставлення до революційних та державотворчих змагань українців правлячої еліти Речі Посполитої.

Із групи літописів і хронік насамперед назвемо українські (С. Величка, Г. Граб'янки, М. Гунашевського, Ф. Софоновича, «Київський літопис», «Короткий опис Малоросії», Самовидця, «Хмільницький літопис»), автори яких намагалися осмислити сенс національно-визвольних змагань, з'ясувати причини гострих соціально-політичних конфліктів у суспільстві Гетьманщини, окреслити портрети гетьманів, їхню внутрішню і зовнішню політику, розкрити характер українсько-російських відносин. Відзначимо наявність великого масиву цінної (часто унікальної)

інформації про революційні події, державотворчі процеси, взаємини старшинських угруповань, політику гетьманів, ставлення Варшави до козацької України, її геополітичне становище у літописах, хроніках й тогочасних історичних працях польських, литовських, єврейських, молдавських, кримських й інших зарубіжних авторів (П. Алеппського, Н. Ганновера, С. Грондського, М. Костіна, В. Коховського, А. Кояловича, Мехмеда Сенаї, Й. Пасторія, Я. Рудавського, С. Твардовського, С. Темберського, Е. Франциска, П. Шевальє, Я. Юзефовича, аноніма «Римованої хроніки» та ін.).

Не слід ігнорувати й важливості такого виду джерел, як українські історичні думи й пісні. Виняткове значення мають матеріали 20-річних археологічних розкопок І. Свешніковим місця Берестечкової битви, які проливають світло на формування української армії, її озброєння та хід бойових дій.

Водночас той факт, що до нашого часу не дійшли архів Української держави середини й другої половини XVII ст., щоденники, мемуари, хроніки й історичні твори учасників революції з українського боку, істотно позначається на стані (а подеколи й унеможливає) висвітлення становлення й функціонування полкових і сотенних органів виконавчої і судової влади, характеру їхніх взаємин із населенням; надзвичайно ускладнює вивчення формування політичної еліти, її свідомості, політичних програм старшинських угруповань, еволюції державної ідеї, національної свідомості населення Гетьманщини, внутрішньої і зовнішньої політики гетьманських урядів, розвитку соціально-економічних відносин тощо. Далеко не завжди стан джерел дає змогу точно перевести датування на новий стиль (його було прийнято у 1582 р.), що не виключає допущення похибок у 10 днів.

Слід зауважити, що в тематичному блоці дослідження революційних виступів українців за національне визволення на етапі раннього нового часу одним із найскладніших і найактуальніших залишається коло питань, пов'язаних з їхньою ідентифікацією. Як ми матимемо можливість переконатися, їх складність виходить далеко за межі внутрішньої проблеми національної історіографії і становить важливий зріз загальної теорії революцій. У цілому це питання акумулює у собі такі важливі складові, як віднайдення прикметних ознак для визначення сенсу подій середини

XVII ст. в Україні; з'ясування їхніх типологічних особливостей та внутрішньої багатогранності, їхнього співвіднесення з семантичним наповненням того понятійного апарата, який є сьогодні у розпорядженні дослідника.

Не заглиблюючись у причини появи й утвердження у вжитку науковців доволі широкого спектра понять, термінів та дефініцій щодо визначення суті подій, характеру національно-визвольної й соціальної боротьби, що розпочалася у 1648 р., спробуємо, виходячи з їхньої внутрішньої спорідненості, класифікувати їх таким чином:

- **повстання** («козацьке повстання», «Руська ребелія», «хлопське повстання», «загальнонародне повстання», «Велике козацьке повстання», «Велике українське повстання», «Національне повстання» тощо);
- **війна** («козацька війна», «селянська війна», «громадянська (домо-ва) війна», «Велика війна 1648–1654 рр.», «польсько-козацька війна», «визвольна війна», «Національно-визвольна війна» тощо);
- **революція** («козацька революція», «буржуазна революція», «Національна революція», «Національно-визвольна революція», «Українська революція», «Велика українська революція», «народна революція» тощо).

Зрозуміло, що кожне з цих понять («повстання», «війна», «революція») відбиває певний сегмент того складного соціально-політичного феномена, який покликали до життя українські історичні реалії середини – другої половини XVII ст. Втілюючись у конкретно-історичні події, наділені спорідненими рисами, це феноменальне явище, з іншого боку, характеризувалося їхнім безупинним розвитком та перетіканням з однієї форми в іншу. При цьому самі події збагачувалися новою сутністю, набували характеристичних відмінностей, що, своєю чергою, потребувало адекватного їх відображення в термінології. Отже, великою помилкою було б поставити такі поняття, як «повстання», «війна», «революція», в один синонімічний ряд. Адже кожне із них несе у собі своє особливе, відмінне від інших внутрішнє навантаження, а отже всі вони призначаються для розкриття змісту далеко не тотожних між собою виявів суспільно-політичного життя.

Зокрема, застосування терміна «повстання» є цілком доречним, коли йдеться про збройний виступ певної соціальної групи на захист своїх інтересів, заснованих насамперед на так званих базових інстинктах. Як правило, така форма протесту має локальний характер, відзначається слабкою організацією й організованістю, а його керівники формулюють у зародку, а частіше не висувають зовсім програму ліквідації існуючої соціальної ієрархії й захоплення політичної влади.

Поняття «війна» ідентифікує найжорстокішу, найорганізованішу й наймасовішу форму збройної боротьби між державами, націями (народами), соціальними станами, яка має політичний характер і спрямовується на розгром (знищення) противника й утвердження своєї волі. Як правило, при цьому боротьба позбавлена конструктивного

навантаження (адже не йдеться про перетворення соціальної структури суспільства, суспільного й державного устрою тощо), а націлюється насамперед на запобігання агресії, утисків у національній чи духовній сферах, негативів соціально-економічної політики урядів тощо. Прикметно, що за певних обставин може відбуватися переростання повстання у війну.

Під дефініцією «революція», як правило, розуміється складне соціально-політичне явище, яке визріває й реалізується в критичні періоди суспільного розвитку, коли втрачається (через вузол загострених до краю суперечностей) можливість його поступового еволюційного перетікання від застарілих у більш розвинені, прогресивніші форми. Її сутність полягає у докорінній зміні (шляхом надзвичайно пришвидшених у часі перетворень) суспільного й державного ладу, панівного політичного режиму насильницьким методом (навіть у її мирному варіанті), що супроводжується одночасним зломом узвичаєних устоїв не лише суспільної, а часто й морально-побутової та духовної сфер.

Попри увесь свій трагізм, революції, на відміну від воєн, насамперед характеризуються своєю конструктивною суспільною функцією. Означаючи «зміну в поведінці людей, їх психології, ідеології, віруваннях і цінностях», революція, за визначенням П. Сорокіна, «знаменує собою зміну в біологічному складі населення, його відтворення і процесів відбору... це деформація всієї соціальної структури суспільства», що супроводжується одночасним «зрушенням у фундаментальних соціальних процесах». Ще складніше історичне явище становить національна революція, коли поряд із змінами суспільного устрою відбувається, в умовах боротьби за незалежність, процес ліквідації вироблених в інших політичних культурах структурних основ організації політичного життя й заміни їх національними. Не випадково у їхньому перебігу часто спостерігається суперечливе переплетення громадянської та національно-визвольної воєн, що надає боротьбі виняткової жорстокості й величезного кровопролиття.

У світлі вищесказаного, як на наш погляд, широко вживані в польській історіографії і перейняті звідти окремими українськими науковцями терміни «козацьке повстання», «козацька війна», «польсько-козацька війна», «селянська війна» тощо є однозначно неприйнятними в застосуванні щодо українських реалій середини — другої половини XVII ст., оскільки акцентуються лише на їхніх окремих сторонах, помітно звужуючи формат явища в цілому і зводячи його сутність до внутрішнього соціального конфлікту в Речі Посполитій. При цьому повністю ігнорується національно-визвольний аспект тогочасних подій, який полягав у прагненні українців до створення незалежної соборної держави і боротьби за її суб'єктивізацію в існуючій на той час системі міжнародних відносин.

Не точною є й широко використовувана дефініція «козацька революція», оскільки також абсолютизує лише соціальний момент. Не повною мірою відбиває зміст українського феномена й означення «визвольна» або «національно-визвольна війна», яке набуло доволі широкого поширення. Як цілком слушно зауважував свого часу Я. Ісаєвич, в них не відбивається насамперед той факт, що з українсько-польською війною тісно поєднувалася і перепліталася доволі гостра соціальна боротьба всередині самого українського суспільства; окрім того, поза увагою залишаються процеси державотворення, зміни системи суспільно-політичних відносин і соціально-економічної моделі в Українській державі.

Дійсно, розпочавшись як типове повстання, в якому, щоправда, акумулювався весь раніше набутий досвід соціально-політичної боротьби козацтва, помножений на авторитет і політичну мудрість його керівництва, цей потужний протестний рух уже після перемог українського війська біля Жовтих Вод і під Корсунем набуває загальнонаціональних масштабів, поширившись практично на всі етнічні українські землі, що перебували у складі Речі Посполитої, та втягнувши у свою орбіту значні маси населення. Джерела одноставно засвідчували, що повстала «вся Русь». За цими показниками позначена яскраво вираженим національно-визвольним, релігійним і соціальним характером боротьба, що розгорнулася в Україні влітку—восени 1648 р., не мала собі рівних в Європі. Вона велася, по-перше, за витворення незалежної Української держави на всьому історичному ареалі етнічних українських земель і, по-друге, за ліквідацію річпосполитської політичної системи й середньовічних форм соціально-економічних відносин та утвердження натомість нових національних моделей, побудованих на засадах козацької державотворчості, в яких реалізовувалися значно прогресивніші тенденції організації суспільного життя.

Всеукраїнський характер руху поспільства за національне і соціальне визволення зберігався і після 1649 р., незважаючи на втрату західного регіону та обмеження умовами Зборівського договору територіального ядра козацької держави, а отже локалізації боротьби надалі в основному теренами Брацлавського, Київського, Чернігівського та Лeticівського повіту Подільського воеводств (хоча могутній виплеск її за ці межі мав місце навесні 1651, у 1652, 1655, 1664–1666 рр.).

Тісне взаємопереплетення таких напрямів боротьби, як національно-визвольний, релігійний і соціальний (принаймні, Ф. Сисин підкреслював притаманність «повстанню Хмельницького» багатьох характерних «рис війни за незалежність (або горизонтальної революції), протонаціональної революції та регіонального руху»), надавало їй максимальної напруженості, з іншого боку — спричинювало виплески жорстокості й ксенофобії, помножені на випадки застосування новою адміністрацією

внутрішнього терору як засобу зниження соціальної напруги. Однак ці явища залишалися проодинокими і, принаймні, не виступали визначальними щодо загальної спрямованості й характеру боротьби.

У цілому динаміка революційних змін засвідчує, що реалізація планів розбудови національної держави виявлялася найбільш ефективною, коли збігалася у часі з розв'язанням проблем соціально-економічного характеру в інтересах широкого українського загалу. Натомість ігнорування останніх гетьманськими урядами завжди призводило до загострення соціальної боротьби, спалахів повстань, одне з яких весною 1658 р. переросло у громадянську війну з усіма її трагічними наслідками. Слід зауважити, що за будь-якого розкладу політичних та соціальних сил, надання на певних етапах переваги тим чи іншим методам і спрямуванням боротьби, в ній завжди переважувало виборення незалежності, оскільки лише це відкривало перед українською спільнотою перспективу входження у нову європейську цивілізацію.

Боротьба, що точилася в Україні у середині – другій половині XVII ст., відзначалася доволі широким спектром своїх формовиявів. У соціальній сфері вони в основному зводилися до відмов від виконання визначених традиціями і середньовічним правом обов'язків; проявів непослуху; подання скарг; залишення місць проживання і переселення до інших районів; захоплення земель, сільськогосподарських угідь тощо; покозачення; індивідуальних та організованих збройних виступів (як локальних, так і таких, що мали значне територіальне охоплення); Селянської війни, спрямованої на злам існуючих соціальних відносин; застосування економічної блокади щодо окремих регіонів тощо.

Аналогічні форми використовувалися і в політичній сфері для боротьби за національне визволення. Поряд із ними траплялися випадки диверсій та терористичних актів, етноконфесійних чисток (особливо у 1648–1652, 1654–1655 рр.). Широко застосовувалася така форма вирішення зовнішньополітичних проблем, як дипломатична боротьба. Найскладнішим з усіх формовиявів була війна (проти Речі Посполитої у 1648–1674 рр., з Кримським ханством у 1654–1657, 1668–1669 рр., з Молдавією у 1650 р., з Молдавією і Валахією у 1653 р., з Російською державою у 1658–1659 рр., з Османською імперією у 1674 р.).

Внутрішньополітична боротьба точилася у таких формах, як дискусії на старшинських і козацьких радах; дискредитація супротивників; інтриги та змови; усунення опонентів із посад; перевороти; збройні виступи; громадянська війна, яка мала місце у 1658–1663 рр. Причому між соціальною і політичною боротьбою не існувало застиглих меж – вони розвивалися, змінювалися, переходили з однієї в іншу, накладалися одна на одну.

На підставі викладеного цілком правомірно говорити про те, що багатомірне суспільно-політичне явище, яке було започатковане на

українських теренах Речі Посполитої захопленням на початку 1648 р. у результаті козацького повстання Запорозької Січі, за своєю масштабністю (у територіальному та людському вимірах), змістом, формами і характером боротьби, якісними змінами, що трансформували політичну, соціальну, економічну і духовну сфери, без будь-яких натяжок та перебільшень підпадає під ідентифікацію його як революції. Оскільки вістря боротьби спрямовувалося не лише на виокремлення України з державно-політичних структур Речі Посполитої, а й на відстоювання незалежності заснованої українським соціумом держави від посягань з боку Росії, Криму і Порту, то за своєю суттю ця революція мала насамперед чітко виражений національний характер, хоча на її окремих етапах апофеоз боротьби зав'язувався навколо соціальної, етнічної чи релігійної складових.

В історіографії доволі довгий час залишалася відкритою проблема визначення хронологічних меж Української революції. Як відомо, в 30–80-х рр. минулого століття усталена на офіційному рівні концепція історичного розвитку України в кінці XVI–XVIII ст. унеможливила будь-які дискусії з цього приводу, отже тенденція датувати революційну добу 1648–1654 роками, яка окреслилася на початку 50-х рр. у зв'язку з широкоформатним відзначенням 300-річчя ради в Переяславі, залишалася безальтернативною протягом майже чотирьох десятиліть.

Певні зрушення в цьому питанні намітилися в українській історичній науці на зламі 80–90-х рр., коли започатковувалося переосмислення багатьох вузлових проблем національної історії. Саме в цей час переважною більшістю українських істориків як граничні для національно-визвольних змагань українців середини XVII ст. були визначені 1648–1657 рр. Висловлювалося також припущення, що Національно-визвольна війна тривала протягом 1648–1658, 1648–1660 рр. Поряд із цим історичній науці було запропоновано гіпотезу (вона походила не з професійного середовища істориків), згідно з якою Визвольна війна фактично завершилася у 1678 р. зі знищенням турками Чигирина, а своєї юридичної чинності цей акт набув закріпленням Вічним миром між Росією і Річчю Посполитою в 1686 р., яка проте, через брак належної аргументації, не була прийнята фахівцями.

У 1992 р. автори цієї праці запропонували нову концепцію Визвольної війни в Україні, в якій обґрунтовувалося її закінчення 1676 р., а саме ліквідацією державних національних інституцій у Правобережній Україні, що збіглося у часі з відреченням від влади Петра Дорошенка. Прикметно, що таке датування не викликало у фахівців серйозних заперечень (хоча й не було прийнято одностайно). Навіть за критичного ставлення до концепції в цілому І. Рибалка, зокрема, констатував, що можна погодитися з авторами в тому, що події 1648–1676 рр. «становлять собою ланки єдиного процесу боротьби українського народу

за створення національної держави, її незалежність і територіальну цілісність».

Правомірність існування (поряд з іншими) запропонованої нами точки зору на це складне теоретичне питання, яке, без сумніву, потребує своєї подальшої розробки, підтвердили і віднайдені останніми роками в польських архівосховищах і бібліотечних фондах документи. Принаймні, вони утверджують у тому, що події 1648–1676 рр. підпорядковані одній основній меті – звільнення з-під зверхності чужоземного політичного режиму, проголошення Української держави та об'єднання в її межах етнічних українських земель, її унезалежнення й визнання повноправним суб'єктом міжнародних відносин, а також утвердження революційних інновацій у соціально-економічній та культурно-духовній сферах.

До речі, сучасники й учасники національно-визвольної боротьби 60-х – першої половини 70-х рр. XVII ст. також розглядали їх як продовження війни, що почалася у 1648 р. Зокрема, у листі до запорожців від 22 лютого 1671 р. городові козаки нагадували, що напередодні козацького повстання на Січі поляки «важким ярмом підданства обклали наш народ Український; а якщо було перед війною добре, то не потрібно було ніколи Війську Запорозькому з ними воювати. Тепер же двадцять і кілька літ воюємо, у багатьох битвах багато крові пролили і голів своїх наклали». 28 березня того ж року П. Дорошенко писав до курфюрста бранденбурзького Фрідріха Вільгельма, що, починаючи від Б. Хмельницького, Військо Запорозьке «і весь народ Руський борються проти польського ярма, і тепер поляки розділили наш край на дві частини: одну продали Московії, а другу хочуть перетворити у Дике Поле».

Справді, після смерті Б. Хмельницького у серпні 1657 р. боротьба за розв'язання найголовніших завдань революції не припиняється, хоча внаслідок загострення соціально-політичних суперечностей і прорахунків уряду вона протікала у значно складніших умовах. І все ж на Правобережжі поспільство продовжувало чинити затятий спротив відновленню польських політичних і господарських структур, що переріс у масштабне повстання 1664–1665 рр., в якому узяли участь сотні тисяч українців. Одночасно на Лівобережжі точилася боротьба проти спроб російського уряду звести нанівець українську автономію.

Перегляду потребує державотворча діяльність таких українських гетьманів, як П. Дорошенко, Д. Многогрішний та І. Самойлович. Особливо виразно прагнення унезалежнити Українську державу проявилася у П. Дорошенка, який наполегливо намагався домогтися возз'єднання козацької України й визнання її політичної самобутності урядами Речі Посполитої та Російської держави. Однак розпочатий із 1674 р. інтенсивний процес руйнування національних політичних

структур на Правобережжі, який завершився у 1676 р. їх ліквідацією, ознаменував кінець революції та її поразку. Адже в наступні десятиріччя (попри всі спроби І. Самойловича, Ю. Хмельницького, І. Мазепи, С. Паля та П. Орлика) відновити її функціонування у цьому регіоні, як і добитися його приєднання до Лівобережної Гетьманщини, не вдалося. В іншому, регресивному, руслі почав розвиватися і суспільно-політичний процес у Лівобережній Україні, що на кінець XVIII ст. призвело до її повного поглинення імперською системою.

У перебігу революції можна виокремити п'ять періодів.

Перший – лютий 1648 – червень 1652 – характеризується найбільшим розмахом й інтенсивністю національно-визвольної і соціальної боротьби. Відбувається бурхливий процес становлення національних державних інститутів, оформлення державної ідеї, формування політичної еліти. Успішно завершується Селянська війна.

Другий – червень 1652 – серпень 1657 – відзначається погіршенням економічного й геополітичного становища козацької України та активними пошуками союзників на міжнародній арені з метою розгрому Речі Посполитої й возз'єднання в межах держави всіх етнічних українських земель. У політичній сфері започатковується утвердження монархічної форми правління у вигляді спадкового гетьманату.

Третій – вересень 1657 – червень 1663 – характеризується різким загостренням соціально-політичної боротьби, що вилилася в громадянську війну. Її трагічним наслідком став розкол козацької України на дві Гетьманщини (Правобережну та Лівобережну) та виокремлення Запорозжя в автономну політичну одиницю.

Четвертий – липень 1663 – червень 1668 – ознаменувався прагненням польського і російського урядів поділити Українську державу (Андрусівський договір 1667 р.) та відчайдушною боротьбою національно-патріотичних сил за соборність козацької України.

П'ятий – липень 1668 – вересень 1676 – позначений новим загостренням політичної боротьби (1668–1669, 1674), посиленням втручання іноземних держав у внутрішні справи України. Відбувається ліквідація державних інституцій у Правобережжі, якому довелося пережити спустошливі вторгнення польських, кримських, турецьких і російських військ.

Важливим теоретичним питанням будь-якої концепції революції є окреслення її соціальної бази. Окрім іншого, від правильного визначення того, який саме соціальний елемент вирішальним чином вплинув на перебіг революції, значною мірою залежить і розуміння типологічного характеру явища в цілому. В українському варіанті з-поміж соціальних верств найважливішу роль у подіях кінця 40-х – середини 70-х рр. відіграло козацтво, котре міцно тримало у своїх руках провід і винесло основний тягар боротьби. Ця порівняно нечисленна соціальна

верства, яка мала у своєму розпорядженні державотворчий потенціал і досвід воєнної організації, опинилася в епіцентрі колосального соціального катаклізму, в який раптово переріс селянський протест проти покріпачення.

Участь козацтва надала селянським виступам осмисленості, поставила перед повсталими масами завдання створити етнічну державність, основу, по-перше, на власному політичному потенціалі, по-друге, на традиціях давно пригаслої в пам'яті народній Київської Русі. Нарешті, союз із селянством дав можливість козацтву створити військо, здатне протистояти регулярній армії Речі Посполитої. Досить швидкими темпами в Україні пройшла ліквідація шляхетського землеволодіння та польського адміністративно-територіального устрою, а отже, по суті, відбулася радикальна зміна власності та влади.

У молодій Українській державі козацтво становило кістяк національної армії, соціальну основу формування нової політичної еліти, чинило найорганізованіший спротив феодалізації соціально-економічних відносин, оскільки виступало станом повноправних землевласників. Невипадково термін «козацький» у другій половині XVII – на початку XVIII ст. акумулює у собі й асоціюється у суспільній свідомості з національними та політичними явищами загальнонаціонального характеру, щодо яких вживаються означення: «козацька Україна», «козацький руський народ», «козацька мова» тощо.

Надзвичайно активну участь у революційних подіях (особливо у 1648–1652, 1654–1655, 1658–1659, 1664–1668 рр.), як зазначалося, взяло селянство. У 1648 р. в етнічних межах проживання українців фактично не залишалася району, який би не був охоплений селянським виступом. Джерела постійно наводять свідчення сучасників про масову участь селянства у боротьбі: «У Литві і у Білій Русі хлопство – Русь збунтувалося проти своїх панів»; «і з Покуття, і з Підляшшя утікала шляхта наша»; «хлопська повинь опанувала всю Україну» тощо. Генератором соціальної активності селянства виступав козацький ідеал, і боротьба за здобуття козацького імунітету набула загальноукраїнського масштабу, реалізуючись у масовому покаянні. Селянство боролось за збереження за собою козацьких прав і вольностей, проти відновлення дореволюційних порядків як із боку польського і російського урядів, так і українських владних структур. Після придушення виступів у західному регіоні обезкровлені й позбавлені підтримки місцеві селяни, починаючи з літа 1651 р., відходять від активної участі у революції. Трагізм їхнього становища полягав у тому, що, залишившись за межами Української держави, вони перетворилися, особливо з середини 60-х рр., на об'єкт пограбувань та джерело ясиру для татарських чамбулів. Частина селян у пошуках захисту від цього лиха переходить на бік поляків та бере участь у боротьбі проти своїх співвітчизників, союзниками яких виступало Кримське ханство.

Масового характеру набула у 1648 р. участь у боротьбі міщанства (хоча останнім часом в історіографії відомі спроби поставити цей факт під сумнів). Саме за сприяння міщан вдалося опанувати найміцнішими містами-фортецями. Вони відіграли провідну роль в організації боротьби в окремих районах Поділля, у Житомирському і Луцькому повітах, Руському воєводстві. На їхні плечі, нарівні з розташованими у містах залогами української армії, падав увесь тягар боротьби із зовнішнім супротивником (поляками, росіянами, татарами, турками). В західному регіоні їхня доля склалася не менш трагічно, між у місцевого сільського населення.

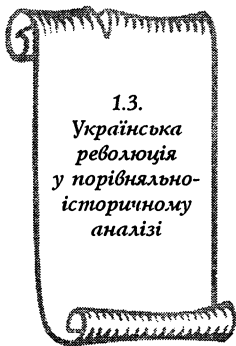
Досить помітну роль у розвитку революції, особливо протягом 1648–1663 рр., зокрема, у веденні національно-визвольної боротьби, створенні державних структур, формуванні еліти, виробленні політичної програми уряду тощо відіграла частина української шляхти. Однак, потрапляючи до складу генеральної і полкової старшини, шляхтичі проявляли схильність як до копіювання в процесі державотворення політичних структур польського суспільства та підвалин його соціально-економічних відносин, так і до відновлення дореволюційних форм власності на землю й сільськогосподарські угіддя, у зовнішньополітичній діяльності — до пошуків порозуміння з польським урядом на платформі надання Українській державі у складі Речі Посполитої статусу суб'єкта федерації чи автономії. Цей політичний курс призводив до загострення соціально-політичної боротьби, що вкрай негативно позначалося на розвитку держави.

Помітну роль у революційних подіях (особливо 1648 р.) відіграло православне духовенство, переважно його низи. Джерела фіксують непоодинокі випадки, коли священики і дяки виступали організаторами й проводирями повстанських загонів, прибираючи собі подеколи титули сотників і полковників. Верхівка ж православного кліру (за винятком київського митрополита Й. Тукальського, відомого своєю активною державотворчою діяльністю) в цілому займала обережну позицію, інколи брала на себе посередницькі функції у переговорах польського уряду з гетьманом, а у 1651 р. сприяла захопленню Києва литовським військом. З укладенням у 1654 р. договору з Російською державою розпочалася еволюція поглядів вищого духовенства від відкритої опозиції до тісного співробітництва з російською адміністрацією.

Повстанський табір відзначався доволі широким етнічним представництвом учасників. Зокрема, у їхніх лавах перебувало чимало поляків, молдаван, росіян, євреїв, сербів, вірмен, білорусів, литовців, представників інших етносів, які сповідували різні віровчення. Однак абсолютна більшість повсталого населення належала до православних українців.

За переважання в настроях задіяної в революційному русі люднос-ті загальної толерантності й віротерпимості, часто боротьба все ж наби-рала надзвичайно жорстокого характеру й інколи виливалася в етнічні чистки з усіх втягнутих у її вир сторін (української, поль-ської, російської, кримської, турецької). Вони проявлялися з україн-ського боку стосовно поляків і євреїв улітку й восени 1648 р., квітні-червні 1649 р., першій половині 1657 р.; з боку поляків до українців – у травні-липні 1648 р., грудні 1648 – лютому 1649 р., червні 1651 р., березні-квітні 1653 р.; поляків і татар до населення українських теренів – у січні-березні 1655 р., 1664 – першій половині 1665 р.; росіян до українців – у березні-червні 1659 р.; турків до українського етно-су – влітку 1674 р. Оскільки воєнні дії (за незначним винятком) вели-ся в Україні, то саме українці зазнали найбільших втрат.

Водночас суттєві еволюційні зміни відбулися на ментально-свідомісному рівні. Зокрема, українське суспільство вже на початок 1648 р. вважало себе окремішньою від сусідніх спільнотою. В ході революцій-ної боротьби у свідомості й політичній культурі українців прискоро-юється розвиток елементів національної ідентичності, ідеї спільності етнічного походження, зокрема, власної «рідної Землі», «батьківщи-ни», культури (переважно мови, звичаїв, традицій), віросповідання. Розпочатий у першій половині 1649 р. украї складний процес утвер-дження національної державної ідеї послужив основою відновлення перерваного експансією сусідніх країн процесу національного держа-вотворення.

Оцінки визвольної боротьби, що охопила укра-їнські терени наприкінці 40-х – у середині 70-х рр., як революції цілком логічно спрямовують увагу дослідників на проблему її співвіднесення з револю-ційними змаганнями європейців XVI–XVIII ст. Це питання є далеко не риторичним. Адже проведен-ня такого порівняльно-історичного аналізу не лише уможливило успішне вирішення багатьох дискусій-них на сьогодні питань теоретичного осмислення центральної події національної історії та зав'язано-го на неї комплексу проблем внутрішньої еволюції

України, а й відкриває широкі перспективи щодо розуміння ролі укра-їнського фактора в процесі цивілізаційних змін у центральному і центрально-східному регіонах Європи.

Події, що відбувалися в Україні в середині – другій половині XVII ст., диктувалися всією логікою загального поступу європейсь-кої історії. Сьогодні вже аксіомою стало те, що європейський ран-ній новий час упевнено увійшов у світові аннали як епоха революцій-них потрясінь. Революції охопили захід і північний захід континенту,

поширилися на його центральну й центрально-східну частини. Вони починалися там і тоді, де й коли для цього, здається, не існувало жодних, принаймні, видимих причин. Революції потрясли європейські країни із, здавалося б, доволі усталеними суспільно-політичними системами. Революційні рухи охоплювали й невеликі територіальні анклави, які до цього навряд чи істотно впливали на політичну розстановку сил в Європі чи визначали шляхи її економічного розвитку. Більше того – зміни революційного характеру відбувалися і в сферах, здавалося б, віддалених від політики (здаємо наукову революцію XVII ст., промислову революцію, революцію цін, революцію у військовій справі тощо).

Процес їхньої чіткої градації суттєво ускладнюється загальною розмитістю меж раннього нового часу. В різних наукових концепціях до рангу революційних зараховуються гуситські війни 1419–1437 рр., Реформація і Селянська війна в Німеччині початку XVI ст., соціальні рухи в Шотландії, Нідерландська революція середини – другої половини XVI ст., Англійська революція середини XVII ст., французька Фронда, повстання 40-х рр. у Каталонії, Португалії й Андалузії, т. зв. дворова (безкровна) революція 1650 р. в Нідерландах, повстання Мазаньєлло в Неаполі 1647 р., Велика Французька революція кінця XVIII ст., а також революційні події в британських американських колоніях. Як приклад «великомасштабного регіонального повстання з обмеженим революційним потенціалом» згадується виступ під проводом О. Пугачова у Росії. Однак у переважній більшості запропонованих класифікаційних схем (за винятком І.-М. Берсе та Г. Камена) згадок про революційний рух на українських теренах ми не знайдемо. З цього можна зробити лише один невтішний висновок – завдячуючи попередній історіографічній традиції (польській, російській імперській та радянській) для зарубіжної наукової спільноти Українська революція залишилася де факто повною terra incognita.

За кілька останніх десятиліть в американській і європейській історіографіях накопичено доволі значний досвід дослідження революційних рухів раннього нового часу, запропоновано різні методики і підходи. Причому найбільш оптимальних результатів було досягнуто на шляху міждисциплінарного поєднання методологічних засад різних суспільних дисциплін – історії, політології, соціології, історичної та соціальної психології тощо. Зокрема, вже на початок 70-х рр. минулого століття американський історик П. Загорін відзначив існування трьох основних інтерпретаційних моделей революцій. При цьому, на його думку, найбільших успіхів було досягнуто в першій із них, а саме на шляху дослідження окремо взятої революції.

Друга модель засновується на порівняльному вивченні революцій, що дає змогу шляхом виявлення і зіставлення закономірних тенденцій

і притаманних їм особливостей не лише визначити місце і значення кожної із них у загальнореволюційному русі, а й виділити характерні риси епохи ранньомодерних революцій у цілому.

Нарешті, в окремих різновидах наукового інтерпретування вчений виділив теоретичне осмислення революцій, яке підпорядковане, на його думку, меті пояснення їхніх причин, перебігу і результатів, а також оціночній характеристиці тих кардинальних змін, до яких спричинилися ці революції. Прикметно, що саме на цьому рівні зарубіжні дослідники зіштовхнулися практично з тією ж сукупністю проблем, які стали «камнем спотикання» для української історіографії. Зокрема, в центр дискусій 60–90-х рр. було винесено такі ключові питання, як проблеми типології повстань і революцій XVI–XVIII ст.; змісту самого поняття «революція» та інших супутніх йому дефініцій і термінів; визначення хронологічних меж проблеми. Жваво обговорювалася також можливість побудови загальної моделі революцій, що дещо згодом почало ставитися у пряму залежність від розуміння механізму функціонування самої цивілізації нового часу.

На кінець ХХ ст. у зарубіжній історичній думці зусиллями таких науковців, як Е. Ледерер, Г. Ландауер, Т. Гейгер, О. Розеншток-Хюссі, П. Загорін, К. Фрідріх, Ю. Каменка, С. Хантингтон, Ч. Тілі, Ф. Риттбергер, Х. Кенігсбергер, Х. Гревор-Ронер, Дж. Елліотт, Р. Форстер, Дж. Грін, І.-М. Берсе, Е. Барнаві, Ш. Ейзенштадт та ін., по суті, було сформульовано загальну теорію революцій раннього нового часу. У категоріальному контексті – це «найінтенсивніший, насильницький і усвідомлений процес з усіх соціальних рухів», у якому найповніше сконцентровувалися максимально виражена воля і глибина прагнень та почуттів мас, помножені на «небуденні організаційні здібності і високорозвинену ідеологію протесту». Показниками результативності революції стали насильницькі зміни існуючого політичного режиму та засад його легітимності; передача влади від однієї політичної еліти до іншої; значний модернізаційний потенціал змін у всіх найважливіших інституційних сферах, насамперед економічній і соціальних відносин; радикальний розрив із минулим; формування нової шкали політичних, моральних та духовних цінностей тощо.

Зокрема, К. Фрідріх визначає політичну революцію «як несподіваний і насильницький злам встановленого політичного порядку». За Ю. Каменкою, «революція – це різка, несподівана зміна в соціальному характері влади, що знаходить свій вираз в радикальній трансформації процесу управління, офіційних основ суверенітету чи легітимності і концепції соціального порядку». За визначенням С. Хантингтона, під революцією слід розуміти «внутрішні швидкі, фундаментальні і насильницькі зміни в панівних цінностях і міфах суспільства, його політичних

інститутах, соціальній структурі, керівництві, способах діяльності та політиці уряду».

Згідно із запропонованими концепціями, революціям раннього нового часу притаманні широкий розмах і динамізм повстанських рухів; їх тісний взаємозв'язок із сектантськими течіями, ідеологізованими політичними рухами, які супроводжувалися боротьбою між елітами; інституалізація нових економічних, політичних і державних структур; перебудова ідеологічної, наукової, освітньої сфери; зміна кордонів політичних і культурних спільностей; коаліційність, диференційованість та масовість повстанського табору тощо. Причому сам революційний вибух провокувався «антагонізмами між соціальними групами, в тому числі і всередині еліти», недосконалістю політичних структур, «наступальними діями центральної влади, загальним невдоволенням режимом, участю у русі еліти», її внутрішньою трансформацією і поділом на нову та стару, «наявністю альтернативної ідеології і політичного інституту, здатних об'єднати всіх невдоволених і організувати опозицію».

Накладаючись на локальні модифікації політичного й економічного характеру, психологічну готовність суспільства до трансформації умов свого існування, геополітичний фактор і природно-географічну специфіку регіону, ці загальні чинники й обумовлювали динаміку та результативність як окремих складових, так і революцій у цілому.

Якщо стисло узагальнити напрацювання останніх років, можна побачити, що специфіка революцій раннього нового часу в загальноєвропейському масштабі полягала насамперед у поєднанні в одному революційному потоці всієї «множинності» накопичених соціальною практикою попередніх часів протестних форм і рухів, що і стало основою привнесення революційних за своєю сутністю інновацій у суспільне життя. Причому одним із основних і вирішальних, поряд із політичним, став соціальний струмінь, що залежно від відмінностей соціально-економічних умов як різних європейських регіонів, так і окремо взятих країн, які виявилися втягнутими у загальноєвропейський революційний рух, набував більшої чи меншої масовості та характеру урбаністичного чи селянського протесту.

Ще однією із характерних прикмет революційних рухів XVI–XVIII ст. стало те, що вони супроводжувалися гострими конфліктами в християнській общині. На «релігійну клаптикову ковдру», за образним виразом Н. Девіса, перетворилася Німеччина. Особливий різновид католицизму, для якого було характерне тісне переплетення контрреформації з політикою панівної династії, виник у Австрії, втягнувши в свою орбіту Чехію, Західну Угорщину, Словаччину, Сілезію, Богемію, а дещо пізніше Західну Галичину. Рух за навернення до католицизму

не оминув Англійське королівство, «Швейцарію затопила ворожнеча католицьких і протестантських кантонів». Не уникла гострого релігійного конфлікту і толерантна Польсько-Литовська держава, яка довгий час являла собою аномалію на загальному тлі європейської віронетерпимості. Однак у роки правління Сигізмунда III Вази (1587–1632) у Речі Посполитій прокатолицька партія через орден єзуїтів починає все більше впливати на урядову політику в релігійній сфері.

Безумовно, не можна підводити під шкалу універсалізації результативність революційних рухів у різних європейських країнах (по суті, перемогою завершилися лише Нідерландська та певною мірою Англійська і Французька революції, а рівень трансформацій у межах кожного суспільства відрізнявся як за глибиною змін, так і за їх часовою протяжністю). Важливо інше. В революціях XVI–XVIII ст., ідеологічний потенціал яких ретранслявався через релігійні форми, відбувся цивілізаційний перехід від трансцендентного до секуляризованого суспільного простору, долучення «індивідів і спільнот до вищих макросоціальних і культурних цінностей». Причому «інтелектуальні рухи і революційне інакомислення» в них тісно «переплітались з повстаннями, політичною боротьбою в центрі і суперництвом між елітами». У сфері інституціональній революції раннього нового часу дали неоціненний досвід трансформацій політичного та суспільного устрою, створення централізованих політичних систем, будівництва національних держав та їх конституювання. Водночас було закладено основи формування ранньомодерних європейських націй. У сфері економічній вони започаткували формування індустріальної чи напівіндустріальної орієнтованої на ринок економіки, становлення нової форми економічного мислення – меркантилізму.

Варто відзначити ще одну характерну особливість ранньомодерних європейських революцій. Її вираженням стало посилення на еволюційний поступ європейських країн зовнішнього тиску, що набув свого втілення у війнах, суперництві між державами, формуванні міжнародних політичних і економічних систем. Його дієвість (поряд із внутрішнім тиском, що виявлявся у формуванні нових еліт із великими потенційними можливостями та зростанні рівня самосвідомості соціумів) проявилася у зміні режимів «у всіх суспільствах, де відбулися революції Нового часу» – Нідерландах, Англії, американських колоніях і Франції.

У світлі вищесказаного спробуємо визначити, за якими показниками вписується в загальну схему європейської ранньомодерної революції українська складова. Адже залишати її надалі у ранзі другорядної події хутірського масштабу означає визнати власну неповноцінність не лише в історичній проекції, а й у перспективі європейського розвитку.

Насамперед акцентуємо увагу на з'ясуванні спільного й відмінного у визріванні причин української та європейських революцій. На середину XVII ст. Україна, як і Нідерланди напередодні революції 1566–1609 рр., не мала державної незалежності, її етнічні землі були поділені між Польським королівством і (у значно менших частках) Великим князівством Литовським, Молдавією, Австрією та Трансільванією. Здавалося б, таке очікуване об'єднання переважної більшості з них у межах одного державного утворення, тим більше з достатньо високим, як на той час, рівнем культури й політичної толерантності, відкриє перед українським соціумом широкі перспективи для рівноправного утвердження своєї етнічної самобутності як складової ранньомодерного культурно-духовного простору. Однак цього не сталося. Українці, котрі проживали в Речі Посполитій, починаючи з кінця XVI ст., відчували на собі наслідки зверхнього ставлення польської еліти до інших етнічних спільнот. В умовах рішучого наступу Контрреформації і поширення католицизму (в його польській моделі) православна церква і віра автоматично на державному рівні набували дисидентського статусу. Спроба частини верхівки православного духовенства знайти вихід зі скрутного становища, в якому опинилася українська православна конфесія, шляхом укладення в 1596 р. Берестейської унії зазнала невдачі, оскільки її не підтримала більшість українців й вона не привела до загальної унії обох церков, а спроби Ватикану і Польщі використати її у своїх політичних цілях сприяли загостренню конфронтації між православними й уніятами.

Трагічними наслідками цієї політики стали денаціоналізація більшості провідної верстви, розкол духовенства, усунення православних українців від керівних ролей в органах місцевого самоуправління та економічній діяльності, витіснення на маргінали річпосполитської цивілізації національної культури, мови, освіти тощо.

Особливо болісно більшість українського населення сприймала спроби впровадження неприйнятних для православного світогляду норм і цінностей у святая святих — сфери духовного життя й побуту, що ґрунтувалися на віковичних традиціях моральних устоїв, сформованих на основі православної віри. Львівський єпископ Гедеон Балабан у 1598 р. писав в одному з листів, що поляки «пильно стараються про це, щоб наш руський бідний народ унівець повернути і зовсім викоринити». Один із галичан у 1636 р. з гіркотою зауважував: «Король — лях, гетьман — лях, коли б ще Бог був лях, тоді б усім нам був кінець». Отже по суті, на українських теренах Речі Посполитої відбувався типовий для країн Центральної і Західної Європи процес наступу на неписані етичні норми, що співіснують у будь-якому суспільстві з державним правом і які французький юрист Рене Мунье назвав «фольклорним

правом» (до речі, цей фактор відіграв далеко не останню роль у створенні вибухонебезпечної ситуації у найрозвиненіших на той час європейських країнах). Його глибокі корені у свідомості широкого загалу українців заклали фундамент спротиву поширенню католицизму. За таких обставин українське православ'я, православна церква набувають чинності центру «спільної спадщини історичних і культурних традицій, датованих часами Київської Русі. Саме ця церква, репрезентуючи виразно окреслені культурні традиції, уможливила швидке зростання рутенського національного почуття» в середовищі українців, «які посилено билися над витворенням нового образу самих себе». Тому не випадково православ'я, як і реформаційні ідеї в Німеччині та кальвінізм у Нідерландах і Англії, відіграло роль ідеологічного чинника у визріванні революції.

Боротьба протилежних тенденцій відбувалася в соціально-економічній сфері. Одні з них засвідчували проникнення на українські терени притаманних для цивілізації нового часу форм суспільних відносин (вони, починаючи з XVI ст., активно утверджувалися у Західній Європі, зокрема Нідерландах, Англії, Франції тощо), інші — зміцнення найвідсталіших підвалин суспільного устрою середньовічної доби.

Хоча за рівнем розвитку промисловості й торгівлі Україна відставала від Німеччини, Англії й Нідерландів, все ж на цей час уже окреслювався процес розкладу цехового ремесла і в багатьох промислах відбувалося зародження початкових форм мануфактурного виробництва, що відкривало нові перспективи організації економічного господарювання.

Особливо виразно подих нової цивілізації насамперед проявлявся, на відміну від Німеччини й Нідерландів, не в розвитку промисловості й торгівлі, а в сільськогосподарському виробництві південного і південно-східного регіонів України, що якоюсь мірою віддалено нагадувало ситуацію в Англії. Сприятливі природно-кліматичні умови, наявність величезного фонду неосвоєних земель, традиційно слабкі впливи центру відіграли важливу роль у формуванні тут якісно нового типу господарства — козацького, яке за своєю суттю було фермерським.

Внаслідок того, що цей регіон України перебував в епіцентрі Великого Кордону, що власне розділяв європейську і кочову цивілізації, впливи останньої суттєво позначалися на способі життя місцевого населення: козакам доводилося зі зброєю в руках постійно захищати сім'ю, домівку й результати важкої, але вільної праці. Водночас вони мусили протистояти натиску з боку державного механізму Речі Посполитої, магнатів та шляхти. Так у горнилі «самопала й плуга» виковувалася відмінна від селянина, користуючись термінологією А. Гордона, «сукупна історична особа», наділена волею, розумом, здатністю не лише сприймати, а й генерувати ідеї й виявляти ініціативу в діях.

Козацтво виявило великі потенційні можливості й динамізм у процесі самоорганізації не лише власного стану, а й у становленні нових суспільних відносин. Опустивши, за влучним висловом О. Компан, «ідею свободи з небес на землю», козаки спромоглися виробити на цій основі кодекс «козацьких прав і вольностей» – неписаних етичних правил, природних прав і правових норм, які визначали їх статус у суспільстві (до речі, він не визнавався державним правом Речі Посполитої). Саме цей різновид «фольклорного права» стає суспільним ідеалом для селянства. Не випадково з кінця XVI ст. прагнення селян і незаможних прошарків міщанства до здобуття козацького імунітету набуває масштабів загальноукраїнського явища. За даними гетьмана Івана Петрижицького, у березні 1632 р. чисельність козаків уже становила 60 тис.

На відміну від російського аналога, українське козацтво, переживаючи бурхливий еволюційний процес, дуже швидко почало виконувати «історичну місію національного речника українського народу». Внаслідок цього середня Наддніпрянщина стає територіальним ядром формування національної держави. Вже у 1625 р. польський король Сигізмунд III змушений був визнати, що «зовсім призабувши віру й підданство, козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою...». Саме козацька спільнота виступила тим суспільним середовищем, в якому прагнення визволитися з-під іноземної залежності, продуковане також духовенством та інтелігенцією, набуло найвищого ступеня своєї кристалізації.

З іншого боку, на відміну від тих європейських країн, де ліквідація особистої кріпацької залежності в її найважчих формах передувала революціям, в Україні з кінця XVI ст. спостерігається зворотній процес. Охопивши суцільно північний та західноукраїнський регіони, елементи заснованої на кріпацтві організації сільськогосподарської сфери поширюються на ті області, де проживали ще не закріпачені селяни і козаки. Отже, якщо, наприклад, у Нідерландах визріла глибока суперечність між динамічним характером внутрішнього розвитку суспільства та інерцією існуючих владних структур і установ, то в Україні вододіл між старим та новим проходив у соціально-економічній сфері й вилився у зіткнення двох господарських систем – козацької (фермерської) як носія інноваційних форм господарської організації та традиційної панщинно-фільваркової.

Не можна обійти увагою того факту, що Українська революція почалася, набрала найбільшого розмаху й організованості, а також найдовше тривала в регіонах, де сформувався козацький стан і зберігався прошарок незакріпачених селян (центральні й південні райони

Київського, східні райони Подільського воєводства, Брацлавське воєводство). Подібне спостерігалось й під час революції в Нідерландах, а також Великої французької революції кінця XVIII ст.: там також найінтенсивніше боротьба точилася в районах, де найбільше збереглися позиції селянського господарства і селянської власності на землю.

Ще кілька спостережень. По-перше, французький історик І. Берсе, вивчаючи народні рухи у Франції XVII–XVIII ст., дійшов важливого висновку: «бунтівники» ніколи не виступали ініціаторами – їхні дії завжди були відповіддю на агресію ззовні: з боку держави, церкви, аристократії. Як свідчать праці В. Голобуцького, М. Грушевського, К. Гуслистого, П. Жуковича, І. Іванцова, С. Леп'явка, В. Марочкіна, П. Михайлини, В. Сергійчука, В. Щербака й інших дослідників, подібним чином з кінця XVI ст. до середини XVII ст. розгорталася соціальна і визвольна боротьба в Україні. Її вістря спрямовувалося на захист соціальних, релігійних, національних прав, які опинилися під загрозою наступу на них соціальних інститутів і державних структур Речі Посполитої.

По-друге, французькі вчені, сферою зацікавлень яких стала соціально-економічна історія, з'ясовуючи природу народного насильства, слушно звернули увагу на роль притаманного народній свідомості міметизму (наслідувальності), що проявлявся під час виступів у копіюванні дій державного репресивного механізму. Ця закономірність мала місце і в Україні. Чим жорстокіше влада поводитася з учасниками рухів (уперше польські жовніри вдалися до масових розправ над обеззброєними повстанцями та їхніми сім'ями у Солоницькому таборі у 1596 р.), чим нестерпнішими ставали визиск і знущання з боку шляхтичів і орендарів, тим більші насильства здійснювалися з боку повстанців.

У розвитку революції у Німеччині, Нідерландах та Англії важливу роль відіграли реформаційні ідеї. Не варто ігнорувати їхнього значення і у визріванні ідеологічних передумов Української революції. По-перше, специфічною формою реформаційного руху були братства, діяльність яких сприяла розвитку освіти й культури. По-друге, чимало православних поємістів у своїй діяльності використовували елементи реформаційної ідеології. По-третє, Реформація стала важливим провідником ренесансно-гуманістичної європейської думки, що поширювалася в Україні. По-четверте, протестантські громади приділяли помітну увагу розвитку освітньої справи, зокрема, вивченню рідної мови. У зв'язку з цим є підстави стверджувати, що ідеологія Реформації позитивно вплинула на процес розвитку національної самосвідомості українців, почуття патріотизму, підготувавши таким чином ґрунт для розробки національної державної ідеї, оскільки «руська знать інкорпорованих

до Польщі земель так і не дала політичної програми для руського національного існування».

Отже, причини, що призвели до Української національної революції, без перебільшення, становлять одну із ланок визрівання процесу соціальної і визвольної боротьби, що охопила низку європейських країн у 40–70-х рр. XVII ст. Так, у 1640 р. розпочалася революція в Англії; цього ж року спалахнули всенародне повстання португальців проти іспанських поневолювачів і «війна женців» у Каталонії за збереження автономії. В 1647 р. розгорнулась антиіспанська боротьба у Південній Італії та Сицилії, в ході якої Неаполь було проголошено республікою. Високою була соціально-політична напруга у Данії; визрівали Фронда у Франції та масові селянські повстання в Австрії, Росії, Швеції, Швейцарії тощо. Головне полягало в тому, що середньовічна цивілізація все більше втягувалася в період кризи, яка супроводжувалася зародженням і розвитком нової цивілізації.

Повстання в Україні спалахнуло в лютому 1648 р. і, поступово трансформувавшись у свою вищу форму – революцію, тривало, як на наш погляд, до вересня 1676 р. Революція спрямовувалася на розв'язання таких основних завдань, як визволення з-під панування Польщі; створення в етнічних межах України соборної держави й відстоювання її незалежності; ліквідація феодалної власності на землю, фільваркової системи господарства, кріпацтва й утвердження в сфері аграрних відносин козацького типу господарства. Певною мірою вони нагадують завдання Нідерландської революції, що передбачали виборення національної незалежності й встановлення нових соціальних відносин. Таким чином, спільним для обох революцій стало поєднання соціальної боротьби з національно-визвольною, чого не можна сказати про революції в Німеччині та Англії. Щодо соціального складу учасників, то Українська революція типологічно є ближчою до двох останніх, ніж до Нідерландської, бо в ній головною і керівною силою виступало козацтво й активну участь взяло селянство, за меншої активності міщан і вкрай слабкої ролі міської економічної еліти (яка лише зароджувалася і за своїм етнічним складом значною мірою була інонаціональною) й інтелігенції. В Нідерландах же, внаслідок значного розвитку типових для нового часу соціальних відносин у містах (особливо в сфері торгівлі), провідну роль відігравали міщани, очолювані індустріально заангажованою знаттю, хоча участь у боротьбі брали також селяни й частина дворян.

Звертає увагу на себе той факт, що грандіозний розмах визвольної і соціальної боротьби народних мас України у 1648 р. збігся у часі з початком Другої громадянської війни в Англії, що завершилася страстю у 1649 р. короля Карла Стюарта; спалахом антиабсолютистського

руху (Фронди) у Франції; повстанням міщан і селян у Російській державі, Австрії, Білорусії тощо. Польський підканцлер Геронім Радзейовський зазначав у розмові зі своїм співбесідником французом: «Ми бачили Данію і Англію на один крок від загибелі, потім зараза перекинулася до Франції, і ваші заворушення ще не були заспокоєні, як вони вже перекинулися до Польщі». Шведський уповноважений посол на Вестфальському конгресі (осінь 1648 р.) Сальвіус повідомляв урядові: «Видається якимось великим дивом, що в усьому світі чути про повстання народу проти правителів, як-от у Франції, Англії, Німеччині, Польщі, Московії, Турції, Великій Татарії, Китаї».

Поза сумнівом, у середині XVII ст. на європейському континенті відбувалися дві рівноцінні події реформаційного змісту – Англійська й Українська революції. Мабуть, не випадково окреслилася тенденція до встановлення політичних взаємин між її керівниками. Зокрема, у 1649 р. англійський уряд (не виключено, що в особі самого Олівера Кромвеля) звернувся із відозвою до українського гетьмана як союзника у боротьбі проти спільного ворога, а в 1656 р. О. Кромвель направив до Бранденбурга генерала Джефсона, котрий повинен був встановити зв'язок із Б. Хмельницьким із метою створення «великої антиримської, антигабсбурзької і антиконтрреформаційної коаліції». Не варто забувати той факт, що сучасники подій порівнювали Б. Хмельницького та О. Кромвеля як «двох найбільших бунтівників», державних діячів, котрі не поступалися один одному у честолюбстві, хоробрості та спритності.

Ф. Сисин слушно поставив питання про значення національного чинника в період найвищого розвитку революції в Україні (1648–1657 рр.), звернувши увагу на те, що, «на відміну від Португалії чи Каталонії», тут не існувало королівства або регіональних інституцій, які б традиційна еліта захищала як втілення «нації». На його думку, лише в 1655–1656 рр. Б. Хмельницький відкрито проголосив мету – об'єднати українські землі й повалити польське правління. Справді, до початку революції ані стара еліта, котра денационалізувалася й втратила роль виразника й захисника національних інтересів, ані нова, що лише формувалася, не спромоглися сформулювати програми створення незалежної Української держави. У цьому сенсі рівень розвитку національної свідомості українців поступався португальцям чи нідерландцям.

І все-таки не варто недооцінювати роль національних почуттів, національної самосвідомості у житті української спільноти. Уже з кінця XVI ст. джерела фіксують поширення у ній критерію самоідентифікації через поняття «вітчизни», «рідної землі», на якій вони проживають. Як підкреслювали львівські ремісники у 1599 р., «ми не пройдисвіти, але на Руській, рідній землі на підставі унії (мається на

увазі Люблінська унія 1569 р. — *Авт.*) живемо спільно з поляками...». Уже під час повстання 1637–1638 рр. козацька старшина висунула програму, в якій робилася спроба поєднати гасла боротьби за «віру християнську» і козацькі «золоті вольності» з гаслами боротьби за ліквідацію владарювання польської шляхти на території «всієї України». В універсалі від 4 листопада 1637 р. до «козаків і черні» полковник К. Скидан титулував себе «опікуном всієї України».

Протягом літа–осені 1648 р. боротьба відзначалася яскраво вираженим національно-визвольним спрямуванням, на що першими звернули увагу І. Франко та В. Липинський. Як і в Нідерландах, загони повстанців намагалися знищити все, що було пов'язане з іноземним пануванням. Наприклад, міщани Клевани, руйнуючи садиби польської шляхти, промовляли при цьому: «Нехай і пам'ятка лядська не буде». Подібних прикладів можна навести десятки. Національно-визвольний характер боротьби змушені були визнати й окремі представники політичної еліти Речі Посполитої. Зокрема, литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивілл наприкінці липня 1648 р. звертав увагу сейму на необхідність дбати про збереження територіальної цілісності Речі Посполитої, пам'ятаючи приклади Голландії та Неаполітанського повстання. Цю думку активно підтримав канцлер Єжи Оссолінський. Анонімний автор «Дискурсу про сучасну війну козацьку чи хлопську» (осінь 1648 р.) застерігав урядозі кола, що ця боротьба українців може привести до ситуації, коли вони «повністю виб'ються з підданства Корони Польської і собі створять нову козацьку Річ Посполиту чи Руське князівство».

Величезний розмах рухів за національне визволення, безперечно, відіграв визначальну роль у процесі розвитку державної ідеї. Отже, можемо стверджувати, що саме в першій половині 1649 р., а не в 1655–1656 рр., було сформульовано мету національно-визвольної боротьби, що засвідчило появу якісно нового етапу в розвитку політичної культури українців. Відомий дослідник Нідерландської революції російський учений О. Чистозвонов дійшов висновку, що хоча процес складання нідерландської нації ще був далекий від свого завершення, національна самосвідомість уже утверджувалася в ній, і іспанський деспотизм сприймався як форма національного зневажання. В українському випадку аналіз джерел дає змогу недвозначно стверджувати: вже в перші роки революції українці також добре усвідомлювали, хто є їхнім національним пригноблювачем і чого вони хочуть домогтися, ведучи боротьбу. Інше питання, що в наступні роки логіка розвитку революції, відмінність політичних позицій її керівників вносили корективи у зміст національної державної ідеї (до речі, англійський учений Ентоні Д. Сміт звернув увагу на складність процесу становлення в нідерландців відчуття спільної мети та ідентичності).

Навіть поверхове зіставлення розвитку Української і Нідерландської революцій (у національно-визвольному аспекті) дає змогу спостерегти низку спільних рис. Насамперед, впадає у вічі довготривалість боротьби за незалежність, нерівномірність її розвитку, імпульсивність, чергування періодів спадів і піднесення. Так, у Нідерландах масові революційні виступи мали місце у 1566, 1572, 1578–1583 рр., і в підсумку в 1609 р. революція перемогла. Найвишого розмаху в Україні боротьба набирала у 1648–1649, 1651–1655, 1664–1668, 1671–1674 рр. Однак, на відміну від Нідерландів, революція тут завершилася поразкою.

Також звертають увагу на себе складність і суперечливість боротьби під час обох революцій. О. Чистозвонов зазначав, що непросте переплетення соціально-економічних, політичних і релігійно-ідеологічних суперечностей у Нідерландах нерідко ставило населення по різні боки барикад. Подібна ситуація неодноразово складалася в Україні, особливо наприкінці 50–70-х рр., коли селяни, міщани й козаки часто воювали проти української армії разом із польськими, російськими, кримськими чи турецькими військами.

В обох випадках мало місце переплетення національно-визвольної боротьби з соціальною, що, правда, оскільки Нідерландська революція була «революцією переважно міською», то селянський рух не набрав у ній загальнонаціонального характеру. В ході Української революції соціальна боротьба селянства переросла в могутню Селянську війну (1648–1652 рр.).

В обох країнах боротьба відбувалася в найрізноманітніших формах, включаючи воєнні дії, політичні й дипломатичні акції. На жаль, і в Нідерландах, і особливо в Україні сторони, що протистояли одна одній, часто проявляли нетерпимість, терор, жорстокість тощо, що призводило до численних невинуватих жертв.

Українська і Нідерландська держави утворилися не в межах усіх етнічних територій, а лише в окремих їхніх частинах, унаслідок чого кордони встановлювалися не за національно-мовним, а за географічним поділом. Гадаємо, що далеко не випадковою виявляється подібність соціально-економічних регіонів, що послужили ядром утворених державних організмів. Так, у Нідерландах держава виникла й відстояла незалежність у північних провінціях: Голландії, Фрісландії, Дренті й інших, де зберігався значний прошарок вільних селян, котрі не знали особистої залежності, новий економічний порядок мав надійнішу основу, а селянсько-плебейський рух виявився організованішим. На терені України держава оформилася у південному і південно-східному регіонах, де також більшість селян залишалася незакріпаченою й зосереджувався козацький стан, котрий виступав організаційною і керівною силою революції. Тому уряди обох держав докладали

багато зусиль, щоб домогтися включення до їхнього складу решти територій, проте безуспішно. Крім того, на відміну від Нідерландської держави, Українську, внаслідок загострення соціально-політичної боротьби й втручання сусідніх країн, у 1663 р. було розколото на Лівобережну й Правобережну Гетьманщини, чого так і не вдалося подолати.

Окрім того, брак єдності серед політичної еліти негативно позначився на ході визвольної боротьби. І якщо в Нідерландській державі все ж вдалося уникнути громадянської війни, то в Українській прорахунки еліти в оцінках соціально-політичної ситуації, різні (часто протилежні) зовнішньополітичні орієнтації спровокували громадянську війну у 1658–1665 рр. з усіма її трагічними наслідками для українського суспільства.

Нарешті, в історії обох революцій надзвичайно важливу роль (далеко не завжди позитивну) відігравав геополітичний фактор. Причому якщо ворогом незалежності Нідерландів була лише Іспанія, то проти виборення Україною суверенітету, окрім Речі Посполитої, виступали також Кримське ханство, Російська держава та Османська імперія. За таких обставин козацькій Україні не вдалося досягти незалежності. Отже, цілком слушним є зауваження Я. Дашкевича, що трагедія її полягала в тому, що «як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильників-сусідів».

Відомо, що релігійний фактор відіграв важливу роль у розвитку Німецької, Нідерландської та Англійської революцій. Нідерландський історик З. В. Снеллер писав: «Нідерландська війна за незалежність, що б про це не говорили, була в той же час і релігійною війною». Важко переоцінити значення цього чинника і в Українській революції. З самого початку гасло захисту української православної церкви висувається на одне з чільних місць у політичній програмі повстанців. Незважаючи на те, що верхівка православного духовенства, очолювана київським митрополитом С. Косовим, прагнула залишитися осторонь визвольної боротьби й зберегти лояльність до Варшави (окремі з них виношували ідею «універсальної унії» з Ватиканом), на місцях чимало священників взяли у 1648 р. найактивнішу участь у боротьбі поспільства.

Саме православна віра стала ідеологічним знаменом національно-патріотичних сил під час виборювання незалежності, в той час як католицизм асоціювався з політичним курсом протилежного табору. Подібну роль, до речі, відігравав католицизм під час революцій у Німеччині, Англії та Нідерландах. Інше питання, що з часом російський уряд намагався підпорядкувати українську православну церкву своїм політичним інтересам, перетворити її на зброяння своєї політики щодо

Української держави. Тому глибоко прогресивними виглядають заходи П. Дорошенка та Й. Тукальського, спрямовані на створення окремого Українського патріархату як важливого політичного фактора утвердження самостійності козацької України.

Як це не парадоксально звучить на перший погляд, усе ж є підстави висловити думку, що незважаючи на жорстоку боротьбу, в ході революції вперше в історії України в політичній та ідеологічній сферах започатковується практика утвердження гуманістичних ідеалів нової цивілізації. Як відомо, ані Б. Хмельницький, ані його наступники не були релігійними фанатиками і не вдавалися до розпалювання фанатизму в суспільстві. Очолюючи боротьбу народу проти іноземних поневолювачів, керівники Української революції були позбавлені почуття національної винятковості й нетерпимості до інших націй, представники яких проживали в Україні. Зокрема, національно-релігійна толерантність Б. Хмельницького дала змогу заручитися у визвольній боротьбі підтримкою частини польських шляхтичів, міщан і селян. Окремі з них потрапили до козацького реєстру 1649 р. (не випадково до змісту Зборівського договору було внесено пункт про захист інтересів шляхтичів-католиків, котрі перебували в складі українського війська).

У цілому внаслідок вираженої політики Б. Хмельницького не відбулося серйозних конфліктів на етнічній та конфесійній основі з представниками інших народів, які проживали в козацькій Україні (виняток становлять події 1648 р.). Немало з них брало участь у революції на боці українців. До полків і сотень Війська Запорозького, як свідчить реєстр 1649 р., входили росіяни, молдавани, литовці, поляки, євреї, білоруси, татари, вірмени, грузини, серби, турки, чехи, німці...

Важливо також зазначити, що, з'ясовуючи суспільно-політичні погляди Б. Хмельницького, Ф. Шевченко звернув увагу на той факт, що він, відаючи належне традиційному для середньовічної цивілізації положенню про те, що події і вчинки людей визначені «Божим провидінням» («Все на світі, — писав гетьман в одному з листів, — і добре, і лихе діється з волі Божої»), в ряді випадків, однак, вважав відповідальними за те, що відбувалося, самих людей. З цього погляду характерним є зроблене ним зауваження у листі до турецького султана від 28 листопада 1648 р.: «Неможливо всебічно і ґрунтовно визначити людські вчинки, не враховуючи їх закономірностей та одвічної волі неба. Справедливість цього світу так розмірена, що в одних відбирає, а другим дає владу і мудрість. Кривда ж, гніт і неволя викликають сувору помсту з боку справедливості, щоб Божі настанови проявлялися у всьому на очах живих людей, задовольняючи обидві сторони, — як багатого, так і бідного».

Великий інтерес становить порівняння розвитку соціальної боротьби в Українській революції з соціальною боротьбою під час інших європейських революцій. На відміну від Нідерландів, де, як уже нами зазначалося, селянський рух не набрав загальнонаціонального характеру (хоча в Голландії і Фрісландії в 1572 р. діяли 5-тисячні загони, а в 1578–1579 рр. у Фландрії – 10–12-тисячні), в Україні влітку 1648 р. він вилився у Селянську війну, що тривала до літа 1652 р. Уже восени 1648 р. вона поширилася на всі етнічні українські землі. Її масштаби справді були грандіозними і не мали собі рівних у Європі протягом XVI–XVII ст. (навіть Велика селянська війна в Німеччині 1524–1526 рр., що охопила майже всю територію країни і в якій взяло участь близько 200 тис. осіб, помітно поступалася українській кількістю учасників, організованістю, інтенсивністю, силою завданого удару по соціально-економічній структурі суспільства тощо).

Вивчення змісту й мети боротьби українських селян і залежних мешканців міст і містечок дає підстави стверджувати, що вона за своєю суттю нічим не відрізнялася від боротьби селян під час європейських революцій XVI–XVIII ст. Незважаючи на виразно окреслені в ряді випадків її розбійницький аспект (особливо в опришківському русі на території Подільського і Брацлавського воєводств протягом усієї революції), жорстокість, що часто досягала крайніх меж, основний її зміст, повторимося, полягав у ліквідації всіх різновидів особистої залежності й існуючих форм середньовічних соціальних відносин, у виборенні особистої свободи і вільної (фермерського типу) власності на землю.

Впадає у вічі разюча подібність вимог українського селянства з вимогами селян не лише під час Німецької чи Англійської революцій, а й значно пізнішої в часі Французької кінця XVIII ст. Зокрема, німецькі селяни відмовлялися від платежів і робіт, заявляючи, що не дозволять чинити над собою утисків, як це мало місце за попереднього часу. Нападаючи на маєтки й замки, вони стверджували, що «не будуть виконувати жодних доручень» і «взагалі не хочуть більше мати панів». Причому в охоплених повстанням районах селяни створювали зародки державної влади. Під час Англійської революції вони вимагали повернення до старого маноріального звичаю, до низьких рент, до фіксації і полегшення фاینів (платежів за допуск до держань), ліквідації станового верховенства і привілеїв дворянства й духовенства; прагнули також повернення обгороджених земель, а в общинне користування – лісів, парків, місць для мисливства й рибної ловлі. В селах велися розмови про те, що «джентрі довго були нашими господарями, а тепер ми маємо нагоду самим стати господарями» (Оксфордшир, 1642 р.); «уже в цьому році ми не побачимо в Англії жодного дворянина» (Норземптоншир, 1643 р.). В роки Французької революції селяни заявляли,

що «вони хочуть повної відмови від десятини і феодалних зобов'язань», щоб «не було більше ні сеньйорів, ні володільців десятини». Один із керівників селян в області Бурбонне (1790 р.) говорить: «Ми тепер господарі», бо «вже прогнали частину дворян до чужих країн».

Цього ж добивалися українські селяни. Вже наприкінці травня 1648 р. польські урядовці звернули увагу на те, що селянський протест спрямовується лише проти шляхетського стану. Як ми зможемо переконатися, специфіка селянського руху в Україні полягала в тому, що селяни масово показувалися й запроваджували на місцях «козацький присуд» і «козацькі порядки», тобто створювали власні органи управління (подібне явище мало місце під час Селянських війн у Німеччині, Росії та Китаї), які було покладено в основу державного інституювання. До кінця 1648 р. у соціальній структурі Української держави, що формувалася, вперше в європейській історії не знайшлося місця для панівного в середньовічному суспільстві стану.

Ліквідувавши типові для середньовічної доби феодалну форму власності на землю й повинності, селяни в наступні роки зі зброєю в руках рішуче захищали свої завоювання, що відкривали шлях до розвитку їхніх господарств козацьким (фермерським) шляхом.

Урешті-решт український уряд після розгрому польського війська під Батогом (червень 1652 р.) пішов на визнання головних завоювань селянства на терені Української держави (поразка революції у західному регіоні призвела до реставрації й консервації тут дореволюційної аграрної структури, як це мало місце на півдні Нідерландів), чого не можна сказати про Селянські війни в Німеччині та Росії. Навіть у роки Англійської революції було збережено держання-копігольд (воно поширювалося на 60 % селян) і всі пов'язані з ним селянські повинності та права лордів-манорів; уціліла також десятина. Лише в часи Французької революції відповідно до законів від 17 липня 1793 р. та 18 травня 1794 р. знищувалася «всяка повинність чи рента, заплямована найменшою ознакою феодалізму», і селянин став вільною рівноправною особою, вільним власником своєї землі. Хоча з правового погляду в Україні уряд подібних указів не видавав, фактично український селянин домогся в 1652 р. приблизно такого самого становища, як у Франції, тільки майже на півтора століття раніше. Відомі великі виступи селян і міщан на захист своїх здобутих завоювань наприкінці 1657–1658, 1664–1666 рр. Не без підстав анонімний автор на початку 1664 р. наголошував, що «вільні люди не могли терпіти» зловживань із боку панів, тому і спалахували повстання.

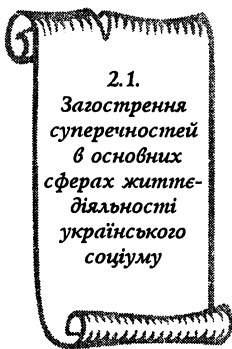
Ще одне зауваження. З аналізу політичного розвитку України та Англії під час революцій випливає спільна тенденція – зміцнення особистої влади їх вождів (відповідно Б. Хмельницького та О. Кромвеля)

й еволюції республіканської форми правління в монархічну (в Україні в 1657 р. запроваджено спадковий гетьманат, а в Англії у 1653 р. — протекторат Кромвеля). Курс Б. Хмельницького на утвердження монархії у формі спадкового гетьманства визначався розумінням історичної перспективи розвитку національної держави; його реалізація сприяла б консолідації еліти й суспільства навколо державної ідеї, розвитку національної свідомості, запобіганню міжусобній боротьбі за булаву. Не випадково після його смерті всі більш-менш визначні українські володарі рано чи пізно доходили висновку про необхідність зміцнення гетьманської влади, запровадження принципу її спадковості. Все ж, на відміну від Англії, в якій у 1660 р. відбулася реставрація монархічної форми правління, в Українській державі збереглася республіка.

Отже, викладений матеріал дає змогу стверджувати, що Українська революція 1648–1676 рр., попри свої відмінності, типологічно належить до одного ряду з європейськими революціями XVI–XVII ст. Вона становила важливу складову процесу зародження й утвердження на континенті нових суспільних відносин, нової цивілізації.

НАРОСТАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ОПОЗИЦІЙНИХ НАСТРОЇВ ПОЛЬСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ РЕЖИМУ. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

2.1. *Загострення суперечностей в основних сферах життє- діяльності українського соціуму*

Остання третина XVI ст., без сумніву, становить надзвичайно важливий період української історії, який проте (значною мірою через обмеженість джерельної бази) все ще залишається недостатньо розробленим в історіографії. Процеси, які відбувалися на українських землях у цей час, далеко неоднозначно оцінювалися на різних етапах розвитку історичної науки. Гострі дискусії між старшим і молодшим поколіннями вчених, фахове становлення яких відбувалося в різних суспільно-політичних умовах та світоглядних парадигмах, між представниками різних наукових шкіл і напрямів продовжуються і сьогодні.

Ми не вдаватимемося в причини появи такого досить широкого оціночного спектра. В контексті нашого дослідження важливе інше — саме наприкінці 60-х — у 70-х рр. у суспільному житті започатковується той комплекс суперечностей у політичній, соціальній, економічній та культурно-духовній сферах, які на середину наступного, XVII ст. набули настільки високого ступеня концентрації своєї критичної маси, що спричинилися до небаченого ще в ранньомодерній Європі за своїми масштабністю і наслідками соціального та політичного вибуху. Щоб краще оцінити його сутність та значення для історичного поступу України, дозволимо собі зупинитися на окремих найбільш значущих подіях і явищах суспільно-політичного життя так званої дореволюційної доби.

У січні 1569 р. розпочалася робота Люблінського сейму, на який покладалося завдання підготувати акт проголошення унії Королівства Польського і Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського.

Взявши курс на створення спільного державного організму, польський та литовський уряди намагалися тим самим розв'язати коло проблем як внутрішнього, так і зовнішньополітичного характеру. Так, правлячі кола Великого князівства Литовського за допомогою унії сподівалися запобігти загрозі втрати державної незалежності через невдачі, що спіткали Литву у війні з Російською державою та активізацією на південних рубежах країни войовничого степового елемента. З іншого боку, в умовах політико-адміністративних реформ 1564–1566 рр. помітно посилилися пропольські симпатії в середовищі литовської й української знаті, для якої ідеалом організації політичного життя слугував польський суспільний устрій. Щодо Корони Польської, то для її уряду і панівної верстви унія (до речі, вони домогалися її ще з кінця XIV ст.) ставала дієвим інструментом реалізації польської доктрини експансії на Схід. Причому одну із центральних її вісей становило розширення державних кордонів Польщі шляхом приєднання українських земель.

Цілком закономірно постає запитання: наскільки при цьому польська і литовська сторони враховували інтереси українців? Відповідь на нього може бути лише однозначно негативною. Як відомо, західноукраїнські землі, що входили до складу Королівства Польського, вважалися його невід'ємною територіальною складовою, без будь-яких політичних прав. Помітно складнішою виявилася доля тих українських земель, що перебували у складі Великого князівства Литовського. На перших порах українські князівства користувалися тут певною автономією, однак згодом правлячі кола країни взяли курс на її ліквідацію. Останнім автономним утворенням у межах Великого князівства Литовського було Київське князівство, яке припинило своє існування у 1474 р. Фактично відтоді український державотворчий процес переривається майже на два століття.

Те, що українська складова ніколи не становила рівнозначної литовській та білоруській політичній одиниці Великого князівства Литовського, підтверджують і праці сучасних білоруських учених. Згідно з поширеною в білоруській історіографії концепцією, вже на час утворення Великого князівства Литовського терміном «Русь» локалізувалася територія верхніх Подвіння і Подніпров'я. Окрім Литви (в тогочасному розумінні – території верхнього і середнього Понімання), ядро держави становили спочатку Полоцьке і Туровське князівства, згодом – Гродненське, Новогрудське й Слонімське. Українські землі внаслідок політики уряду Литовської держави увійшли до її складу лише в другій половині XIV ст.

Отже, офіційно ані Польща, ані Литва під час переговорного процесу не порушували питання про політичний статус українських земель в об'єднаній державі. Інша справа, що його могли підняти під час роботи сейму представники української еліти – князі та шляхтичі. Однак

уже на середину XVI ст. вони практично втратили роль виразника й провідника політичних прагнень українського соціуму. Замкнувшись у сфері соціально-економічних інтересів своїх удільних володінь і маєтків, вони фактично зрікаються ідеї поновлення Руського (Українського) князівства.

Від самого початку засідання сейму набули вкрай гострого характеру, оскільки литовські послани домагалися створення федеративної держави, а польські — інкорпорації Литви до складу Польщі. Скориставшись тим, що вночі 1 березня представники Литви на чолі з Миколаєм Радзивілом залишили Люблін, посольська ізба і коронний сенат зажадали від польського короля Сигізмунда-Августа видати акти про приєднання до Польщі Волині й Підляшшя. Було також порушено питання про необхідність підготуватися до можливих воєнних дій проти Литви. 5 березня король видав привілей про прилучення обох згаданих земель до Корони. Їхні представники мали з'явитися до Любліна й присягнути Польщі. Коли вони дещо затрималися з приїздом, їм пригрозили конфіскацією володінь. У такий спосіб питання швидко розв'язалося на користь Польщі.

Легкість, з якою було придбано великий масив українських земель, підштовхнула польську сторону до подальших кроків, спрямованих, зокрема, на приєднання Київщини і Брацлавщини. В цьому своєму намірі поляки знайшли підтримку з боку українських послів Волині й Підляшшя. Прикметно, що при цьому польські політики апелювали до нібито історичного права Польщі на українські землі. Зокрема, маршалок польської ізби Станіслав Чарнковський заявив, що здавна «Київ і Київське князівство належали до Корони і його князі всі були васалами короля й Корони...». 1 чи 2 червня король приєднав Брацлавщину, а 6 червня видав привілей про повернення до складу Корони Київщини. В ньому наголошувалося, що «Київ був і залишається головою і головним містом Руської землі, а вся Руська земля з давніх часів, починаючи від предків наших королів польських, була приєднана разом з іншими першими частинами до Польської Корони». Литовські послани зрештою змушені були погодитись із вилученням зі складу їхньої держави Волині, Брацлавщини, Київщини й Підляшшя.

1 липня укладається унія, згідно з якою Велике князівство Литовське і Польське Королівство об'єдналися «в одне нерозривне тіло» — федеративну державу «двох народів» Річ Посполиту. Вона мала управлятися єдиним загальнообраним володарем, котрий коронувався у Кракові як польський король і великий князь литовський. Литва втратила право на власні сейми й зовнішні відносини, і хоча окремі державні інституції зберігалися і надалі (армія, уряд, законодавство, адміністративна й фінансова системи), фактично її роль у політичному житті об'єднаної держави помітно обмежувалася. Домінувала в усьому Польща.

Прикметно, що українські послы пасивно сприйняли рішення сейму про перерозподіл українських земель між Польщею та Литовською державою, навіть не намагаючись підняти питання про надання їм статусу політичної автономії, що фактично перетворило 6 Річ Посполиту на триєдину польсько-литовсько-українську державу. Вони обстоювали (особливо волинські князі О. Чарторийський, К. Острозький, Б. Корецький і К. Вишневецький) лише свободу віросповідання і вживання української мови у діловодстві. Польський уряд в основному задовольнив ці вимоги, тим більше, що ще у 1563 р. король Сигізмунд-Август видав православній шляхті Великого князівства Литовського привілей, яким зрівняв її у правах із католицькою. Згідно з отриманими привілеями, за українськими землями, включеними до складу Речі Посполитої, зберігалися «границі стародавні в цілості й непорушності»; проголошувалася недоторканність їх внутрішнього устрою; основним правовим кодексом залишався Литовський статут 1566 р.; населенню гарантувалося збереження майна, вольностей і свобод незалежно від релігійного сповідання; основною інституцією мали бути місцеві сеймики; надавався дозвіл на ведення ділової документації рідною мовою. Однак реалії виявилися децю іншими.

Люблінська унія не лише поширила на більшість українських земель, що опинилися під зверхністю Польської Корони, чинність польської політичної системи та юрисдикції, впровадила притаманні польському суспільству соціальну та економічну моделі. Значно більш далекосяжним наслідком цього політичного акту стало те, що в межах об'єданого королівською владою територіального утворення вступили в суперечність дві відмінні світоглядно-духовні цивілізації – репрезентована католицизмом (панівна на власне польських теренах релігія) західна і заснована на православ'ї східна (саме в її силовому полі протягом кількох попередніх століть формувалися засади суспільного життя української спільноти). В умовах несекуляризованого на перехідному від середньовіччя до нового часу періоді соціокультурного простору, коли «у всіх ділянках тогочасного суспільно-політичного та культурного життя винятково важливу роль відігравало духовенство», саме «складність стосунків різних християнських конфесій» виявилася фатальною для державно-політичної єдності Речі Посполитої. На українських теренах, де православ'я виступало символом не лише релігійної, а й національної ідентичності, конфлікт між прихильниками латинського та візантійського обрядів, підсилюваний офіційним курсом Варшави на дискримінацію православних спільнот, досить швидко вийшов за межі полемічних диспутів і спричинився до консолідації православного українського етносу навколо православної церкви та козацтва як захисника її інтересів та традиційної віри предків.

Між тим, зворотний процес спостерігається в середовищі української еліти. Українські магнати й шляхта одержали такі самі права та привілеї, що й польські та литовські, а тому в основному безболісно й порівняно швидко інтегрувалися разом із ними у панівну верству Речі Посполитої. Як слушно зауважував М. Грушевський, «українське панство Волині, Побужжя, Полісся починає рішуче прощатися зі своєю патріархальною старосвітчиною, старається себе, а коли не себе, — хто старший був і уважав свою життєву кар'єру скінченою, — то своїх дітей способити до нових вимог, втручатися в круг політичних і культурних інтересів, якими жила польська шляхта, входили в ближчі зв'язки й зносили з репрезентами польських фамілій, впливовими магнатами, з королівським двором, з коронним трибуналом».

Цей процес супроводжувався переходом традиційної української еліти (насамперед князівських і найзаможніших шляхетських родів) у католицьку віру. Упродовж останньої третини XVI — початку XVII ст. у католицизм перейшли майже всі князівські родини українського чи білоруського походження: Пронські, Слуцькі (Олельковичі), Збараські, Вишневецькі, Масальські, Острозькі, Ружинські, Заславські, Чарторийські, Корецькі та ін. Відомо, що на початку XVII ст. із 29 польських сенаторів «руського» походження тільки один був православним, а решта — протестантами (7) і католиками (21). Трагізм цієї ситуації полягав у денационалізації економічно найпотужнішої, політично найвпливовішої та найкраще організованої верстви українського суспільства, яка задля збереження й наступного зміцнення своїх власних позицій не лише не підтримала боротьбу українського постпільства за національне визволення (не кажучи вже про те, щоб очолити цю боротьбу), а й відкрито виступила на боці її противників. Характерно, що процес денационалізації охопив не лише панівно-католиків, а й православних, позиції яких залишалися досить міцними на Брацлавщині й Київщині.

Восени 1596 р. в умовах гострого протистояння в Бересті було проголошено церковну унію. Слід зауважити, що перші джерельні згадки про наміри її укладення припадають на 1588—1589 рр. Уже у першій половині 90-х років існувало три програми, які регламентували процедуру проведення цього акту. Згідно з римо-католицьким варіантом мало відбутися не об'єднання церков, а приєднання української та білоруської гілок православ'я до інституту католицької церкви. Проектом К. Острозького пропонувалося канонічно рівноправне об'єднання обох церков, реформування православної церкви, гарантувалося збереження православного обряду, передбачалися шляхи досягнення порозуміння в справі унії зі східними патріархами, московським царем та молдавським господарем. Третя програма, яку розробили українські та білоруські єпископи, спрямовувалася на об'єднання церков у межах

Речі Посполитої, без участі патріархів та без реформування церковного життя в Україні та Білорусії.

Остаточні 33 артикули проекту умов унії (до речі, в них не було враховано основні пропозиції К. Острозького, що змусило його до відкритого протесту) ухвалюються 1 червня 1595 р. на соборі в Бересті. Вони стверджували незмінність східних обрядів, літургії (їх виконання мало відбуватися українською мовою), богослужбового чину, форми таїнства хрещення, православних свят і спрямовувалися на зрівняння в правах православного духовенства з католицьким. 33-й артикул уповноважував посланців до папи погоджуватися на унію тільки після письмового «ствердження й запевнення» її умов папою й королем. Однак під час урочистої церемонії проголошення унії, яка відбулася у Римі 23 грудня 1596 р. у присутності папи Климента VIII, було оприлюднено зовсім інший варіант артикулів, який не був погоджений із представниками православного духовенства. Згідно з ним питання унії ставилося у пряму залежність від визнання православною українсько-білоруською церквою догматів католицької церкви й прийняття католицького богослов'я. Отже, римська курія розглядала унію не як об'єднання церков, а лише як «повернення народу руського до Римської Церкви». При цьому збереження східних церковних обрядів допускалося за умови, якщо вони не вступають у суперечність із канонами католицької віри.

У середині червня 1596 р. з'являється королівський універсал про скликання 16 жовтня собору для вирішення питання прийняття унії Київською митрополією. Православний клір розділився на дві частини: в роботі православного собору взяли участь К. Острозький, екзарх царгородського патріарха Никифор Парасхес, представник александрійського патріарха Кирило Лукарис, Г. Балабан, М. Копистенський, 9 архімандритів, близько 200 протоієреїв та монахів; в унійному — митрополит і п'ятеро єпископів, троє архімандритів, троє католицьких єпископів, представники Риму, короля та єзуїтського ордену. Останні 18 жовтня підписали декларацію, а наступного дня урочисто проголосили унію з римською церквою. 15 грудня король своїм універсалом затвердив це рішення. При цьому ані в Берестейській декларації, ані в королівському універсалі не згадувалися артикули ієрархів. Православна церква була поставлена поза законом.

Ідучи на визнання унії, правлячі кола Речі Посполитої сподівалися зміцнити внутрішню єдність країни, а водночас відвернути православне населення від можливої орієнтації на православну Російську державу. Водночас перед католицькою церквою відкривалися широкі перспективи розширення сфери свого впливу. Для православного ж духовенства згода на унію стала вимушеним кроком, який був продиктований внутрішньою кризою церковного життя. В цілому ж ця акція вмотивовувалася не стільки потребами віри, скільки політичними інтересами.

Замість суспільної злагоди, консолідації нації, об'єднання церкви уніа спричинила розкол українського соціуму на конфесійній основі, що вміло використовували Варшава та Москва.

У другій половині XVI ст. виразно окреслюється тенденція до загострення вже існуючих і появи нових суперечностей у соціально-економічній сфері. Зокрема, у 50–80-х рр. відбувається підведення юридичної бази під закріпачення селянства. Селяни позбавлялися прав самостійно виступати у суді та повністю підпадали під юрисдикцію доменіального (вотчинного) суду. Помітно ускладнилися умови їхнього виходу від господаря. Магнатерія та шляхта здобували не лише право протягом 20 років розшукувати та повертати до своїх маєтностей утікачів. Віднині вони, згідно з новими юридичними нормами, регламентували всі повинності та розпоряджалися майном кожного підданого, що, по суті, перетворювало навіть особисто незалежного селянина на кріпака. Таким чином, панівний стан отримав правове обґрунтування як для тотального наступу на економічні й соціальні інтереси селян і залежних міщан, так і розпоряджатися їхнім життям.

Основна причина цих явищ полягала у зацікавленості великих землевласників у пришвидшенні темпів розвитку фільваркового господарства, що зумовлювалося різким зростанням попиту на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію на ринках Центральної і Західної Європи. Тим самим сільськогосподарське виробництво потрапляло у все більшу залежність від обсягів товарно-грошового обігу. Намагання шляхти й магнатів отримати якомога більший грошовий прибуток спонукало їх до перетворення маєтків на фільварки, що засновувалися на праці закріпачених селян. Унаслідок цього із середини XVI ст. помітно пришвидшується процес зростання панщини, повинностей і податків, що супроводжувався обезземеленням селян, перетворенням їх на позбавлений будь-яких прав інструмент нарощування продуктивності фільварку, предмет дарування, продажу та купівлі.

Економічне, соціальне і правове становище селян, попри місцеві особливості, різко погіршилося на середину XVII ст. на всьому ареалі українських земель. Найважчим воно було у Белзькому, Берестейському, Підляському, Волинському, Руському, західній частині Подільського, центральній і північній частинах правобережного регіону Київського воєводства, де панщина досягала 3–6 днів на тиждень. У Белзькому, Руському і Подільському воєводствах лише 15 % селян мали наділ, більший за половину лана, близько 33 % – півлана (у 60-х рр. XVI ст. півланових налічувалося 41,3 %), близько 32 % – чверть лана і до 20 % – менше чверті лана. В цілому ж по Україні малоземельне та безземельне селянство становило 30–40 %.

Процес обезземелення українського селянина супроводжувався зміцненням позицій середнього й особливо великого (магнатського)

землеволодіння. Зокрема, у Брацлавському воєводстві в 1629 р. в руках 14 родів перебувало 86 % селянських і міщанських господарств (димів); із них роди Збарзських, Заславських і Калиновських володіли 59 % усіх димів. У Волинському воєводстві магнати розпоряджалися 80 %, Київському – 68 %, Белзькому – 60–65 %, Руському – 80–82 % поземельного фонду. Більше уявлення про розміри економічної потуги окремих із них дають такі дані: в 1620 р. Острозькі володіли 80 містами і 2760 селами, князь Ієремія Вишневецький мав 230 тис. підданих, а коронний гетьман Станіслав Конецпольський – 120 тис.

Українське становище селянства визнавали сучасники, зокрема, іноземці. Дворянин короля Яна Казимира француз Каспер де Тенде згадував, що європейців шокувало ставлення шляхтичів до селян, котрі перебували у їхній власності, як до худоби, привласнення собі права розпоряджатися їхнім життям та смертю, що суперечило «засадам Євангелії». Французький інженер Г.-Л. де Боплан, котрий прожив майже 20 років в Україні, описуючи умови життя селян Середнього Подніпров'я, зазначав, що вони «надзвичайно бідні, бо мусять тричі за тиждень відбувати панщину своїми кінями і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу, повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими Святами і на Різдво. До того ж мають возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт... Ще вимагають від них грошових податків. Крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усяких плодів, – а що три роки – й третього волика». Підкреслюючи безмежну владу над ними знаті, Боплан констатував, що селяни опиняються у гіршому становищі, ніж «каторжани на галері». Промовистим є також визнання литовського канцлера Альбрехта Станіслава Радзивілла: «...ніхто ж бо не пригноблює підданих дужче, як наша Польща».

Особливої гостроти суперечності, викликані спробами поширити кріпацтво, фільварковий тип господарювання й утвердити магнатське землеволодіння, набули на сході Подільського, у Брацлавському, південній і південно-східній частинах Київського воєводств. Сталося це тому, що ані уряд Речі Посполитої, ані магнати й шляхта, ані місцеві органи влади не врахували особливостей цього регіону, в якому ще в XIV ст. започатковується й набуває швидких темпів процес становлення нового соціального стану. Чи не найбільший вплив на еволюцію українського козацтва справляли два фактори: наявність Великого Кордону та влиття до лав козаччини нижчого прошарку шляхетського стану – негербованої дрібної шляхти й бояр-слуг, позбавлених урядами спочатку Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої лицарських прав. Важливим результатом політичної еволюції козацтва стало витворення на рубежі 70–80-х рр. за дніпровими порогами пер-

шої Запорозької Січі, що почала відігравати провідну роль у формуванні основних принципів його суспільно-політичної організації.

У першій половині 90-х рр. XVI ст. у розвитку козацтва розпочався новий етап, що характеризувався його «оселянням», тобто масовим вступом до нього селянства й міщанства. Покозачення південного регіону України не припинялося впродовж першої половини XVII ст. й слугувало постійним невичерпним і потужним резервуаром поповнення козацького товариства. Уже 1616 р. у таких містах, як Чигирин, Канів, Богуслав, Данилів, Корсунь, Черкаси, Говтва, Іркліїв, Стеблів, Переяслав, Боровиця, Біла Церква, козаки становили понад 70 % мешканців. Саме вони відігравали провідну роль у господарському освоєнні півдня й сходу України, щедро поливаючи потом і кров'ю кожний гектар землі, відвойований у Дикого Поля. Відтоді «вільний труд на вільній землі став невіддільним від самої суті козацтва й становить одну з його фундаментальних рис». Окрім землеробства, «городів» козаки займалися розведенням худоби й риби, бджільництвом, виробленням горілки й пива, продажем надлишків продукції. Заможніші з-поміж них удавалися до використання вільнонайманої праці. Таким чином, відбувалося становлення господарства якісно нового типу – фермерського за своєю суттю.

Із останньої чверті XVI ст., унаслідок зростання військової потуги козацтва й ефективних дій польського війська, створюються сприятливі умови для заселення краю. До середини XVII ст. тут виникли сотні міст і містечок, тисячі сіл. Зокрема, лише у Брацлавському й Київському воєводствах з'явилось понад 300 міських поселень. У 40-х рр. XVII ст., за обрахунками М. Крикуна, на Брацлавщині мешкало 450–500 тис. осіб, Київщині – 500–550 тис.

За своїми інтенсивністю й масовістю колонізація півдня та сходу України не мала собі рівних у Європі й багато в чому випередила всесвітньо відому колонізацію «дикого» заходу Америки. Основний контингент переселенців становили втікачі з панських маєтків, тобто найбільш сміливі, енергійні, вольові й рішучі мешканці сіл і міст Галичини, Волині, Західного Поділля (Подільського воєводства), півночі Київського воєводства. Масового характеру втечі набувають у першій половині 90-х рр. XVI ст. під час козацького повстання, яке очолювали Криштоф Косинський та Семерій Наливайко. За даними дослідників, тільки луцькі гродські книги за 1593 р. містять 211, за 1594 – 259, а за 1595 – 132 документи про втечі селян. У першій же половині XVII ст. у переселенський рух втягуються вже десятки тисяч людей. Зростанню кількості колоністів сприяла запроваджена тут практика слобід – звільнення землевласниками поселенців від податків і повинностей на термін від 10–15 до 30 років.

Інтереси господарства фермерського типу, яке інтенсивно утверджувалося на півдні й південному сході України, виступали антиподом

інтересам фільваркового господарства, яке в 20–40-х рр. намагалися насадити тут шляхтичі, підтримувані місцевими органами влади. На думку дослідників, таке зіткнення двох моделей економічного розвитку, заснованих на діаметрально протилежних засадах вибудови соціальних відносин, підсилюване водночас політичними чинниками, створювало в краї вибухонебезпечну ситуацію.

Її визріванню сприяли також й інші фактори. Зокрема, в соціально-економічній сфері почав зав'язуватися вузол суперечностей, зумовлений зародженням нових виробничих відносин у промисловості. З кінця XVI ст. у колонізованих районах швидкими темпами засновуються нові поселення міського типу, розвиваються й «старі» міста. Всього на середину XVII ст. в Україні нараховувалося близько 1000–1200 міст і містечок, в яких проживало щонайменше 20 % населення. Незважаючи на те, що господарський сектор переважної більшості з них відзначався землеробським характером (до речі, це було типовим і для Німеччини, Нідерландів, Англії, Польщі та інших країн), все ж їх поява сприяла активізації розвитку ремесла і торгівлі. В цілому на початок революції в Україні налічувалося 270 ремісничих професій (у середніх за розмірами містах працювали ремісники 20–30 спеціальностей).

Хоча за рівнем розвитку промисловості й торгівлі Україна і поступалася розвиненим країнам Західної Європи, все ж нові європейські тенденції починають поступово опановувати її економікою. Зокрема, протягом першої половини XVII ст. окреслився процес розкладу цехового ремесла і в багатьох промислах зароджуються початкові форми мануфактурного виробництва (залізорудне, папероробне, винокурне, пивоварне, лісопильне, соляне, поташне, селітроварне та ін.). На українських теренах уже працювало 120 рудень, 250 винокурень, 100 пивоварень, 50 поташних буд (у Київському й Брацлавському воєводствах), 15 типографій, 10 парових млинів тощо. Однак панування середньовічних суспільних відносин, промислової політики польського уряду, свавілля власників міст і містечок гальмували становлення господарського укладу нового часу.

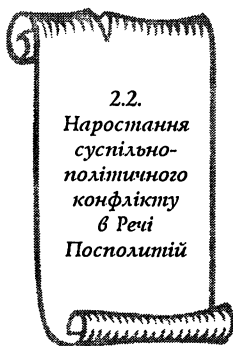
При цьому далеко не останню роль відіграло посилення впливів на життя українського соціуму іноетнічних елементів. Зокрема, помітно зміцнилися, особливо на Волині й Центральній Київщині, позиції польського магнатства. Шляхом прибирання до своїх рук адміністративно-намісницьких урядів останнє (родини Калиновських, Конєцпольських, Любомирських, Жулкевських, Казановських та ін.) посіло панівне становище на Брацлавщині, півдні й південному сході Київщини.

Позиції поляків, а також представників інших етносів, помітно посилювалися і в українських містах Речі Посполитої. Зокрема, почастишали випадки усунення українців, які сповідували православ'я, з керівних посад в органах міського самоуправління. Масового характеру набувають обмеження та заборони міщанам — українцям за походженням —

займатися ремеслами, промислами, торгівлею. Наприклад, у підготовленому Львівським братством на початку 1609 р. проєкті промови на сейм зазначалося: «...утяжені естесьмо ми, народ руський, от народа польського ярмом над египетськую неволю, же нас леч без меча, але горій ніж мечем з потомством вигублять, заборонивши нам пожитков і ремесел, обходом вшеляких, чем би толко чоловік жив бити могл, того неволен русин на природоной землі своєї руської уживати...». А волинський посол на Варшавському сеймі (1620 р.) обурювався тим, що у Львові «хто додержує грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою, і бути прийнятим у цех». За обставин, коли на українських теренах у міській економіці спостерігалася зародження продиктованих викликами раннього нового часу якісно нових форм організації промислового виробництва, така політика властей таїла загрозу витіснення українців на узбіччя магістрального поступу нової цивілізації, їхньої ізоляції в межах середньовічного села й консервації як «селянської нації».

Із нарощенням у першій половині XVII ст. в економічному секторі мануфактурного виробництва та поширенням товарно-грошових операцій помітно змінюються позиції іноетнічного елемента і в лихварській справі, торгівлі, операціях з орендою староств, млинів, маєтків тощо. Наприклад, за визнанням Н. Ганновера, Захарій Собіленко орендував у шляхтича Чигирин «подібно всім євреям у Русі, котрі у такий спосіб стали там повсюдно управляючими і господарями». Прикметно, що такий стан речей не викликав заперечень із боку центральних та місцевих адміністративних структур Речі Посполитої.

За таких обставин козацтво, показані селяни й міщани, слобожани півдня та південного сходу України пов'язували різке погіршення свого становища, зародження й поширення фільваркового господарства та елементів кріпацтва з появою тут поляків, утвердженням чужоземного режиму.

Звістки про підготовку унії та її прийняття сколихнули українське суспільство. В опозицію до неї відразу ж перейшли письменники-полемісти, які рішуче встали на захист і розвиток національної культури, і братства, які створювали свої школи, свою систему виховання дітей і навіть свою науку, щоб на ґрунті освіти об'єднати православних навколо ідеї захисту батьківської віри. Проти унії виступила переважна більшість шляхти, нижчого духовенства та поспільства. Відмовилися підтримати її Григорій Балабан і перемишльський єпископ Михайло Копистянський. Антиунійний рух очолив Костянтин Острозький, котрий пропонував протестантам спільно виступити проти уряду й погрожував йому проведенням збройної акції протесту.

Однак курс правлячих кіл Речі Посполитої, спрямований на консолідацію її панівного стану на основі польської політичної доктрини, мав своїм безпосереднім наслідком поширення в свідомості традиційної української еліти подвійного стандарту самоідентифікації – за етнічним походженням і за державною належністю, що дістало своє вираження у формулі «gente Rutenus, natione Polonus» – «руського роду, польської нації». Покатоличена й сполонізована у своїй більшості, українська шляхта на зламі середньовіччя і раннього нового часу практично відмовляється від захисту національних інтересів свого народу і переходить на нейтральні до польського політичного режиму позиції. Тим самим, на думку І. Крип'якевича, в часи, коли «тільки упривілейовані класи могли вільно розбудовувати національне життя, український народ, позбавлений своєї провідної верстви, став неповним, скаліченим організмом..».

Прикметно, що польська влада не обмежувалася лише політичною нейтралізацією українського шляхетського стану. Багато зусиль докладалося для обмеження прав православ'я. Відбувалося масове закриття православних церков і монастирів, відбиралися та передавалися уніатам їхні маєтності. Водночас по всій Україні споруджувалися католицькі костьоли й кляштори, яким надавалися земельні володіння; створювалися сприятливі умови для діяльності різних католицьких орденів. У поширенні католицизму на українські землі особливо велику роль відігравали єзуїти, котрі з'явилися в Польщі в 1560 р. Досить швидко, здобувши тут надзвичайний вплив у вищих колах, вони розгорнули активну місіонерську діяльність своїх навчальних закладів – колегіумів у Вільно, Любліні, Несвіжі, Ярославі. В 1608–1609 рр. такі школи з'явилися у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському. В них навчалися сотні дітей української шляхти й міщан, яких уміло відвертали від православної віри. Напередодні революції католицькі культові споруди існували уже в 30 містах Кам'янець-Подільської єпископії; ними охоплювалося майже 60 % міст Галичини. Як стверджував Самовидець, вже на Україні що «городок, то костел был».

Водночас помітно зменшувався престиж православної церкви, поширювалася практика заборони на виконання святих таїнств і обрядів. Частішали випадки примусового навернення українського населення в уніатство чи католицизм. При цьому, як зазначав Н. Ганновер, пани піддавали православних «важким і гірким мукам, спонукаючи їх перейти до папської віри». Волинська шляхта на сеймику 1646 р. відзначала, що православна церква «в католицькому християнському королівстві та вільній і свободній Речі Посполитій зазнає такого насильства, якого і в поганській неволі християни-греки не зазнають». Однак при цьому було б несправедливим не зазначити, що «найгорше насмівіско й утиски терпіл народ руській от тих, которії з руської віри прийняли римскую віру».

Обмежувалося вживання й розвиток української мови, яка (не без участі влади) витіснялася з використання в суспільно-політичній

сфері. Натомість, спираючись на всебічну підтримку державних структур та мережу шкіл, у вжиток у колах української шляхти, інтелігенції, заможного міщанства й козацтва та в літературну творчість все більше вкорінювалася польська мова.

Створювалися перешкоди й розвиткові національної освіти. На сьогодні вже добре відома протидія властей діяльності братських шкіл. Зокрема, у 1633 і 1634 рр. король відхилив прохання київського митрополита Петра Могили перетворити Київський братський колегіум на академію, а універсалами 1635 та 1648 рр. наклав заборону на викладання у ньому низки предметів. Різко негативну реакцію варшавського двору викликало відкриття у 1634 р. П. Могилою у Брацлавському, Волинському і Київському воєводствах шкіл із викладанням латинської мови та створення мережі типографій для друкування написаних латиною книг, що давало змогу українцям ширше прилучитися до європейської науково-культурної спадщини.

Політика польського уряду, спрямована на асиміляцію українського населення Речі Посполитої, викликала осуд у прогресивних колах польської громадськості. Зокрема, відомий політичний діяч і публіцист Я. Щенсний-Гербурт у трактаті «Думка про русинський народ» (1610 р.) різко виступив проти «утисків Русі». Через них, зазначав він, русини «стали нам головними ворогами», і тепер «вони швидше загинуть на війні, сплять своїх жінок і дітей... ніж підуть з нами на згоду». Одним із перших Щенсний-Гербурт наголосив на причетеності політичного курсу, спрямованого на те, щоб «на Русі не було Русі». «Це неможливо, — підкреслював автор, — як і неможливо і те, щоб тут біля Самбора було море, а Бескиди були біля Гданська». В таких умовах пріоритетними цінностями у свідомості значної частини українського православного населення стають захист віри, «прав і вольностей руського народу». Відбувалося формування нових стандартів політичної поведінки, визначальною у якій стає готовність піднятися на збройну боротьбу проти існуючої політичної системи.

Із поступовим сходженням із політичної арени української шляхти роль репрезентанта національних інтересів українського соціуму все впевненіше перебирає на себе козацтво. На зламі XVI—XVII ст. у діяльності цього динамічного, з великими потенційними можливостями суспільного стану виразно окреслилася нова якість. Військо Запорозьке поступово починає відмовлятися від локальних політичних акцій і зосереджує свою увагу на вирішенні фундаментальних питань суспільного життя. Вже хвилею козацьких повстань 90-х рр., які були спровоковані, здавалося б, банальним (як для свого часу) майновим конфліктом між білоцерківським старостою князем Я. Острозьким і старшим реєстровиків дрібним шляхтичем К. Косинським, започатковуються інновації

в українському протестному русі. Зокрема, намітився союз між козацтвом і православним духовенством. Окремі симптоми такого зближення доволі чітко простежуються під час повстання 1593–1596 рр. на чолі з Семерієм Наливайком. Однак із повною визначеністю ідея захисту «грецької» релігії вперше прозвучала в заяві козацької депутації перед київським гродським судом у 1610 р. Відтоді боротьба козаків за справедливе розв'язання релігійних суперечок (причому їхні симпатії незмінно залишалися на боці православних) перетворилася на один із основних напрямів діяльності Війська Запорозького. Козацькі депутати неодноразово втручалися у сеймову боротьбу між православними і католиками, вносили свої протести до місцевих та вищих органів влади Речі Посполитої. Разом із тим, діяльність Коша Війська Запорозького не обмежувалася лише цією формою підтримки православних. Наприкінці 1620 – на початку 1621 р. Військо Запорозьке, в особі Петра Сагайдачного, взяло якнайактивнішу участь у політичній акції загальноукраїнського значення – відновленні діяльності православної ієрархії (єрусалимський патріарх Феофан висвятив митрополита та п'ятьох єпископів). Відтоді козацтво справою своєї совісті та честі вважало боротьбу (сеймову і збройну) за визнання королівським урядом прав православних. Це була принципова лінія Коша, якої він (за винятком хіба що деякого часу в 1625–1629 рр.) дотримувався у переговорах із Варшавським двором. Зрозуміло, що зазначена сфера діяльності Запорозької Січі виходила далеко за межі боротьби представників різних конфесій. Її безпосередні та віддалені наслідки об'єктивно були спрямовані (прямо чи опосередковано) на збереження культурної самобутності українського етносу.

Під час повстання 1591–1596 рр. запорозьке козацтво спробувало також запровадити власні структури, зокрема, юрисдикцію на зайнятих ним українських теренах. Наприклад, у 1595 р. гетьман Г. Лобода наказав викликати до себе в Корсунь на суд за непослух вїтїв двох подільських містечок. Король в універсалі до шляхти підкреслював той факт, що низові козаки «шляхетського, як і міського стану людей, до віддавання собі присяги і послушенства примушують, що є противно достоїнству нашому і покоєві посполитому». Вочевидь, не випадково у Варшаві з'явилися чутки про наміри козаків захистити «бідний і пригнічений люд» від свавілля польської магнатурії та «заснувати нову республіку» на чолі з «князем» С. Наливайком.

Водночас інтенсивно розвивається процес суб'єктивізації козацтва у міжнародних відносинах. Активна участь у боротьбі з Кримським ханством і Туреччиною, походи в Молдавію і Росію сприяли перетворенню його на впливовий військово-політичний фактор міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі. Кіш Війська Запорозького приймав представників Австрії, Швеції, Трансильванії, Польщі, Росії,

Кримського ханства та інших країн. Він укладав міжнародні угоди, вів переговори з іноземними дипломатами, підтримував, коли йому було вигідно, окремі держави або їхні коаліції. 1594 р. Запорозжя уклало договір із представниками християнської спілки держав – «Священної ліги», що передбачав спільну боротьбу проти Османської імперії. Тим самим було докорінно змінено статус Січі у міжнародних відносинах. Із початку 20-х рр. XVII ст. Військо Запорозьке зав'язало дипломатичні відносини з Москвою. Наприкінці 1624 р. воно уклало перший договір із Кримським ханством, що передбачав створення військово-політичного союзу. Не залишилося козацтво й осторонь подій Тридцятирічної війни 1618–1648 рр., що охопила майже всі країни Центральної та Західної Європи.

Військова сила запорожців та самобутня тактика ведення бою (до речі, козаки істотно збагатили арсенал засобів військового мистецтва) були добре відомі за межами України. Участь козацьких полків в окремих кампаніях (як, наприклад, у Хотинській війні 1621 р.) часто вирішувала долю не лише тієї чи іншої битви, а й питання існування певної держави.

З'являються також перші проекти створення козацьких державних утворень: Лівобережного князівства (Й. Верещинського) та Бузько-Дністровського гетьманства (С. Наливайка). Саме Й. Верещинський висунув ідею організації козацтва за полковим адміністративно-територіальним принципом, яка згодом почала втілюватись у життя.

Зростання політичної ролі козацтва в житті суспільства збіглося в часі з бурхливим розвитком національної свідомості, що відкривало перед ним якісно нові перспективи в обстоюванні «прав і вольностей руського народу». У різних прошарків населення формувалося чуття етнічної спільності, проходила самоідентифікація «русинів» власне як українців, хоча залишалося вживання щодо населення України й Білорусії дефініції «руський народ», зміцнювалося відчуття нерозривності власного буття з місцем проживання, яке сприймалося як священна земля предків, рідний руський край, тобто Батьківщина.

Представники патріотично налаштованої шляхти, духовенства й інтелігенції розвивали ідею безперервності буття руського (українського) народу з княжих часів, унаслідок чого прослідковувалася спадкоємність між князями й козацькими гетьманами. З 20-х рр. XVII ст. поняття «руський народ» набуває «термінологічної конкретності, позначаючи мешканців територій, історично пов'язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами княжої доби». Започатковується обґрунтування погляду на українців як на окремих слов'янський народ православного світу, зароджується й розвивається поняття національного відступництва, яке різко засуджувалося. Водночас у середовищі шляхти починає утверджуватися погляд на себе як на «руський народ політичний», рівноправний із польським і литовським народами Речі

Посполитої, а відтак формується стереотип сприйняття останньої як утвореного на договірній основі об'єднання трьох «вільних народів» із повним збереженням прав і свобод руського народу.

У такій атмосфері на початку 20-х рр. завершується творення міфу про козацтво як символ слави руського народу, щит християнства проти «невірних», який урівнював українців з іншими народами, утверджував у їхній свідомості «чуття власної сили, гідності, унікальності та надійності свого історичного фундаменту». Починаючи з 30-х рр., козацтво почало сприймати себе «політичним народом», виразником і захисником «прав і свобод» «нашої руської нації». У 1632 р. у політичній культурі козацтва вперше було обґрунтовано ідею законності не лише відмови Війська Запорозького від визнання влади польського монарха, якщо він не ствердить «присягою права і вольності» українського соціуму, а й збройного виступу на їх захист. Водночас почала викристалізовуватися ідея самобутності утворюваного ним державного організму, посилюються його автономістичні тенденції, зміцнюється прагнення домогтися від польського уряду визнання створених козацтвом національних владних інституцій.

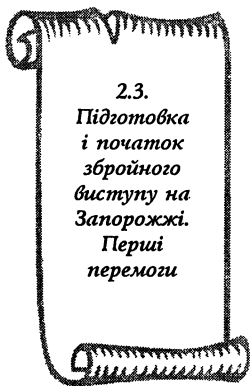
В умовах крайнього загострення соціальних, релігійних та етнічних суперечностей першої чверті XVII ст. Військо Запорозьке впроваджує у Наддніпрянщині власні самоуправління, суд і судочинство, військову організацію тощо, тим самим поширюючи на цей регіон свій державний суверенітет. Одночасно неухильно розширювалася територія козацької України, оскільки покочане населення середньої та східної частин Київського й східної частини Брацлавського воєводств запроваджувало козацькі порядки. По суті, відбувалося виведення контрольованої козаками території «з-під державних впливів метрополії», що не могло не турбувати політичну еліту Речі Посполитої. Уже в 1613 р. сейм, констатувавши, що козаки «не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, обравши собі своїх старших і судців, не хочуть підлягати жодним судам, крім своїх отаманських», ухвалив рішення ліквідувати козацьку юрисдикцію «як супротивну загальному праву» й підпорядкувати козаків місцевим органам влади. А в 1625 р. король Сигізмунд III змушений був визнати: «Козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна (Брацлавське та Київське воєводства. — *Авт.*) у їхніх руках, шляхтич невольний у своєму домі. У містах і містечках й. к. м. (його королівської милості. — *Авт.*) все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони... Мир і війну встановлюють на власний розсуд, вони порушують союзи, укладені Річчю Посполитою». Надзвичайно важливе значення мало започаткування наприкінці 1625 — на початку 1626 рр. організації козацьких полків як військово-територіальних одиниць із центрами у Чигирині, Переяславі, Білій Церкві, Корсуні, Каневі й Черкасах. У першій половині 30-х рр. розпочалося становлення

Полтавського, Миргородського, Лубенського та Яблонівського полків. Тим самим закладалися підвалини національного адміністративно-територіального устрою.

З іншого боку, на середину XVII ст. рельєфно окреслюються слабкі сторони у функціонуванні на українських землях (особливо у Брацлавському, Волинському, Київському і Чернігівському воєводствах) політичної системи Речі Посполитої, що становило потенційні загрози її існуванню. Істотними вадами, що помітно впливали на ефективність її функціонування, були слабкість центральної влади, насамперед королівської; значна самостійність локальних осередків, «без згоди яких не можна було здійснювати управління»; брак постійно діючої королівської адміністрації, свого роду державної бюрократії, як у центрі, так і на місцях.

Здавалося б, панівний режим шляхетської демократії, враховуючи наявність традиційних демократичних принципів у методах і засобах здійснення політичної влади, вчасно відреагує на появу нових політичних реалій на теренах України й шляхом пошуку компромісів віднайде механізми збереження владно-політичної інтеграції суспільства. Проте цього не сталося. Польська політична еліта виявилася нездатною реформувати державний устрій, політичні інститути тощо. Влада зробила ставку на використання виключно силових ресурсів, «вогнем і мечем» придушуючи спалахи невдоволення і виступи проти неї, вдаючись при цьому до застосування елементів етнічних чисток. Політика репресій не розв'язувала складних проблем, а породжувала ненависть до існуючої політичної системи. Як слушно зауважував М. Грушевський, «все зв'язувалося в оден безконечний ряд національних кривд, в оден образ поневолення “руського народу” Польщею... Все що панувало і утискало, було “лядське” — походом, вірою, культурою, духом. Все “руське” було поневолене». Таке протистояння неминуче вело до соціально-політичного вибуху.

Нове загострення внутрішньополітичної ситуації на українських теренах Речі Посполитої в історіографії традиційно пов'язується з масштабним козацьким повстанням 1637 р. та наступною за цим ухвалою у квітні 1638 р. «Ординації Війська Запорозького», яка фактично передбачала ліквідацію козацтва як стану зі своєю юрисдикцією та перетворення козаків на одну зі складових частин польського війська, з чітко визначеними межами осілості та максимально урізаними вольностями. Поява «Ординації» продемонструвала цілковите ігнорування польською верховною владою тогочасних суспільно-політичних реалій і водночас прислужилася до активізації виступів протесту на півдні і сході України. Зокрема, у 1643 р. козаки Чигиринського полку добилися

зміщення полковника Яна Закржевського, котрого замінив Станіслав Кричевський. Козацькі заворушення, під час яких недвозначно звучала погроза знову взятися за зброю, відбувалися також і в 1645 та 1646 рр. За визнанням анонімного автора, очевидця подій, козаки явно «шукали способу до повстання».

Визрівання вибухонебезпечної ситуації своєчасно відчув чигиринський сотник Б. Хмельницький, котрий із зими 1647 р. почав згуртовувати навколо себе старшин і досвідчених козаків. Починаючи з 1617 р., відразу по завершенні навчання, майбутній гетьман пройшов добрий козацький вишкіл, розпочавши військову службу у складі Чигиринської сотні Чигиринського полку. І відтоді назавжди пов'язав свою долю з козацтвом. Перше важке випробування випало йому восени 1620 р., коли разом із батьком у складі польського війська він узяв участь у молдавській виправі. У жорстокій битві з турками й татарами 18–21 вересня під Цецорою поляки зазнали нищівної поразки; у ній поліг Михайло Хмельницький, а Богдан потрапив до турецького полону. Яким чином йому поталанило вирватися на волю, достеменно не відомо. Повернувшись до рідної оселі, Б. Хмельницький поновлюється на службі реєстрового козака Чигиринського полку.

Джерела свідчать, що його холеричний темперамент і суперечливість вдачі часто проявлялися у рисах характеру, вчинках, діях. Різкість у судженнях, бурхливі спалахи емоцій, запальність поєднувалися з м'якістю, привітністю; дотепність — із мовчазністю; простота і щирість — із лукавством і мстивістю; доброта і поступливість — із жорстокістю і впертістю. Не виключено, що від природи він був талановитим актором і залежно від обставин розігрував ту чи іншу роль. Сучасники звертали увагу на його тонкий розум, ерудицію, сталеву волю, вміння передбачати розвиток подій. У ньому дивовижно поєднувалися відчайдушна сміливість і холонокровна обачність, принциповість і готовність до компромісу, поступливості. Ніхто ані з соратників і друзів, ані з суперників і ворогів ніколи не зміг прорахувати його дій, «прочитати» думки, а відтак передбачити поведінку.

У 20–30-х рр. сформувалися політичні уподобання Б. Хмельницького. Це відбувалося під впливом різних чинників, ураховуючи власний життєвий досвід та політичну культуру рідного йому козацького стану, що переживав бурхливий процес свого становлення. Майбутній гетьман належав до того кола козаків і старшин, котрі, не зупиняючись перед використанням зброї, наполегливо домагалися від польського короля й уряду визнання прав і свобод православної церкви, Війська Запорозького та руського народу. Зокрема, джерела фіксують його участь у повстанні 1630 р. Не залишився Хмельницький і осторонь потужного козацького виступу 1637–1638 рр. Аналіз джерел засвідчує дивовижну подібність діяльності штабу П. Бута (Павлюка)

з його організації влітку 1637 р. до заходів Б. Хмельницького взимку 1648 р. Йдеться про спроби залучити на свій бік реєстровиків, надіслання «закличних» універсалів підніматися на боротьбу до населення «волості», намагання заручитися допомогою татар і донських козаків тощо.

На початку січня 1638 р., уже як писар Війська Запорозького, Хмельницький підписав під Боровицею акт капітуляції повсталих козаків. Влітку знову перебував серед старшин, які очолювали повстання. Після його розгрому брав кілька разів участь у козацьких посольствах до короля, безуспішно домагаючись пом'якшення умов «Ординації». Не виключено, що в 1644 р. у Варшаві Хмельницький вів переговори із французьким послом де Брежі про можливість найму козаків на службу до французької армії.

Стан збереження джерел не дає змоги повністю реконструювати політичні погляди майбутнього гетьмана на час вибуху повстання 1648 р. Враховуючи заповзятість, з якою Б. Хмельницький обстоював інтереси Війська Запорозького, маємо підстави припустити, що його світоглядні засади визначалися типовими для патріотично налаштованих шляхти, старшини і козаків ідеями: усвідомленням власної етнічної самоідентифікації як русина (українця) — представника «старожитнього руського народу», котрий споконвіків (із часів княжої Русі) проживає на своїй території, священними символами якої слугують Київ і Дніпро; сприйняттям православної церкви як невід'ємної ознаки належності до «руського народу», оберегу збереження спадщини історичних, культурних і релігійних традицій своєї «руськості» та єдності; розумінням під «руським народом» населення «територій, історично пов'язаних із Київським і Галицько-Волинським князівствами, тобто етнічною Україною»; сприйняттям Люблінської унії як такої, що передбачала добровільне і рівноправне об'єднання Русі з Польською Короною і Литвою «в одне тіло» — Річ Посполиту, а короля — як володаря, зобов'язаного, відповідно з укладеним договором, оберігати права і вольності «руського народу», не допускати їх зневаги й порушення; усвідомленням козацтвом себе лицарством — «політичним народом», рівноправним зі шляхтою, легітимізованим виразником і захисником прав і свобод «нашої руської нації»; зародженням сприйняття Військом Запорозьким служби королю як певного контракту з обов'язковими зобов'язаннями і присягою монарха щодо їх виконання; в протилежному ж випадку це звільняло б козацьке товариство від обов'язку служити йому і надавало законне право захищати свої та «руського народу» права і свободи; й нарешті «козацьким автономізмом», що передбачав визнання з боку Варшави певного автономного статусу козацького регіону, де існували створені Військом Запорозьким власні владні структури.

Ці ідеї й визначали сутність політичних переконань Б. Хмельницького, котрий із кінця 30-х рр. обіймав посаду чигиринського сотника. Він, як і його соратники по боротьбі за права і свободи «руського народу» й Війська Запорозького, намагався домогтися припинення національно-релігійних переслідувань українців, зневажання православ'я й православної церкви, скасування «Ординації» 1638 р. й урівняння у правах козацтва зі шляхтою. Проте всі вони (можливо, за незначним винятком) на 1648 р., по-перше, продовжували сприймати Річ Посполиту своєю політичною батьківщиною й не мислили про вихід Русі з її складу; по-друге, у їхній свідомості складався образ короля Владислава IV як захисника прав і свобод «руського народу» та Війська Запорозького, котрому заважають правити справедливо свавільні пани й урядники, які постійно ігнорують його волю. Міф про праведного володаря живився таємними переговорами (у яких брав участь і Богдан) із ним у 1646–1647 рр. частини старшини, яка, взамін проведення морської виправи проти Порти, домоглася від короля згоди на скасування «Ординації» й збільшення козацького реєстру до 12 тис.

Щоправда, особисто Б. Хмельницький і його однодумці не покладалися лише на обіцянки Владислава IV, а з початку 1647 р. розпочали підготовку повстання, до чого спонукало їх посилення утисків і переслідувань поспільства із боку урядників, полковників, шляхти та орендарів. За власним пізнішим зізнанням, вони взялися за зброю «не з пихи і не з наміром чинити свавілля, але з великої біди та через кривди...», що, зрозуміло, аж ніяк не могло сприяти збереженню лояльності до влади і підштовхувало до виступу проти неї.

Науковці і нині продовжують недооцінювати роль організаційної діяльності чигиринського сотника та його соратників у розгортанні боротьби, створюючи хибну видимість домінування у ній стихійного чинника. Між тим, до підготовки козацького повстання, що мало розпочатися наприкінці жовтня – на початку листопада 1647 р., було залучено щонайменше сотню осіб, котрі схилили на свій бік реєстровиків козацьких полків.

Для підготовки виступу Б. Хмельницький вирішив використати як прикриття таємну домовленість із королем Владиславом IV організувати морську виправу проти Порти. Під час переговорів, які відбулися у квітні 1646 р., козацька делегація домоглася від короля обіцянки відновити «старі козацькі вольності», збільшити реєстр до 12 тис. та надати козацькому регіонові окремого статусу. Владислав IV вручив делегатам кілька привілеїв, гроші, корогву й гетьманську булаву, що до певного часу старшини мали зберігати в таємниці, оскільки проти королівських планів «турецької війни» виступала потужна опозиція. Невдовзі її зусилля увінчалися успіхом.

У грудні 1646 р. Владислав IV змушений був відмовитися від своїх намірів, і великий коронний гетьман Миколай Потоцький наказав

військовому осавулу Іванові Барабашу, котрий керував підготовкою морської виправи, знищити зроблені човни. Якщо Барабаш та кілька інших старшин відразу ж засвідчили готовність виконати наказ, то Б. Хмельницький і полкові осавули Іван Нестеренко та Яцько Клиша наполягали на продовженні робіт, оскільки це давало їм змогу встановлювати зв'язки з однодумцями. Тим часом ускладнюється становище Б. Хмельницького. Чигиринський підстароста Даніель Чаплинський, підтримуваний коронним хорунжим Александром Конецьпольським, прагнув відібрати в нього Суботів та земельні угіддя, на які в липні 1646 р. чигиринський сотник одержав королівський привілей. Наприкінці року було здійснено невдалий замах на життя Б. Хмельницького, а в березні–квітні 1647 р. — напад на Суботів, під час якого жорстоко побили малолітнього сина сотника й вигнали з домівки його сім'ю.

Сімейна трагедія, погрози з боку польських сановників розправитися з ним не зламали Хмельницького й не відвернули від наміру підготувати повстання. Влітку 1647 р. вже визначилося коло його однодумців. Ними були знані серед козаків старшини Федір Вешняк, Кіндрат Бурляй, Богдан Топига, Іван і Данило Гирі, Сава Москаленко, Філон Джеджалій, Максим Кривоніс, Іван Ганжа. До цього кола входили, очевидно, також брати Іван і Данило Нечаї, Півторакожух, Михайло Криса, Роман Пешта та інші.

Наприкінці серпня — на початку вересня 1647 р. відбулася зустріч канцлера Ежи Оссолінського з козацькою старшиною, втаємниченою в плани «турецької війни». Б. Хмельницькому вручили гроші для будівництва човнів, привілей для набору козаків, а також відібрані в І. Барабаша корогву й булаву. У вересні Б. Хмельницький провів кілька рад, на яких обговорювалися плани майбутнього збройного виступу. Порушувалося на них і питання щодо можливих союзників за межами України.

За даними джерел, повстання передбачалося розпочати наприкінці жовтня — на початку листопада захопленням ставки комісара Яцека Шемберка, де перебували клейноди Війська Запорозького й гармати. Проте раптова поява татар Очаківської орди сплутала всі плани. А Конецьпольському стало відомо про задум Б. Хмельницького. Сотника було взято під арешт у Бужині Адамом Радлінським й кинуте до чигиринської в'язниці. Лише завдяки клопотанням сотників Ф. Вешняка, К. Бурляя та Токайчука перед його кумом чигиринським полковником С. Кричевським Б. Хмельницькому вдалося уникнути смерті й вирватися на волю. Не гаючи часу, з кількома десятками друзів і найвірніших однодумців (серед них були старший син Тиміш і 20-річний Петро Дорошенко), Хмельницький відбув на Запорожжя.

Найімовірніше, майбутній гетьман з'явився там на початку січня 1648 р. Відразу ж розпочалася активна робота зі згуртування за-

порожців та втікачів із різних прошарків суспільства. Заручившись підтримкою козаків розташованої на Микитиному Розі залоги, 4 лютого Хмельницький без спротиву оволодів Січчю, а в ніч на 9 лютого завдав поразки підрозділам черкаського полковника Станіслава Вадовського та С. Кричевського, котрі поспішно відступили до Крилова. Захоплення Січі й звільнення Запорозжя від польського контролю стали першими перемогами повстанців, які водночас ознаменували початок Національної революції. Важливою подією було також обрання козацькою радою близько 10–15 лютого Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького.

Отримані успіхи спонукали новообраного гетьмана до активних дій. Насамперед, він розпорядився зміцнювати табір на Томаківці, де вирішив зібрати сили для походу на «волость». По-друге, відправив досвідчених козаків у міста й села Київського та Брацлавського воєводства піднімати поспільство на повстання. По-третє, звернувся по допомогу до донських козаків, а також вступив у переговори з Кримським ханством. Водночас, щоб виграти час, у листуванні з коронним гетьманом М. Потоцьким Б. Хмельницький відкрито натякав на можливість залагодження конфлікту мирним шляхом. Разом з тим, у листі до короля він скаржився на зловживання можновладців.

Однак реакція польського командування виявилася негативною. За свідченнями Джерел, М. Потоцький, довідавшись про захоплення Січі, вирішив у зародку придушити виступ. За словами молдавського літописця Мирона Костіна, він промовив: «Гадюку слід убити до того, як вона підніме голову з трави». 13 лютого канівському полковнику було наказано очолити каральну експедицію на Запорозжя в складі Канівського, Чигиринського, Переяславського полків і 200 драгунів із фортеці Кодак. Водночас коронний гетьман розпорядився кварцяним підрозділам збиратися біля Рокитної й Вільшанки та закликав шляхту вливатися до їхніх лав. 20 лютого з Корсуня він звернувся з універсалом до повстанців, наказуючи негайно розійтися й видати свого «старшого», пригрозивши в разі непослуху «відняти все ваше майно, яке ви маєте на волості, а жінок і дітей ваших вирізати».

Оскільки Я. Шемберк, не довіряючи реєстровикам, ще до розпорядження М. Потоцького розпустив їх по домівках, то Є. Голубу не вдалося організувати похід на Запорозжя. Повільно збиралися полки кварцяного війська, не поспішала з'являтися шляхта. Тим часом, не без сприяння розісланих Б. Хмельницьким агентів, на півдні Київщини й, імовірно, Брацлавщини спалахнули масові заворушення, що спонукали одну частину шляхти рятуватися втечею, а другу — звернутися до коронного гетьмана з проханням «рятувати Україну». За визнанням останнього у листі до короля від 31 березня, «згубне полум'я так розгорілося, що не було жодного села, жодного міста, в якому б не лунали

заклики до свавілля і де б не замишляли на життя і майно своїх панів й орендарів...».

За таких обставин М. Потоцький вступає в переговори з повстанцями, обіцяючи через посланців «помилування й пробачення його (тобто Б. Хмельницького. — *Авт.*) провин». На початку другої декади березня на Запорожжя вирушили С. Кричевський та М. Хмелецький, котрі мали пообіцяти повернути гетьману Суботів, замінити полковників, розглянути козацькі скарги. Військова рада відхилила польські пропозиції. Від її імені Б. Хмельницький висунув вимоги: поновити давні права й вольності; усунути з полків полковників та інших старшин польського походження, щоб при владі перебували «тільки [люди] з їх народу»; дозволити морський похід; вивести польське військо із Задніпров'я та козацького регіону Правобережжя й скасувати тут «управління Речі Посполитої». Отже, йшлося не лише про відміну «Ординації» 1638 р., а й про надання козацькій Україні (включно зі значною частиною Лівобережжя) політичної автономії. У відповідь підрозділи жовнірів зайняли найголовніші центри козацького регіону: Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав та інші міста. Під загрозою смертної кари заборонялося виїжджати на Січ міщанам і селянам. Розпочалася конфіскація у них зброї (лише в маєтках І. Вишневецького було вилучено 60 тис. самопалів).

До Варшави звістки про українські події надійшли в першій декаді березня. Вважаючи, що йдеться про підготовку козаками морської виправи та черговий сплеск обурення зловживаннями урядовців і панів, Владислав IV запропонував коронному гетьману не перешкоджати їм вийти в море, а для розгляду козацьких скарг вирядив комісію. Значно реальніше оцінював ситуацію М. Потоцький, який одразу усвідомив масштаби небезпеки для Речі Посполитої від перспективи розвитку повстання, зокрема, появи повстанців на «волості». Тому на третю декаду квітня коронний гетьман запланував похід на Запорожжя силами двох угруповань: одне мало просуватися суходолом, інше — на човнах Дніпром. За спостереженням І. Стороженка, задум Потоцького полягав у тому, щоб узгодженими діями кінноти, піхоти, артилерії та флоту знищити центр повстання з його опорними пунктами на дніпровських островах.

Тим часом Б. Хмельницького найбільше турбували дві проблеми: укладення союзного договору з ханом Іслам-Гіреєм та відносно повільне зростання чисельності війська. Перше посольство до Бахчисарая зазнало невдачі. Хан ухилився від угоди, побоюючись імовірної пастки. Однак друге посольство спромоглося переконати його в щирості пропозицій Війська Запорозького. Спонукали хана до згоди на участь у поході проти поляків бажання зміцнити своє політичне становище (у ханстві існувала сильна опозиція, очолювана візирем Сефером Казіагою) й наслідки жорстокого голоду, від якого татари зазнали великих

збитків. Імовірно, в третій декаді березня укладається договір про воєнно-політичний союз, що передбачав надання (у разі необхідності) взаємної збройної допомоги. У джерелах є натяки на те, що гетьман вів переговори і з окремими бєями (представники верхівки кримської знаті), у тому числі з перекопським Тугай-бєєм. Як заручника Б. Хмельницький відіслав до Криму сина Тимоша. Особисто гетьман на переговори до Бахчисарая не виїжджав. Перші загони татар з'явилися до нього вже наприкінці березня. Згодом прибув Тугай-бєй. Загальна чисельність татар, вірогідно, становила 4 тис.

На середину квітня в розпорядженні Б. Хмельницького було не більше 5 тис. повстанців. Таким чином, спільні сили становили 9 тис. осіб, тоді як у М. Потоцького налічувалося 16–18 тис. вояків (тут і надалі при обрахуванні загальної чисельності польського війська береться до уваги і кількість обозних слуг, які також брали участь у боях). За таких обставин особливої ваги набувало питання про залучення 6 тис. реєстровиків, які перебували в складі польського війська. Б. Хмельницький приділяв велику увагу організації серед них відповідної агітаційної роботи. Не виключено, що вона велася також серед набраних з українців драгунів.

Завдяки чудово організованій розвідці гетьман вчасно довідався про план М. Потоцького (до речі, польське командування традиційно недооцінювало важливості збереження своїх планів у суворій таємниці) й вирішив не чекати на появу противника (так зазвичай робили керівники попередніх повстань і коронний гетьман), а виступити йому назустріч і, скориставшись розпорошеністю польського війська, розгромити його частинами.

Відповідно до стратегічного задуму польського коронного гетьмана, 25 квітня його син С. Потоцький виступив із Крилова на Цибульник, а флотилія під орудою осавулів І. Барабаша та Ілляша Караїмовича попливла далі до Кодаку. Від цього часу їхні шляхи розійшлися. Пройшовши Омельник, увечері 28 квітня польське військо зупинилося на нічліг в урочищі Княжі Байраки, а ранком наступного дня вирушило до р. Жовті Води.

Отримавши від агентів дані про виступ поляків, Б. Хмельницький, імовірно, 26 квітня вийшов із Січі назустріч С. Потоцькому. Під захистом табору українці рухалися Микитинським шляхом; попереду, охоплюючи широкий фронт, кружляли рухливі татарські роз'їзди. Їхня поява опівдні 29 квітня неподалік від польського табору виявилася повною несподіванкою для С. Потоцького та його помічників Я. Шемберка й поручика гусарської корогви Стефана Чарнецького. Доки здійснювали тривогу, татари захопили бокову сторожу. Проти них стрімко виступили три корогви, які після короткочасного бою почали відступати. Їм на виручку кинулося ще три корогви, які допомогли уникнути розгрому й забезпечити відступ до табору.

Трохи пізніше з'явився Б. Хмельницький, котрий розпочав підготовку до штурму польських позицій, зокрема, наказав копати шанці. Наступного дня українці й татари пішли на приступ, який без підтримки гарматного вогню (гармати малого калібру, що були на їх озброєнні, виявилися незначною допомогою) успіху не мав. У ніч на 1 травня українці викопали чимало шанців поблизу польського табору, проте вранці жовніри провели стрімку атаку й вибили з них повстанців.

Невдала спроба захопити табір противника спонукала Б. Хмельницького перейти до його облоги, тим більше, що він знав про нестачу в поляків продовольства й фуражу. Щоб не допустити зв'язку обложених із М. Потоцьким, гетьман заблокував табір з усіх боків. Водночас, щоб перешкодити об'єднанню 10-тисячного війська князя І. Вишневецького, котрий перебував у Лубнах, із армією коронного гетьмана, Б. Хмельницький відправив рухливі загони козаків до Дніпра з наказом знищити всі поромні переправи аж до Києва.

Найбільше непокоїло гетьмана те, як залучити на свій бік реєстровиків, від чого залежали успіх чи невдача як самої кампанії, так і повстання в цілому. Тим часом, десь 2–3 травня, флотилія припливла до Микитиноного Рогу, але, зрозуміло, на Січі повстанців не застала. І. Барабаш та С. Кричевський на чолі кількох сотень козаків вирушили до Томаківки й швидко опанували її. Скориставшись їхньою відсутністю, 4 травня біля Кам'яного Затону (розташовувався на лівому березі Дніпра навпроти Микитинської Січі) Ф. Джеджалій, Б. Топига та інші однодумці Б. Хмельницького підняли повстання. Назустріч І. Барабашеві послали сильний загін, який заарештував його й інших старшин. Негайно скликається козацька рада, що ухвалила смертний вирок І. Барабашу, І. Караїмовичу та іншим ненависним старшинам і козакам. Старшим на раді було обрано Ф. Джеджалія.

13 травня повсталі козаки в бойовому лаштунку пройшли повз польські позиції, привітали гетьмана залпом із самопалів і ввійшли до його табору. Наступного дня козаки Білоцерківського й Переяславського полків, а також мошенські драгуни на чолі з капітаном (всього понад 2 тис.) переходять на бік Б. Хмельницького. Долю війська С. Потоцького, отже, було вирішено. Лише 7 травня коронний гетьман, зібравши наявні сили під Черкасами, нарешті виступив «на допомогу» синові. Однак, дезінформований Б. Хмельницьким щодо чисельності татарського війська, яке виступило на боці українців, він уже 13 травня наказав підрозділам, що вже пройшли повз Чигирин, повертатися до Черкас. Цього ж дня М. Потоцький звернувся до примаса (гнєзненського архієпископа) Мацея Лубенського з листом, в якому не приховував розпачу й благав якомога швидше надіслати допомогу.

Повернемося до подій біля Жовтих Вод. Зрозумівши, що вистояти сил немає, С. Потоцький погодився на переговори з Б. Хмельницьким і Тугай-беєм. Із козацьким гетьманом вони завершилися 14 травня

згодою поляків видати гармати й рештки пороху до них в обмін на дозвіл безпечно відступити до Крилова. Під час цих переговорів заложниками до поляків з'явилися старшини М. Кривоніс і М. Крися.

Складніше налагоджувалися взаємини з Тугай-беєм, на перемовини з яким виїхали С. Чарнецький, білоцерківський полковник А. Бжуханський та Г. Войнилович. З нез'ясованої дотепер причини їх затримав перекопський бей. Ситуація загострилася. Наступного дня український табір наблизився до польських позицій. Тугай-бей повідомив про згоду зустрітися з сином коронного гетьмана, але за умови, що той прибуде без охорони. Запідозривши пастку, С. Потоцький відмовився від зустрічі. Після цього переговори припинилися й поновилися воєнні дії. За підтримки гарматного вогню українці пішли на приступ і до вечора оволоділи частиною шанців та королівською короговою (знаменом). Скориставшись сум'яттям у польському таборі, М. Кривоніс та М. Крися спромоглися втекти.

Увечері С. Потоцький і Я. Шемберк наважилися пробиватися до Крилова під захистом табору. Вночі поляки зняли з позицій і подалися в напрямі Княжих Байраків. Тугай-бей захотів власними силами розгромити їх, тому розпочав самостійне переслідування. Однак протягом ночі жовніри мужньо відбивали напади татар. Тому на світанку в суботу 16 травня перекопський бей звернувся по допомогу до Б. Хмельницького. Незабаром з'явилися українські полки і, коли жовніри вже пройшли Княжі Байраки, оточили їх в урочищі В'язовець. Витримати атаку українців і татар поляки не мали сил і в жорстокому бою зазнали нищівної поразки. Майже всі вони або загинули, або потрапили до полону. Важко пораненого С. Потоцького захопили татари. Дорогою до Криму 19 травня він помер.

Здобувши блискучу перемогу, Б. Хмельницький вирішив, не гаючи часу, завдати удару по війську М. Потоцького, щоб не дозволити йому відійти в центральні райони України й запобігти можливому об'єднанню із силами І. Вишневецького. Очевидно, вже 17 травня гетьман розпочав стрімкий марш: 20 травня ночував в урочищі Цибульник, ранком 22 травня пройшов околиці Чигирини і вранці 24 травня біля міста Тясмин (сучасна Сміла) переправився через одноіменну річку, прямуючи до Корсуня.

Своєю чергою, М. Потоцький, довідавшись 18 травня про Жовтоводську катастрофу, ухвалив рішення відходити до Білої Церкви. Наступного дня він виступив у похід і 23 травня зупинився обозом за Корсунем на березі Росі. На цей час чисельність його війська зростає до 13–15 тис. Довідавшись про місцеперебування коронного гетьмана, Б. Хмельницький послав наперед, вочевидь, полк черкаського полковника М. Кривоноса й частину татар із наказом затримати його до підходу основних сил української армії. На світанку в понеділок 25 травня кіннота, вбрана переважно у білі свити, разом із татарами почала

переправлятися в кількох місцях через Рось і зосереджуватися в Корсуні. Тоді М. Потоцький наказав підпалити фільварки, але вогонь швидко перекинувся на місто, яке все вигоріло, за винятком замку й церкви.

Наздогнавши поляків, Б. Хмельницький не мав наміру розпочинати штурму їхніх позицій. У нього виник задум завдати вирішального удару по противнику на марші (він добре знав про невміння жовнірів вести оборонні бої без захисту табору). Для реалізації цього задуму було вжито низку заходів. Протягом дня українські та кримські підрозділи вправно маневрували поблизу польського табору, не уникали дрібних сутичок, але й не атакували, вдаючи, нібито старанно готуються до генерального штурму. Враження про серйозність їхніх намірів посилювали заходи українців у районі Стеблева, спрямовані на те, щоб хоча б частково загатити Рось, адже саме з цього боку польський табір був найменш укріпленим. Водночас Б. Хмельницький вдалим маневром перекрив полякам шлях відступу до Богуслава.

Увечері сталася ще одна подія, яка відіграла свою роль у реалізації плану українського гетьмана. До рук поляків потрапили 9 татар і українець-перекладач, який під тортурами навів явно перебільшені дані про чисельність українсько-татарського війська. Дезінформоване таким чином польське командування на зібранні військової ради прийняло рішення про відступ. Від розвідників Б. Хмельницький швидко дізнався про наміри противника й направив М. Кривоноса з десятьма гарматами і піхотою для укріплення згаданих вище перекопів на дорогах і влаштування там засідок.

На світанку польський табір був готовий до відступу. Побудований у вісім рядів, він простягався, за обрахунком І. Стороженка, на 1 км у довжину й був 90 м завширшки. Коли табір знявся з місця, Б. Хмельницький наказав його пропустити. Потім із боків та ззаду українці й татари почали обстрілювати жовнірів. Певно, здогадавшись, що попереду дорогу перекопано, М. Потоцький вирішив звернути з Корсунського шляху ліворуч і рушив у Виграївську долину дорогою, що вела до Стеблева через Горохову Діброву. Під час цього маневру українці й татари провели настільки сильну атаку, що, за свідченням поляка — учасника бою, «наші ледве витримали».

Подолавши першу серйозну небезпеку, табір увійшов у Горохову Діброву (завширшки близько 3,5 км), густо зарослу лісом і чагарником. Тепер уже жовніри просувалися під постійним обстрілом українців і татар. Коли почали спускатися по схилу балки, наштоткнулися на перекоп і завали з дерев. Дві інші долини обабіч виявилися перекопаними. Тож обійти пастку не було жодної можливості. Українці почали вистрілювати коней, унаслідок чого «вози й гармати мусіли з пагорбу котитися». Табір втратив бойовий порядок. О цій порі спереду і з боків відкрили вогонь із самопалів та гармат козаки М. Кривоноса, що перебували в шанцях. Ззаду посилювали натиск татари.

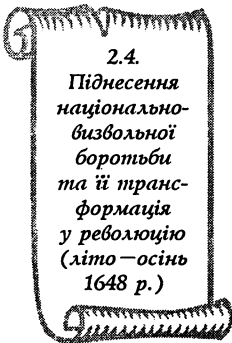
Спільними зусиллями українці й татари розірвали табір у трьох місцях і ввірвалися в нього. Поляки захищалися з відчайдушною хоробрістю протягом чотирьох годин. М. Потоцький рубався як простий жовнір і дістав три шабельні удари в голову, але міцний шолом урятував йому життя. Обеззброєний, коронний гетьман потрапив до полону. Довше всіх відбивався М. Калиновський, котрий зібрав навколо себе 600 драгунів і 200 угорських піхотинців. Майже всі вони загинули, а сам польний гетьман отримав кульове поранення в лікоть і шабельне — в голову. Нарешті й він опинився в руках переможців. Близько першої години дня польська армія припинила існування: лише незначній частині жовнірів удалося врятуватися. У листі до сина М. Калиновський писав: «Сила побитих, поранених і майже всі схоплені».

Переможні залпи українських самопаїв і гармат під Жовтими Водами і Корсунем грізним віддунням прокотилися по найвіддаленіших і найглухіших закутках Речі Посполитої. Звістки про катастрофу приголомшили її правлячі кола, викликали подив урядів європейських держав. Описуючи внутрішньополітичну ситуацію в країні, литовський канцлер А. Радзивіл підкреслював: «Коли б не були затримані (українсько-кримські війська. — *Авт.*) Божою силою і заступництвом Богородиці, мали б оволодіти самим Краковом і Варшавою без якогонебудь спротиву. Бо запанував такий страх, що всі думали швидше про втечу, ніж про оборону». В кінці 1648 р. англійська газета «Merckure Anglos», описавши згадані битви, констатувала: «Польща в пилу та крові впала під ноги козаків».

Довідавшись про розгром польських військ, селяни і міщани піднялися на боротьбу, яка, наче пожежа, стрімко охоплювала терени України. Козацьке повстання переростало в Національну революцію.

Після перших блискучих перемог гетьман мав намір продовжити наступ у центральні райони, тому, рухаючись на Білу Церкву, розсилав універсали до населення із закликами братися до зброї. До лав війська масово вливалися козаки, селяни і міщани, його чисельність зросла до 30 тис. Однак через відмову Іслам-Гірея, котрий 2 червня прибув до українського табору, взяти участь у подальшому поході, прагнення більшості реєстрового козацтва замиритися з польським урядом, а також під загрозою вторгнення російського війська як союзника поляків у боротьбі з татарами гетьман змушений

був відмовитися від своїх планів. Скликана 10–12 червня військова козацька рада вирішила відрядити посольство до Варшави добиватися ліквідації «Ординації» 1638 р. і повернення православним відібраних уніатами в ряді міст церков. Питання автономії для козацької України в інструкції послам не порушувалося. Щоправда, вони мали звернути

увагу уряду на становище українців у Речі Посполитій: «найостанніший має нас за найпідліших, народ від віків вільний, а полякам приязний і корисний».

Водночас Б. Хмельницький уживає заходів для розгортання визвольної боротьби. Для цього, за словами автора Львівського літопису, «він розослав полковників на всі сторони: на Білу Русь, на Сіверщизну, на Поліссє, на руську Подолю, на Волинь з козаками, до которых навенцею хлопства в'язалося...». За їх сприяння особливо швидко набирало сили повстання в Лівобережній Україні. Не в змозі придушити його, І. Вишневецький поспішно залишив Переяслав і подався спочатку до Лубен, а звідтіля на північ і лише в районі Любеча йому вдалося переправитися в Правобережну Україну. Протягом червня загопи повстанців і козацькі сотні зайняли Лубни, Переяслав, Прилуки, Борзну, Мену, Ніжин, Сосницю, Новгород-Сіверський та багато інших міст. До середини липня всю територію Лівобережжя, за винятком Чернігова й Стародуба, було звільнено від польського панування.

У значно складніших умовах розгорталася боротьба в Правобережній Україні та на західноукраїнських землях, де було багато міст-фортець із сильними залагами. Похід козацьких підрозділів під проводом полковника Олешка Тяпушкіна в першій половині червня до Києва та захоплення міста сприяли розвитку повстанського руху в центральній частині Київського та в Житомирському повітах, які до середини липня звільнилися від польської влади.

Розгортання боротьби на теренах Поділля й півдня Волині пов'язане з діяльністю черкаського полковника М. Кривоноса, котрого Б. Хмельницький призначив, очевидно, наказним гетьманом. Вступивши на початку червня на чолі 400 козаків у межі Брацлавського воеводства, він до середини липня створив із селян і міщан щонайменше 20-тисячне військо. За його допомогою та за сприяння самих міщан було звільнено десятки міст (серед них такі великі, як Погребище, Немирів, Брацлав, Вінниця, Тульчин, Полонне, Заслав, Острог, Старокостянтинів та ін.). У жорстокому бою 26–28 липня під стінами Старокостянтинова М. Кривоніс завдав поразки 17–20-тисячному війську І. Вишневецького, що складалося переважно з військових формувань покатоличених і полонізованих українських магнатів. Ця перемога створила сприятливі умови для розвитку повстання на території Волинського, Подільського і Руського воеводств, дала змогу Б. Хмельницькому успішно завершити формування армії.

Хоча М. Кривоноса на початку серпня було відкликано до ставки гетьмана, повстання швидко поширювалося. Брацлавський хорунжий Ян Дзик у середині серпня повідомляв із Тернополя про «невгамовну хлопську фурію», яка «не тільки не вщухла, але щоденно, щомиті зростає. Все хлопство поголовне збунтувалося в Україні...». Децю раніше

литовський підстолій констатував: «...повстала вся Україна, летється шляхетська кров. Хлопства незліченна тьма вже знесла майже все Брацлавське воєводство». 10 серпня подільські повстанці з допомогою мішан штурмом оволоділи резиденцією коронних гетьманів — м. Баром. У Подністров'ї розгорнувся рух опришків (левенців), якими керували Коломеда, Вовк, Чуйко, Іван Александренко, Недовісенко, Остап Гоголь, Іван Кияшко, Станіслав Мрозовицький та інші ватажки. Наприкінці серпня вони на чолі загонів чисельністю близько 10 тис. взяли в облогу Кам'янець-Подільський (остання тривала до початку грудня).

Масового характеру набула також боротьба в Луцькому повіті Волинського та Овруцькому повіті Київського воєводства. Спалахують виступи на Тербоваянщині й у Галицькій землі Руського воєводства. «Боюсь за Тернопіль, — писав 31 липня один із шляхтичів, — який зичливих людей до оборони не має і напевне вчинить за прикладом інших міст, бо вже тепер у місті зрада показується, хоча ворог далеко. Що ж буде, коли підступить близько. Послушенства з боку поспільства вже й на половину не має». Наростала тривога у Львові, де шляхта й магістрат побоювалися повстання українського населення. 18 серпня галицький підкоморій закликав шляхту збиратися до нього, повідомивши при цьому, що «власні піддані наші в усіх містечках починають бунтувати...». Навіть на самому заході українських земель — у Підляшші — в серпні почалися виступи поспільства. В цілому ж на середину вересня повстанці звільнили Брацлавське, Київське, Чернігівське, Подільське, південну й центральну частини Волинського воєводства.

Позиція правлячої еліти Речі Посполитої щодо розв'язання української проблеми мала цілком виразні обриси. В її середовищі формується два угруповання, одне з яких, очолюване канцлером Є. Оссолінським та А. Кисілем, польська дослідниця С. Охманн умовно назвала «мирним», а друге, ідеологами якого були полонізовані українські князі І. Вишневецький та В. Заславський, — «воєнним». Відмінність між ними полягала в тактичних діях: прибічники канцлера хотіли поступками схилити до себе козаків і домогтися розгрому татар, а однодумці І. Вишневецького, навпаки, прагнули залучити кримців на свій бік, придушити повстання і знищити козацтво як стан. При цьому характерно, що так зване «мирне» угруповання також не відкидало можливості застосування воєнної сили, якщо для цього виникнуть сприятливі умови.

Прикметно, що обидві шляхетські партії виявляли дивовижну однаковість у несприйнятті навіть у зародковому стані ідеї українського автономізму, прагненні офіційно розглядати повстання лише як «домову війну» — боротьбу козацтва за свої права та бунт селянства. Невипадково 24 липня А. Радзивілл звернув увагу сейму на необхідність ретельно дбати про збереження цілісності Речі Посполитої, не забуваючи прикладів Нідерландів і Неаполітанського повстання 1647 р. Цю

думку підтримав канцлер, закликавши присутніх рішуче протистояти можливим домаганням козаків відірвати «від тіла Речі Посполитої провінції чи якогось володіння».

Довідавшись про поразки на Жовтих Водах і під Корсунем, польський уряд (після смерті 20 травня Владислава IV біля керма влади перебували примас М. Лубенський і канцлер Є. Оссолінський) почав уживати заходів для формування армії. На початку червня її воєначальниками (регіментарями) призначили В. Заславського, коронного підчашого Миколая Остророга та А. Конєцпольського. Згодом їм на допомогу обрали ще 32 комісарів-радників. Така велика кількість осіб, причетних до керівництва армією, породжувала безвідповідальність. Хоча місцем збору підрозділів було визначено м. Глиняни (на схід від Львова), І. Вишневецький, ображений тим, що його не призначили головнокомандувачем, почав зосереджувати корогви своїх прихильників під Чолганським Каменем. 4 вересня сюди підійшли полки з-під Глинян, очолювані В. Заславським та М. Остророгом, і після тривалих переговорів 11 вересня відбулося їх об'єднання з силами князя. Чисельність армії сягнула близько 80–90 тис. На її озброєнні перебувало 100 гармат.

Серед воєначальників (формально функції головнокомандувача виконував В. Заславський) панував розбрат, зумовлений амбіціями, особистою неприязню, браком єдиновладдя. Їхній низький авторитет серед офіцерів і жовнірів спричиняв падіння військової дисципліни. Для настроїв більшості магнатів, шляхти, офіцерів характерною була явна переоцінка власної воєнної потуги та недооцінка боєздатності противника. У їхній свідомості панувало переконання, що для здобуття перемоги «потрібна не зброя, а канчуки». З цього приводу А. Радзивілл із неприхованим сарказмом зауважував, що «ліпшим є військо оленів, очолюване левом, ніж військо левів, очолюване оленем».

Готувався до битви й Б. Хмельницький, хоча не відкидав можливості порозумітися з Варшавою шляхом переговорів, що мали, за домовленістю з А. Кисілем, який очолював польську комісію, розпочатися у Старокостянтинові. Протягом другої і третьої декад серпня українське військо маневрувало в районі урочища Гончариха й поселень Уладівка та Куманівці. Враховуючи те, що переговори заходять у глухий кут, а більшість війська виступає проти замирення з Польщею (козаки знали про войовничі настрої супротивної сторони), гетьман почав шукати місцевість для табору, рельєф якої послаблював би високі бойові якості польської кінноти. Розвідники виявили потрібний ландшафт неподалік від Старокостянтинова (за 25–30 км на південний схід від міста), на правому березі р. Іква біля містечка Пиляви. Найімовірніше, гетьман розташував табір на височині (нині має назву «Бутова»), розташованій за 1,5 км від замку за течією річки і за 1 км від греблі, через

яку проходила дорога на Старокостянтинів. З боку замку вона була захищена водою, з протилежного мала широку долину під назвою «Богданівка». Позаду височини пролягав шлях, що вів до Меджибожа.

За обрахунком І. Стороженка, кожна сторона чотирикутного табору була завдовжки не менше 1 км. По його периметру в 6 рядів стояли вози, доступ до яких перекривали шанці й вали. Надійне сполучення з'єднувало табір із командним пунктом Б. Хмельницького, розташованим у невеликому замку. Щоб ускладнити наступ противника, гетьман наказав перекопати найближчі пагорби й долини, частину сіножатей залити водою, а в чагарниках розмістити підрозділи піхотинців. На лівому березі річки, навпроти замку, розташувався табір М. Кривоноса. Зв'язок із ним підтримувався через греблю, яку зміцнили гарматами й шанцями, обсадженими піхотою. Полякам залишили територію на лівому березі Ікви, з пагорбами, вкритими чагарниками, чисельними рівчаками з водою, ставками й заболоченими низинами. Загальна чисельність українського війська сягала 100–110 тис. вояків, серед яких лише 50–60 тис. мали належне озброєння й бойовий досвід, решту становили «селяни від плуга». Артилерія налічувала близько 100 гармат. Щоб позбавити польське командування інформації про становище в таборі, гетьман запровадив сувору дисципліну.

Враховуючи реальне співвідношення сил, брак кінноти, спроможної зійтися у відкритому бою з польською, гетьман вирішив, спираючись на активну оборону табору, послабити й виснажити сили противника, а після підходу татар (їх появи очікували 17–20 вересня) завдати сильного контрудару. Цей задум був цілком стратегічно виправданим. Українська піхота, коли вона билася під захистом возів і земляних фортифікацій, не мала собі рівних у Європі. Польська кіннота – неперевершена в боях на відкритій місцевості – втрачала свої чудові якості й часто виявляла безпорадність, коли справа доходила до штурму укріплених позицій. Необхідної ж для цього піхоти в польській армії налічувалося всього близько 10 тис.

Зайнявши вигідну позицію, гетьман прагнув за всяку ціну виманити сюди противника. Захоплені в суботу 12 вересня жовнірами шестеро козаків повідомили про намір Б. Хмельницького підійти з військом до Старокостянтинова й узяти під контроль переправу під Росолівцями (лише через неї можна було подолати болота й ставки, які простягалися між річками Ікопоть і Понора й перекривали шлях до міста). Це не могло не викликати занепокоєння в поляків.

Щоб випередити українського гетьмана, ранком наступного дня польське військо виступило в похід. Знайшовши 14 вересня переправу вільною, його воєначальники захопили її й увечері спробували заволодіти Старокостянтиновом. Після двогодинного бою, зазнавши невдачі, кілька тисяч жовнірів відступили до свого обозу. Вночі Д. Нечай із козаками

і переважною більшістю міщан покинули місто й прибули до табору Б. Хмельницького. Ранком жовніри зайняли Старокостянтинів.

16 вересня В. Заславський зібрав військову нараду, щоб розробити план подальших дій. Думки польських воєначальників розділилися. Меншість підтримувала пропозицію литовського обозного Самуеля Осинського розташувати армію в таборі за містом між р. Случем та болотами й очікувати на підхід українців. Більшість уперто наполягала на негайному наступі на позиції Б. Хмельницького, щоб не допустити його об'єднання з ордою й загнати «за Дніпро». М. Остророг, А. Конєцпольський та І. Вишневецький схилилися до того, щоб підтримати думку більшості. 17 вересня польське військо вирушило в дорогу.

Зі свого боку, український гетьман, щоб спонукати поляків до активних дій, послав під Старокостянтинів сильний роз'їзд, очолюваний М. Кривоносом, із наказом зав'язати бій, а по тому відступити. Після запеклої сутички з польським роз'їздом Миколи Зацвіліховського, під час якої М. Кривоніс зазнав тяжкого поранення, українці поспішно відійшли.

Розташувавши свій табір неподалік від українських позицій, у понеділок 21 вересня польське військо вишикувалося до бою: правий фланг очолював М. Остророг, центр — В. Заславський, лівий фланг — А. Конєцпольський. Прикметно, що на цей час польське командування так і не спромоглося виробити єдиного плану дій. Не повідомивши регіментарів, київський воевода кинув корогви на штурм греблі через Ікву. Так розпочалася битва. Кілька разів гребля переходила з рук у руки. Переконавшись, що лобові атаки, крім значних втрат, нічого не приносять, В. Заславський послав кілька тисяч жовнірів на чолі з князем Самуелем Корецьким і стражником коронним Самійлом Лащем через річку в обхід, щоб завдати удару по греблі з тилу. Долаючи заболочені місця, вони пройшли близько 15–16 км, перш ніж вийшли до неї. І все ж їхня поява надвечір виявилася несподіванкою для українців, котрі після бою залишили греблю й відійшли до свого табору. Для зміцнення захоплених позицій регіментарі направили сюди два полки кінноти, 1200 піхотинців і шість гармат.

Цього ж дня польські підрозділи під керівництвом І. Вишневецького вели запеклий бій біля табору М. Кривоноса, під час якого, за даними одного з джерел, загинув брат польського воєначальника. Щодо поширеної в історичній літературі версії про смерть під час цих поєдинків Івана Ганжі — відомого козацького полковника, соратника М. Кривоноса, то вона є помилковою, оскільки насправді він перейшов на польську сторону, отримав за зраду офіцерський чин і шляхетство й узяв дуже активну участь у боротьбі проти власного народу.

Втрата переправи виявилася невдачею для українського війська. Врахувавши допущені прорахунки, Б. Хмельницький віддав наказ

попереду і позаду табору викопати глибокі рови, а в районі боліт і неглибокого озера, де через річку переправилися корогви, розташувати козацькі сотні. Готуючись до вирішальних подій, гетьман дав можливість війську перепочити. Тим часом регіментарі, враховуючи ймовірність нічної атаки українців, протримали до ранку в бойовій готовності більшість полків «з обох боків греблі».

Увечері 22 вересня до українського табору з'явилося близько 5–6 тис. буджацьких татар. Перед їхнім прибуттям українці поширили дезінформацію про наближення 30-тисячної орди. Готуючись до контрнаступу, Б. Хмельницький вирішив його розпочати одночасно на обох берегах Ікви. Переправивши частину татар до табору М. Кривоноса, він, щоб нагнати страху на жовнірів, звелів перевдягнути частину українців у татарське вбрання. Ранком 23 вересня, коли польське командування розпочало заміну підрозділів на греблі, гетьман подав сигнал до атаки. Корогви Мазовецького полку на правому березі Ікви були розгромлені відразу ж. Гусарські підрозділи Сандомирського полку виявилися неспроможними зупинити просування українців і почали відходити до греблі. У цей час по ній вдарили гармати, й мало кому із жовнірів вдалося врятуватися втечею. Переправа перейшла до рук українців. Успішно розвивався наступ і полків М. Кривоноса, котрі, за визнанням одного з польських офіцерів, «припирали наших до табору». У вир битви втягувалися все нові й нові сили з обох боків. Після захоплення греблі Б. Хмельницький негайно організував перебазування підрозділів на лівий берег Ікви. Не виключаємо, що переправа відбувалася й в інших підготовлених заздалегідь місцях.

У другій половині дня стає очевидно перевага українського війська. Серед польських офіцерів і жовнірів шириться розгубленість, втрачається віра у перемогу. Під вечір панічні настрої посилюються, оскільки надходять звістки про появу українсько-татарських підрозділів у тилу табору. Скликана вдруге військова нарада прийняла рішення відступити до Старокостянтинова. Пізно ввечері комісари й регіментарі таємно покинули поле бою. Коли жовніри довідалися, що залишилися без воєначальників, їх охопила паніка. За словами польського історика і поета другої половини XVII ст. Самуеля Твардовського, «важко описати ганьбу цієї ночі, коли тисячі знетямлених від страху людей кидали зброю, хапалися за коней і намагалися якнайшвидше залишити небезпечне місце, не дбаючи про своїх поранених і хворих товаришів».

Дані виявлених нами джерел дозволяють спростувати поширену (особливо в польській історіографії) версію, начебто головною причиною панічного відступу поляків були не вмілі й потужні дії українців і татар, а морально-психологічна нестійкість командування і жовнірів. Зокрема, у листах і щоденниках учасників битви з польського боку не бракує чесних визнань: вона тривала майже увесь день 23 вересня та

була «великою»; «не могли витримати сили ворожої»; «наступала велика козацька сила на гармати, які ледь не захопили»; «всі корогви розбіглися, бо козацтво з чола, а татари з флангів і з тилу оточували»; «регіментарі внаслідок такого наступу ворога звели військо з поля» тощо.

Отримавши відомості про залишення обозу жовнірами, український гетьман запідозрив можливість пастки, тому до з'ясування ситуації заборонив козакам наблизитися до нього. Лише через дві години, переконавшись, що армія противника залишила поле бою, гетьман наказав зайняти табір. До рук переможців потрапили десятки тисяч возів із майном, 92 гармати, гетьманська булава В. Заславського.

Здобута на Пиляві блискуча перемога не тільки засвідчила непересичний талант Б. Хмельницького як стратега й гнучкого тактика. Вона продемонструвала помітне збільшення бойових якостей української кінноти; сприяла наростанню національно-визвольної боротьби на теренах Волині, Поділля й Галичини й відкрила шлях для наступу українського війська до західних рубежів етнічних українських земель для визволення їх з-під влади польських державних структур і возз'єднання з козацькою Україною.

Через день українські полки вирушили до Старокостянтинова, де зачилося близько 1 тис. німецьких піхотинців. 26 вересня вони штурмом оволоділи містом. Близько 28 вересня українське військо залишило Старокостянтинів і через Чолганський Камінь вирушило до Ямполь, в околицях якого, імовірно, 30 вересня, об'єдналося з ордою, очолюваною калга-султаном Крим-Гіреєм. Звідси повстанці вирушили на Вишневець, а далі до Збаража, міцні укріплення якого було захоплено 2 жовтня. Тут армія поділилася на дві частини: одна на чолі з гетьманом пішла на Львів через Броди і Бузьк, а друга — через Золочів і Глиняни.

Тим часом у Львові збиралися втікачі з-під Пиляви. 29 вересня вони обрали регіментарем І. Вишневецького, а його заступником — М. Остророга. В їхньому розпорядженні перебувало 4,4–6 тис. вояків, решта (близько 20 тис.) залишила місто. Було ухвалено рішення розпочати збір коштів для його захисту. За короткий час вдалося зібрати 900 тис. злотих і чимало коштовностей. Однак, довідавшись про наближення Б. Хмельницького, І. Вишневецький та М. Остророг прихопили пожертвування й разом із жовнірами 5 жовтня таємно відступили, залишивши жителів напризволяще. Організацію оборони Львова було покладено на бурмістра Мартина Гросвайера. Вранці 6 жовтня татари Тутай-бея й окремі українські підрозділи атакували львівські передмістя. Через день сюди з основними силами прибув Б. Хмельницький, який зупинився на Вовчій горі. 9 жовтня він об'їхав міські укріплення. Почалися бої. Підрозділи полковника Петра Головацького зайняли церкву св. Юра. Наступного дня полк М. Кривоноса розпочав штурм Високого Замку. Його вдалося захопити 15 жовтня.

Характер воєнних дій засвідчував не стільки бажання гетьмана будь-що оволодіти Львовом, скільки його прагнення змусити магістрат

пристати на свої умови. В ході переговорів, що тривали з 12 по 14 жовтня, Б. Хмельницький погодився за порівняно невелику суму викупу припинити облогу. У понеділок 26 жовтня українське військо вирушило до Замостя. Основні сили орди, обтяжені здобиччю, повернулися до Криму. Разом із гетьманом залишився Тугай-бей із менш ніж 10 тис. татар. Перед відходом Б. Хмельницький видав універсал про захист міста, в якому залишив «для нагляду» свого двоюрідного брата Захарія. На нашу думку, він недооцінив значення Львова як центру західного регіону й припустився серйозного прорахунку, не залишивши тут сильної залоги для зміцнення в краї своєї влади.

Похід українсько-кримських військ до Львова, а звідти — до Замостя, розіслання гетьманом підрозділів у різні райони сприяли розгортанню визвольного руху в західній частині Подільського воєводства, на Волині, в Белзькому і Руському воєводствах, Підляшші, Холмщині, Берестейщині. У Кам'янецькому повіті успішно діяли загони полковників Петроса, Харазного, Дзюка, які зайняли Червоноград. У Луцькому повіті завершилося формування полків повстанців Івана Куковського, Федора Липки, Стефана Гирича, Сави та інших. Із появою козаків у Володимирському повіті Волинського воєводства тут виникли десятки загонів. Через брак джерел важко з'ясувати, як розгорталася боротьба в Кременецькому повіті, де пройшли полки М. Кривоноса та Ф. Джебала. Відомо лише, що міщани Ляховець і Кременця допомагали козакам штурмувати замки.

Уже в серпні повстанням, зініційованим міщанами Чорткова, Бучача, Хоросткова, Янова та інших поселень, було охоплено Терехівський повіт (Галицьке Поділля) Руського воєводства. Найбільш організовано виступив загін жителів Терехівлі, де на початку жовтня виникла нова міська адміністрація на чолі з Іваном Рудим.

З особливою силою боротьба розгорнулася на Покутті (південно-східний район Галичини між річками Дністром і Черемошем та Карпатськими горами), де були міцні традиції опришківського руху. В північній частині краю діяли великі загони під проводом поповича Яремки із Товмача, Максима Чеваги з Олеші, священника Василя із Озерян, отамана Копистка із Бортників та ін. Руйнуючи шляхетські двори й замки, вони здійснили похід під Отиню, допомогли полковнику Семенові Височану захопити Пнівський замок, а потім, імовірно, за його вказівкою, повернулися назад, щоб охороняти від поляків переправи через Дністер. На жаль, незважаючи на визначні організаторські й військові здібності та зосередженість у його руках найбільших у Галичині сил (кількість повстанців, включно із загонами буковинців, до організації яких доклали чимало зусиль шляхтичі Голінські, Грабовецькі, Жураківські та ін., сягала 15 тис.), С. Височану не вдалося, на відміну від М. Кривоноса на Поділлі, подолати роз'єднаність повстанських загонів, перетворити їх на армію з постійним складом та єдиним командуванням.

У Жидачівському повіті активно діяли міщани Рогатина, Підкаменя, Княгиничів, Ходоростова, Роздолу, Жидачева та Журавного. Віт Рогатина Габріель Кучарський організував похід проти шляхти, яка перебувала в Роздолі. Жителі Жидачева підтримували зв'язок із Калуським полком. На Дрогобиччині громили шляхетські двори жителі Галинець, Грушева, Східниці й багатьох інших сіл. У східній частині Львівської землі взялися до зброї міщани Глинян і Щуровичів, а також мешканці десятків сіл.

Просування українсько-кримських військ з-під Львова до Замостя, рейди численних підрозділів українців і татар на величезному просторі від Береста і р. Нурець (ліва притока Бугу) на півночі до лінії Перемишль—Жешув на півдні сприяли масовому повстанню селян і міщан Берестейщини, Підляшшя, Холмщини, Надсяння тощо. Шлях гетьмана пролягав через Жовкву, Крехів, Магерів, Потеличі, Раву, Нароль і Томашув. 7 листопада він підійшов до Замостя, яке взяв в облогу. Козаки і повстанці захоплюють Берест, Белз, Нароль, Ліпсько, Цешанув, Гродзиськ, Щебришин, Туробін, Кобрин, Грубешув, Горію, Криницю, Красник, Доброміль, Ліпськ. В облозі були Пшеворськ, Перемишль та інші міста; козаки діяли в околицях Ярослава, Ланцуга, Любліна, Ленчува, Жешува. За підрахунками В. Грабовецького, у повстанні на західноукраїнських землях взяло участь 50 тис. осіб, які зруйнували 400 шляхетських дворів, 30 замків і фортець, знищили до 2 тис. шляхтичів.

У боротьбу втягнулася й частина польського селянства. За свідченням галицького стольника Анджея М'яковського, «всі хлопи мазовецькі, плоцькі, равські, сандомирські, особливо князівські і королівські, пана Бога просять за Хмельницького, бо не можуть уже терпіти насильств жовнірів, котрі проходять». Шляхтичі неодноразово заявляли про те, що «наші хлопи... приставали (до козаків. — *Авт.*) і навіть мазури дещо замишляли». Успішно діяли розіслані гетьманом агенти, котрі підбурювали міщан і селян до виступів і здійснювали терористичні акти. За визнанням А. Радзивілла, наприкінці листопада вони з'явилися у Варшаві й мали організувати підпали і напади на двори сенаторів та панів. Їм удалося заручитися підтримкою окремих міщан і нагнати страху на місцеву знать. Лише після того, як було схоплено й страчено кількох агентів, у столиці «трохи повернуло до спокою».

Масового характеру ще влітку набуло повстання українців і білорусів у південному регіоні Великого князівства Литовського. За визнанням полонених повстанців, «починаючи від Валишевичів до Мозиря й Річиці, скільки є сіл і вотчин, всі покозачилися і поклялися один одному захищатися до останнього, і, якби довелось б цьому гультяйству відступити, тоді і селяни повинні вирушити з цих країв в Україну».

Слід зазначити, що події осені 1648 р. обернулися великою руйнацією західного регіону України. Український хроніст другої половини

XVII ст. Феодосій Софонович зазначав, що українсько-кримські війська, прямуючи до Замостя, «всюдь пустошачи і в неволю людей татарськую беручи». Безперечно, це була велика трагедія, яка протє відповідала традиціям свого часу.

Між тим наступала зима – найнесприятливіша пора року для воєнних дій української армії. Через утому, гостру нестачу коней, облогової артилерії, боєприпасів, епідемію чуми, від якої в грудні помер М. Кривоніс, війська майже втратили боєдатність; розгорталася партизанська боротьба поляків проти українців у межах етнічних польських земель.

З іншого боку, поява українсько-татарських військ на польських теренах, захоплення ними багатьох міст і загроза їхнього наступу на Варшаву, неспроможність швидко зібрати армію, котра розбіглася після Пилявецької поразки, – все це сприяло зміцненню помірковано-го крила польської політичної еліти, яке виступало за обрання на престол Яна Казимира та укладення перемир'я з Військом Запорозьким. 17 листопада сейм обрав Яна Казимира королем. Ще до цього юридичного акту він послав до Б. Хмельницького з листом секретаря Якуба Смяровського з пропозицією укласти перемир'я.

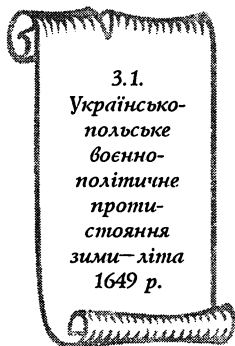
19 листопада посланець з'явився в українському таборі. Через день спочатку старшинська, а згодом і «чорна» рада схвалили рішення про припинення воєнної кампанії, визнання влади нового польського короля та відступ «на Україну». У вівторок 24 листопада останні українські підрозділи залишили околиці Замостя. Вже дорогою на Київ Б. Хмельницький спробував виправити ситуацію. Зокрема, він почав масово розташовувати залоги в містах на схід від лінії р. Горинь – м. Кам'янець-Подільський.

На жаль, гетьман, погодившись на відведення українського війська, припустився найбільшої за всю свою політичну кар'єру помилки, яка мала трагічні наслідки для України. Внаслідок цього рішення втрачалася щонайменше третина української території, а Польща отримувала напрочуд вигідний стратегічний плацдарм для зосередження й утримання тут за рахунок українського населення армії, готової в сприятливий момент розпочати наступ. Окрім того, в разі поновлення воєнних дій вони велися б винятково на українських землях, що прирікало останні на спустошення, руйнацію, обезлюднення.

Оцінюючи політичні наслідки розвитку національно-визвольної боротьби в 1648 р., важливо пам'ятати, що досягнуте перемир'я Б. Хмельницький розглядав як тактичний крок на шляху до поставленої мети.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА УКРАЇНЦІВ У 1649–1652 рр.

3.1. Українсько- польське воєнно- політичне проти- стояння зими—літа 1649 р.

Уклавши з Польщею перемир'я, Б. Хмельницький повільно рухався зі своїм військом із-під Замостя на Київ. Визнання ним королівської влади Яна Казимира поставило на порядок денний цілий комплекс питань, від розв'язання яких залежали не лише характер відносин України з Річчю Посполитою, а й внутрішня політична стабільність в Україні, боєздатність її армії, доля союзу козацтва із селянством і міщанством. Напевне ж, залишаючи українські міста й села Руського воєводства, гетьман замислювався над тим, що спіткає їхніх мешканців після

повернення сюди у супроводі жовнірських корогв шляхти... Не міг він не думати й над питанням: куди відводити козацькі полки, яку територію віддати полякам, а яку залишити під своїм контролем? А проблема неминучого конфлікту між шляхтичами та магнатами, котрі б забажали повернутися до своїх українських маєтків, та озброєним поспільством? А як можна було в умовах масового покозачення селян і міщан домогтися обмеження козацького реєстру (фактично козацького стану) 12-ма тисячами осіб?.. На жодне із цих запитань ніхто, й Б. Хмельницький у тому числі, не мав готових відповідей, вночас усі вони потребували свого нагального вирішення.

Уже під час переговорів із Я. Смяровським під Замостям Хмельницький висловив деякі міркування щодо взаємовідносин із польським урядом, а також торкнувся своїх поглядів на шляхетське землеволодіння. Він рішуче заперечував проти передачі булави великого коронного гетьмана І. Вишневецькому, вимагав, щоб польське військо не просувалося на схід від Костянтинова (очевидно, Старокостянтинова), щоб

«панята» (магнати) не з'явилися далі Білої Церкви, а також щоб усе Задніпров'я (Лівобережна Україна) «при них (козаках. — *Авт.*) залишалося». Він дозволяв шляхті повертатися до своїх маєтків, але за умови, щоб вони не претендували «на жодну зверхність». 1 грудня надійшов лист від короля, в якому перед українським урядом висувалася вимога повернути війська на «звиклі місця», випровадити з України татар, розпустити посполитих до їхніх домівок, а також прислати до Варшави своє посольство та очікувати на прибуття королівської комісії. Зі свого боку Ян Казимир обіцяв надіслати Війську Запорозькому булаву та корогу, залишити козаків при «давніх рицарських вольностях»; у принципі він погоджувався з тим, щоб козаки безпосередньо підлягали його владі. Подібні вимоги король висував і в своєму універсалі до козаків від 27 листопада.

2 грудня король відправив нового листа до гетьмана, в якому дякував за відхід із-під Замостя, «пробачав» Військо Запорозьке, запевняв, що надішле гетьманську булаву тільки Хмельницькому й нікому іншому, знову підкреслював свою готовність задовольнити прохання про безпосередню підлегалість Війська Запорозького королівській владі, а також про скасування унії, наголошував на тому, щоб гетьман розпустив «поспільство», яке приєдналося до нього, та розіслав суворі універсали до загонів повстанців в Україні та Білорусії з наказом самоліквідуватися. Таким чином, король домагався відновлення в Україні становища, яке було перед початком революції. 12 грудня він видав універсал до населення Речі Посполитої, повідомляючи його про закінчення «козацької війни».

На початку другої декади грудня Хмельницький зі своїм військом прибув до Острога. Очевидно, тут його наздогнав шляхтич Гіжовський із листом Яна Казимира, в якому той повідомляв про обрання його королем, а також вимагав припинити воєнні дії, повернутися «на свої землі», обіцяючи за це залишити козаків «у мирі та при давніх вольностях». У відповідь гетьман 12 грудня видав універсал до шляхти, повідомляючи про встановлення — за розпорядженням короля — тимчасового перемир'я і попереджаючи шляхтичів, щоб вони зі свого боку не йшли «проти волі й наказу його королівської м[и]лос[т]і й не мали ніякої злости ні до своїх підданих, ні до руської релігії, а, навпаки, зберегли до нас свою ласку і залишили нас у спокої, щоб уже більше не тішився ворог. І не дай Господи, щоб до нас дійшла звістка про те, що хтось упертий і злобливий знову почав проливати християнську кров і вбивати бідних людей, чим порушив би спокій і мир, установлений його королівською м[и]ліс[т]ю, і напевно привів би до ще більшого знищення Речі Посполитої, бо ми цього не бажаємо». Як видно зі змісту універсалу, Хмельницький посилав його спочатку до Львова, а звідти — до Кам'янця-Подільського, де також зібралося чимало шляхти. Отже,

залишаючи західні райони України, він намагався стримати шляхтичів, які поверталися до своїх маєтків, від розправ над учасниками повстань і від переслідувань за віру, даючи зрозуміти, що розглядатиме такі дії як порушення перемир'я та виступить на захист переслідуваних.

Залишивши Острог, Хмельницький пройшов Заслав, а далі його шлях пролягав, імовірно, через Бердичів і Білопілля на Паволоч. Протягом цього часу він продовжував обговорювати з представниками польського уряду питання взаємовідносин Війська Запорозького з Польщею. За даними королівського посланця, було остаточно вирішено: шляхта й «панські слуги» мають право безпечно проживати як у районі Києва, так і за Дніпром. До кінця грудня Хмельницький розіслав універсали до українських селян і міщан, сповіщаючи їх про припинення війни та встановлення миру.

Загалом політична ситуація в Україні на зламі 1648–1649 рр. складалася вкрай несприятливо для початку роботи королівської комісії. Існувала реальна загроза її зриву. Розвиток подій неминуче мав поставити перед Хмельницьким низку інших складних проблем як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. А тим часом Богдан, розпустивши ще 22 грудня 1648 р. з Білопілля більшість козацьких полків із наказом збиратися до нього в обоз після Масляної (в 1649 р. вона припадала на 14–20 лютого), у неділю 27 грудня прибув до Києва.

У діяльності гетьмана під час його перебування в Києві помітне місце займали стосунки з патріархом Паїсієм. На жаль, ми не знаємо всього змісту розмов гетьмана та патріарха на політичні теми, але вони мали важливе значення для самоусвідомлення Хмельницьким мети боротьби та зростання його авторитету серед різних прошарків населення. Проводив Паїсій розмови з ним і щодо взаємовідносин України з Росією. Не виключаємо, що під впливом цих бесід Хмельницький вирішив відправити до Москви посольство полковника С. Мужилівського з клопотанням перед царем надати воєнну допомогу та прийняти Військо Запорозьке «під свою руку».

Десь 8 січня гетьман провів Паїсія та Мужилівського у дорогу до Москви. Цього ж дня до нього з'явився гінець від короля та сенаторів із приводу майбутніх переговорів. Разом із ним Б. Хмельницький залишив Київ і вирушив до Чигирина, куди прибув, скоріше за все, 10 січня. Імовірно, у першій декаді лютого 1649 р. до нього почали надходити звістки про розправи польських і литовських королів над мешканцями українських міст і сіл. Тому він надіслав універсал до козаків із наказом бути готовими виступити в похід. Довідавшись про захоплення жовнірами Бара, гетьман негайно вирядив туди подільського полковника І. Федоренка (Федоровича) із завданням не допустити «пролиття крові», а щоб уникнути воєнних дій у несприятливий для нього час, розіслав козацьким полкам розпорядження залишатися на «своїх місцях» і не

йти на зближення з польськими військами. Водночас він відправив до хана посольство, яке мало добиватися збереження воєнного союзу. На початку другої декади лютого гетьман прийняв посланця від Я. Радзивілла й у розмові з ним підтвердив своє прагнення миру, однак зауважив: проти цього виступають селяни та козацькі низи. В лютому відбулися українсько-польські переговори у Переяславі. Їх перебіг, а також сформульовані українською стороною умови укладеного перемир'я засвідчили, що Б. Хмельницький розглядав їх лише як тактичний крок для того, щоб уникнути початку воєнних дій у невідгідних для України обставинах, а також виграти час у дипломатичній боротьбі за створення антипольської коаліції.

Щоб запобігти загостренню відносин із Польщею, він послав у Східну Волинь (до Гоцлі) наказного переяславського полковника Андрія Романенка «для береганья собранья своевольного, чтоб на пограничье над Горынью ни которого меж нами и ляхами поставленого договору в покое додержали». Та найбільше Богдана турбував розвиток подій на Поділлі, де кам'янець-подільський каштелян С. Ляńczкоронський намагався розширити собі воєнний плацдарм за рахунок козацької території. На початку другої декади лютого розгорілася боротьба за «ключ» до східних районів Поділля — м. Бар. Посланий сюди Хмельницьким полковник І. Федоренко розгромив під Іванківцями корогви Яна Стрижевського та зайняв місто. Ляńczкоронський і Остророг, зосередивши під своїм керівництвом близько 12 тис. жовнірів, у першій декаді березня перейшли в наступ. Федоренко змушений був відступити до Шаргорода, однак спроба польських полків 13–14 березня здобути місто штурмом зазнала невдачі, й вони відійшли до Бара. Майже в цей час відбулися бої між козаками й жовнірами в Острозі та Заславі.

Хмельницький наказав Данилові Нечаю вирушити на допомогу Федоренку та спільними силами відкинути поляків за визначену в Переяславі лінію розмежування. Прибувши до Шаргорода, брацлавський полковник 22 березня звернувся з листами до Ляńczкоронського та брацлавського старости, застерігаючи їх від порушення умов Переяславського перемир'я. Командування польського війська проігнорувало це попередження, тож наприкінці березня в околицях Бара знову спалахнули жорстокі бої. На початку другої декади квітня жовніри відступили до Меджибожа. Ляńczкоронський намагався оскаржити перед гетьманом дії подільських полковників, однак у листі-відповіді до нього від 20 квітня Хмельницький суворо зауважив: стосовно «Федоренка, Стапка та інших полковників, про яких... пишеш, [то] вони повинні бути пильними, тому що в[аша] м[ілість]... із військом своїм до нас наближається всупереч умові, укладеній із милостивими панамі комісарами». Наостанок каштелян одержав пораду відступитись від Бара.

Не виключено, що в цей час Хмельницький повідомив А. Кисіля про порушення польськими корогами на Поділлі умов перемир'я та попередив: якщо ці неподобства не припиняться, він, гетьман, накаже своїм полкам «бути в цілковитій готовності». Мабуть, він послав у цей район своїх уповноважених, котрі мали спостерігати за тим, щоб виконувалися «військові накази», а також карати свавільників. У другій декаді квітня Хмельницький наказав Нечаю розпустити селян і міщан, набраних у полки, і повернутися до Брацлава, оскільки гетьман «сподівається комісії з поляками». Однак під впливом тривожних звісток він надіслав розпорядження козакам Поділля через два тижні зібратися під Морафу, а близько 25 квітня скликав таємну раду старшин, яка вирішила розпочати мобілізацію армії. Отже, українське керівництво не покладало особливих надій на місію Смяровського, котрий у другій половині квітня прибув до Чигирина.

На початку другої декади березня гетьман залишив Чигирин і виступив до Мошен. Нам не вдалося з'ясувати мету цього візиту. Згідно з деякими даними, за його розпорядженням обозний Війська Запорозького Іван Чарнота перевіз із Переяслава до цього міста 30 гармат і боєприпаси до них. Тому можна припустити, що в Мошнах передбачалося збирати військо. Повернувшись незабаром до Чигирина, Хмельницький прийняв там ігумена одного з православних монастирів з-під Могилева (Білорусія) Павла, який приїхав до нього з монахами «заради своїх монастирських справ». Після розмов з ігуменом Богдан вирішив послати його до Москви з листом до Олексія Михайловича, а також із усним дорученням патріархові Паїсію (котрий перебував у столиці Росії), щоб той поклопотався перед царем прийняти гетьмана та козаків «под свою государскую высокую руку и помочь им учинил», бо козаки разом із татарами «хотят вести войну с поляки». В середині третьої декади березня до Хмельницького прибуло посольство від Я. Радзивілла, однак результати цих переговорів не відомі. Того ж місяця гетьман послав Михайла Войтова на Дон по допомогу «на ляхов». Донці схвально відгукнулися на це прохання, й частина українців і білорусів, котрі мешкали там, у квітні вже була в Україні.

З третьої декади березня позжвавилися контакти з Кримським ханством. На початку квітня на запрошення Богдана до України прибули перші татарські загони (у районі Крилова, наприклад, з'явилися ногайські та азовські татари). 10 квітня Хмельницький звернувся з листом до кримського старшини Антиміра, а наступного дня — до перекопського старшини Пері-аги, повідомляючи їх про наступ жовнірів, які порубали козаків у Барі та Острозі, та прохаючи не зволікати з допомогою.

Тим часом командувачі підрозділів коронного війська Фірлей та Ляцукоронський вирішили зайняти вигідні позиції для наступу на

Південно-Східну Волинь. 7 травня вони зустрілися в Ляхівцях і домовилися, що полки Фірлея розташуються між Ляхівцями та Заславом, а Лянцкоронського – між Чорним Островом і Базалією. 9 травня Ян Казимир видав перше й друге віці шляхті, наказуючи готуватися до походу, та розіслав листи до частин регулярного війська, визначивши день походу – 22 травня. З метою ізоляції України на міжнародній арені відповідні посольства виїхали до правителів Порту, Франції, Росії, Трансільванії та до римського папи. Заграючи з Польщею, молдавський воєвода В. Лупул клопотався про викуп польських гетьманів із татарської неволі, надіслав велику грошову суму для ведення воєнних дій проти українців своєму зятеві Я. Радзивілу, а також заборонив продавати коней татарам.

У такій непростій ситуації Хмельницький покладав певні надії на підтримку Росії. Однак, як засвідчили переговори Паїсія та Мужилівського з російським урядом у першій половині лютого 1649 р., Москва не поспішала йти назустріч проханням володаря України. Цар звелів передати патріархові, що не може надіслати до Війська Запорозького своїх «ратных людей» та прийняти його під свою протекцію. Отже, московський уряд фактично відмовився обговорювати питання про надання військової допомоги козацькій Україні силами росіян чи, принаймні, донських козаків.

Для кращого з'ясування політичної ситуації в Україні російський уряд вирішив відрядити туди посольство у складі Григорія Унковського та піддячого Семена Домашнева. Зі своїх розмов із російськими послами гетьман переконався, що царський уряд не має наміру втручатися у війну України з Польщею. І все ж, будучи певним у необхідності дальшого розвитку політичних відносин із Росією, вирішив відправити до Москви посольство на чолі з чигиринським полковником Вешняком. Воно мало засвідчити готовність Війська Запорозького служити «великому государю» та знову порушити клопотання про направлення російського війська на допомогу Україні. 2 травня він написав листа до Олексія Михайловича, в якому дякував за грамоту, привезену Унковським, за дозвіл українським купцям вільно торгувати на території Росії та прохав якнайшвидше розпочати наступ на Річ Посполиту в районі Литви; водночас висловлював побажання, щоб цар, «яко правдивый и православный государь христьянский, единым государем нам, слугам своим, был...». Ці ж думки Хмельницький розвинув у листі до царя від 13 травня. Він прохав належним чином прийняти посольство Вешняка, наказати російській армії перейти в наступ на Польщу й нарешті «нас под милость и оборону свою и всю Русь, ныне по милости Божий против ляхов совокупляющуся» взяти. Так уперше було чітко сформульовано клопотання до російського можновладця прийняти в підданство не лише Військо Запорозьке, а «всю Русь», тобто всі землі Речі Посполитої, на яких проживало українське населення.

3 червня посольство Вешняка прибуло до Москви, а 15 червня полковника прийняв цар «по большому чину». 23 червня йому було дано відпускну аудієнцію. В грамоті до Війська Запорозького цар дякував за готовність служити, однак повідомляв: тепер він не може розпочати воєнних дій проти Речі Посполитої, бо «вечное dokonchanье» з польськими королями «нарушить немочно».

Невдача гетьмана в політичних зносинах із Москвою, на жаль, навесні 1649 р. виявилася далеко не останньою. Справа в тому, що дедалі чіткіше окреслювалася тенденція до відходження трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці від плану утворення союзу з козацькою Україною. Не виключено, що ця політика певною мірою зумовлювалася тим, що князь побоювався негативної реакції віденського двору щодо українсько-трансільванського зближення та сильної опозиції в самій Трансільванії. Єдиним союзником українського уряду залишався кримський хан. Наприкінці першої декади травня від нього до Хмельницького з'явилися гінци з повідомленням про готовність виступити в похід. Однак татарам теж не можна було йняти віри: як засвідчили наступні події, Іслам-Гірей, намагаючись укріпити Кримське ханство за рахунок входження до його складу Астраханського та Казанського ханств, замислив включити до сфери свого впливу й Україну. А для цього йому потрібно було, по-перше, не допустити створення на її землях незалежної сильної держави, а по-друге, намагатися максимально ослабити як Україну, так і Річ Посполиту, щоб у зручний для себе час нав'язати обом свою волю.

Як би не розвивалися події, Хмельницький не гаяв часу й активно готував українську армію до майбутньої кампанії проти Речі Посполитої, розраховуючи захопити Кам'янець. Ми вже зазначали, що він не вірив у можливість миру з Польщею. І справді: 6 травня Ян Казимир повідомив гетьмана листом, що члени комісії не можуть розпочати свою роботу у визначений час (23 травня), і назвав нову дату – 21 червня. Король обіцяв прибути особисто «в руські краї» й «подарувати всім нашим підданам» мир, згоду та «милість панів у відношенні підданих... і взаємне вічне й невимушене підданство панам». На початку травня гетьман одержав листа від А. Кисіля, в якому той переконував Богдана в доцільності проведення найближчим часом комісії. Відповідаючи 13 травня, Хмельницький погоджувався з київським воеводою, але при цьому слушно зауважував: «Дуже нас усіх дивує те, що Польща утримує такі великі війська, завербовані й коронні, й тому все наше Військо Запорозьке непокоїться і боїться, щоб, не дай Боже, не закінчили цю комісію так, як рік тому: тут про згоду, а тут про що інше думали».

Фактично відмовившись від переговорів, польський уряд активізував свою підготовку до наступу на Україну. 22 травня Ян Казимир наказав виконувачу обов'язків польного гетьмана Анджеєві Фірлею

знайти зручне місце для розташування армії, а також надав йому великі повноваження у веденні воєнних дій. Королю сподобався план Фірлея об'єднати польські й литовські військові сили, переправивши литовців у козацьку Україну через Прип'ять або Дніпро. Польний гетьман пропонував й інший варіант — щоб Я. Радзивілл ударив у тил українського війська. Зваживши на ці пропозиції, король звелів Радзивіллові направити частину своїх військових підрозділів на з'єднання з польськими. 25 травня сенат вирішив, щоб Фірлей розташував своє військо у таборі між Старокостянтиновом і р. Горинню. Водночас Ян Казимир спішно намагався сформувати ще одну армію.

Тим часом у козацькій Україні успішно відбувалася мобілізація козацьких полків. Уже в перших числах травня Гадяцький, Полтавський і Миргородський полки вирушили до гетьмана. 18 травня Хмельницький направився до Києва, в околицях якого збиралися основні сили українського війська. Перед «святами» (очевидно, 21–22 травня) він учинив йому «попис». Було 30 полків. Звідси гетьман із полками вирушив на традиційне місце перебування козацького війська — Росаву. Тоді ж він послав розпорядження козацьким полкам, розташованим на Поділлі та Чернігівщині, підготуватися до активних дій проти поляків. Не виключаємо, що гетьманська канцелярія розсилала листи також до селян і міщан, закликаючи їх «збиратися до громади» та обіцяючи скасувати над ними владу панів. За даними деяких джерел, у 20-х числах травня Хмельницький особисто виїжджав на р. Інгулець назустріч татарським загонам, які підходили на допомогу. Успішно діяла його розвідка (в листі від 28 травня до короля литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивілл повідомляв: Хмельницький має «своїх шпигунів і знає, що тут робиться»).

Тим часом Фірлей вирішив розпочати наступ на Україну. Наприкінці травня підрозділи 18–20-тисячного польського війська з'явилися на Південно-Східній Волині. Так було зірвано умови Переяславського перемир'я. Полки І. Донця, Андрія Романенка, Гараська Яцкевича, Кривоносенка й Таборенка разом із селянами та міщанами намагалися затримати противника. Запеклі бої відбулися неподалік Заслава, у Сульжинцях, Звягелі, Острополі та в інших містах і містечках. Жовніри вогнем і мечем відновлювали старі порядки. Десятки міст і сіл було перетворено на руїни. Корогви Чарнецького повністю знищили Шепетівку, Судилків та інші «бунтівні гнізда». Південно-Східна Волинь була залита кров'ю. Основні сили польського війська почали зосереджуватися під Старокостянтиновом.

Та Кисіль даремно сподівався, що успішні дії поляків на Волині зроблять гетьмана поступливішим і спонукають до переговорів на умовах переможців. Зустрівши на Інгульці частину татарської орди, Хмельницький подався до Умані, де «для остереганя неприятелей на

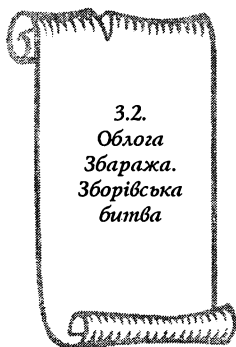
Україне» залишив 6 тис. козаків і чотирьох мурз із декількома тисячами татар на чолі з полковником Ф. Коробкою, а сам із військом вирушив у напрямі Животова. За його задумом, удар по Польщі мав завдаватися з двох боків: головними силами через терени України у напрямі Варшави й допоміжними (під проводом наказного гетьмана Іллі Голоти) — на Вільно з подальшим виходом до Вісли, де українські війська мали об'єднатися. Водночас у наступ на Меджибіж рушили подільські полки. Щоб утримати це місто у своїх руках, Фірлей послав йому на допомогу кілька тисяч добірних жовніврів на чолі з Лянцкоронським. Проте останній запізнився: здобувши Меджибіж, козаки вже штурмували замок. Кам'янецький каштелян атакував їх, однак зазнав невдачі. Йому вдалося лише вивести із замку частину обложених жовніврів і разом із ними повернутися під Старокостянтинів. Втрата міста сплутала плани Фірлея, який мав вказівку з Варшави розташувати військо під Новим Костянтиновом.

Маючи дані про район дислокації сил противника, Хмельницький, очікуючи на підхід хана, неквапом рухався через Старий Животів, Старий Пиків, Хмільник, Сеняву на Старокостянтинів. 23 червня неподалік Пилявців його наздогнала Білгородська орда. Через два дні він зупинився під Пилявцями. По дорозі продовжував розсилати мобілізаційні універсали до українського населення, наказуючи вступати до лав козацького війська. Поява Хмельницького в околицях Старокостянтинова виявилася цілковитою несподіванкою для поляків. За наказом Фірлея жовніри відступили через Чолганський Камінь до Збаража. Звідсіля 30 червня польний гетьман звернувся з універсалом до шляхти, намагаючись заспокоїти її з приводу раптового відступу армії. Сюди ж підійшли підрозділи А. Сенявського, І. Вишневецького та інших магнатів. На кінець першої декади липня чисельність польських військ під Збаражем становила понад 24–26 тис. осіб.

У середині 20-х чисел червня Хмельницького особливо турбував литовський фронт: він побоювався можливого удару Я. Радзивілла в напрямі Києва й виходу його таким чином у тил українського війська. Дійсно, вже на початку місяця литовські війська різко активізували бойові операції в Білорусії. Козаки змушені були залишити Лоїв і Гомель, а у битві під Жагалею (що відбулася 17 червня) литовський стольник Вінцентій Корвін Гонсевський завдав тяжкої поразки полку І. Голоти. Сам полковник і 1600 козаків полягли на полі бою. Цьому розгромові сприяла зрада товариша Голоти — шляхтича з-під Києва Дубини. Ще одної серйозної невдачі повстанці зазнали недалеко від Річиці, де литовський стражник Григорій Мирський розбив полк Головацького. Самого полковника схопили та посадовили на палю. Наприкінці першої декади липня до Радзивілла прибув гонець від Фірлея з проханням вдарити на Київ, а трохи згодом подібний наказ

надійшов від Яна Казимира. Ще не знаючи про ці поразки в Білорусії, Б. Хмельницький інтуїтивно відчув потребу негайно послати туди свіжі сили. 30 червня — 1 липня на литовський фронт вирушив київський полковник С. Кричевський, а вже 8 липня він стояв у Чорнобилі. Незабаром до нього приєдналися козаки Чорнобильського та Овруцького полків, а також полку брата І. Голоти — Григорія. Як показали наступні події, цей захід українського гетьмана виявився надзвичайно своєчасним.

Очікуючи на підхід хана, Хмельницький, маючи у своєму розпорядженні 80–90-тисячне військо, не кинувся відразу ж переслідувати Фірлея. 21 червня він пройшов повз Базалію, понад тиждень простояв під Чолганським Каменем. Імовірно, саме тут 9 липня до нього підійшла 30–40-тисячна кримська орда, очолювана Іслам-Гіреєм. Під час спільної воєнної наради вирішили наступати на позиції поляків під Збаражем, причому наперед вирушала татарська й українська кіннота, а обоз із піхотою мав рухатися позаду. Не гаючи часу, авангард українсько-татарського війська виступив у похід.

Збараж був потужною фортецею: укріплення його замку, спорудженого в 30-х роках XVII ст., являли собою квадрат із високих валів, обмурованих тесаним камінням, із казематами посередині та кам'яними п'ятикутними «белуардами» (бастіонами) на кутах; уздовж валів простягалися рови завширшки 40 м. Однак Фірлей, з'явившись під захист цього міста, кілька днів виявляв малозрозумілу пасивність. Мабуть, він не мав певності щодо правильності свого маневру. Зручного місця для розташування табору він не знайшов, тому жовніри розбредли по долинах, ровах і пагорбах. Протягом двох днів їх тричі переводили з місця на місце. Відчувалася гостра нестача фуражу для коней (за ним доводилося їздити за 30–40 км). Лише після повернення М. Остророга, котрому вдалося захопити кілька козаків у полон, всі сили було кинуте на насипання валів навколо табору, в якому могло розташуватися 100 тис. чоловік.

Керівників польського війська непокоїла відсутність точних даних про наміри Хмельницького, а «язики» відмовлялися надавати потрібну інформацію. Не досягали успіху й роз'їзди, відправлені наприкінці місяця. Вже з окопаного та укріпленого табору 8 липня вислали на роз'їзд понад 10 корогв на чолі з А. Сераковським, а наступного дня під Чолганським Каменем їх атакували козаки й татари, відтіснивши аж до самого табору. 9 липня регіментарі провели воєнну нараду. Одні вимагали зустріти військо Хмельницького в 10–15 км від польського табору, інші — поставити піхоту на вали та чекати нападу на місці. Врешті-решт вирішили «очікувати на валах».

Від полонених жовнірів Хмельницький довідався про не зовсім вдале розташування польського табору під стінами Збаража. Він правильно розрахував, що польські воєначальники не наважаться виступити з військом назустріч, а чекатимуть в обозі: вони ж бо були певні, що, оскільки «козаки без табору ходити не звикли», то українсько-татарське військо рухатиметься разом із своїм обозом. Тож, з'явившись після нічного рейду вранці 10 липня під Збаражем, українська й татарська кавалерія заскочила противника зненацька. До рук союзників потрапило близько 3–4 тис. слуг та обозної «челяді». Весь польський обоз був одразу ж оточений. У районі розташування полків І. Вишневецького, який підійшов сюди пізніше та розмістив своїх вояків окремо від Фірлея, розпочалися збройні сутички. Потім вони перемістилися до основного табору. Розвідавши таким чином супротивні сили, Хмельницький та Іслам-Гірей вирішили атакувати позиції руського воеводи, бо вони не мали укріплень. Після запеклого бою Вишневецький змушений був залишити їх і відступити до табору Фірлея та Остророга. За розпорядженням останніх жовніри почали зміцнювати вали.

Ознайомившись зі станом фортифікацій польського табору, Хмельницький зрозумів: без належної підготовки його не захопити. При цьому покладатися треба було лише на власні сили, бо татари не вміли штурмувати укріплені позиції. В ніч на 11 липня воєнна нарада українських і татарських командирів ухвалила «вести війну дуже повільно, [тримати ворога] у тривозі, звідуєць [його] оточити», постійно обстрілювати й таким чином послаблювати його сили, чекати на закінчення в нього харчів і військових припасів і досягти врешті-решт перемоги. Того ж дня наспів козацький обоз з артилерією, і Хмельницький наказав обстрілювати обложених із 30 гармат. Гарматний обстріл завдав великої шкоди замкові й табору, нагнав великого страху на жовнірів. Регіментарі так і не насмілилися вийти в поле й дати бій. А вже 13 липня гетьман вирішив здійснити перший штурм. Основний удар Хмельницький планував завдати з боку міста від ставу, де табір поляків був найслабше укріплений. У визначений час українське військо пішло на приступ. Можливо, в його складі перебувала й частина татар. Попереду йшла піхота, а за ними — кіннота. Попри мужній опір жовнірів, у другій половині дня їхнє становище стало критичним. Однак неузгодженість у діях атакуючих, а також відчайдушні контратаки польських корогв Конецьпольського та Заузіліховського не дали змоги українцям закріпитися на захоплених позиціях, і вони змушені були відступити. Наступного дня відбувся ще один приступ, але знову невдалий.

Після припинення штурму Конецьпольський зробив спробу внести розлад у стосунки гетьмана та хана. За допомогою подарунків він заручився підтримкою деяких мурз, і вони пообіцяли коронному хорунжому

організувати його зустріч із візиром Сефер Кази-агою та Іслам-Гіреєм. Дійсно, Сефер Кази-ага погодився на переговори. Довідавшись про них, гетьман написав до Фірлея образливого листа, погрожуючи не випустити звідси його військо.

Як видно з «Хроніки» Гаджі Мехмеда, після припинення наступу на польський табір відбулася нова зустріч гетьмана з ханом, під час якої вони, не відкидаючи тактики проведення штурмів, вирішили розпочати також облогові роботи («сипати шанці»). Водночас Хмельницький відправив листа до полковника Кричевського, наказуючи йому, вочевидь, розпочати наступальні операції проти литовського війська. 15 і 16 липня козаки активно готувалися до нового приступу. 15 липня до обозу хана прибули свіжі підрозділи акерманських, буджацьких, румелійських військ. Розпочатий у суботу 17 липня штурм табору тривав кілька днів із змінним успіхом. 10 липня польське військо залишило старі рубежі та відійшло до підготовленого задалегідь меншого табору. Протягом усіх цих днів українці докладали також максимум зусиль, щоб оволодіти Збаражем.

Хмельницький вирішив повністю заблокувати коронну армію, оточивши її системою укріплень. У ніч на 20 липня українці почали насипати навколо польського табору вали, а також окопувати його глибокими ровами. Ці роботи тривали і в наступні дні. Ввечері 20 липня гетьман наказав відкрити вогонь по позиціях супротивника. Безупинний гарматний і рушничний обстріл польського табору тривав аж до 24 липня включно. Під прикриттям надзвичайно щільного вогню (жовніри не могли навіть показатися на валах) українці насипали все нові вали, наближаючись таким чином до його укріплень.

23 липня регіментарі надіслали до Хмельницького послів із листом, переконуючи його залишитися вірним Речі Посполитій. Богдан гостинно зустрів їх, добре почастивав (у польському обозі вже почав дошкуляти голод) і вирядив назад із негативною відповіддю. Цього та наступного дня були перехоплені листи з табору до короля із проханнями про допомогу. З обіду 24 липня (за даними Гаджі Мехмеда – 25 липня) з ініціативи Хмельницького перестрілка була припинена. На запрошення гетьмана до нього прибув Заувіліховський, а з ним – М. Кисіль (вони мали від регіментарів повноваження вести переговори). Хмельницький звернув їхню увагу на кривди, вчинені поляками Війську Запорозькому, та відхилив запропоновані йому умови угоди (на жаль, ми не знаємо їхнього змісту).

Враховуючи критичність свого становища (козаки робили підкопи під кутові вежі позицій Лянцукоронського та Остророга), командування польського війська вирішило насипати в середині табору нові вали, а також спробувало провести сепаратні переговори з татарами. З цього, однак, нічого не вийшло. 28 липня на переговори з ханом знову прибув

шляхтич Станіслав Янецький. Іслам-Гірей вимагав негайно скласти зброю, в іншому разі погрожуючи винищити поляків «у пень».

Однак у першій декаді серпня вже виразно окреслилося кілька негативних чинників, котрі почали дуже непокоїти Хмельницького. Це, по-перше, невдалі спроби здобути штурмом польський табір, під час яких загинуло чимало українців (в одному з боїв був убитий полковник С. Мрозовицький – улюбленець низів українського війська). По-друге, затримка Хмельницького під Збаражем давала змогу польському урядові завершити формування нової армії та послати її на допомогу Фірлеєві. По-третє, надійшли звістки про успішні дії литовських полків у Білорусії та загрозу їхньої появи в Лівобережній Україні, що, природно, схвилювало козаків – уродженців Лівобережжя. Нарешті, по-четверте, в такій напруженій ситуації серед частини козаків і старшини посилилися настрої на користь замирення з Польщею. Ця опозиція курсу Хмельницького виявилася настільки значною, що він змушений був удатися до рішучих заходів. Лише в Білоцерківському полку, за свідченням полоненого поляка козака Хвеська П'ятки, гетьман розформував 18 козацьких сотень.

З огляду на все сказане нам важливо з'ясувати стан готовності на цей час армій Яна Казимира та Я. Радзивілла до проведення широких наступальних операцій проти війська Богдана Хмельницького.

Відновивши воєнні дії в Україні, польський уряд не наважувався скликати для походу посполите рушення. На нараді в сенаті Є. Оссолінський виступав проти цього через загрозу можливого повстання польських селян і міщан. Отримавши від папського нунція благословіння, освячені меч і корогву, Ян Казимир 24 червня залишив Варшаву і на початку липня прибув до Любліна. Там до нього почали збиратися військові підрозділи. Довідавшись про відступ Фірлея з військом до Збаража, король, урахувуючи ускладнення ситуації, 13 липня звернувся з універсалом до шляхти Руського, Белзького та Любельського (Люблінського) воєводств, закликаючи її наслідувати приклад шляхти Волині та, не чекаючи третього віці (його видав лише 20 липня), стати на захист вітчизни. Занепокоєний звісткою про оточення українсько-татарським військом польської армії під Збаражем, Ян Казимир наказав брацлавському каштелянові, щоб той спільно з корогвами Київського воєводства, С. Корецького, краківського воєводи й тими, котрі перебували в Бродах, вирушив під Збараж і полегшив становище обложених.

17 липня король зі своїми полками залишив Люблін, 21 липня став обозом під Старим Замостям, де 22 липня отримав нові відомості про хід боїв під Збаражем. Однак для негайного виступу туди він ще не мав достатніх сил, адже спочатку йому треба було зосередити під своєю командою всі наявні в західному регіоні України військові підрозділи. 13 липня в Замості було скликано таємну раду для обговорення

подальших дій. Думки присутніх розбіглися. Одні пропонували королеві вирушати особисто на чолі війська на допомогу обложеному під Збаражем, інші застерігали від такого, на їхній погляд, необачного кроку (бо Хмельницький із кіннотою міг навально кинутися назустріч та оточити очолюване королем військо). Гостро дискутувалося питання щодо можливого маршруту походу: через Белз, в обхід Сокаля; через Сокаль, Щуровичі до Бродів (і там закріпитися); через Львів і Білий Камінь тощо. Наступного дня рада ухвалила: йти через Белз.

Проте королівський обоз вирушив до Сокаля. Сюди ж прибув із корогвами посполитого рушення белзький воевода, поступово надходили підрозділи жовнірів (на кінець першої декади серпня чисельність війська, на озброєнні якого було 30 гармат, зросла до 35 тис.). Знову було скликано воєнну раду, яка вирішила йти прямо на Збараж. Маючи дані, що частина реєстрових козаків ладна залишити Хмельницького та прийти полякам на допомогу, король вирішив розколоти українське військо та ізолювати гетьмана. 5 серпня з-під Радехова він звернувся з універсалом «до черні», повідомляючи, що йде визволити її від татарської неволі, куди її віддав Хмельницький, та вимагаючи, щоби протягом чотирьох днів повстанці повернулися до своїх домівок і знову почали віддавати «послушенство своїм панам». Лише в цьому випадку вони могли б сподіватися на помилування. Водночас король оголосив своє рішення про зміщення з гетьманства Б. Хмельницького та призначення на його місце С. Забузького. Своім універсалом він закликав козаків переходити на бік новопризначеного гетьмана. Крім цього, польський уряд пообіцяв виплатити 10 тис. золотих тому, хто принесе голову Хмельницького.

Украї загрозила для гетьмана ситуація складалася й на півдні Білорусії, де після здобутих перемог литовське військо було готове наступати на Україну. Тому посланий сюди полковник С. Кричевський, маючи під своєю орудою близько 15 тис. козаків, діяв рішуче. 23 липня неподалік Мозиря він почав переправляти через Прип'ять свої полки. Довідавшись про наступ українців, Я. Радзивілл вирішив зупинити його в районі Лоєва, в околицях якого і став табором 23 липня. Спочатку він мав намір переправити через Дніпро частину свого війська (на цей час у його розпорядженні перебувало 16 тис. вояків) та вдарити на козаків із тилу, але, довідавшись 25 липня, що Кричевський прямує до Річчиді, відмовився від цієї думки. Тим часом козацький полковник 29 липня зайняв містечко Хелмеч і, вдавши, що рухається одним шляхом, пішов іншим та, обминувши литовський обоз, зупинився у двох милях від нього в лісі з боку Брагіна. 30 липня він оглянув литовські позиції та прийняв рішення атакувати їх, хоча інші старшини вмовляли його не робити цього.

Йому поталанило непомітно для супротивника дістатися до його табору та зайняти стратегічно вигідне місце для розташування своїх

сиа. Полковник вирішив будь-що виконати наказ Хмельницького – не допустити прориву литовців на терени козацької України та їхнього виходу в тил українського війська. Таким чином, доля воєнної кампанії 1649 р. значною мірою мала визначитися під Лоевим. Уранці 31 липня козацькі полки почали наступ на позиції війська Радзивілла. Той негайно вивів у поле кінноту, й незабаром біля переправи через Лоївку спалахнула битва. Праве крило атакуючих спершу відступило, але під лісом козаки спішилися й сильним вогнем відкинули литовську кавалерію, а ліве крило, перейшовши в контрнаступ, почало заходити їй у тил, щоб відрізати від табору. Здавалося, ще одне зусилля – й неприятель кинеться навітікача, однак у цей критичний для нього час на полі бою цілком випадково з'явилися підрозділи жовнірів, що поверталися з роз'їздів. Вони несподівано атакували з тилу українську кінноту й таким чином урятували Радзивілла від поразки. Потрапивши під удар із двох боків, козаки не витримали та відійшли до лісу. Кричевський відав наказ будувати укріплений табір й очікувати там на підхід полковника С. Пободайла. Однак, зазнавши поразки, останній не зміг надати допомоги. Литовський гетьман кинув проти Кричевського основні сили своєї армії, й спалахнула запекла січа. Українці відчайдушно боронилися. Після кількогадинного невдалого штурму, коли вже впала темрява, Радзивілл дав відбій. А вночі обложені непоміченими вислизнули з оточення. В цій битві загинуло близько 7 тис. українського війська.

Незважаючи на поразку, підрозділам Кричевського вдалося все ж таки добитися виконання стратегічного плану – не допустити появи литовського війська на українських землях. Радзивілл одержав піррову перемогу – загальні людські втрати його армії становили близько 6 тис. осіб. Крім того, він витратив фактично всі свої боєприпаси – в нього залишалася лише одна (!) бочка пороху. За таких умов він не міг розпочати наступ в Україну і 7 серпня з-під Лоева вирушив назад до Річиці.

Б. Хмельницький, отримуючи тривожні звістки про події в Білорусії та про наближення королівської армії, намагався якомога швидше зломити опір обложених у Збаражі. Перед світанком 30 липня польське військо відійшло до третього, останнього рубежу оборони – валів, що оточували значно меншу територію табору вже попід стінами замку. Ці укріплення ще не були завершені, тож козаки зробили спробу увірватися до табору, проте були відбиті сильним гарматним вогнем. 31 липня вони розпочали штурм міста і ледь не оволоділи ним. У ніч на 1 серпня атакуючі звели шанець, вищий за польський, та поставили на ньому гармати. Становище обложених із кожним днем погіршувалось. Дедалі гостріше відчувалася нестача пороху та особливо харчів і води. Практично всі їхні спроби зв'язатися з королем закінчувалися невдачею.

3 серпня Богдан Хмельницький мав нараду з ханом, під час якої було вирішено здійснити 27 липня генеральний штурм. Ранком визначеного дня розпочався сильний обстріл польських укріплень, після чого козаки рушили на приступ. В окремих місцях їм удалося оволодіти валами, які вони «втикали своїми корогвами». З надзвичайними труднощами жовніри спромоглися повернути втрачені позиції та відкинути атакуючих. У ніч на 8 серпня українці насипали навколо польського табору сім нових шанців, уранці вдарили по обложених із гармат. Відповідно до гетьманського задуму опідні обоз українського війська почав рухатися до Старого Збаража в напрямі мурованої церкви й надвечір зупинився в долині. Вночі він знову змінив своє місцезрештування, наблизився до польського табору на відстань у чверть милі (близько 1,8 км) і зупинився напроти позицій Вишневецького під Старим Замком. На початок другої декади серпня становище обложених стало критичним. Як зауважував автор літопису Межигірського монастиря, поляки «и шапки свое едали». Шансів прорвати кільце оточення не було. На думку М. Грушевського, облога польського війська під Збаражем свідчила про «незвичайні таланти Хмельницького як стратега і правителя».

7 серпня хан і гетьман довідалися про наближення короля з військом. Для перевірки цих даних Іслам-Гірей наступного дня послав сильний роз'їзд, від якого швидко одержали донесення: польська армія перебуває в Білому Камені. Український і татарський правителі вирішили із добірними підрозділами поспішити назустріч королеві, залишивши частину війська для продовження облоги Збаража. Хмельницький узяв із собою близько 30 тис. кінних «лутчих людей», Іслам-Гірей – не більше 20 тис. У ніч із 13 на 14 серпня ці майже 50 тис. воїнів так тихо знялися з місця, що поляки нічого не помітили. Маючи від роз'їздів і розвідників дані щодо просування королівського війська, Хмельницький точно визначив його майбутній маршрут і вирішив зробити засідку, щоб атакувати противника на марші. Основні сили було зосереджено в лісах біля Озерної та Зборова, частина татар і українців, яка повинна була вийти в тил королівському обозові, розташувалася неподалік Млинівців. При цьому гетьманові надавали велику допомогу жителі місцевих сіл і міст – вони, зокрема, пообіцяли сповістити умовним сигналом, що в районі Зборова Ян Казимир розпочинає переправу через р. Стрипу. Сигналом для атаки мав стати дзвін зборівської церкви.

8 серпня король залишив Топорів і подався до Білого Каменя, де простояв три дні. Тут до його обозу влилося 20 корогв жовнірів (близько 2 тис. осіб), а також прибули гармати зі Львова. 12 серпня король вирушив до Золочева й пізно ввечері зупинився біля нього. Не встигли жовніри розташуватися в обозі, як з'явилися татари та козаки. Сталося

кілька збройних сутичок. Від одного з татарських «язиків» Ян Казимир довідався, що хан може піти на укладення угоди з Річчю Посполитою, однак лише в тому випадку, якщо польський володар першим звернеться до нього з подібною пропозицією.

Наступного дня 35-тисячна польська армія із 30 гарматами покинула Золочів, прибула під Зборів і зупинилася у 5–7 км від нього табором на відпочинок. Не маючи даних про плани Хмельницького, король намірявся 14 серпня продовжити путь до Збаража. Почали налагоджувати переправу через Стрипу. Тим часом досвідчений офіцер М. Гдешинський мав з'ясувати, чи немає поруч козаків і татар. Повернувшись із роз'їзду, він доповів, що «перевірив все довкола в радіусі трьох миль, але ніде не виявив слідів ворога». Ці дані заспокоїли Яна Казимира, і ранком 15 серпня почалося форсування Стрипи. Коли король із піхотою опинився вже на протилежному березі, він одержав звістку про появу українсько-татарського війська й негайно розпорядився готуватися до бою, хоча частина армії ще не встигла переправитися.

Почувши умовний сигнал церковного дзвону, Хмельницький та Іслам-Гірей вирішили розпочати атаку. За словами польського анонімного автора, гетьман «упав раптово, як вихор». Майже водночас удар завдавався по авангарду й тилу королівського війська, щоб не дати йому часу оговтатися. Перший удар прийняли на себе 700 жовнірів на чолі з К. Корицьким, які під Метеновим намагалися захистити переправи через Стрипу і таким чином урятувати від розгрому ту частину обозу, що не встигла переправитися. Їм на допомогу вирушило 30 корогв. Однак вони зазнали цілковитої поразки. В кровопролитному бою полягло близько 1 тис. жовнірів, а також київський чашник Феліціан Тишкевич, небіж канцлера Бальдвін Оссолінський, князь Четвертинський, староста Ян Ржечинський та чимало інших відомих шляхтичів. Останню мужню спробу затримати українсько-татарське військо зробили корогви львівського і перемишльського посполитого рушення, однак вони швидко були розбиті. Загинуло щонайменше 200 шляхтичів. Частина обозу, яка не встигла переправитися, стала здобиччю переможців.

У цей же самий час Хмельницький та Іслам-Гірей розгортали полки для атаки позицій короля. Останній робив усе можливе, щоб підготувати своє військо до битви, виявляючи при цьому дивовижну холонокровність і розсудливість. Йому нарешті вдалося вишикувати жовнірів у бойовий стрій, зміцнивши корогви підрозділами піхоти та драгунів. Командувати правим флангом було доручено подільському воєводі Станіславу Потоцькому, а лівим – краківському старості Єжи Любомирському. У центрі розташовувалися корогви А. Кисіля та С. Корецького, піхота генерала К. Убальда (Хубальда), рейтарів та артилерія Ф. Вольфа. Водночас король

розпорядився насипати вали та робити редути, але на завершення цих робіт просто забракло часу.

Передусім козаки й татари обрушилися на праве крило, де понад годину тривав бій. Ситуацію врятувала мужність обозних слуг. Потрапивши під їхній вогонь, союзники атакували лівий фланг, де перебували король і Є. Оссолінський. Удар був небаченої сили. Як із сарказмом зазначав згодом анонімний польський автор, канцлер дізнався, що «одна справа вотувати (засідати. — *Авт.*), інша справа воювати». Жовніри не витримали й почали панічно відступати, намагаючись заховатися серед конопель на полях, не пам'ятаючи «ні про вітчизну, ні про короля». Переслідуючи їх, українці й татари увірвалися до польського табору й швидко оволоділи його значною частиною. «Так нагнали в сакляхов, — зауважував у своєму літописі М. Гунашевський, — же аж ся попод вози і в вози крили пред кулями і стрілами, где больш їх погнуло, ніж под Збаражем».

Настала критична мить бою. Помітивши втечу жовнірів, Ян Казимир кинувся до них, кричав, щоб не залишали його та всієї вітчизни, а деяких хотів навіть убити. Однак це мало допомагало. Тоді король зібрав навколо себе рейтарів і дві корогви та наказав їм обстрілювати козаків і татар, що перейшли у наступ. Йому на допомогу підійшли також окремі підрозділи німецької піхоти. Та все ж, віддаючи належне поведінці короля, зауважимо: це не він запобіг цілковитому розгрому польської армії. Лише припинення активних наступальних дій із боку союзників дало змогу полякам уникнути жахливої катастрофи. Цей учинок Іслам-Гірея засвідчував його небажання допустити воєнний розгром Речі Посполитої. В такий спосіб він натякав на можливість замирення Криму та Польщі. Як довели наступні події, король і канцлер добре зрозуміли його та не змарнували єдиного шансу на порятунок. Під вечір битва вщухла. Українські й татарські полки відступили на кількясот метрів, а в півмилі вліво від польського табору попід лісом розташувалися намети гетьмана та хана.

Ми не знаємо, як Хмельницький відреагував на дії татар. Можливо, він навіть не помітив у них підступності. В усякому разі ввечері він надіслав листа до обозного І. Чарноти, залишеного наказним гетьманом під Збаражем, із повідомленням про свою перемогу, захоплення в полон 500 чоловік і з наказом не випускати з облоги жодної людини. З підходом української піхоти Богдан розпочав підготовку до штурму Зборова, в якому перебувала сильна залога жовнірів, а також позицій королівського війська.

Становище короля залишалось критичним. Армія його зазнала величезних втрат — до 7 тис. убитими й пораненими. Розвіялися сподівання «перемогти у відкритому полі», а для того, щоб витримати облогу, «не було ні укріпленого місця, ні достатніх продуктів харчування,

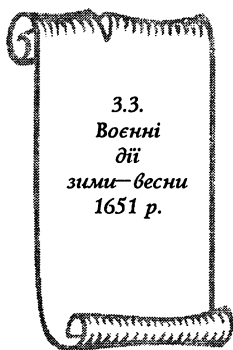
ні надії на будь-яку допомогу, бо в облозі в обох таборах були закриті король і найстарші начальники». Розпорядившись копати навколо табору рови та насипати вали, а також направивши кілька полків піхоти до Зборова, Ян Казимир скликав увечері нараду сенаторів із питання вироблення дальшого плану дій. Після тривалої дискусії дійшли висновку: слід або таємно вивести з табору короля, або задобрити хана різними обіцянками та відірвати його таким чином від союзу з козаками. В написаному до хана листі Ян Казимир нагадував татарському правителю, що свого часу Владислав IV виявив до Іслам-Гірея милість, відпустивши з полону на волю, й зі свого боку запропонував йому дружбу. Так було зроблено крок, якого чекав і на який сподівався Іслам-Гірей. Порозуміння між ханом і королем могло відбутися лише за рахунок інтересів козацької України. Тому М. Грушевський уважав ніч із 15 на 16 серпня 1649 р. фатальною для нашого народу.

Ранком наступного дня Хмельницький наказав своїм полкам наступати на Зборів і королівський обоз. Їх підтримали татари. Жовніри з величезними труднощами відбили всі атаки. Як засвідчив у щоденнику анонімний польський автор, опівдні козаки настільки рішуче напали, що «двічі були в самому таборі». Тим часом, прийнявши пропозицію польської сторони, хан розпорядився припинити наступ (Хмельницький, хотів він цього чи ні, змушений був із цим погодитися) на Зборів і польський табір. Окремі підрозділи козаків продовжували штурмувати місто до пізнього вечора.

Хмельницький потрапив у скрутне становище. Особливо його турбувала перспектива укладення сепаратного договору Криму з Річчю Посполитою. Адже позиція гетьмана через те, що польський уряд волів вести переговори не з ним, як це мало місце після перемог під Корсунем чи Пилявцями, а за його спиною з ханом, ставала дедалі вразливішою. Уперше реально почала окреслюватися загроза з боку можливого воєнно-політичного союзу Польщі з Кримом. І Хмельницькому не вдалося цьому запобігти.

Для Кримського ж ханства оптимальною виглядала ситуація рівноваги сил між Річчю Посполитою та Україною, що давало б Бахчисараю змогу не лише використовувати у своїх інтересах суперечності між ними, провокувати їх на взаємну боротьбу та протистояння, завдавати збитків українським та польським землям тощо, а й, як слушно зауважував П. Феденко, шантажувати обидві сторони. Поразка ж Яна Казимира вела б до створення незалежної Української держави, що позбавляло кримську верхівку згаданих переваг. Тому Іслам-Гірей прагнув будь-що запобігти утворенню на північних кордонах ханства міцної самостійної козацької України. Крім того, він мав намір утягнути Польщу у війну з Росією, й укладений під Зборовом договір повинен був стати першим кроком на шляху до цього.

Після підписання 18 серпня Зборівського договору й зняття 23 серпня облоги Збаража зусилля українського уряду спрямовуються на посилення контролю за виконанням польською стороною досягнутих домовленостей. Як цементуючий чинник для підтримання в суспільстві рішучості відстояти незалежність у черговий раз використовується православ'я. Зокрема, у своєму зверненні до шляхти Волинського воєводства (листопад 1650 р.) гетьман наголошував: «Наша православна грецька віра не тільки повністю не умиротворена, але ще більше

пригноблена», тому для збереження миру вкрай важливо скасувати унію та повернути православним на всій території Речі Посполитої відібрані в них церкви та маєтки, бо «мила нам наша батьківська земля, але природжена віра мусить бути миліша, за неї ми завжди вмирили охоче». Разом із тим Б. Хмельницький підкреслював, що Військо Запорозьке готове залишитися вірним королеві, але за умови, якщо «також будуть додержані наші права і вільності, присягнуті польськими королями народові руському і надані Війську Запорозькому за його криваві заслуги», а поки ці «умови не здійсняться, не приведе нас до цього ніхто на світі».

Відправляючи своє посольство на сейм, Хмельницький передав із ним «Прохання» до короля й сенату, в якому вимагалось, щоб на вірність миру присягнули М. Лубенський, краківський єпископ Д. Гембицький, М. Потоцький, Я. Радзивіл та інші сенатори. Водночас гетьман наполягав задля гарантії збереження миру прислати йому як заложників І. Вишневецького, А. Конецпольського, С. Калиновського та білоцерківського старосту К. Любомирського. Гетьман повідомляв про великі гоніння «на руський народ» із боку панів і просив вжити відповідних заходів. Нарешті, він порушив питання щодо встановлення кордону («відокремленої лінії») між землями Війська Запорозького та рештою території Речі Посполитої. Причому передбачалися гарантії з боку польського уряду щодо закріплення за православним духовенством та українським населенням залишеної за Польщею території «вольностей й стародавніх обрядів і щоб вони не зазнавали від уніатів утисків, бо ніякі віросповідання і в чужих землях так не переслідуються і не пригноблюються, як на нашій землі».

Урочисту зустріч улаштував Б. Хмельницький назаретському митрополитові Гавриїлу та російському монахові А. Суханову, які з Валахії направлялися до Москви й 14 листопада зупинилися в Чигирині. Під час розмови гетьман підкреслив необхідність того, щоб «православные християне соединились и врагов бы креста Христова выкоренили»,

а також повідомив, що неодноразово направляв послів до царя, прохаючи надати козакам допомогу та прийняти їх «под свою царську державу», проте Олексій Михайлович відмовив, посилаючись на договір із Польщею. При цьому український володар неоднозначно натякнув, нібито має відомості, що посол Речі Посполитої поїхав до хана, щоб схилити його до нападу на Росію. На думку Хмельницького, цар, порвавши з Польщею, не матиме гріха – його на це благословлять чотири вселенські патріархи, адже папа римський благословляє поляків. Аналіз переговорів засвідчує прагнення Хмельницького якомога швидше домогтися згоди царя прийняти Україну під протекцію, щоб спільними силами протистояти Речі Посполитій. Він розумів неминучість нового воєнного зіткнення України з Польщею.

Вивчення різних джерел дає підстави стверджувати, що в оцінці перспектив українсько-польських відносин гетьман не помилявся. Зазнавши невдачі у справі організації атаки на українську армію під час її походу до Молдавії, польський уряд не відмовлявся від наміру силоміць розв'язати українську проблему. Уже наприкінці першої декади жовтня король повідомив нунція Д. Торреса про плани розпочати взимку наступ проти козаків. До хана вирушило посольство, яке мало завдання розірвати спілку українців із татарами й повернути останніх проти своїх союзників. Поїхало посольство й до Стамбула, щоб намовити султана не підтримувати Хмельницького, заборонити шлюб Тимоша з дочкою молдавського господаря, а також домогтися розриву союзу Криму та України. Водночас варшавський двір зробив спробу поліпшити свої відносини з Москвою та налаштувати її проти України, повідомивши через свого посла про підготовку хана й гетьмана до походу на російські землі. До Відня відправили єзуїта Джованно Батісто (Андріані), щоб добиватися від австрійського імператора воєнної допомоги.

Із третьої декади жовтня почастішали провокації жовнірів на Поділлі – вони нападали на козацьку територію. 17 листопада наказний брацлавський полковник Г. Кривенко звернувся до брацлавського воєводи С. Лянцкоронського зі скаргою на жовнірів, які намагалися оволодіти Морафою, Красним та іншими козацькими містами в Подністрів'ї. Активізувалася й підготовка до наступу коронної армії. На початку грудня Ян Казимир повідомив можливому союзнику Фердинанду III, що, за його переконанням, найкращим способом приведення козаків до послуху є сила зброї, а 17 грудня визнав: війна з козаками стає неминучою. Водночас польський уряд запросив в імператора Австрії 8 тис. жовнірів. Ішлося також про посилення військової присутності австрійців на кордоні з Молдавією й Трансильванією. Однак австрійський уряд 26 грудня висловився проти відправлення частини свого війська до Польщі (щоправда, згодом він дозволив її

командуванню вербувати в Австрії добровольців за відповідну платню).

Наростання загрози відновлення воєнних дій не могло не турбувати Хмельницького. Імовірно, наприкінці першої декади листопада 1650 р. відбулася старшинська рада, яка ухвалила зміцнити залоги в містах і фортецях, розпочати збір війська, готувати припаси. В середині листопада гетьман довідався про підступні дії польської дипломатії в Бахчисарай, які викликали в нього обурення. Не гаючи часу, він відрядив посла до хана, прохаючи бути готовим до походу. 16 листопада зі Стамбула повернувся А. Жданович з Осман-агою; дані про заходи польської дипломатії в Криму підтвердилися. Спроби А. Кисія приспати пильність гетьмана успіху не мали.

В умовах погіршення відносин із Польщею гетьманський уряд із другої декади листопада припинив сприяти шляхті у майнових питаннях. Не виключено, що саме з його ініціативи у другій половині місяця в Лівобережній Україні спалахнуло повстання селян, міщан і козаків. Шляхтичі масово почали залишати свої маєтки. В перших числах грудня Кисіль відбув із Києва, що посилювало панічні настрої серед поляків у Правобережній Україні.

У грудні відносини України з Польщею залишалися вкрай напруженими. Сейм ухвалив довести чисельність польського війська до 36 тис., а литовського — до 15 тис. жовнірів. Планувалося також скликати посполите рушення. Одночасно передбачалося направити послів до Криму й Трансільванії, щоб бути з ними «у приязні». Щоб приховати наміри напасти на Україну взимку 1651 р., а також ввести в оману її уряд, сейм вирішив послати на переговори з Хмельницьким комісію у складі 10 осіб, яку мав очолювати не А. Кисіль, а брацлавський воєвода. Умови «Прохання» Війська Запорозького сейм відхилив 20 грудня як неприйнятні. Ще раніше король надіслав листа до гетьмана, повідомляючи, вочевидь, про доцільність проведення переговорів.

Хмельницький усвідомлював усю складність мобілізації та утримання армії в зимовий час, тим більше що не було зрозуміло, коли все-таки супротивник розпочне свій наступ. Переходити ж самому до воєнних дій без відома хана не можна було в жодному разі, оскільки Іслам-Гірей виступав своєрідним гарантом збереження Зборівського договору. Вирушити в похід без нього означало, що порушником угоди стала Україна, а це унеможлиблювало допомогу з боку й без того ненадійного союзника. З огляду на все це Хмельницький прагнув уникнути до весни війни з Польщею. Звідси й певна непослідовність та навіть суперечливість у його діях. Адже, з одного боку, треба було тримати полки в бойовій готовності, а з іншого — не давати зачіпок до розриву відносин, демонструвати миролюбність і готовність до переговорів. На початку 1651 р. було скликано старшинську раду, що обговорила план

можливих воєнних дій. Частина старшин висловилася за те, щоб залишатися на місці, зміцнити кордон та чекати на підхід поляків, які не витримують холоду під час облоги міст, інші пропонували наступати самим. Вирішили все ж триматися лінії розмежування обох сторін, лише зміцнивши її. Очевидно, з третьої декади січня почалася мобілізація армії.

Через загрозу вторгнення польської та литовської армій гетьман змушений був відмовитися від проведення весілля свого сина, що мало відбутися, за деякими даними, 30 січня. У перших числах січня Б. Хмельницький приймав гінців від підканцлера Г. Радзейовського (мета цього візиту, на жаль, невідома). В цей же час він отримав королівського листа, з якого довідався про намір Яна Казимира розпочати переговори. Зустрівся він також із посланцями від А. Кисіля й під час розмов із ними погодився приїхати на комісію, що мала відбутися на початку лютого 1651 р. у Білій Церкві, не покладаючи, однак, особливих надій на її успішне завершення. Намагаючись заручитися підтримкою татар, Хмельницький спорядив кілька посольств до хана, сподіваючись на допомогу «воинских людей против Потоцкого». 12 січня відправив посольство М. Суличича до російського уряду з проханням зберігати дружні відносини з Україною і не допомагати Польщі.

Від кінця 1650 р. значно активізується підготовка польського уряду до відновлення воєнних дій і водночас пожвавляються заходи, спрямовані на приспання пильності Хмельницького. 5 січня Ян Казимир видав перше й друге віці шляхті, яка повинна була підготуватися до походу. Польські гетьмани одержали наказ протягом шести тижнів покінчити з козаками. Польний гетьман М. Калиновський 20 січня розіслав розпорядження жовнірам зібратися на 4 лютого в районі Чернокозинець (30–35 км західніше Кам'янця-Подільського) й готуватися до виступу «проти бунтівного хлопства».

На початку другої декади лютого над козацькою державою нависла величезна небезпека – 20-тисячна коронна армія, очолювана М. Калиновським, залишила позиції під Кам'янцем-Подільським і вирушила в напрямі Бара, щоб атакувати Брацлавський полк. На цей час Хмельницькому не вдалося завчасно мобілізувати свою армію та зайняти вигідні позиції. Мобілізація розпочалася лише в останній третині січня й проводилася не досить енергійно. В цілому правильно оцінюючи ситуацію, гетьман прорахувався у визначенні можливих строків початку воєнних дій. Не виключено, що негативну роль тут могло відіграти його сподівання шляхом згоди на проведення запропонованої комісії уникнути наступу коронної армії взимку 1651 р. Можливо також, що однією з причин запізнення мобілізації була протидія їй з боку частини козацтва та старшини, які прагнули будь-що зберегти мир із Польщею.

Місцем збору української армії було визначено Білу Церкву. Однак основні події в цей час розгорталися на Поділлі. Брацлавський полковник Данило Нечай, маючи відомості про приготування коронної армії, а також отримавши відповідний наказ від гетьмана, вирішив зміцнити залоги в прикордонних містах. Козацькі сотні прибувають до Морафи, Стінци, Шаргорода, Ямполя, Красного та інших міст. Головні сили свого полку Нечай передбачав зосередити в Красному. 17 лютого він із Шаргорода разом із кіннотою, обозом та артилерією подався до цього міста. Мабуть, сюди за домовленістю з Хмельницьким мали згодом підійти з полками Іван Богун та Йосип Глух. А ввечері 8 лютого М. Калиновський із армією зупинився біля Матейкова. Туди ж на нараду прибув Лянцукоронський. Наступного дня, в неділю, їх об'єднані сили (близько 24 тис. осіб) перейшли в наступ. На ніч вони зупинилися в Станіславчику, але, довідавшись від полоненого козака про перебування Нечая в Красному, вирішили скористатися з вигідного моменту та завдати по Брацлавському полку раптового удару. Опівночі коронна армія вирушила до Красного. Так було порушено Зборівський договір, і розпочався новий етап воєнних дій.

Підрозділи польської армії зуміли непомітно перейти «лінію» й поспішно рухалися до Красного. Раптовим ударом вони розгромили козацьку залогу на чолі з сотником Романом Шпаченком, яка у Ворошилівці прикривала шлях у глиб козацької України. Майже всі козаки були знищені, а сотник, вирвавшись з оточення, замість того щоб попередити Нечая про напад супротивника, втік до Морафи. На світанку 20 лютого авангард коронної армії наблизився до стін Красного, залога якого прийняла чужі корогви за козацькі й підпустила їх до брами. Жовніри рішучим приступом оволоділи нею й увірвалися до міста, на вулицях якого розгорівся запеклий бій. Д. Нечай, очоливши козаків, намагався вибити поляків із Красного, але був смертельно поранений. Неспроможні протистояти натискові жовнірів, козаки та міщани почали відступати до міцно укріпленого замку, куди сотник Гаврагинський устиг перевезти гармати.

Прибравши тіло свого загиблого полковника-звитяжця, козаки поклали його в одній із веж, а замість нього обрали полковником Г. Кривенка, котрому вдалося організувати надійний захист позицій. Українці билися з відчайдушною хоробрістю. Німецька піхота зазнавала важких втрат. Тоді М. Калиновський розпорядився, щоб кіннотники заїздили з коней, і, особисто очоливши їх, повів на приступ, та успіху все одно не досяг. Уночі захисники замку спалили всі будівлі, що заважали обороні. Наступного дня бій спалахнув із новою силою. Польний гетьман звернувся до козаків із пропозицією скласти зброю, обіцяючи всіх їх відпустити, проте обложені, за його власним визнанням, «воліли загинути, ніж поклонитися». Тому приступи тривали до вечора.

За даними деяких джерел, у ніч на 22 лютого чимало козаків непомітно залишили замок, але в полі були виявлені ротмістром Янжулою (колишнім козаком) й атаковані. Більшість полягла, решта відступила до замку. Переслідуючи їх, жовніри також увірвалися у фортецю й після жорстокого бою вирізали майже всіх її захисників, котрі становили кістяк Брацлавського полку. Саме місто було спалено, а його мешканців, у тому числі жінок і дітей, знищено. Водночас і неприятель зазнав тяжких втрат – загинуло близько 1 тис. жовнів.

Після короточасного бою Калиновський зайняв 24 лютого Морафу, а 27 лютого, внаслідок зради міської верхівки, оволодів Шаргородом. Звідси він повідомив М. Потоцького про успішний початок походу й висловив переконаність, що «голова зарозумілих бунтівників буде по заслугам розтрощена разом з іншими членами тіла й вони покоряться королю, м[илостивому] п[анові] нашому...». Аби зняти з себе відповідальність за відновлення воєнних дій, він звертається з листом до Хмельницького й звинувачує Д. Нечая в порушенні миру. 1 березня польські полки залишили Шаргород і наступного дня зупинилися в Чернівцях, завчасно покинутих козаками. 3 березня коронне військо підійшло до Стіни, де сотник І. Александренко й Калюс зібрали козаків та опришків і добре підготувалися до боротьби. Всі приступи жовнів вони успішно відбивали. Зазнавши відчутних втрат, Калиновський змушений був вступити з Александренком у переговори. Задовольнившись обіцянкою обложених сплатити 4 тис. злотих та їхньою присягою бути вірними королю, польний гетьман відступив від Стіни.

Коронна армія 5 березня повертається до Чернівців. Звідси два полки під проводом С. Лянцкоронського рушили до Ямполя, вночі 6 березня знищили козацьку варту, увірвалися до міста й вирізали кілька тисяч його мешканців, а також грецьких, молдавських і турецьких купців, саме ж місто дощенту спалили. Скаликана в цей час Калиновським військова рада вирішила продовжити похід до Вінниці, захопити її й укріпитися там, аби перебути весняне бездоріжжя й дочекатися підходу нових полків. Не гаючи часу, коронне військо виступило в похід, пройшло через Морафу, Красне й 10 березня зупинилося на постій у с. Сутискаx. Лянцкоронський вирушив уночі до Вінниці.

Довідавшись про початок воєнних дій, гетьман розсилає універсали до населення України із закликами підніматися на збройну боротьбу. Водночас для зміцнення кордону з боку Литви відправляє туди кілька полків. Негайно відряджає нове посольство до хана, переконуючи його в необхідності негайно прибути на допомогу. Проте Іслам-Гірей, довідавшись про невдачу наміру залучити Швецію до антиросійського блоку і прийнявши посла з Польщі, вирішив не поспішати. Він очікував на звістку від нурадин-султана, чи варто вирушати в похід, чим фактично ігнорував розпорядження султанського двору без затримки надавати допомогу Хмельницькому.

Незважаючи на початок воєнних дій між Річчю Посполитою та козацькою Україною, А. Кисіль усе ж силкується схилити гетьмана до переговорів із членами комісії. В листі від 3 березня він намагався також переконати його, ніби ініціатором конфлікту був Д. Нечай, який, перейшовши «лінію», напав на польське військо. Воевода запевняв у бажанні Речі Посполитої якнайшвидше завершити комісію, тому просив визначити час її роботи в Паволоці. Аби заручитися підтримкою митрополита С. Косова, Кисіль повідомив йому, начебто 20-тисячна коронна армія відступає до своїх попередніх позицій, і просив зробити все можливе, щоб запобігти контрнаступові Хмельницького та схилити його до участі в роботі комісії.

На початку другої декади березня гетьман отримав із Перекопу повідомлення від каймакана Велі-аги про готовність підтримати його війська. Від очаківського бєя Армадана Хмельницький довідався про виступ до нього чамбулів нурадин-султана, тому, не гаючи часу, послав на допомогу козакам Кальницького (Вінницького) полку Чигиринський, Уманський, Миргородський, Лубенський і Прилуцький полки.

У середині березня повертається з Москви М. Суличич, з яким приїхав із царськими грамотами російський посол А. Лопухін. Після розмов із ним гетьман 9 березня написав царю листа, дякуючи за милість і висловлюючи готовність Війська Запорозького служити йому. Цього ж дня з листом до царя звернувся корінфський митрополит Іоасаф, що перебував при гетьмані, в якому висловив прохання прийняти Військо Запорозьке в підданство Москви. Зазначимо, що тоді у правлячих колах Російської держави почався процес перегляду своєї політики щодо українсько-польської війни. Очевидно, помітну роль у цьому відіграли засідання Земського собору, на яких підкреслювалися систематичне порушення польським урядом укладеного договору, а також бажання гетьмана та Війська Запорозького прийняти протекцію російського царя.

Повернемося до розвитку подій на Брацлавщині. Вчасно довідавшись про появу польської армії, кальницький полковник І. Богун вирішив у Вінниці затримати її наступ. Він швидко зосередив тут основні сили полку, а також прибулих до війська мешканців навколишніх сіл і містечок. Зважаючи на недостатню міць укріплень замку, І. Богун обрав за центр оборони монастир, оточений кількома лініями укріплень. На Південному Бузі він розпорядився зробити ополонки й замаскувати їх солом'яною зі снігом, куди мав намір заманити польську кінноту. Щоб приспати пильність супротивника, полковник поводить зовні досить безпечно, нібито не знаючи про наближення жовнірів. Коли 11 березня в околицях міста з'явилися корогви Лянукоронського, він вивів козаків у поле й при наближенні противника наказав спільно відступати через річку, де були приховані ополонки.

Намагаючись відрізати козакам шлях до міста, жовніри кинулися навпростець і таки потрапили в підготовлену пастку. Крига ламалася, й десятки жовнів потонули, в тому числі й ротмістри М. Кисіль та М. Мелешко. Серед корогв сталося замішання, чим негайно скористалися українці – контратакували їх і завдали серйозних втрат. Самого Лянцкоронського згодом жовніри знайшли біля ополонки, ледь живо-го, жорстоко побитого.

Під вечір сюди підійшли основні сили польського війська. Запалюючи місто в кількох місцях, Богун уночі з козаками та міщанами відійшов на позиції в район монастиря. Зайнявши ранком Вінницю, М. Калиновський наказав жовнірам розпочати штурм українських укріплень. Запекла битва точилася весь день. Нападники зазнали великих втрат. Уночі полковник із кількома сотнями козаків зробив сміливу вилазку до польського обозу, під час якої мало не загинув, а 3 березня обложені відійшли до другої лінії оборони. Надвечір жовніри знову пішли на приступ, і бій тривав до пізньої ночі. Щоб виграти час, Богун наступного дня розпочав переговори, під час яких Калиновський задумав було, пообіцявши козакам вільний вихід, виманити їх з укріплень і знищити, проте Богун розгадав цей підступний план. Приступи жовнів поновлюються. 18 березня Калиновський послав на чолі кількох полків свого сина на роз'їзд до Кальника. Недалеко від Липівця його раптово атакував авангард українського війська, що поспішало на допомогу Богуну. Зазнаючи тяжких втрат, коронний обозний панічно відступив до Вінниці. Слідом за ним 20 березня в околицях міста з'явився Уманський полк Й. Глуха, що викликало страшенний переполох у польському таборі. Якби Лянцкоронському не вдалося затримати наступ козаків біля мосту, то, на думку учасника цієї кампанії В. М'яковського, «загинула б уся піхота».

Скориставшись сум'яттям, шляхетські слуги почали масово покидати обоз. У такій ситуації Калиновський наказав полкам залишити Вінницю. Відступ проходив через Браїлів, Морафу та Бар. По дорозі військо втратило весь обоз зі спорядженням, продовольством і фуражем, напризволяще було кинуте майже тисячу поранених і хворих жовнів. Усього ж за місяць боїв на Брацлавщині польська армія недолічилася щонайменше 8 тис. вояків, втратила всю артилерію. Жовніри назвали цей похід Калиновського «проклятою справою».

24 березня польний гетьман дістався Бара й вирішив утримати плацдарм у районі Бар – Браїлів – Станіславчик – Хмільник, що прикривав шлях на Кам'янець-Подільський. Проте, довідавшись про наближення козацьких полків, а також про вихід із Криму нурадин-султана, він розпорядився спішно відступити до Кам'янця. Залишивши в Барі сильну залогу (3 корогви кінноти й 300 німецьких піхотинців), 3 квітня Калиновський з основними силами подався через Зіньків до

подільської твердині. Він зупинився обозом неподалік неї — в Чернокозинцях.

У цей час Хмельницький докладав максимум зусиль, прагнучи будь-що уникнути воєнних дій на двох фронтах. Зокрема, наприкінці березня він прийняв у Білій Церкві посланця литовського гетьмана Мисловського, через якого попередив Я. Радзивілла, аби той не здумав порушувати перемир'я. В розмовах із Мисловським гетьман підкреслював, що не мав наміру розпочинати війни, готовий був поїхати на комісію, але при цьому не приховував невдоволення політикою короля, який збирає проти нього військо, розкривав підступність дій А. Кисіля, «який тут пише одне, а з королем чинить щось інше». В листах же до самого Кисіля та Косова Хмельницький уже без дипломатії прямо зазначав, що мир зірвали польські війська, тоді як він покладав надії на комісію.

Успішно здійснювалася екстрена мобілізація до козацьких полків (імовірно, не завжди на основі принципу добровільності). Вживалися всі можливі заходи, спрямовані на зміцнення зв'язків України з іншими державами.

До зосередження основних сил українського війська та до підходу татар гетьман не поспішав виступати проти коронної армії, що діяла на Поділлі, вважаючи, що для успішної боротьби з нею вистачить посланих туди полків. Справді, виконуючи його розпорядження, вони наприкінці першої декади квітня розпочали наступ на Бар і десь на середину місяця оволоділи ним, знищивши при цьому залогу з піхотинців (кінні корогви завчасно втекли) й захопивши гармати. Виникла сприятлива ситуація для продовження наступу в район Кам'янець-Подільського на деморалізовані підрозділи польської армії.

Яких же заходів вживає в цей час польський уряд для організації нового походу проти населення України? Після проголошення третього віці Ян Казимир 13 квітня вирушає зі столиці й за тиждень прибуває до Любліна. Передбачалося, що обоз королівського війська стане спочатку під Володимиром, куди також мав послати 3 тис. жовнірів Я. Радзивілл. Звісно, уряд був стурбований чутками про розпорядження султана правителям Трансільванії, Молдавії, Валахії та сілістрійському паші виступити на допомогу Україні. До того ж шляхта збиралася в похід не без побоювань можливого повстання власних підданих на польських землях. Багатьох лякала й непередбаченість наслідків воєнних дій проти українсько-татарського війська (спрацьовував «Зборівський комплекс»). Як зазначав один зі шляхтичів на початку травня, коли «обидві сторони, тобто наша і Хмель, готуються одна проти одної, то на нас тремтить шкіра».

Треба нагадати й про те, що польський уряд робить спробу підштовхнути Росію до наступу проти Криму, щоб таким чином не допустити приходу орди на допомогу Хмельницькому. З цією метою до

Москви було відправлено посольство в складі сандомирського каштеляна С. Вітовського, литовського писаря К. Обуховича та ін. Наприкінці першої декади травня переговори розпочалися. З боку Росії їх вели князь М. Одоєвський, боярин Г. Пушкін та ін. Коли мова зайшла про Україну, російські представники прямо заявили, що козаки почали війну через гоніння на православну церкву, нестерпні кривди, утиски, унію. Тому висловлювалися за те, щоб король якнайшвидше помирився з ними, бо є небезпека можливого переходу Війська Запорозького в підданство Порти. При цьому Росія пропонувала своє посередництво в зносинах між Війском Запорозьким і Річчю Посполитою. Однак польське посольство наполягало лише на укладенні угоди, котра передбачала б спільні дії обох держав проти Криму, з чим, своєю чергою, не погоджувалися російські дипломати. Тому переговори завершилися безрезультатно.

Тим часом гетьман, перебуваючи в Животіві, завершує мобілізацію армії. Він наказав економно витратити продовольство й фураж, велику увагу приділяв оснащенню війська зброєю, порохом, оловом, ядрами. Порівняно з минулими воєнними кампаніями військо було озброєне значно краще. За деякими даними, в кожному з 17 полків налічувалося по п'ять-шість гармат, а окремо, при гетьмані, їх було ще майже 30.

Нарешті, на початку травня Хмельницький дочекався прибуття нурадин-султана з 5–6 тис. татар. Безперечно, український гетьман був розчарований такою незначною кількістю ординців, чия присутність не могла відіграти помітної ролі в майбутніх боях. Крім цього, нурадин-султан підтвердив попередню вимогу Бахчисарая про те, щоб затримати виступ, доки в Україну прибуде Іслам-Гірей, водночас відомі його загравання з польським королем, якого він переконував, що «козацький народ – це ваші піддані й слуги».

Можна уявити, що відчував Хмельницький, бачачи, як марнується дорогоцінний для рішучих дій час. Але доводилося чекати на підхід основних сил ненадійного і підступного союзника. Після прибуття нурадин-султана він вирішив активізувати свої дії й зайняти стратегічно вигідні позиції для майбутнього наступу. З основними силами гетьман залишив Животів і через Погребища рушив у напрямі Меджибожа. Звідтіля (імовірно, у ніч з 7 на 8 травня) відправив під проводом наказного гетьмана Демка Лисівця 10–12 тис. козаків і кілька тисяч татар до Кам'янця, щоб завершити розгром армії М. Калиновського, а сам виступив до Пилявиць. Стурбований загрозливим становищем на українсько-литовському кордоні, він дав розпорядження Київському, Ніжинському, Переяславському та Чернігівському полкам укріпити його. Наприкінці травня Київський полк зупинився в районі Чорнобиля, на Лоївському перевозі – чернігівський полковник С. Пободайло;

на р. Сож зайняв позиції М. Небаба, а ще один, невідомий нам полковник — під Гомелем.

Намір Хмельницького розгромити коронне військо під стінами Кам'янця зазнав невдачі. Справа в тому, що Калиновський довідався від полонених козаків про цей задум і в неділю 7 травня вирушив до королівського обозу під Сокаль, а для захисту Кам'янця залишив три полки піхоти й кілька корогв кінноти. Зробивши стрімкий рейд (менш ніж за добу — понад 100 км), українсько-татарське військо ранком 9 травня з'явилося під стінами міста, однак поляків не застало. Слід було негайно почати переслідування, та Д. Лисівець припустився великої помилки — одну частину війська послав навздогін Калиновському, а з іншою обложив Кам'янець. Український табір розташувався в районі Зінківець, Медоборів та р. Мукша. Основний удар було вирішено спрямувати через Карвасари на укріплення, що захищали Руські ворота. Козаків на приступ водив Богун. Жорстокі бої тривали з 9 травня по 1 червня. За ці дні українські підрозділи оволоділи Панівцями, Жванцем, Чернокозинцями, Кудринцями та іншими навколишніми містечками. Однак, одержавши два накази Хмельницького негайно повертатися до табору, ранком 12 травня Лисівець зняв облогу, звільнивши всіх в'язнів.

Є дані, що вже 9 травня козацький авангард біля Пробіжної напав на ар'єргард угруповання, котре вирушило навздогін Калиновському, що переправлялося через Нічлаву. 12 травня на переправі через Стрипу, біля Купчинців, козаки напали на полк Калиновського й знищили німецьких піхотинців, які захищали її. Перебравшись через річку, нав'язали Калиновському бій, із якого той зумів вирватися, хоч і з великими втратами. Під Плаговим козаки влаштували засідку, однак польний гетьман пішов іншим шляхом — на Поморяни — і таким чином відірвався від переслідувачів. Отже, унаслідок грубого прорахунку Лисівця задум Хмельницького ліквідувати коронне військо зазнав невдачі.

У середині травня Хмельницький здійснює швидкий кидок, очевидно, через Сатанів, у район Зборова. За свідченням очевидця, український табір простягся в довжину на півтори милі, а в ширину — на милю. У результаті вдалих маневрів гетьман невдовзі, повернувшись у район Збаража, опанував важливий у стратегічному відношенні плацдарм між Озерною, Тернополем і Заложцями. Звертає на себе увагу висока питома вага у його війську кінноти. Аналізуючи дії Хмельницького, можна констатувати: він прагнув виманити на себе королівську армію і на марші раптово її атакувати. В одному з листів від 21 травня спостережливий А. М'яковський зауважував, що Хмельницький хоче спрямувати польську армію на болота, води, переправи та ліси, а тоді «трактувати нас по-зборівському».

Окремі факти дають підставу висловити міркування, що, розробляючи свій стратегічний план, гетьман покладав певні надії на підтримку з боку поспільства Польщі. За джерелами, ще весною 1649 р. туди було направлено емісарів, котрі мали «бунтувати хлопів». Навесні 1651 р. Хмельницький звернувся зі спеціальним універсалом до селян західно-українських земель і Польщі, обіцяючи їм вольності «під час свого панування», ліквідацію панщини й переведення їх лише на сплату чиншу. Це викликало тут посилення соціального протесту і примусило польський уряд уживати запобіжних заходів.

Не виключаємо, що Хмельницькому вдалося встановити зв'язок з Олександром Леоном Косткою Наперським, який, на думку польського дослідника А. Керстена, міг бути побічним сином Владислава IV. Очевидно, в 1650 р. він відвідав українського гетьмана, а повернувшись, розпочав підготовку повстання на Підгір'ї, яке мало відтягнути на себе частину польського війська, а також сприяти наступові Дьєрдя II Ракоці в районі Кракова. А. Керстен вважає, що він міг підтримувати зв'язки й зі трансільванським князем. Однак умов для вибуху великого повстання у Підгір'ї не було, тому заклики Наперського не знайшли значного відгуку серед селян.

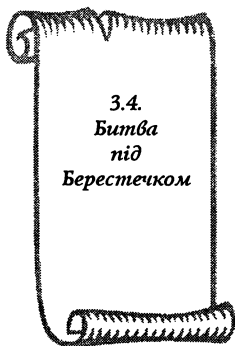
Велике занепокоєння викликала в гетьмана позиція татарських мурз. Хоча 27 травня під Тернопіль прибули Білгородська орда та півтисячі добруджанських татар, а також надійшли листи від хана з повідомленням, що він поспішає на допомогу й уже перебуває під Липівцям, Б. Хмельницькому стало відомо, що той веде подвійну гру. Незабаром останнє підтвердилося. Зокрема, Кази-Гірей прямо заявляв Хмельницькому, що він не має наміру вступати в боротьбу без розпорядження хана. Більше того, він — очевидно, не без відома Іслам-Гірея — почав схиляти гетьмана й старшину до замирення з королем, на що Хмельницький відповів: «Вільно тобі пане солтане і миритися з королем, і битися; я ж щастя спробую і вдарюся з ляхами».

Слід мати на увазі ще один момент, до часу невідомий гетьманові. Йдеться про прямі контакти нурадин-султана з М. Потоцьким. Тому не без підстав у середині червня в королівському обозі чекали листа від Іслам-Гірея. М. Костомаров зазначав, що хан навіть направляв послів до короля, які зустрічалися також із Нитшох-мурзою.

Українському гетьманові доводилося долати й інші труднощі. Мається на увазі посилення опозиції частини козацтва й старшини його курсові на рішучу боротьбу з Річчю Посполитою. Після смерті Д. Нечая, як засвідчували полонені козаки, почала помітно зростати роль І. Виговського, котрий, уміючи приховати свої потаємні наміри, тонко вловлював настрої й задуми гетьмана, виставляв себе його палким прихильником. Таким чином він спромігся завоювати в нього велику довіру, користуючись якою, почав перебирати в свої руки вирішення

низки важливих політичних справ, керував усією поточною роботою, поступово вводив до найближчого оточення Хмельницького своїх однодумців і прихильників. Згадуваний уже посланець Я. Радзивілла Мисловський у березні зібрав відомості, що на старшинській раді чимало хто із старшин обстоював збереження миру з королем. Проти воєнних дій із Польщею виступало також вище православне духовенство. У такій атмосфері помітно почастишали – порівняно з попередніми кампаніями – переходи козаків і старшин до королівського обозу. Від них польський уряд довідався про настрої серед частини заможного козацтва й вирішив скористатися цим, аби відірвати «верхи» від Хмельницького. Зокрема, наприкінці травня король звільнив полоненого сотника, який присягнув йому на вірність і обіцяв «привести до послухенства й[ого] к[оролівської] м[илості] старожитнє козацтво».

Маємо підстави стверджувати, що Хмельницькому не вдалося подолати опозицію й добитися рішення, спрямованого проти ведення переговорів із королем. Тоді він вирішив скликати «чорну» раду війська для обговорення питання війни або миру з Річчю Посполитою (чого не робив від 1648 р.). Вона відбулася 26 травня на полі неподалік, очевидно, Зборова. Чимало старшин висловилося за збереження миру, однак проти цього рішуче виступили рядові козаки. Вони заявляли: «Пане гетьмане! Бог і Військо так хочуть, щоб ні в якому разі не єднатися з королем, бо на це ми наважилися і до того прийшли, що навіть коли б орда від нас відступила, тоді ми при твоїй гідності всі будемо гинути й або загинемо, або всіх ляхів вигубимо». Отже, рада висловилося за війну з Польщею.

Якими ж були наміри командування польської армії, основні сили якої зосереджувалися під Сокалем? 16 травня сюди з 6 тис. жовнірів прибув сам король. Тут же зупинився з 7 тис. жовнірів М. Потоцький. До них приєднався із 10–12 тис. жовнірів М. Калиновський. Підходили зі своїми загонами жовнірів інші магнати, а також підрозділи посполитого рушення. Загальна кількість лише досвідчених у військовій справі шляхтичів і жовнірів досягла 30 тис. («без почтів»), а при них ще були десятки тисяч готових до бою слуг, окрім візників та кухарів. Велику питому вагу в армії становили німецькі найманці. За даними венеціанського офіцера, в таборі перебувало 10 тис. німецьких піхотинців, по 3 тис. драгунів і вершників. 14 червня король поділив військо на 10 полків. Під його безпосереднім керівництвом перебувало 8 тис. іноземців, 400 гусарів, кілька короїв і 3 тис. озброєних слуг. 3 та 5 червня було зроблено огляд піхоти (крім угорців, 14 тис. чоловік). Бойовий дух жовнірів підносили 400 ксьондзів. Прибули сюди

також уніатські священники, яких очоловав ігумен Холмського базиліанського монастиря Суша.

Тривалий час король не міг добитися більш-менш точних відомостей про місцез перебування Хмельницького. 21 травня з'явилися дані, що Хмельницький вирушить у напрямі Володимира, й близько 25–26 травня слід очікувати появу його авангарду під Сокалем. Ці передбачення не підтвердилися, однак тривога, викликана можливістю раптової появи українського гетьмана з військом, залишалася. Ян Казимир вирішив послати на чолі з Лянюкоронським кілька тисяч жовнірів у тил українському війську із завданням вирізувати мешканців міст і сіл, щоб у такий спосіб спровокувати втечі з табору Хмельницького селян і міщан. Водночас він дуже побоювався появи в тилу в себе українських загонів, а також можливих їхніх нападів уночі або на переправах. Тим більше, що надійшли вісті про розгром козаками корогви М. Потоцького під Дубном, а також про зайняття Богуном Корця.

У перших числах червня з особливою гостротою постало питання забезпечення польської армії. Від голоду зростала смертність, посилювалося дезертирство. Щоб поліпшити ситуацію, сенатори й магнати зібрали понад 10 тис. злотих, але ця сума була мізерною, й жовніри М. Калиновського заявили, що без платні не візьмуть участі в королівському поході. Тоді сенатори пішли на крайній захід: 5 червня вирішили взяти в позику для державних потреб золото й срібло, звезене до Сокальського кляштора навколишньою шляхтою.

У королівському оточенні не вчухали суперечки щодо плану воєнних дій проти українського козацтва. Більшість схилилася до думки послати з сильним корпусом назустріч Хмельницькому І. Вишневецького чи С. Лянюкоронського, а тим часом Ян Казимир перебуватиме в обозі, очікуючи на підхід посполитого рушення. Проти цього плану виступили М. Потоцький та Вишневецький, вказуючи на небезпечність такого кроку й нагадуючи про сумні наслідки подібних дій під Жовтими Водами. Усе ж Ян Казимир, який нікому не довіряв і намагався особисто вникати в усі справи, після тривалих сумнівів вирішив покинути Сокаль і вирушити в напрямі Берестечка. Чим він керувався, приймаючи таке рішення? Аналіз джерел свідчить: король і сенатори побоювалися можливого прориву Хмельницького на Підгір'я та об'єднання його з силами Дьєрдя II Ракоці. Тому на таємних радах висловлювалася пропозиція, щоб коронна армія виступила в район Берестечка чи Глинян, перекривши таким чином шлях гетьманові. Нарешті Ян Казимир 7 червня повідомив, що військо 10 червня вирушить під Глиняни.

Однак після появи у польському обозі агентів українського гетьмана, які повідомили про захоплення Хмельницьким усіх найважливіших переправ, було вирішено, не гаючи часу, відправити С. Лянюкоронського

з 5–6 тис. жовнірів під Берестечко, щоб оволодіти переправами через Стир і зайняти вигідну позицію. Туди також мав намір вирушити 10 червня король. Виконуючи волю Яна Казимира, С. Ляцкоронський опівдні зайняв переправи, а згодом розвідав можливі броди через річку, якими могла скористатися армія. В самому Берестечку він розмістив залогу під проводом полковника Г. Денгофа, послав роз'їзди під Кременець і Дубно. Отже, брацлавський воєвода блискуче виконав своє завдання.

Ян Казимир не наважився в призначений день розпочати похід. А наступного дня одержав новину з Хотина про наближення хана з 40-тисячною ордою до табору Хмельницького. Знову виник сумнів у доцільності маршу під Берестечко. Зібрана рада вирішила залишитися на місці й чекати на підхід противника. Не виключено, що С. Ляцкоронський отримав розпорядження прибути до табору. Жовнірам наказувалося запастися продовольством і дозволялося «безперешкодно брати довкруги їстівне». За даними С. Освенціма, це спричинилося до розорення всієї Волині. 13 червня надвечір повернувся Ляцкоронський. Після тривалих роздумів щодо подальшого плану дій перевагу все ж таки було надано Берестечку.

Спочатку Ян Казимир погодився з планом С. Чарнецького, який передбачав, що кіннота піде окремою дорогою, а обоз із піхотою – трьома іншими. Проте коронний писар увечері 14 червня переконав короля не дробити армію на частини, а простувати до цілі разом з обозом (кінна шляхта побоювалася полишати вози на слуг, котрим не довіряла). Пославши наперед до Берестечка з кількома тисячами жовнірів Ляцкоронського, король уранці 15 червня на чолі армії покинув Сокаль. Зауважимо, що через повний безлад у війську протягом першого дня вдалося подолати лише одну милю. Та хоч як повільно просувалася армія, вона все ж розірвалася на дві частини. Її керівництво, а також офіцери й досвідчені жовніри дуже побоювалися можливої атаки українського війська. Цього ж дня з українського табору повернувся драгоман коронного маршалка Марко з повідомленням, що при Хмельницькому перебувало 90 тис. піхоти, 20 тис. кінноти і 7 тис. татар. Хан із ордою ще знаходився у районі Павлолчі.

Наступного дня було вжито заходів, щоб зібрати в одному місці всі вози та підрозділи. Повільно просуваючись, військо зупинилося на ночівлю біля с. Фусів. Ураховуючи всі недоліки в організації руху армії, Ян Казимир розпорядився, щоб кожен полк супроводжував свої вози. Однак цей захід мало поліпшив справу. Коли 17 червня військо спинилося на березі річки, королю довелося витратити шість годин, щоб підготувати його до переправи. В другій половині дня зупинилися між

селами Бране та Довге, й тут надійшла звістка (згодом вона не підтвердилася) про наближення противника, яка викликала сум'яття. 18 червня до польського обозу з'явився козак-перебіжчик, який повідомив про прибуття до Хмельницького 30-тисячної орди й про намір гетьмана завдати удару вночі або під час переправи. Щодо українського війська він підтвердив, що є «досить доброго, впорядкованого та навченого» понад 40 тис. козаків. Ян Казимир наказав зміцнити охорону обозу й посилити пильність.

Проте, незважаючи на всі заходи короля й польських гетьманів, належного порядку встановити не вдалося. Величезна кількість возів (понад 150 тис.), коней, худоби дуже уповільнювала рух армії, через що вона практично втратила маневреність. Поза всяким сумнівом, Хмельницький, якби не був зв'язаний домовленістю з ордою, неминуче скористався б цією вигідною ситуацією та атакував коронне військо на марші, й воно опинилося б у катастрофічному становищі. Однак затримка хана дала змогу королю 19 червня без перешкод привести армію в околиці Берестечка.

Тим часом Хмельницький уважно стежив за діями польського командування. Ситуація складалася несприятливо для наступальних операцій: запізнювався хан, не було певних відомостей від правителів Трансільванії та Валахії. Більше того, близько 29–30 травня польський роз'їзд неподалік від Проскурова захопив українське посольство, яке поверталося із Трансільванії й Молдавії. Зазнали невдачі українські роз'їзди під Кременцем і Підгірцями. Зате І. Богун оволодів Корцем, було розгромлено кілька польських корогв у передмісті Дубна. У першій декаді червня Б. Хмельницький зосереджує основні сили своєї армії між Збаражем і Вишневцем на Колодинських полях. Водночас про всяк випадок він оволодів усіма переправами, що вели до табору. З метою дезінформації противника поширювалися чутки, що прибув хан, а гетьман збирається через Полісся повернутися «на Україну». Нарешті 23 червня до українського табору з'явився Іслам-Гірей з 40 тис. татар.

Чимало клопоту Хмельницькому завдавала проблема забезпечення армії продовольством, а також підтримання бойового духу війська в умовах змушеного вичікування. Чимдалі відчутніше дошкуляв голод, поширювалися хвороби. У настроях частини козаків, селян і міщан посилювалося розчарування політикою гетьмана. Траплялися випадки дезертирства. Непокоїла також обстановка на литовському кордоні. Звіди надходили досить тривожні звістки, полковники просили надіслати допомогу. Десять наприкінці травня Б. Хмельницький відрядив до Я. Радзивілла посольство. У відправленому з ним листі до литовського гетьмана він підкреслював своє бажання зберегти мир та пропонував взаємно відвести полки від кордону. Не виключено, що тоді ж гетьман

дав розпорядження полковникам припинити військові дії. Тим часом відбулися бої між литовськими та українськими підрозділами в Павловичах, Марциновичах, біля м. Зубане, під Гомелем та Овручем. Одержавши вказівку Хмельницького, Небаба листом звернувся до Я. Радзивілла з пропозицією припинити з обох сторін наступальні операції. Однак, прийнявши 14 червня українських послів, литовський гетьман відхилив ці пропозиції й заявив, що Литва — складова частина Речі Посполитої, а він виконує накази короля. Тому було зрозуміло, що треба терміново готуватися до відбиття наступу 14-тисячного литовського війська. Справді, вже за кілька днів литовські полки вступили в Овручину, після запеклих боїв зайняли Народичі, Норинськ і вирушили до Чорнобиля, в околицях якого був розташований обоз полковників Ждановича та Ф. Гаркуші. Щоб прорватися в Лівобережну Україну, основний удар Радзивілл вирішив завдати керованому Небабою з'єднанню, яке в районі Лоева прикривало переправи через Дніпро.

Напевно, Хмельницький вчасно отримав інформацію про залишення польським військом табору під Сокалем, але, маючи звістки про наближення хана, змушений був зачекати свого союзника. Через це було втрачено сприятливий момент для атаки ворожого війська під час маршу.

Тим часом король готував свою армію до переходу на правий берег Стиру, для чого ремонтувалося й зводилося чотири мости. 20 червня він особисто оглянув поблизу них місце майбутнього розташування табору. Щоб здобути відомості про наміри та дії Хмельницького, Ян Казимир розіслав кілька роз'їздів на чолі з досвідченими офіцерами Чарнецьким, Стемпковським, Шмелінгом, Обуховичем, Тишкевичем і Шумовським. Окремі джерела проливають світло на плани Яна Казимира, залишивши обоз, на чолі кінноти виступити проти українського війська. 22 червня почалася чотириденна переправа польської армії. Табір розташувався за чверть милі за річкою в досить вигідному місці. Перед ним фронтом на схід розляглося широке рівне поле, з правого боку обрамлене великим лісом, що тягнувся до Лешнева та Шуровичів. Ліва сторона спускалася до р. Пляшівки, яка впадала в Стир і створювала, починаючи від с. Пляшевої, великі розливи та непролазні болота з обох берегів. Таким чином, перебуваючи тут, польська армія могла не боятися раптового удару ані з флангів, ані з тилу, а рівне поле поперед табору в разі потреби давало змогу використати всю могутню силу удару величезної маси кінноти.

Польське командування найбільше тривожила відсутність точних відомостей про задуми Хмельницького. Тому, незважаючи на прийняте ще 23 червня рішення продовжити похід із легкими підводами,

Ян Казимир не наважувався відриватися від табору. Усі з нетерпінням очікували повернення з роз'їзду Чарнецького, який мусив привезти точні дані про розташування та плани противника. 26 червня військова рада ухвалила продовжити похід до Дубна. На світанку наступного дня за розпорядженням короля з табору почали від'їжджати вози в напрямі Дубна. Ян Казимир шикував військо, яке мало йти слідом за обозом.

Чим займався в ці дні Хмельницький? Заходи гетьмана свідчать: він знав про плани короля й вирішив атакувати його в дорозі. З цією метою, імовірно, 25 чи 26 червня, союзницьке військо залишило свій табір. В авангарді йшло кілька десятків тисяч української й татарської кінноти, а позаду — обоз із піхотою. Вони проминули Вишневець, а далі Хмельницький послав із 15-тисячним корпусом кінноти Богуна до с. Горинки, щоб узяти під свій контроль шлях, а сам поспішно рухався в напрямі Козина. Кілька козацьких і татарських полків було відправлено попереду до Перенятина, а хан із основними силами йшов за ними до Лешніва. Ранком 27 червня козаки й татари почали займати вихідні позиції для наступу. Оскільки в цей же час польське військо готувалося покинути табір під Берестечком, здавалося, що плани гетьмана близькі до реалізації.

Однак доля явно відвернулася від українського володаря. Коли вишикуване польське військо з обозом вирушило до Дубна, Ян Казимир отримав відомості про наближення козаків і татар. Навчений гірким досвідом Зборова, король вирішив не ризикувати, а обговорити подальший план дій на раді. Як згодом з'ясувалося, вчасно одержана інформація й правильно прийняте рішення про повернення до табору врятували армію від катастрофи. Тим часом надійшли нові дані, що підтвердили факт наближення українсько-татарського війська. Побоюючись нападу Хмельницького, Ян Казимир протримав усю ніч армію напоготові й під загрозою кари смертю заборонив жовнірам ранком виїжджати з обозу.

Ми не виявили джерел, які б проливали світло на реакцію українського гетьмана, коли він довідався, що король залишився під Берестечком. Можемо лише констатувати, що таким чином поле для вирішальної битви було обране не ним, а польським командуванням. Його рельєф був значно вигідніший для коронної армії. На що ж тоді розраховував Хмельницький, погодившись на битву в цій місцевості? Адже він не мав схильності до непродуманих, авантюристичних дій, а, навпаки, вирізнявся прагматичним підходом. На наш погляд, гетьман сподівався, що досвідчена козацька піхота зможе скувати дії основних сил супротивника, а більш-менш рівне поле дасть простір для використання татарською кіннотою свого бойового потенціалу, що в кінцевому підсумку й мало забезпечити успіх. Гетьман уночі через дві переправи

в районі Козина перевів частину кінноти на лівий берег Пляшівки й почав повільно наблизитися до польського табору, очікуючи на підхід хана.

О восьмій годині ранку 28 червня короля повідомили, що українські полки переправилися й просуваються до його табору. Тому разом із М. Потоцьким він почав готувати військо до бою. Воно зайняло «польським шиком» позиції уздовж р. Стиру. Ліс і долина на правому фланзі були добре укріплені піхотою й драгунами. Через дві години з'явилися підрозділи козаків і татар, яким удалося захопити частину шляхетських слуг і коней. Виникли перші сутички, що ознаменувало початок Берестецької битви. До обіду козакам і татарам удалося оволодіти значною частиною навколишньої місцевості, відрізаючи таким чином польське військо від пасовищ. Вони завдали також удару по лівому флангу, на чолі якого стояло посполите рушення Сандомирського воєводства. У другій половині дня А. Конецьпольський звернувся з проханням до коронного гетьмана дозволити йому відкинути супротивника. Одержавши на підкріплення полк краківського старости Є. Любомирського та корогви добровольців, коронний хорунжий близько сімнадцятої години розпочав атаку. Розгорівся запеклий бій, у ході якого польські корогви потрапили в скрутне становище. Їм на виручку кинулися з лівого флангу І. Вишневецький і Лянцкоронський зі своїми полками. Татари й козаки зі значними втратами поспішно відступили до переправи. Переслідуючи їх, Конецьпольський захопив кількох татар у полон, від яких довідався про місцез перебування хана та його стосунки з Хмельницьким. Таким чином, перший день боїв завершився перевагою польських підрозділів, що зумовило неадекватну переоцінку керівництвом коронної армії своїх можливостей. Скликана таємна нарада сенаторів вирішила «вийти в поле» і дати ворогу битву.

Хмельницький, не зосередивши основних сил кінноти, 28 червня утримався від активних дій. Виникли серйозні непорозуміння з ханом. Існують дані, що Іслам-Гірей планував розпочати переговори з Яном Казимиром, а також запропонував Б. Хмельницькому припинити рішучі наступальні дії, а натомість послати під Львів і Замостя татарські загоны, які мали знищувати все на своєму шляху, щоб таким чином виманити Яна Казимира «в поле» й дати там йому бій. Однак гетьман рішуче відхилив цей план. На ранок наступного дня, очевидно, гетьман і хан все ж домовилися про здійснення наступальних операцій значними силами. Щоправда, українські й татарські полки перебували в різних таборах, розташованих за півтори милі від королівського.

Перебуваючи під враженням учорашнього успіху, король і коронний гетьман відверто недооцінили можливостей українсько-татарської

кінноти, тому вирішили використати день 29 червня, щоб завдати противникові вирішального удару. Ян Казимир вивів у поле лише кінноту (понад 50 тис.), без підтримки піхоти й гарматного вогню. Не встигли кавалеристи зайняти бойові позиції класичним польським шиком («хрестом»), як помітили в багатьох місцях дим від запалених шляхетських маєтків, — це свідчило про наближення основних сил орди. Невдовзі жовніри побачили колони української й татарської кінноти (також близько 50 тис. вояків), що вкривали всю рівнину й пагорби. Не чекаючи наступу поляків, гетьман і хан вирішили випередити їх і першими завдати удару. Його було спрямовано на лівий фланг противника, де стояв полк С. Лянцкоронського. Брацлавський воєвода швидко опинився в критичному становищі, тричі потрапляв у повне оточення, вирватися з якого допоміг подільський воєвода С. Потоцький, що прибув на виручку зі своїм полком.

Однак ситуація на лівому фланзі залишалася вкрай складною, бо в катастрофічне становище потрапила шляхта Сандомирського воєводства. Тоді сюди були перекинуті полки М. Потоцького та Є. Любомирського, а трохи пізніше — полк підканцлера литовського А. К. Сапіги. Битва спалахнула з новою силою й набрала такого затятого характеру, що, за словами її учасника, «не можна було відрізнити поляка від татарина». Вона закінчилася поразкою польських полків, котрі залишили поле бою. Розвиваючи успіх, Хмельницький та Іслам-Гірей почали оточувати відділи підрозділи, відрізаючи їх від пасовищ. До вечора лещата навколо польського табору щільно зімкнулися. Увечері кількатисячний татарський загін переправився через Стир, вийшов у тил польської армії й захопив чимало шляхтичів і слуг. Загалом бої цього дня завершилися повною перемогою українсько-татарської кінноти. До рук українців потрапила короґва великого коронного гетьмана. Гадаємо, що якби під час битви підійшла козацька піхота, то доля воєнної кампанії 1651 р. вирішилась би на користь українського гетьмана.

Цього ж дня трапилася ще одна, на перший погляд, малозначуща подія — в королівському обозі опинився покойовий писар Іслам-Гірея. В ряді джерел знаходимо прямі звинувачення хана в тому, що він, одержавши певну суму грошей від короля й право забирати мешканців Правобережної України в ясир, пообіцяв Янові Казимиру порвати з козаками. Ці дані потребують подальшої перевірки. Однак безумовно одне — аналіз усіх виявлених джерел дає підстави стверджувати: Іслам-Гірей не збирався доводити справу до розгрому польської армії й напередодні вирішального дня битви увійшов у контакт із королем «задня укладення мирних трактатів».

Зрозуміло, Хмельницький не знав про підозрілі відносини Іслам-Гірея з польським урядом. Уночі підійшла українська піхота з обозом,

яку гетьман до світанку встиг переправити через річку й болота. В його розпорядженні тепер було майже 60 тис. досвідчених козаків, 40–50 тис. селян, міщан та обозних слуг, тобто загалом 100–110 тис. осіб при 120 гарматах. Зведені сили українсько-татарського війська становили 140–150 тис. осіб. Ранком у густому тумані Хмельницький почав лаштувати армію до битви. Бойовий стрій (разом із підрозділами орди) простягався на 3,5–4 км. На лівому фланзі, що пролягав до лісу, розташувався хан зі своїми силами. Ставка Іслам-Гірея розміщувалася на пагорбі, звідки можна було спостерігати за розвитком подій на всьому полі битви. Центральну частину та правий фланг зайняли українські полки з основними силами ближче до центру, де на узвишші гетьман наказав побудувати табір зі з'єднаних у 10 рядів возів, який у разі необхідності міг стати «за добру фортецю». З лівого боку його прикривав один, а з правого – два менших табори. Гармати розміщалися в спеціально захованих між возами місцях. Між возами і за ними розташовувалися підрозділи піхоти, а перед табором стояла кіннота.

Загальна чисельність польської армії досягала 220–240 тис. Нагадаємо, що це була найбільша армія, яку протягом XVI–XVIII ст. вдавалося зібрати польському урядові. Увечері 29 червня Ян Казимир скликав військову нараду для вироблення плану майбутньої битви. Відповідно до задуму, на світанку Ян Казимир почав шикувати свою армію «голландським способом» (зміцнюючи кінноту підрозділами піхоти). Попереду, навпроти козацького табору, в чотирьох місцях стояли батареї, які могли обстрілювати центр, лівий і правий фланги противника. Командував артилерією досвідчений генерал Сигізмунд Пшиємський. Позаду, в центрі, вишикувалася німецька піхота під орудою праворуч князя Богуслава Радзивілла, ліворуч генерал-майора Христофора Убальда та особиста гвардія короля. За ними, посередині, розміщувалися кінні корогви списоносців і гусар, а з боків – рейтарів. Далі тісно гуртувалися полки. З флангів центр прикривали корогви драгунів та кінноти без списів. Командував усіма полками й корогвами сам король. На правому фланзі, яким керував М. Потоцький, зосереджувалися полки С. Лянцкоронського, Є. Любомирського, А. Конєцпольського, А. Сапіги, а також розташувалася значна (якщо не основна) частина посполитого рушення. В лісі, що примикав до флангу, було збудовано табір із піхотою, щоб зупинити можливий удар українського війська. На лівому фланзі, очолюваному польним гетьманом М. Калиновським, стояли добірні полки, керовані І. Вишневецьким, С. Потоцьким та іншими досвідченими воєначальниками. Поряд – підрозділи посполитого рушення. В цілому бойова лінія польського війська розтяглася на

«руську милаю» (близько 4,5–5 км). Для захисту табору Ян Казимир залишив частину піхоти, посполитого рушення та озброєних слуг. Біля насипаного навколо нього валу стриміли гусарські списи.

Сильний туман укривав берестецьке поле до десятої години ранку. Коли він почав розсіюватися, постала грандіозна панорама протистояння величезних (як на той час) армій. Українські й татарські підрозділи раз за разом зачіпали поляків, виманюючи їх на себе, однак король суворо заборонив їм виїжджати. Лише артилерія вела прицільний вогонь, коли кримчаки занадто близько підступали до їхніх позицій. Близько дванадцятої години хан зімітував наступ на праве крило поляків, після чого відвів більшість вояків за пагорб. Пополудні українське військо з табором поволі почало наближатися до польського лівого флангу. Король зібрав військову раду, щоб виробити план подальших дій. Дехто з присутніх почав схилати його до того, щоб відмовитися від битви й перенести її на наступний день, інші наполягали перейти в наступ усім військом. Ян Казимир вагався, не знаючи, який варіант обрати. Близько шістнадцятої години король прийняв остаточне рішення — наступати лівим флангом. На чолі 18 корогв І. Вишневецький розпочав атаку українських позицій. Помітивши активізацію противника, Хмельницький вислав йому назустріч підрозділи правого флангу.

Зав'язалася кровопролитна січа. Всі билися з відчайдушною хоробрістю. Поряд із українцями стійко трималися татарські підрозділи. Спільно їм удалося не лише стримати жовнірів, а й потіснити корогви посполитого рушення. Здавалося, от-от козаки перехоплять ініціативу. Саме в цей час стрімка атака 30-тисячної орди могла відіграти вирішальну роль. Проте Іслам-Гірей свідомо затягував момент наступу. Цим негайно скористався Ян Казимир: швидко перекинув на допомогу лівому флангові німецьку піхоту Убальда, дивізію Я. Замойського й інші підрозділи, а також наказав артилерії зосередити вогонь по козацьких позиціях. Бій спалахнув із новою силою.

Отже, ситуація на полі бою розвивалася на користь Яна Казимира, який, захопивши ініціативу, повів в атаку полки центру й наказав наступати правим флангом. Німецька піхота й рейтари за підтримки гарматного вогню прорвали лави українців і татар та почали рухатися до схилу того пагорба, де містилася ставка хана. Кілька ядер упало близько від ханського намету. І замість того, щоб контратакувати противника, Іслам-Гірей та його наближені з дивовижною швидкістю знялися з місця. Водночас з поля бою відступила вся орда.

Оголення татарами лівого флангу поставило українську армію в катастрофічне становище. В ситуації, що склалася, основне завдання Б. Хмельницького полягало у виведенні армії з-під удару і збереженні

її боєздатності для наступної боротьби. Щоб уникнути повного оточення, Хмельницький вирішив під захистом табору відступити з пагорба в долину, до берега Пляшівки, де болота й хащі могли прикрити тил війська. В умовах ведення бою з переважаючими силами противника гетьману вдалося до сутінок успішно завершити цей складний маневр. Зайнявши вигідне місце, Хмельницький наказав козакам негайно розпочати будівництво фортифікаційних споруд. Відчайдушні атаки польських полків розбивалися об залізну стійкість захисників табору, центр якого розташувався над р. Прісною. Уже темної ночі жовніри за наказом короля змушені були припинити штурм українських позицій і відступити. Залишення ханом поля бою поставило українське військо в надзвичайно тяжке становище, але завдяки блискуче організованому й майстерно виконаному маневрові (що зайвий раз засвідчує величезний полководницький талант гетьмана) пощастило уникнути найгіршого – повного розгрому.

Вивівши армію з-під удару й вигравши таким чином цілу ніч для зміцнення табору, Хмельницький наказав полковникові Ф. Джеджалію утримувати лінію оборони до його повернення, залишив булаву та бунчук і з кількома старшинами кинувся слідом за ханом. Між ними відбулася, як свідчать джерела, гостра розмова. В цілому хан підтвердив свою вірність союзові з Україною й пообіцяв наступного дня (2 липня) послати татар на допомогу Війську Запорозькому.

2 липня Хмельницький надіслав війську універсал із наказом підготуватися до бою на першу половину дня 4 липня. Подальші події в джерелах висвітлюються по-різному. Однак достовірно те, що Іслам-Гірей не лише не пішов назустріч проханням гетьмана і залишив українське військо в бою (це, на нашу думку, зайвий раз підтверджує, що його вчинок не був простою випадковістю), а й відмовився відпустити до козацького табору самого гетьмана (останнього було звільнено лише 12 липня).

Тим часом, сподіваючись на швидке повернення Хмельницького з татарською ордою, українці під заливним дощем рили окопи, висипали шанці, робили інші земляні укріплення. Центр табору містився над р. Пліснявою (рукавом р. Пляшівки), а зі східного боку прилягав до Пляшівки, маючи вільний перешийок на схід. До ранку він був перетворений на неприступну, оточену валами й ровами фортецю. За даними М. Ємьоловського, коли на світанку жовніри побачили «вали й окопи на половину списа», Ян Казимир скликав воєнну раду, яка зробила не досить втішний висновок: атакувати його не можна, бо це призведе до неминучих великих втрат. Тому вирішили взяти табір в облогу.

День 1 липня минув для української сторони досить неспокійно. Затримувався Хмельницький, що породжувало нервозність. Виявилось, що без гетьмана генеральна старшина неспроможна підтримувати

необхідний порядок і міцну дисципліну. До вечора їй усе ж удалося трохи стабілізувати ситуацію, не допустити поширення панічних настроїв. Наступного ранку заговорила козацька артилерія, було зірвано намагання польського командування перекинути в тил козакам нові сили. Та разом розкрилися наміри частини старшини й козаків таємно вибратися з табору. За таких умов особливо гостро постало питання про обрання – до повернення Хмельницького – наказного гетьмана. На скликаній раді перевагу було надано популярному серед низів полковникові Ф. Джеджалію. Всі почали вимагати від нього конкретних дій: «Або виводи [з оточення], або миримся, або б'ємося, або поклонімося [королю]». Деякі джерела свідчать, що вже 2 липня частина старшини таємно звернулася до Яна Казимира з проханням виявити до них милосердя. Цього ж дня до І. Вишневецького написав листа полковник М. Криса, пропонуючи йому поручитися за козаків перед королем та обіцяючи за два дні скласти зброю.

Одержавши листа від старшини, Ян Казимир скликав раду. Одна частина сановників і офіцерів висловлювалася за те, щоб виявити до козаків милість, стративши при цьому «найвизначніших бунтівників», інша пропонувала підступний план – пообіцяти їм пробачення, роззброїти, а потім ліквідувати, щоб «назавжди знищити саме козацьке ім'я». Дійти якогось певного рішення не вдалося. Офіцери домагалися від командування рішучіших дій, вважали за доцільне переправити через річку кінноту, щоб повністю блокувати козаків. 3 липня король розпорядився послати туди піхоту з гарматами. Того самого дня в українському таборі отримали гетьманський універсал із повідомленням, що він сам прибуде на допомогу з ханом. По його отриманні козаки почали готуватися до запланованого на наступний день наступу. В ніч на 4 липня було вчинено сміливий напад на польські підрозділи в тилу козацького табору. Раптовим ударом козаки оволоділи шанцями противника на пагорбі. Лише ціною значних утрат німецькій піхоті Убальда все ж удалося їх відбити. Одночасно за розпорядженням Джеджалія почалося планомірне зменшення розмірів табору, щоб поліпшити його обороноздатність; зводилася нова система земляних укріплень. Не виключено, що, не дочекавшись повернення Хмельницького, старшинська рада вирішила послати королю листа, висловлюючи згоду на укладення миру за Зборівським договором.

Зі свого боку Ян Казимир уживав заходів щодо повного оточення українців, але водночас він відхилив усі пропозиції розпочати штурм, бо це призвело б до величезних втрат. Тому вище й нижче українського табору жовніри будували мости й греблі через Пляшівку й болота, рили шанці, зводили редути. Інженерними роботами керували

Убаля, Пшиемський, Гетконт. Важкі гармати були привезені з Бродів, очікували їх і зі Львова. 5 липня в тил козакам було відправлено 1 тис. кінних жовнірів на чолі з Балабаном.

Джеджалій не міг не розуміти небезпеки, що крилася в цій тактиці короля, тому вирішив у ніч на 5 липня напасти на польські позиції. Однак місячне світло допомогло жовнірам помітити приготування козаків і забити тривогу. Від задуму довелося відмовитися. Зірвалася й спроба провести наскок на противника наступної ночі, тільки цього разу через сильний дощ. День розпочався гарматною перестрілкою. Козацька старшина вирядила до короля посольство для переговорів про укладення миру. Поїхали полковники Криса, Гладкий та писар Переяславець. Приблизно опівдні вони з'явилися до польського обозу. Спочатку їх прийняв М. Потоцький, обсипаючи козаків докорами та звинуваченнями. Згодом парламентарі через посередництво канцлера Лещинського передали Янові Казимиру листа й майже годину чекали на відповідь. Зрозуміло, протягом такого короткого часу польському урядові важко було прийняти якесь конкретне рішення. Тому канцлер повідомив українським послам, що умови «пробачення» будуть їм передані наступного дня, а до того часу в поляків мусить залишитися «головний посол». Бажання затриматися виявив Криса, який відразу ж перейшов на бік короля, передав важливу інформацію про становище в таборі й запропонував низку заходів, спрямованих на швидкий розгром українського війська.

Ранком 7 липня послі знову з'явилися до Яна Казимира. Їм було запропоновано видати 16 (за іншими даними – 17) полковників, частину яких передбачалося стратити, а інших залишити заручниками за Хмельницького та Виговського; повернути полонених жовнірів і шляхту; розірвати союз із татарами; віддати гармати, корогви, барабани, гетьманські бунчук і булаву; вдовольнитися умовами Куруківської угоди тощо. Як бачимо, ці вимоги являли собою своєрідний ультиматум польського уряду, який повністю ігнорував зміни, що відбулися в українських землях від початку революції, не залишаючи козацькій Україні найменших шансів на автономію в межах Речі Посполитої.

Реакція більшості козацтва була негативною. Зібрана «чорна» рада відхилила королівські вимоги й погоджувалася на мир лише на умовах Зборівського договору. Обурений позицією українців, Ян Казимир наказав артилерії розпочати обстріл їхнього табору. 9 липня, щоб закрити українцям шлях можливого відступу, Ян Казимир послав їм у тил брацлавського воєводу з трьома полками. Було навіть задумано провести штурм, однак двоє відважних козацьких розвідників, довідавшись про це, зуміли «на очах у всіх» перебігти до свого табору й попередити про небезпеку. Таким чином, план польського командування було зірвано.

Становище в українському війську з кожним днем погіршувалося. Не вірячи в можливість успішного завершення боротьби, чимало козаків, селян та міщан покидало обоз, а деякі навіть переходили на бік короля. Є дані, що серед останніх виявився також якийсь полковник Головацький. Наростало невдоволення низів війська діями Джеджалія, а також їхня недовіра до козацької старшини. В такій напруженій ситуації більшість старшини вирішила виходити з оточення.

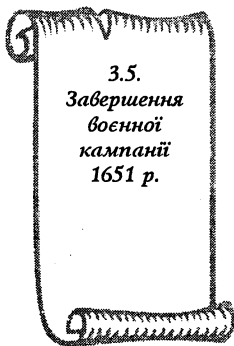
Не виключено, що 8 липня на місці Ф. Джеджалія було обрано М. Гладкого. Наступного дня старшина відправила своїх посланців на переговори до Яна Казимира та польських сановників. Однак після брутального прийому, влаштованого їхній делегації поляками, в українській стороні вже не лишалось ніяких вагань щодо прориву з табору в найближчий час. У ніч на 10 липня старшинська рада обрала гетьманом Богун, змістивши надміру пасивного Гладкого, й ухвалила «отойти на Україну оборонною рукою...». Щоб приспати пильність поляків, Богун уранці вирядив до короля нових посланців із заявою: козаки готові прийняти основні його вимоги. Проте різка зміна їхніх настроїв насторожила Яна Казимира й сенаторів, які тут же скликали раду для обговорення нової ситуації.

Тим часом Богун на чолі 2-тисячного загону кінноти з кількома гарматами перебрався через Пляшівку, щоб уточнити напрям атаки на позиції брацлавського воеводи. Окремі козацькі сотні, напевно, вступали в сутички з польськими корогвами, аби з'ясувати сили противника. Основна ж частина старшини проявила, на нашу думку, велику необачливість, зосереджуючись у районі переправи перед виходом з оточення, — адже решта війська нічого не знала про вироблений радою план дій. Оскільки козацька маса вже й так була сповнена глибокої недовіри до старшини, поведінка військової верхівки одразу ж породила чутки, що готується її втеча з табору. Десять годину ранку страшна підозра вразила все військо, викликавши паніку. Командування виявилось неспроможним навести лад, заспокоїти розбурхані натовпи людей, котрі й собі почали стягуватися до берега. Як слушно зауважував Г. Граб'янка, «смятшися вси сушіє в обозе». Почалася стихійна переправа.

Помітивши цей нелад, Богун кинувся до табору, однак було вже пізно. Затримати десятки тисяч охоплених панікою людей не вдалося. Наче ураган, вони ринули на позиції Лянцукоронського, який, вважаючи, що його атакують основні сили українського війська, поспішив звільнити їм шлях, відступивши до переправи в Козині. В такій круговерті єдине, що вдалося зробити Богуну, це зібрати 20-тисячний корпус кінноти, який прикривав відступ. Втрати українського війська виявилися досить відчутними. За даними одних джерел, вони становили приблизно 4 тис. осіб, за іншими — 8 тис., причому більшість їх загинула не від рук ворога, а внаслідок сум'яття на переправах.

Довідавшись, що українці покинули табір, Ян Казимир і коронний гетьман негайно послали туди підрозділи кварцяного війська. Вони застали лише хворих, жінок і дітей (їх було тут же вирізано), а також деякі козацькі підрозділи, що прикривали відступ. Невмирущою славою відкрили себе 300 козаків, котрі відмовилися скласти зброю й тривалий час захищалися на одному з островів. Останній із них, озброєний лише самопалом і косою, ще кілька годин відбивався від жовнірів, поки не був убитий. До рук жовнірів потрапило небагато вогнепальної зброї, гармат і пороху, 20 корогв, у тому числі й подарованих Хмельницькому Владиславом IV і Яном Казимиром, одна з його булав, документи гетьманської канцелярії та скарбниця з 30 тис. талерів. Схоплено було турецького гінця й убито коринфського митрополита Іоасафа. Основні сили українського війська таки вирвалися з оточення (за образним виразом одного зі шляхтичів — учасника битви, поляки «випустили вовка»).

Відступ українських полків сплутав усі плани польського уряду. Частина шляхти розуміла, що наступ польської армії неминуче викличе опір українського населення, що призведе до нових боїв. Рішуче протестувало й посполите рушення, яке, незважаючи на вмовляння Вишневецького, Лянцкоронського та інших сенаторів, навідріз відмовилося від участі в наступі на південь України й погодилося тільки дати гроші на утримання кількох тисяч жовнірів. Імпульсивний король вирішив особисто очолити похід кварцяного війська, розраховуючи, що його порив підтримає частина шляхти. Однак цього не сталося. Змушений відмовитися від наступу, король видав інструкцію коронному гетьманові щодо умови можливого замирення з козаками. Її аналіз свідчить, що уряд Речі Посполитої не сумнівався в повній капітуляції Війська Запорозького і мав намір відновити принципи «Ординації» 1638 р.

Після поразки під Берестечком гетьман, сконцентрувавши всю свою волю, із притаманною йому енергією взявся за організацію оборони України. Не виключено, що вже 16 липня він провів раду старшини. На ній було ухвалено рішення розпочати мобілізацію армії. Виходячи з цього, Хмельницький розіслав універсали з розпорядженням полкам збиратися до Маслового Ставу (поблизу сучасної Маслівки на р. Росаві). Саме в цей час було отримано листа від Іслам-Гірея, в якому він виправдовував свій учинок, а також висловлював готовність прибути на допомогу, якщо виникне загроза «від ляхів».

З його змістом гетьман негайно ознайомив усіх присутніх. Однак надія на татарську допомогу згасла вже наступного дня, бо від хана надійшов новий лист, у якому він, розгніваний козацькими погромами

кількох татарських загонів, висловив глибоке обурення й поставив під сумнів подальше існування українсько-татарського союзу.

Сам гетьман вирішив перебратися до Корсуня й там розпочати збір війська. Напевно, вже ранком 17 липня 1651 р. він вирушив у дорогу й цього ж дня видав наказ білоцерківському, вінницькому, брацлавському, уманському й паволоцькому полковникам негайно, «не відкладаючи ні на тиждень, ані на два», прибувати до Білої Церкви. Одразу ж покинувши місто, він, попри свої попередні наміри, вирушив не до Корсуня, а до Києва. Чим була спричинена така зміна намірів, відповісти важко. Імовірно, потрапивши в надзвичайно скрутне становище, Б. Хмельницький хотів заручитися підтримкою вищого духовенства. Водночас, враховуючи реальність загрози наступу Я. Радзивілла на місто, він розпорядився зміцнювати укріплення. Можна припустити, що при цьому видав наказ київському полковникові А. Ждановичу організувати його оборону. Нарешті, в джерелах знаходимо згадку, що тут відбулася старшинська рада, яка вирішила просити царський уряд встановити протекторат над Лівобережною Україною. Однак треба гадати, що в цьому разі, якщо таке рішення справді приймалося, йшлося про всю територію Української держави.

Близько 21 липня Хмельницький залишив Київ і поспішив до Корсуня. Тут на середину місяця він мав у своєму розпорядженні майже 4 тис. козаків, а також кілька тисяч татар, котрі кочували поблизу. 23 липня до нього з'явилися з Москви піддядчий Г. Богданов і назаретський митрополит Гавриїл. Наступного дня під час прийому митрополит повідомив, що передав цареві чолобитну Війська Запорозького, й водночас проінформував гетьмана про позицію російського уряду щодо українсько-польських відносин, зокрема, про відмову Росії піти назустріч домаганням посольства Речі Посполитої. У відповідь Б. Хмельницький заявив, що прийняття козацькою Україною царської протекції має відбутися на певних умовах договору: «всею Малою Русью, духовного чину и светцкокого всяких чинов люди, мещане и казаки, дадим на себя договорное письмо за руками з большим утверженьем...». Очевидно, український уряд на цей час уже розробив його умови.

Гавриїл вітав намір Хмельницького прийняти протекторат Росії, але осудив його «братство» з татарами. Митрополит намагався переконати правителя України у великій підступності кримців, радив порвати з ханом. У відповідь гетьман зауважив, що знає про це, але коли він розірве відносини із Кримом, то хан, «об'єднавшись з польським королем, почне з ними воювати і їм де цим кримський цар страшний».

У Корсуні Хмельницький розгорнув велику політичну й організаційну діяльність. Добре розуміючи, що після поразки українського

війська під Берестечком годі сподіватися на воєнну акцію угорців, що могла б полегшити становище України, він першорядного значення надавав мобілізації козацьких полків. Водночас розсилалися універсали до мешканців міст із закликом не здаватися ворожим корогвам, а чинити опір. Не виключено, що на козацькій території України серед населення вівся збір грошей для платні татарським загонам, котрі погодяться прибути на допомогу.

Особливо загрозливим у цей час був розвиток подій на півночі Київського та Чернігівського воєводств у зв'язку з наступом литовського війська. На Овруччині успішно діяли підрозділи В. Гонсевського, які в жорстоких боях розгромили козацькі загоны Натальчиця, Сасименка, Лашівця та Сагайдачного. Полковники Гаркуша і Жданович діяли пасивно, хоч і мали чисельну перевагу. Можливо, вони не знали реальних сил противника й побоювалися появи тут самого Я. Радзивілла. Однак є підстави стверджувати, що основною причиною їхньої бездіяльності все ж була позиція верхівки православного духовенства. Зокрема, Косов і Тризна звернулися до Ждановича з настійним проханням не вступати в бої з литовськими військами, бо їх просування йому все одно не спинити, а якщо литовці будуть змушені з боєм займати Київ, то, оволодівши ним, почнуть винищувати міщан і руйнувати церкви. За домаганням митрополита київський полковник залишив оборонні рубежі й відступив під стіни Києва. Гонсевський, який почав переслідувати козаків, зупинився неподалік Вишгорода, очікуючи на підхід Я. Радзивілла. Представники київської міської верхівки зробили спробу порозумітися з литовським стольником, але без відома свого гетьмана він не наважився прийняти якесь певне рішення.

Жданович повідомив Хмельницького, що залишив свої позиції, чим викликав його гнів. Гетьман пригрозив полковникові старшинським судом за те, «что он Киев покинул без ево гетманского росказанья...», й наказав негайно повертатися «на заставу в прежние места» й не допускати ворога до міста. На допомогу Ждановичу були відправлені Уманський і Білозерківський полки. Водночас Б. Хмельницький листом попередив Косова, аби той більше не втручався не в свої справи, а молився, щоб «православная христианская вера от еретических рук была свободна».

Однак ужиті Хмельницьким заходи врятувати ситуацію вже не змогли. Радзивілл, залишивши залогу в Любечі, 16 липня на чолі 15–17-тисячного війська виступив у похід на Київ, успішно переправився через Дніпро і 2 серпня під Вишгородом об'єднався з Гонсевським. Ранком наступного дня він оглянув захисні позиції козаків й уточнив деталі штурму Києва. Тоді ж розпочалися сутички з козаками, жовніри захопили й пограбували Межигірський монастир

у Вишгороді. В самому ж Києві виникла паніка, міщани поспішно залишали його, причому чимало з них, як засвідчує Самовидець, «уступили суднами вниз Дніпра ку Переяславу, Черкасом и к иним містам коло Дніпра...».

За планом литовського командування, наступ на місто розпочався вночі — одразу з трьох сторін. Жовніри зуміли подолати міський вал і вийти в тил Ждановичу, однак сильний опір окремих козацьких підрозділів затримав їх просування, і Я. Радзивілл розпочав підготовку до вирішальної атаки. Проте необхідність у ній відпала сама собою, бо Жданович і Гаркуша дали наказ козакам залишити Київ і поспішно відступити. Косов негайно повідомив про це Радзивілла й запросив до міста, бажаючи не чинити спустошень. Однак усупереч сподіванням Косова, Тризни та міської верхівки, литовські жовніри, вступивши до міста, почали грабувати не лише міщан, а й церкви та монастирі.

Зайняття Києва литовським військом стало найкритичнішим моментом на цьому етапі революції. Здавалося, ще кілька тижнів — і Українська держава під ударами польсько-литовської армії припинить своє існування. Врятувати справу могло лише масове піднесення визвольної боротьби поспільства. Добре розуміючи це, Хмельницький розсилав універсали й заклики до населення братися за зброю. Це знаходило розуміння серед селян, міщан і козаків Київщини та Поділля. За словами українського літописця І. Єрлича, «наче до меду, рушили на свавілля старі й молоді, не дбаючи про те, що розпочалися косовиця й жнива». Піднімаючись на боротьбу, чимало з них, однак, не приховували своєї недовіри до старшин та гетьмана, яких уважали винуватцями катастрофи під Берестечком. Повстанці Подністров'я заявляли шляхті: «Якщо Хмель програв, ми можемо виграти й мати тепер іншого гетьмана». Серед частини козаків поширювалася думка про доцільність скликання на Масловому Ставі «чорної» ради, щоб вирішити на ній, чи варто залишати й далі булаву в Хмельницького. Однак послідовні й рішучі заходи Хмельницького, спрямовані на мобілізацію сил для подальшого опору, згодом розвіяли недовіру до нього серед основної частини козаків, повсталих селян і міщан, які знову почали вбачати в ньому свого вождя в боротьбі проти Польщі.

Тим часом польська армія чисельністю понад 50 тис. після від'їзду короля повільно просувалася через південь Волині в напрямі Білої Церкви. Надзвичайно сильно дошкуляв голод, особливо підрозділам іноземної піхоти й рейтарів. Ширилося дезертирство. За даними коронного гетьмана М. Потоцького, з 18 по 22 липня чисельність іноземних жовнірів зменшилася на 1,5 тис. А. М'яковський засвідчував: «Повсюди жахливе безлюддя й спустошення... хліба жодними зусиллями не можна дістати, немає ні людей, ні млинів». Щоб швидше подолати обезлюднений

край, Потоцький розділив військо на дві частини, призначивши місцем їхнього збору Любартів (Любар). При собі залишив підрозділи іноземної піхоти, артилерію та кілька полків кінноти. Попереду пішли полки під проводом М. Калиновського. Обіч коронного гетьмана рухався А. Конецьпольський. Уже 26 липня військо дійшло до Сморгівки й десь після Ямполья жовніри нарешті побачили кілька «обширних полів хорошого хліба», який заходилися жати. Зібране зерно підсмажували і вживали у їжу. Однак це не могло їх урятувати, чимало жовніврів повмирало з голоду. Важко переносили жовніри також холодну дощову погоду, ніде було ані обсушитися, ані відігрітися, бо «від Кременця до Любартова навколо немає нічого, де раніше були села й містечка».

Звичайно, населення спустошеного півдня Волині не могло організувати серйозного опору польським корограм, й іноді мешканці міст відчиняли перед ними брами. Однак немало селян і міщан залишили свої домівки, пішли в ліси й почали партизанську боротьбу. І. Вишневецький 28 липня констатував: «По лісах і хащах часто наших необережних ловлять, інших стріляють із самопалів». Уперше підрозділам коронного війська довелося зустрітися з відкритим опором у Любартові. В районі Паволочі велику активність у формуванні козацького полку розгорнув полковник І. Кучевич-Миньківський. Та міська верхівка не підтримала заходи полковника й відправила до власника міста — калуського старости — делегацію з проханням надіслати залог. Тому Кучевич-Миньківський змушений був зі своїми однодумцями відступити до Хмельницького, а частина козаків полку розпочала на околицях міста бій із ворогом, проте зазнала поразки й також відійшла.

По-іншому розгорталися події на Поділлі, де селяни, міщани й козаки, довідавшись про поразку під Берестечком, узялися за зброю, аби лиш не допустити відновлення попередніх порядків. На чолі повстанців у західному регіоні Брацлавщини стали полковники Недостежа та Іванчул, які закликали мешканців міст і сіл, розташованих між Дністром і Південним Бугом, збиратися до табору під Деревчином. Досить швидко сюди прибуло кілька тисяч повстанців. Багато селян, особливо з Подільського воєводства, змолотивши хліб, залишили домівки й переселялися в східні райони Брацлавщини («на Україну»). За словами П. Потоцького, який на чолі кількох корогв з'явився до Бара, жителі Летичівського повіту «ніде ляхів за панів мати не хочуть». Полум'я повстання охопило й східний район Брацлавщини, де активну діяльність розгорнув І. Богун: він не лише формував полк, а й проводив збір коштів і продовольства для утримання татар.

Занепокоєна брацлавська шляхта звернулася по допомогу до М. Потоцького. Коронний гетьман мусив скликати 7 серпня військову нараду

для обговорення питання, як «запобігти хлопським заколотам». Вирішили послати на допомогу кам'янецькому старості шість корогв, з якими той мав негайно вирушити до Вінниці. Наростання визвольної боротьби почало викликати серйозне занепокоєння у найдалекоглядніших шляхтичів, котрі перебували у війську. М'ясковський 4 серпня повідомляв віленському стольникові: «Війна, війна і, як бачу, важка для нас буде до зими, хіба взимку їх (повстанців. — *Авт.*), за ласкою божою, доконаємо...».

Польська армія 4 серпня залишила Любартів і через Трошу та Янушпіль попрямувала до Махнівки. 10 серпня вона зупинилася в околицях міста. Звідси М. Потоцький вирушив до Паволочі, й наступного дня його полки вступили в районі містечка Білилівки на терени козацької України. Тим часом Хмельницький повністю опанував ситуацією, зумів запобігти скликанню «чорної» ради й приступив до формування нової армії. За даними грека Дмитра Іванова, на кінець першої декади липня при гетьмані вже перебувало сім полковників і велике військо, яке налічувало 15 тис. козаків, 2 тис. татар, а на озброєнні мало близько 15 гармат. По кілька козацьких полків перебувало також у Животові, Білій Церкві та Вінниці. Щоб захопити татар, гетьман розпорядився платити мурзам по 200, а рядовим — по 20 талерів на місяць. Д. Іванов зазначав, що до українського табору постійно прибували козаки, селяни й міщани. Надходили до нього й козацькі полки з Лівобережної України.

Наприкінці першої декади серпня гетьман розпочав активні дії проти окремих підрозділів противника, щоб затримати його просування й зірвати плани М. Потоцького. Першого удару було завдано, ймовірно, 11 серпня п'яти корогвам в околицях Фастова. Довідавшись про це 12 серпня й добре знаючи про надзвичайну воєнну винахідливість українського полководця, його здатність улаштовувати пастки, коронний гетьман насторожився. Він негайно вніс корективи до свого задуму: вирішив не обминати Паволочі, а зібрати тут усе військо. Його побоювання посилилися наступного дня, коли 2 тис. козаків і 500 татар на чолі з І. Виговським та полковником А. Хмелецьким доценту розгромили під Таборівкою сім добірних польських корогв, захопили понад тисячу возів із продовольством і гнали жовнірів аж до околиць Паволочі. М. Потоцький знову скликав військову раду для обговорення подальших дій. Думки її учасників розійшлися. Вислухавши всіх, М. Потоцький прийняв, мабуть, наймудріше рішення: дати військові перепочити після важкого переходу, дочекатися артилерії й піхоти, а тоді, залежно від обставин, або піти на з'єднання з литовською армією, або розпочати наступ на Білу Церкву. Увечері з'явилися посланці з листом від Я. Радзивілла, який намагався схилити коронного гетьмана до негайного об'єднання, пропонуючи відправити

кінноту через Обухів, Копачів, Мотовилівку до Василькова, бо, на його думку, Хмельницький намагатиметься ізолювати їхні армії одну від одної. Однак без підходу артилерії й піхоти М. Потоцький не наважився виступити назустріч литовцям і 16 серпня став табором поблизу Паволочі. Наступного дня до нього з'явився з 2 тис. вершників кам'янецький староста, який вважав за краще відступити з Поділля.

На цей час унаслідок розгортання визвольної боротьби на Брацлавщині, Київщині та Чернігівщині помітно ускладнюється становище польсько-литовських військ. М'ясковський в одному з листів зауважував: «Тепер ми оточені ворогом звідусіль — спереду, з боків і ззаду. Селяни за нами мости і переправи руйнують, погрожуючи нам: “Якщо б ви і хотіли втекти, то не втечете”». За даними щоденника С. Освенціма, «найупертіші заворушення й бунти свавільних хлопів відбувалися за звичаєм на Брацлавщині внаслідок підбурювання Богуна; тут, на берегах Дністра, натовпи свавільних опришків не дозволяли нікому з наших повернутися». Швидко погіршувалося становище литовського війська в Києві завдяки успішним діям С. Пободайла на Чернігівщині, котрий наприкінці серпня захопив Любеч і блокував залогу в замку, а також партизанських загонів, які відрізали місто від Білорусії та Литви. Крім цього, не виключено, що саме грабівницькі дії жовнірів зумовили пожежу, що спалахнула в Києві 16 серпня й набрала катастрофічних масштабів наступного дня. В місті згоріло близько 2 тис. будинків і п'ять церков.

Занепокоєння Я. Радзивілла можливістю ізоляції Хмельницьким польської й литовської армій, як засвідчили наступні події, було небезпідставним. Справді, гетьман прагнув не допустити об'єднання сил противника. За його розпорядженням спішно зміцнювалися укріплення у Фастові, Трилісах і Білій Церкві. Також він вирішив завдати комбінованого удару по Києву. З цією метою послав під місто кілька тисяч козаків і татар на чолі зі Ждановичем. Однак київський полковник не виявив належної обачливості. Зі свого обозу, розташованого в лісі, він вислав до Києва роз'їзд, який недалеко від Золотих Воріт був виявлений і атакований противником. Козаки почали відступати до обозу. Вони встигли успішно переправитися через р. Либідь і зникли в лісових нетрях. Але від тих, кого вдалося захопити в полон, Радзивілл довідався про намір Хмельницького, тому в листі до М. Потоцького просив негайно надіслати кінноту до Василькова.

Після провалу задуму раптового наступу на Київ український гетьман вносить корективи до своїх стратегічних планів. Не відмовляючись від наміру блокувати й розгромити литовське військо, він вирішив розпочати переговори з М. Потоцьким, запропонувавши мир із Польщею на умовах Зборівського договору. Не виключено, що цим

Хмельницький прагнув виграти час, необхідний для зміцнення армії та підходу можливої допомоги від хана. Для цього він перевів свої полки поближче до Білої Церкви – в Узин і 22 серпня, у вівторок, надіслав Потоцькому листа з пропозицією припинити кровопролиття й виступити посередником у переговорах козаків із королем. Однак при цьому недвозначно заявлялося про готовність народу захищати свої вольності: «Якщо в[аша] м[илість], м[остивий] п[ане], не виявиш милосердя, кожний готовий вмерти при своїх злиднях і голову скласти, бо кожна пташка охороняє, як може, своє гніздо». З подібною пропозицією гетьман наступного дня звертається також до А. Кисіля, схиляючи його взяти на себе функції посередника в переговорах із коронним гетьманом.

Близько 24–25 серпня Хмельницький відрядив до Москви полковників С. Савича, Л. Мозирю та І. Нечипоренка (імовірно, Золотаренка), щоб поставити питання про прийняття України під московську протекцію. Водночас гетьман продовжував розсилати універсали до населення України, закликаючи його вирушати до козацького табору під Білою Церквою. З прибуттям туди полків Богуна та І. Александренка чисельність війська зросла до 40 тис. Зміцнювалися також переправи через Дніпро, щоб не допустити прориву окремих підрозділів польської чи литовської армії. Тому навпроти Києва, на Лівобережжі, зосередилися полки Лободи та Булавки з 4 тис. козаків. До них приєдналося чимало простолюду. Селянам і міщанам було дозволено переселятися в Лівобережну Україну. Водночас частина козаків покидала військо й переселялася разом із сім'ями на російську територію.

23 серпня військо коронного гетьмана вирушило в напрямі Білої Церкви. Авангард зупинився на триліських фільварках, і жовніри почали грабувати козацькі хутори. В самому містечку закрилося близько півтисячі козаків і міщан під проводом сотника Богдана: вони відмовилися скласти зброю й вирішили захищатися. Припускаємо, що козаки покладали певні надії на допомогу із Фастова. Дочекавшись підходу піхоти, М. Потоцький заходився штурмувати Триліси. На світанку 24 серпня польські гармати обстріляли дерев'яні укріплення й незабаром зробили в них проломи. Сюди ринули колони піхотинців і драгунів, очолюваних польним писарем. Козаки й міщани мужньо захищалися, нарівні з чоловіками билися жінки, але не могли стримати противника й відступили до замку. Тут вони протрималися до третьої години пополудні. Незважаючи на великі втрати, жовніри прорвалися в замок, винищуючи жінок і дітей. Урятуватися від різні вдалося тим, кого вивели за містечко іноземні жовніри, вражені нелюдською розпорою. Триліси були дощенту зруйновані, замок,

церкви й хутори спалені, священники порубані, поранені жінки з дітьми згоріли у полум'ї...

За годину після здобуття Трилісів М. Потоцькому принесли листа від Хмельницького, однак сп'янілий від успіху коронний гетьман відмовився відповісти, демонструючи своє невизнання українського уряду. За його розпорядженням 25 серпня козакам відписав А. Кисіль, який переконував їх «поклонитися королю», оскільки той розпорядився «карати мечем, поки не принесуть каяття». Цього ж дня польська армія вирушила до Фастова й 26 серпня зупинилася в його околицях, де жовніри пограбували й спалили всі хутори. З їх наближенням мешканці міста й навколишніх сіл, захопивши з собою майно та худобу, залишили свої домівки й відступили до Білої Церкви. Коли жовніри вступили до Фастова, то не застали там жодної живої душі й за своїм звичаєм кинулися грабувати залишене майно, палити будинки. Щоб уберегти від спалення місто — власність одного з магнатів, М. Калиновський наказав угамувати свавілля.

Щоб узгодити свої дії з Я. Радзивілом, М. Потоцький на певний час затримав рух армії й відправив до литовського гетьмана посланців, які мали з'ясувати час і місце об'єднання військ. У розв'язанні цього питання виникли труднощі, оскільки Радзивіл, потрапивши в скрутне становище, вирішив залишити в Києві сильну залогу й повернутися до Литви. Він попросив Потоцького надіслати до Києва частину війська чи прибути самому. Звісно, коронний гетьман не міг погодитися з таким планом і наполіг на об'єднанні сил. Тоді Радзивіл запропонував, щоб польська армія почала облогу Білої Церкви, а сам він ударить на Трипілля, аби добитися контролю над обома берегами Дніпра. Потоцький відхилив і цей план.

Дочекавшись підходу кількох тисяч татар на чолі з Карач-беєм, Хмельницький (імовірно, 31 серпня) послав із листами до М. Потоцького та А. Кисіля своїх послів. У розмові з ними 2 вересня неподалік Фастова київський воевода від імені Потоцького поставив козакам ультиматум: або видати Хмельницького й «повністю віддатися» на ласку короля, або знищити татар і видати мурз. Наступного дня українських послів прийняв Потоцький, який повторив, що вступить із козаками в переговори за умови виконання ними у триденний строк однієї з вимог, поставлених А. Кисілем, інакше «відразу ж перейде у наступ з литовським військом і мусить пролити-ся кров».

Довідавшись про захоплення польською армією Трилісів і Фастова, український воєначальник робить ще одну спробу не допустити її об'єднання з литовською — посилає 5 тис. козаків на чолі, мабуть, із Василем Золотаренком під Київ. Їм належало об'єднатися з 3 тис. козаків полковника Філона Гаркуші, які мали спуститися сюди за течією

Дніпра човнами. Проте Радзивілл довідався про наступ козаків на місто й повідомив про це Потоцького. Той діяв рішуче: 4 вересня послав туди Калиновського на чолі чотирьох полків кінноти й 1 тис. піхоти. Наступного дня жовніри атакували розташований у лісі, між болотами, табір козаків і після тригодинного бою змусили їх відступити. Не знаючи про поразку Золотаренка, Гаркуша 6 вересня з'явився під стінами Києва, й козаки почали обстрілювати литовські човни, на яких жовніри відвозили з міста награбоване. Водночас спалахнули бої й на суші. Наступного дня козаки відбили шість байдаків. Щоб полегшити відступ із Києва литовським полкам, М. Потоцький послав їм на допомогу понад 10 корогв кінноти. 9 вересня польська армія залишила Васильків і подалася до Гермаківки назустріч литовському війську, з яким об'єдналася там 13 вересня. Таким чином, 6–7-тисячна польсько-литовська армія була готовою перейти в наступ на Білу Церкву. План Хмельницького не допустити з'єднання сил противника зазнав невдачі.

Однак намір Потоцького внести розкол у козацькі лави, добитися видачі Хмельницького й капітуляції Війська Запорозького провалився. Прийнявши близько 5 вересня Нагорецького, український гетьман на якийсь час затримав його, очікуючи звістки про хід подій під Києвом. Довідавшись про невдачу, він відправляє 7 вересня з листами до Потоцького та деяких сенаторів Р. Каторжного (Валечного) та Андрія Кульку, пропонує розпочати переговори й роз'єднати війська. Не виключено, що Хмельницький також послав гінців під Київ і Любеч із повідомленням про початок переговорів і розпорядженням козакам припинити воєнні дії (такий тактичний крок цілком можливий). Сам же із полками знову залишає Маслів Став (куди повернувся було з Узина) й рушає до Білої Церкви. Разом із тим він уживав заходів для розгортання партизанської боротьби в тилу польської армії, посилав роз'їзди для захоплення міст, намагаючись блокувати противника.

8 вересня українські посланики прибули до польського табору, й сенатори ознайомилися з листами Хмельницького, в яких пропонувалося прислати «розумного чоловіка» для переговорів з Виговським про перемир'я. Наступного дня коронний гетьман скликав нараду. Враховуючи складне становище армії, прийняли рішення послати на переговори С. Маховського. Він одержав завдання розколоти союз козаків із татарами й схилити старшину до прийняття пропозицій М. Потоцького та комісарів. Отже, коронному гетьманові довелося відмовитися від ультиматумів і фактично визнати провід Хмельницького над Військом Запорозьким. Піти на ці поступки його змусило те, що становище армії з кожним днем погіршувалося. Полякам дошкуляли дії невеликих козацьких і партизанських загонів. За словами С. Освенціма, вони

«захопили всі дороги й шляхи сполучення, перервали всі зв'язки, турбували наших частими сутичками та викликали у війську нестерпний голод, не пропускаючи до табору підводи з продовольством». Шляхтич Геркевич в одному з листів скаржився, що селяни перехоплюють і вбивають гінців, намагаючись «не випустити жодних звісток про те, що відбувається в королівському таборі». Близько 7–8 вересня козаки оволоділи Павлолчю, а 9 вересня зайняли Фастів, відрізавши таким чином польську армію від західних районів України. Анонімний автор щоденника визнав: «Ми опинилися оточеними ворогами з усіх сторін».

11 вересня український гетьман прийняв Маховського. Останній наполегливо домагався розриву союзу козаків із татарами, на що гетьман відповів відмовою. Хмельницький рішуче відхилив також домагання, щоб він разом із Виговським приїхав до польського обозу для ведення переговорів, після чого Виговський запропонував провести переговори в Білій Церкві, з чим Маховський змушений був погодитися.

Оскільки переговори закінчилися пізньої години, гетьман послав листа Потоцькому з повідомленням, що відпустить посла «з доброю справою» наступного дня. Разом із ним відправив і своїх послів Кульку та Одинця. Увечері 13 вересня вони дісталися до обозу польсько-литовського війська під Гермаківкою, а 14 вересня коронний гетьман зібрав раду для обговорення подальших зносин із Хмельницьким. Після гострих дискусій вирішили послати до гетьмана комісарів на чолі з А. Кисілем, які мали досягти домовленості з 22 пунктів майбутнього договору, про що відразу ж повідомили Хмельницького. Після приїзду до Білої Церкви комісарів розпочалися переговори, центральними в яких стали чотири основних пункти: скорочення козацького реєстру до 6–12 тис.; залишення козаками шляхетських маєтків; розрив союзу з татарами; розташування підрозділів коронного війська на козацькій території. Після дискусій 16 вересня Виговський загалом прийняв основні вимоги польських комісарів, у тому числі й зменшення реєстру до 12 тис. козаків.

Здавалося, ось-ось усе вирішиться й угоду буде підписано. Однак трапилося те, чого побоювався Хмельницький. Серед козаків, а також селян і міщан, які перебували в таборі, почали поширюватися чутки про замирення з коронним гетьманом. Натовпи люду разом з окремими татарськими загонами Карач-бея, який прибув сюди, почали зосереджуватися в околицях замку. Вважаючи, що там перебуває Хмельницький, вони вигукували, що він хоче зрадити і їх, і татар та віддати «в руки ляхам». Лунали погрози «знищити комісарів і старшину». Тоді було вирішено припинити переговори й під захистом полку провести комісарів до їхнього табору. Однак після того, як вони

залишили замок, їх атакували повстанці й татари. В сутичці загинула частина козаків з охорони, драгунів і слуг комісарів. Стало ясно, що пробитися крізь живу стіну повсталих не вдасться, тож, залишивши вози, комісари та їхня охорона поспішно відступили до замку. Білоцерківський полковник Михайло Громика надіслав козацькій залозі в замку три сотні козаків, кулі та порох. І зробив це вчасно, бо повстанці незабаром оточили замок і почали готуватися до штурму. Їх чисельність постійно зростала і ввечері досягла 10 тис. Вони обстрілювали замок і кілька разів протягом ночі намагалися захопити його. Реєстрові козаки й старшина відчайдушно захищалися. Ранком 17 вересня з'явився Б. Хмельницький, которий придушив повстання й наказав стратити 15 «призвідців заколоту». 19 вересня гетьман розпорядився, щоб Виговський провів комісарів через обоз козацького війська, вибачившись перед ними за неприємний інцидент. Водночас відмовився прийняти укладені під час переговорів умови домовленості, передавши через комісарів і українських послів свої вимоги, наполягаючи на тому, що чисельність Війська Запорозького має становити 20 тис. осіб, а підрозділи польського війська не повинні займати полкові міста.

17 вересня частина польського війська вирушила до Білої Церкви, переправилася через Вільшанку й зупинилася обозом. Сюди надійшов лист від комісарів з інформацією про їхнє тяжке становище внаслідок повстання «плебсу». Довідавшись про це, коронний гетьман негайно направив до них 130 короїв на чолі з Калиновським. Останній зупинився в одній із долин, відправивши під замок полк Яна Сапіги. Не дочекавшись комісарів, 18 вересня Сапіга повернувся до табору Калиновського. Наступного дня опівдні один із жовнірів приніс радісну звістку, що комісари повертаються.

Ознайомившись з вимогами Хмельницького, Потоцький через кілька годин повідомив М. Гладкому та С. Литвиненку, що може дозволити лише 15-тисячний реєстр, звільнити від жовнірських постойв Канів, Чигирин, Корсунь, Переяслав і Черкаси. Він вимагав також від Хмельницького розправитися з татарами та покарати учасників заколоту 16 вересня. Польсько-литовське військо табором, у бойовому порядку, вийшло з Гермаківки; ранком 21 вересня воно зупинилося неподалік Білої Церкви. Ми не знаємо, яку позицію зайняв Хмельницький щодо нових вимог М. Потоцького, проте наближення армії супротивника стурбувало його. Щоб уникнути генеральної битви, він надіслав листа коронному гетьману, висловлюючи здивування його несподіваним маневром. Пропонував наступного дня прислати комісарів для присяги на укладеному договорі. Потоцький погодився піти назустріч цим проханням. Однак становище Хмельницького залишалось і далі складним. Придушення повстання не зняло гостроти

суперечностей у війську, більшість якого виступала проти великих поступок Польщі й наполягала на збереженні умов Зборівського договору. Цього ж прагнув і сам гетьман. Тому він пішов на відчайдушний крок, дозволивши рядовому козацтву послати на зустріч із комісарами своїх представників, щоб ті домагалися збереження досягнутих у Зборові домовленостей. З одного боку, це зміцнювало довіру до нього серед поспільства, що влилося до війська, а з іншого — давало змогу продемонструвати Потоцькому рішучість Війська Запорозького добиватися для себе значніших поступок. Передбачаючи можливість початку противником воєнних дій, Б. Хмельницький розпорядився, щоб військо належним чином підготувалося до відсічі.

22 вересня Потоцький послав для прийняття присяги в козаків 12 своїх представників у супроводі трьох гусарських корогв. До намету, де мала відбутися процедура присяги, з'явилось 12 козаків (серед яких тільки Одинець належав до старшини). Від імені гетьмана та Війська Запорозького вони заявили, що вимагають улагодження трьох справ: повного збереження умов Зборівського договору; відходу звідси польсько-литовського війська; визнання союзу козаків із татарами. На спроби переконати своїх опонентів, що під час переговорів у Білій Церкві було досягнуто зовсім іншої домовленості, прозвучала відповідь: «Ми не знаємо, що було між вами, але тепер із цим Військо нас пришло».

Вражений непередбаченим розвитком подій, М. Потоцький уже вечірньої пори скликав нараду для вироблення плану дій. Туманного наступного ранку польсько-литовське військо почало шикуватися до бою. На правому фланзі, з боку заболоченої місцевості, звідки можна було сподіватися раптового удару козаків, розташувалися литовські полки Я. Радзивілла; в центрі, де стояла й артилерія, польськими підрозділами командував Потоцький, а на лівому фланзі — Калиновський. Готуючись до атаки українських позицій, коронний гетьман виходив із того, що після поразки під Берестечком козаки не наважаться вийти назустріч жовнірам і захищатимуться під прикриттям табору, віддавши таким чином йому ініціативу. Опівдні польсько-литовське військо «берестецьким строєм» розпочало наступ.

Готувався до бою й Хмельницький, який не сумнівався в тому, що коронний гетьман намагатиметься змусити Військо Запорозьке капітулювати. Він вирішив удатися до активної оборони: спираючись на систему укріплень, створених навколо табору, нав'язати противникові тактику маневрової боротьби, уникаючи генерального бою. Тому, безпомилково передбачивши напрямок наступу польсько-литовського війська, відправив йому назустріч сильний козацько-татарський роз'їзд, який повинен був вчасно повідомити про його наближення. Отримавши

необхідну інформацію, Богдан вивів «у поле» частину козацьких полків і татарську кінноту. Такий план виявився для польсько-литовського командування цілковитою несподіванкою. Воно не могло не бачити й не розуміти того, що залучені до бою українські й татарські сили занадто малі для відкритої битви, але завдяки своїй мобільності вони були спроможні, уникаючи удару «в лоб», активними діями скувати фланги польсько-литовської армії й таким чином зірвати її наступ. Тому, хоч окремі корогви з лівого флангу й розпочали сутички з татарами та козаками, коронний гетьман не поспішав наступати з основними силами. Щоправда, Радзивілл діяв значно рішучіше. Його полки, перейшовши у наступ, змусили козаків і татар відійти в район болот, але ані Потоцький, ані Калиновський, добре знаючи Хмельницького, не надавали відступові противника особливого значення, не без підстав підозрюючи, що це може виявитися тактичною хитрістю, прагненням заманити їх у пастку. Тому жоден із них не кинувся допомагати Радзивіллові в переслідуванні козаків.

Хмельницький міг бути задоволений наслідками першого дня боїв — наступ противника було зірвано. Зазнавши невдачі й реально оцінюючи співвідношення сил, Потоцький доручив А. Кисілю відписати гетьманові України про своє бажання «встановити мир» і пропонував через годину-дві відрядити послів. Проте Хмельницький, спостерігши податливість Потоцького, не поспішав, аби домогтися від нього більших поступок. Опівдні за його розпорядженням українські й татарські підрозділи вийшли в поле. Одні з'явилися перед польсько-литовським військом, другі почали наближатися до обозу, татари зайшли йому в тил. Проти козацько-татарських загонів були послані корогви жовнірів, і в багатьох місцях спалахнули бої. Спроби поляків відрізати українців, котрі з'явилися в хащах біля їхнього обозу, виявилися невдачливими, бо ті вчасно помітили небезпеку й глибоким ровом відступили до підготовлених шанців, розташованих недалеко від свого табору, після чого заговорила українська артилерія, а з ближніх окопів і чагарників почали виходити щільні лави козаків, займаючи позиції для бою. В цей же час із тилу татарський підрозділ Мехмет-мурзи вдарив на польський обоз, завдавши йому відчутної шкоди. А коли уже вночі Потоцький почав відводити військо до обозу, українська й татарська кіннота раптово атакувала його ар'єргард, поцілюючи жовнірів пострілами з «яничарок». Щоб зупинити наступ, було залишено сандомирського хорунжого з драгунами, але він змушений був згодом попросити у коронного гетьмана допомоги. На поміч йому рушили два полки під проводом П. Потоцького, після короткочасного бою з якими козаки й татари відійшли до табору. Таким чином, і другий день не приніс успіхів польсько-литовському війську. Навпаки, ініціативу перехопила українська сторона.

Уночі Хмельницький відправив до коронного гетьмана листа, в якому знову наполягав на доцільності переговорів. Очевидно, він пообіцяв також відрядити 25 вересня посольство. Однак із цим не поспішав, добре знаючи про тяжке становище противника. Рухливі загони козаків і татар фактично блокували його табір, не дозволяючи обозній службі постачати вкрай необхідний фураж і продовольство. Сам М. Потоцький згодом змушений був визнати, що на 26 вересня не лише люди, а й коні «стали сильно голодними, ані пасовища, ні хліба не було, військо Хмельницького все потравило». Деякі жовніри почали перебігати до українського табору.

Хід боїв 23–25 вересня переконав керівництво польсько-литовського війська, що здобути український табір приступом – справа безнадійна. Ситуація ускладнювалася тим, що жовніри, яким кінчалася платня, заявили про намір залишити військо і повернутися назад. Чимдалі більше нервував Я. Радзивілл, який не приховував, що з огляду на складну ситуацію на своєму кордоні не зможе тривалий час допомагати полякам. Посилилися незгоди серед керівництва об'єднаної армії: одні радили відійти до Вільшанки й звітлія наступати «вглиб України шаблею і вогнем», інші не без підстав оцінювали подібний крок як легковажність, оскільки було дуже небезпечно залишати в тилу сильного противника. Непокоїли і відомості про можливий найближчим часом підхід до українського табору Іслам-Гірея з ордою.

У такій складній і напруженій обстановці надвечір 26 вересня, коли припинився дощ, козаки й татари зробили спробу вийти в тил обозу противника. М. Потоцький вивів військо в поле й, коли вже почало сутеніти, послав проти українських і татарських кіннотників спочатку драгунів на чолі із сандомирським хорунжим, а згодом – два полки під проводом М. Калиновського та П. Потоцького. Поблизу табору Хмельницького їх атакували українці й після бою відігнали назад. Тактика Хмельницького цілком виправдала себе. Перед керівництвом польсько-литовського війська стояла дилема: або, залишаючись на місці, приректи себе на неминучу поразку, або відступити.

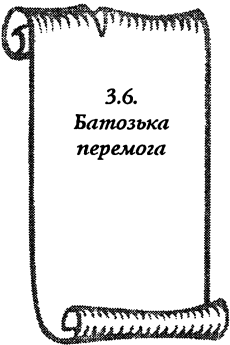
Становище української армії було помітно кращим, однак гетьман не міг не знати про наростання суперечностей у його війську між низами та старшиною. Не зважати на них було вкрай небезпечно. Окрім цього, затримувався підхід татарської орди. Пам'ятаючи вчинок Іслам-Гірея під Берестечком, Б. Хмельницький мав підстави не довіряти йому. Не можна було нехтувати й невдоволенням значної частини козацтва через пограбування їхніх домівок як жовнірами, так і татарами. Тож Хмельницький вирішив припинити зволікання з переговорами й піти на укладення нового договору.

26 вересня гетьман через своє посольство сповістив М. Потоцькому свої вимоги. Обговоривши їх, комісари змушені були піти на більші

поступки, ніж було домовлено в Білій Церкві. З огляду на критичне становище свого війська, польська сторона погодилася на встановлення козацького реєстру в 20 тис., однак рішуче наполягала на забороні козакам проживати на території Брацлавського та Чернігівського воеводств. Тоді 27 вересня гетьман зажадав, аби М. Потоцький до Різдва (кінець 1651 р.) не розташовував польські й литовські корогви на постій у цих двох воеводствах, а також віддав у розпорядження Війська Запорозького Боровицю та Черкаси. Комісари погодилися на першу вимогу. 28 вересня укладається відомий Білоцерківський договір. Для присяги на його умовах до табору було запрошено Хмельницького та старшину.

Прибувши до намету коронного гетьмана, Хмельницький вчитав текст договору, після чого знову почав домагатися від комісарів відстрочки терміну завершення складання реєстру та виконання інших вимог. Польська сторона погодилася на те, щоб реєстр було укладено до кінця 1651 р., але віддати міста М. Потоцький «не міг і не хотів».

Польсько-литовські підрозділи почали залишати обоз. 30 вересня й український гетьман відпустив татар, а наступного дня — козацькі полки.

Ситуація в Українській державі на початку 1652 р. залишалася дуже напруженою. Не спадала хвиля соціальної та національно-визвольної боротьби. Шляхта, яка поверталася до своїх маєтків на Брацлавщину, прагнула відновити весь комплекс довоєнних повинностей селян і міщан, у тому числі й панщину. Тривало безжалісне пограбування мешканців сіл і міст. До весни тільки розташовані тут на постій жовніри вибрали у них п'ять стацій. Навіть Каиновський був змушений визнати: «Вже в хлопа немає, що взяти». На здирства жовнірів, які не по-людськи поводитися з українським населенням, звертав увагу в своїй праці також С. Твардовський. У відповідь мешканці воеводства масово покидали домівки, частина їх переселялася аж до сусідньої Молдавії. Різко посилюється міграція населення Лівобережжя в межі Росії.

Хмельницький усвідомлював загрозу, що дедалі наростала, визрівання на території козацької України масового повстання поспільства не лише проти польських порядків, а й проти власного уряду. Поставала також страшна небезпека боротьби окремих угруповань старшини й козацтва за булаву, що могло втягнути Україну у вир міжусобної колотнечі, чим неодмінно скористався б уряд Речі Посполитої. Гетьман прагнув не допустити такого розвитку подій. Аби зміцнити своє становище серед реєстрового козацтва, до кінця лютого

він замінив у його складі 8 тис. чоловік. Різними способами намагався пом'якшити гостроту ситуації, уникнути в цей не вигідний для України час зіткнення з підрозділами польського війська. В листі до короля від 25 лютого Хмельницький не приховував своїх труднощів, підкреслював провокаційний характер дій командування польської армії: «Тут кварцяне військо щось замишляє, не тільки селянам, але й реєстровим козакам по-старому досаждає, знову даючи привід до бунтів, бо важко, коли хтось хоче втихомиритися, а йому не дають і перешкоджають»; радив Янові Казимиру міцно тримати в руках магнатів, бо «саме це потрібно, інакше ніколи не заспокоїться Русь і надовго залишиться у цій біді». Повідомляючи про свої заходи, спрямовані на покарання бунтівників, гетьман водночас наголошував на нерозривності своєї єдності з козацтвом та поспільством, бо інакше спалахне міжусобна боротьба, чого в жодному разі не можна допустити: «А якщо я чернь покину, не припушу до себе і не допушу сваволі, боюся, щоб вона не вибрала собі іншого гетьмана, а потім змовилася з татарами, що призвело б до війни Русі з Руссю... І в[ашій] к[оролівській] м[илості]... і Війську Запорозькому не буде на руку, якщо один народ між собою воюватиме, а другий в[ашу] к[оролівську] м[илість]... переслідуватиме». Аналізуючи розвиток подій, Хмельницький зазначав: якщо король не внесе змін у політику свого уряду, то «цього року не обійдеться без заволодування, а все це або на згубу Русі, або на біду полякам...».

Це застереження виявилось пророчим. Однак тривогу Хмельницького не взяли до уваги. Засліплені соціальним і національним егоїзмом, правлячі кола Речі Посполитої продемонстрували свою дивовижну політичну короткозорість у способах розв'язання «української проблеми». Покладаючись лише на «аргумент меча», вони таким чином унеможливлювали її вирішення політичним шляхом і втягували обидва народи в жорстоку й кровопролитну боротьбу, історичні наслідки якої були для них трагічними: Україна не здобула незалежності, а Польща через півтора століття її втратила. Сейм, який працював у лютому–березні 1652 р., не затвердив умов Білоцерківського договору й у кінцевому підсумку був зірваний Владиславом Сіцинським.

Українські послани, які з'явилися до Варшави наприкінці першої декади березня, прагнули добитися виконання одержаної інструкції. Вони мали зустрічі з сенаторами, канцлером і королем, після чого Ян Казимир видав 10 березня «Генеральну конфірмацію прав, привілеїв, свобод і вольностей Війську Запорозькому реєстровому й[ого] к[оролівській] м[илості]», яка підтверджувала статті Білоцерківського договору. Однак вага подібних актів за існуючої політичної системи Речі Посполитої була незначною.

Чимдалі настирливішими ставали вимоги польського уряду готуватися до війни проти Туреччини. Гетьман вирішив скористатися цим як

приводом для мобілізації полків, щоб бути готовим продовжити боротьбу за незалежність від Польщі. З цією метою він усіяко зміцнював відносини з Портою та Кримом. На початку другої декади лютого прийняв двох послів від султана, десь наприкінці місяця – від хана, очаківських, білгородських і ногайських мурз, а також отримав за три декади п'ять листів від хана та його візира, що свідчить про інтенсивність контактів. У 10-х числах березня надійшло розпорядження Яна Казимира найближчим часом зібрати військо та готуватися до походу. Однак Хмельницький не проявляв особливої запопадливості у виконанні наказу. Він скликав таємну раду полковників, які перебували при ньому, а також представників реєстрового козацтва. Рада вирішила відстрочити час збору армії й добре підготуватися до наступу. 12 березня гетьман повідомив про це Яна Казимира й аргументував свою позицію скрутним становищем Війська Запорозького. Очевидно, він послав канівського полковника С. Савича до Кисіля обговорити план майбутніх воєнних дій проти Туреччини.

Водночас гетьман вживає заходів для зміцнення зв'язків із Росією. В першій декаді лютого до нього з'являється М. Антонов, посланий новим пугивальським воеводою Ф. Хилковим. Під час бесіди гетьман нагадав, що вже не раз звертався до російського уряду з пропозицією прийняти його під «государеву руку», й вказав на загрозу можливого нападу Польщі на Росію. 2 березня Хмельницький написав листа до Хилкова, в якому вітав його з призначенням на посаду й висловлював бажання, щоб цар Україну «под кріпкую руку свою прийняти рачил» і допоміг у боротьбі з Польською Короною, при цьому передав через Антонова цінну інформацію про ситуацію в державі. Зокрема, гетьман повідомив про переправу на Лівобережжя підрозділів польського війська, вказав на непримиренність Речі Посполитої як до України, так і до Росії. Торкаючись питання про прийняття Війська Запорозького під царську протекцію та надання йому допомоги, Хмельницький зауважував, що коли цар «от неприятелей тих віри православное і християн не боронит, теде о собі іначей гетман і войско старатися будут». Важко сказати, що в цьому разі мав на увазі гетьман. Чи не натякав на можливість прийняття протекторату Порти? 11 березня він надіслав листи до колишнього й діючого пугивальських воевод, засвідчуючи бажання підтримувати з ними дружні відносини.

Побоювання Хмельницького щодо можливого загострення відносин із Річчю Посполитою внаслідок зловживань жовнірів на Лівобережжі та виступів проти них місцевого населення досить швидко підтвердилися. Нова хвиля масового протесту проти їхніх дій прокотилася краєм у першій половині березня. Різко посилюється процес переселення місцевого населення в межі Російської держави. Зокрема, у кінці березня – на початку квітня на Пугивальщину з'явилося 2 тис. козаків на чолі

з чернігівським полковником І. Дзиковським. За деякими даними, весною 1652 р. на російських землях осіло 20 тис. українських селян, козаків і міщан. Чимало мешканців Чернігівщини перебралося до Полтавщини. За словами Самовидця, «козацтво зась, застаючое в городах, волно сходило з тих городов, кидаючи набитки свої, у городику Полтаві и там слободи посажовали, а инніе на кгрунтах московских слободи посажовали, не хотячи з жолнірами зоставати и стацеї оним давати, бо незносную стацію брали». При наближенні польських короїв усі мешканці Конотопа, Костянтінова та інших міст покинули свої домівки. Міщани Ромен та інших міст зачинили перед ними брами.

Зрозуміло, що в такій напруженій обстановці недалеко було й до відкритих сутичок. І вони сталися. На території Прилуцького полку спровоковані діями полковника Габрієля Войниловича козаки атакували жовнірів і розгромили одну короїв. На Роменщині вони вчинили опір полку Маховського, за розпорядженням якого було спалено два села і вирізано жителів м. Липівки. Довідавшись про безчинства жовнірів та їхні сутички з козаками, гетьман негайно повідомив про це Калиновського, надіслав список убитих козаків, вимагав покарати винуватців, обіцяючи вжити відповідних заходів зі свого боку. Водночас він відправив посольство до хана, скаржачись на дії поляків і прохаючи надіслати допомогу. Занепокоєний тривалою затримкою в Москві Іскри, Хмельницький 30 березня звернувся до Хилкова з проханням з'ясувати причину цього й повідомити йому. Чимраз більшого клопоту завдавав Хмельницькому розвиток подій на Лівобережжі. За розпорядженням М. Гладкого маси невдоволеного поспільства почали збиратися обозами на берегах річок Хорол, Псьол та Ворскла. В квітні значними силами повстанців керували Пободайло та Чорне Лихо. Після знищення шляхетських маєтків на Глухівщині Чорне Лихо й глухівський сотник Сахно разом із козаками переселилися на російські землі. Не виключено, що серед старшини радикального угруповання виникла змова проти гетьмана, ініціаторами якої виступали полковники М. Гладкий і С. Герасимов.

Королівська адміністрація настійливо домагалася суворого покарання ініціаторів визвольних виступів в Україні. Зважаючи на вкрай запутану й складну ситуацію, гетьман був змушений погодитися. Очевидно, у кінці квітня в Корсуні відбулася зустріч козацьких представників із польськими комісарами, під час якої обговорювалися спільні заходи проти порушників миру. Є дані, що за рішенням цієї наради було страчено в Паволочі полковника Хмелецького. Після цього тут же скликається старшинська рада, на якій 3 травня, за свідченням грека Д. Іванова, полковник Джеджалій указав на «полковника Миргородського на Матвея Гладкого, что он полковник и иные сотники с ним хотят ево гетьмана извествь и с поляки войну заводить».

Подібні звинувачення були висунуті також проти Герасимова та деяких сотників, і їм винесли смертний вирок. У тому, що ці старшини,

ігноруючи заборону, очолювали виступи українців проти умов Білоцерківського договору, сумніватися не доводиться. Але ж у лавах незгідних окрім них були також і Пободайло, Богун та інші старшини, котрі, проте, уникали покарання. Тому припускаємо, що таке суворе рішення ради було зумовлене їхньою змовою проти Хмельницького. Крім прямого свідчення згаданого джерела, знаходимо певний натяк на це в літописі Самовидця, автор якого вбачав причину втрати Гладкого в тому, що коли той «ишол од Берестечка з войском», то «гетманом отзывался», тобто зазіхав на булаву. Є й згадка в одному з листів анонімного шляхтича, що старшинська рада, власне, лише виконала волю Хмельницького, бо сам він, побоюючись гніву війська, не хотів брати на себе відповідальність за таке рішення. Десь у другій декаді травня бунтівні полковники й сотники були страчені.

Їхня смерть викликала глибоке обурення козаків Лівобережної України. Наказний миргородський полковник відмовився з'явитися до гетьмана під тим приводом, що «всех де ты нас по одному человеку и всех побьешь...». У джерелах є дані, що козаки Миргородського та Прилуцького полків обрали гетьманом Вдовиченка й мали намір виступити проти Хмельницького, оскільки той «с поляки мирен». На території цих та інших полків Лівобережжя почав стрімко наростати рух проти тяжких умов договору. Вдовиченко збирав до себе всіх невдоволених — козаків, селян і міщан. Не виключено, що його підтримував і полтавський полковник М. Пушкар.

Тим часом Хмельницький завершує підготовку до нового етапу боротьби з Річчю Посполитою, хоча займався нею в цілковитій таємниці під приводом мобілізації сил проти Порти. Він навіть дозволив запорожцям зробити на початку квітня морську виправу, у другій декаді місяця наказав полковникам прибути до нього на раду, а трохи згодом — розпочати збір своїх козаків, котрі мали бути «зопасны, конны и оружны». В окремих джерелах знаходимо згадки, начебто гетьман уже на початку квітня таємно розсилав універсали до козаків і селян, закликаючи їх готуватися на боротьбу з шляхтою. Сучасним джерелознавцям вдалося довести автентичність уміщеного в «Документах Богдана Хмельницького» універсалу гетьмана «до козаків, поспільства і поляків, співчуваючих русинам». Скликана гетьманом таємна рада із найближчих соратників, очевидно, схвалила його план несподіваного удару по обозу польського війська, розташованого на Брацлавщині, на правому березі Південного Бугу, в урочищі Батіг, неподалік містечок Батіг і Четвертинівка. В цей же час помітно пошвабилися стосунки Хмельницького з татарськими мурзами.

Хоча про ці задуми і не було точних відомостей, усе ж серед частини польських політиків і далекоглядних шляхтичів і магнатів навесні 1652 р. наростала тривога перед можливістю відновлення воєнних дій з Україною.

За образним висловленням шляхтича Грабовського, «Хмельницький мовчить, як вовк у ямі лежить». Передчуваючи небезпеку, А. Кисіль у листі до канцлера (1 травня) пропонував вивести війська з Чернігівського воєводства й відвести обоз Калиновського до кордонів Подільського воєводства, щоб полегшити становище поляків і пригасити невдоволення простолюду. У першій половині травня по Варшаві прокотилися розмови про можливість прибуття хана з ордою до українського правителя, про його підготовку «невеликої» війни проти Молдавії. Польний гетьман віддав розпорядження підрозділам жовнірів, розташованим на Лівобережжі, негайно прибувати до його обозу.

Після повернення (близько 20–21 квітня) з Москви посольства Іскри Хмельницький зрозумів, що й цього разу немає підстав розраховувати на підтримку Росії: царський уряд погодився лише в скрутну годину «прийняти» його та козаків і дозволив їм оселятися на землях над Доном та річкою Ведмедицею і по інших місцях. Однак ця нова дипломатична невдача не спинила гетьмана, тим більше, що незабаром він отримав звістку від Іслам-Гірея про те, що на допомогу українцям піде нурадин-султан. Добившись на раді схвалення свого плану, Богдан, не гаючи часу, розпочав підготовку до виступу війська. Він розумів, що страта представників радикального угруповання старшини не зупинить ані наростання могутньої хвилі виступів посліпства проти умов Білоцерківського договору, ані реальної загрози втягнення козацтва у вир братовбивчої міжусобної боротьби. Щоб урятувати ситуацію, слід було на території Брацлавського, Чернігівського та Київського воєводства якомога швидше відновити завоювання 1648 р. І величезна заслуга Хмельницького полягала в тому, що він не лише усвідомив цю необхідність, а й узяв на себе відповідальність за її реалізацію.

На початку другої декади травня гетьман вирушив із Чигирина до урочища Бірки, куди 23 травня до нього з'явилися посланці путивльського воєводи М. Плешивий і С. Внуков. Цього ж дня гетьман із військом зупинився в Тарасівці, де 25 травня прийняв їх. Уже через добу він відпустив посланців із листом до Хилкова, повідомляючи про зосередження військ супротивника, засвідчуючи свою готовність служити російському цареві «прямо і вірно», а також просив надати допомогу Війську Запорозькому «противко неприятелем нашим». Із Тарасівки, дочекавшись підходу 8–10 тис. татар Казі-Гірея, Хмельницький розіслав універсали до населення Лівобережної України з розпорядженням знищувати шляхту й урядників, а також вступати до козацьких полків і йти «к нему гетману всход». Це означало не що інше, як скасування Білоцерківського договору й відновлення боротьби проти польського режиму. З прибуттям козаків Корсунського, Канівського та Черкаського полків, Б. Хмельницький 27 травня вирушив до Умані, пославши поперед себе з частиною козаків і татарами Карач-бея свого

сина Тимоша. До нього приєднався також Уманський полк. Є дані, що Б. Хмельницький попередив 31 травня польного гетьмана, аби той звільнив шлях синові, який вирушив до Молдавії із «свавільними козаками-виписниками» й ордою. Загальна чисельність українсько-кримського війська становила 20–22 тис. вояків.

Швидке просування авангарду українського війська спричинило панічну втечу шляхти з південно-східних районів Брацлавщини. Вона почала прибувати до обозу М. Калиновського. На цей час у розпорядженні польного гетьмана, за даними Джерел, налічувалося 20–25 тис. вояків при 58 гарматах. Сподіваючись на прибуття полків із Лівобережної України, а також підрозділів із Польщі та загонів магнатів, він збудував настільки великий табір, що, як писав учілійий учасник майбутнього бою, «ста тисячам було важко його захищати». Але до його укріплення Калиновський, не сподіваючись на швидкі й рішучі дії Б. Хмельницького, поставився небало, не розпорядився належним чином окопатися. Як припускає В. Дуголецький, польний гетьман не мав намірів оборонятися в таборі, а хотів використати його як плацдарм для завдання удару по противнику під час переправи через Південний Буг.

29 травня на лівому березі Південного Бугу з'явилися перші загони татар, а в суботу, 1 червня, переправившись через річку, до польських позицій разом із українцями й татарами підійшов Т. Хмельницький. Калиновський вислав проти них кінноту. Зав'язався бій. Українці й татари почали імітувати відступ і вмілим маневром заманили на засідку й завдали сильного контрудару жовнірам. Ті, зазнавши серйозних втрат, відступили до табору, який до вечора був повністю оточений. Досвідчений генерал С. Пшиємський, тверезо оцінюючи ситуацію, на військовій раді намагався переконати Калиновського, що доцільно залишити в таборі піхоту й артилерію, а самому з кіннотою прориватися до Кам'янця, щоб зібравши там свіжі сили, згодом повернутися сюди й розбити противника. Проте польний гетьман відхилив цей план і наказав готуватися до битви.

Отримавши відомості про початок боїв авангарду армії з противником, Б. Хмельницький поспішив на допомогу. В ніч на 2 червня українці і татари переправилися через річку. Оглянувши величезний табір поляків, гетьман з ходу помітив допущені Калиновським прорахунки. План атаки його позицій склався миттєво: урахувуючи, що жовнірів замало для стійкої оборони табору, український гетьман вирішив завдати одночасного удару з усіх сторін. Перед полуднем татари почали провокувати невеликі сутички, що незабаром переросли у бій, який тривав близько двох годин. Тим часом українські піхотинці виходили у тил і фланги противника. Оскільки головний удар передбачалося завдати з тилу, то в лісі зосереджувалися сотні, щоб розпочати у визначений час атаку. Цей маневр не залишився непоміченим жовнірами. Серед них запанували панічні настрої, оскільки з тилу

і боків їхній табір був погано укріплений. Врешті польські кіннотники змусили татар відступити. Коли вони повернулися до табору, то дізналися про появу у себе в тилу українських підрозділів. Ця новина вразила їх і вони вирішили прориватися з табору. Помітивши це, М. Калиновський з оголеною шаблею кинувся їм навперейми, намагаючись завернути назад. Однак на нього ніхто не зважав. Тоді польний гетьман пішов на крайній крок: наказав німецьким піхотинцям відкрити по втікачах вогонь. Це сталося близько п'ятнадцятої години. Йому вдалося повернути значну частину кіннотників, але загалом урятувати ситуацію вони не могли, тим більше, що українські розвідники запалили у таборі запаси сухої соломи й сіна. Вогонь охопив намети, почалася страшна пожежа. В цей критичний момент козаки й татари пішли на штурм польських позицій і досить швидко прорвали оборону. Частина жовнірів відступила до редутів німецьких піхотинців. Б. Хмельницький наказав обстріляти укріплення з гармат, після чого українці швидко оволоділи ними. Через кілька годин польської армії вже не існувало. Загинули М. Калиновський, С. Пшиемський, М. Собеський та багато інших відомих офіцерів із магнатських родин. За словами Самовидця, «з которого то войска з того обозу мало хто увойшол...». На думку польського дослідника Я. Мацішевського, такої поразки Польща ще не зазнавала. На Батозькому полі полягла половина всіх гусарів Речі Посполитої, всього ж було вбито, вочевидь, 16–19 тис. жовнірів; кільком тисячам удалося врятуватися втечею, інші потрапили в полон до козаків і татар. За даними деяких джерел, на вимогу старшин і козаків гетьман викупив у татар бранців, котрих розпорядився страчувати упродовж трьох днів, унаслідок чого трагічна доля спіткала 2 тис. вояків із тих 3-х тисяч, що потрапили до полону.

Звістка про блискучу перемогу українського війська грізним відлунням прокотилася по Речі Посполитій. Занепокоєний король наказав Я. Радзивіллові розпочати мобілізацію литовського війська й одночасно видав універсали до шляхти ряду воєводств і повітів, щоб збиралися на «посполите рушення».

Перемога під Батогом збудила велике піднесення народних мас на території Української держави. Селяни й міщани Брацлавщини розправлялися з утікачами з-під Батога, «не иміючи, — за словами Самовидця, — над ними литости, за їх тиранства и здирства». Жидачівський староста Джерка на початку другої декади червня повідомив коронного маршалка про вбивства шляхти у Вінниці, Сатанові, Зінькові та інших подільських містах. Почалося повсюдне винищення шляхти на козацькій території України. «И в том року, — читаємо у Самовидця, — знову по городах много панов пропало, которіе на свої маетности понаездили были, бо знову оныхіх посполство позабиwало, и козаки, що уступили были з своїх дворов, знову ся понаворочали». Спалахнуло повстання в Києві, успішно діяли загони повстанців

на Лівобережжі. Активізувалися соціальні виступи на західно-українських землях. Унаслідок нового спалаху визвольної боротьби у травні – червні територію Брацлавського, Київського, Чернігівського та східних районів Подільського воєводства було звільнено від польської та української (за винятком тієї, що служила у Війську Запорозькому) шляхти. У 1653 р. в листі до севського воєводи сотник Пилип Уманець підкреслював: «А тепер у нас за ласкою Божою... тут у всім краю северском ні воєводи, ні старости, ані судьї, ані писаря нет. Боже дай, здоров бил пан Богдан Хмельницький, гетман усього Войска Запорозкого! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за судью».

Безперечно, Батозька перемога є найяскравішою сторінкою воєнного мистецтва Б. Хмельницького, й навіть якби вона була єдиною в його житті, цього вистачило б, щоб поставити гетьмана в один ряд із найвизначнішими полководцями Європи. Вражає, наскільки вчасно було обрано момент для наступу. Запізнився він хоча б на тиждень, і хто зна, якими були б наслідки битви, адже на допомогу Калиновському поспішали полки з Лівобережної України, а також корогви руського воєводи та Сапіг. Водночас привертає увагу тверезість гетьманської оцінки політичного становища України. Він розумів, що навіть ця велика перемога не означала швидкого завершення війни з Річчю Посполитою. Тому наступного дня після тріумфу в листі до Хилкова досить стримано повідомив про розгром річпосполитської армії й попросив поклопотатися перед царем, щоб «нас ратовал, бо відаєм, же на нас знову наступоват схочут».

Подальші дії гетьмана засвідчують, що він не мав наміру без потреби йти на загострення відносин із Молдавією, хоч і не відмовився від мети оженити свого сина на дочці воєводи, вважаючи, що таким чином досягне зміцнення міжнародного становища України, але вирішив добиватися цього політичними засобами. Поки що його шлях лежав до стін Кам'янця-Подільського. Завбачливий стратег розумів, що звільнивши місто, він зможе встановити контроль над усією територією Поділля – важливим плацдармом у боротьбі за включення до складу своєї держави Руського, Волинського та Белзького воєводств. Досить швидко підрозділи українців відновили владу гетьманської адміністрації в Подністров'ї, захопивши Ямпіль, Могилів, Бар та інші міста. В районі Бара українська армія розділилася: її основні сили на чолі з гетьманом вирушили до Кам'янця-Подільського в обхід через Городок-Бедриківський, а козаки Чигиринського, Уманського та Жаботинського полків на чолі з Т. Хмельницьким, а також татари Карач-бея пішли до міста прямою дорогою. На початку другої декади червня українці з'явилися в околицях Кам'янця. Тиміш звернувся з листом до магістрату з вимогою дати викуп, але дістав відмову. Ймовірно, 16 червня сюди підійшов обоз з основними силами армії. Наступного дня Б. Хмельницький послав до командування залоги та

магістрату листа, пропонуючи здатися: «...для вас це буде менша шкода, бо ми, побачивши вашу схильність і покіраєність, не будемо проливати вашої крові й вас цілком знищувати...». Гетьман попередив, що вони даремно сподіваються на підхід коронних військ, бо «поки дочекається допомоги, багато людей з вашого війська мусить загинути, а ми докладемо зусиль, щоб підстерегти підкріплення, яке має до вас надійти». Він також радив не покладати особливих надій на міцність укріплень, оскільки «немає на світі нічого такого міцного й твердого, чого не можна було б [із] Божою поміччю зруйнувати». В цілому тональність змісту листа засвідчувала впевненість його автора у власних силах.

За свідченням джерел, чисельність залоги Кам'янця становила тисячу осіб, включаючи 500 німецьких піхотинців і гайдуків, чотири корогви подільської шляхти, 1 тис. міщан (мабуть, набраних із представників польської й вірменської общин), а також жовнірів-утікачів із батозького побойша. Сподіваючись на міцність замку та укріплень, верхівка міста відхилила пропозицію гетьмана. Тоді почався обстріл, було здійснено кілька приступів, в околицях знищено всі шляхетські маєтки. В цей же час Б. Хмельницький послав до В. Лупула грека І. Мануйлова з вимогою видати дочку заміж за Тимофія. Пригрозив, що інакше змушений буде вступити в Молдавію. Для надання більшої вагомості своїм словам він дозволив піти туди окремим татарським загонам. Нурадин-султан також надіслав листа Лупулу, наполягаючи прийняти вимогу українського гетьмана. Потрапивши в скрутне становище, воевода, звісно, вже не мав можливості зволікати й погодився на весілля, що мало відбутися 31 липня.

Значно гірше для Б. Хмельницького розвивалися події під Кам'янцем. Унаслідок спустошення в попередні роки цього регіону важко було дістати продовольство й фураж, що викликало невдоволення союзників. Довелося наказати мешканцям подільських містечок утримувати поранених і хворих татар. Свавільні мурзи дбали не стільки про досягнення мети свого походу, скільки про свою здобич. Вони зі своїми чамбулами не лише спустошували західноукраїнські землі, а й домагалися від гетьмана дозволу взяти здобич на козацькій території. Якщо вірити даним листа, написаного М. Яскульським 24 червня з Кам'янця, гетьман змушений був пообіцяти їм віддати міста М. Калиновського та А. Конецьпольського, однак тут же розіслав до їхніх урядів універсали, попереджаючи про можливу появу татар і наказуючи вести з ними боротьбу.

Було зрозуміло, що за умов дедалі відчутнішого голоду, наростання невдоволення татар, загрози спалаху пошесті, що з'явилася на Поділлі, військо не спроможне довгий час вести облогу Кам'янця. Переконався Хмельницький і в тому, що без сильної артилерії, проведення підземних підривних робіт і без великих втрат місто штурмом не взяти. Коли ж із Ясс прибув І. Мануйлов із позитивною відповіддю правителя Молдавії, гетьман вирішив зняти облогу й повернутися до Чигирина.

Він погодився також за викуп визволити частину бранців, захоплених під Батогом. Є дані, що тоді ж Хмельницький отримав від Яна Казимира листа, зміст якого нам невідомий. 23 червня українське військо залишило околиці Кам'янця.

Слід зазначити, що Б. Хмельницький і старшина не скористалися сприятливими військово-політичними обставинами, які склалися внаслідок Батозької перемоги. Адже Польща не мала на той час армії, спроможної протистояти наступу українського війська (6–9 тис. жовнірів, які перебували в таборі під Соколом, були охоплені панічними настроями, психологічно зламаними і нездатними вести бойові дії). Радзивілл із великим полегшенням констатував, що Бог настільки «засліпив бунтівника», що «спрямував його задуми до облоги м. Кам'янця, аніж до знищення Речі Посполитої, коли б таки просувався далі». Нам невідомі чинники, які спонукали українського гетьмана відмовитися від продовження походу. А відтак можемо визнати, що він припустився трагічної помилки, втративши можливість закріпитися на західних рубежах України. З-під Кам'янця шлях його пролягав на Бар, звідки 28 червня Б. Хмельницький видав універсал про захист ніжинської міської верхівки, старшини й шляхти.

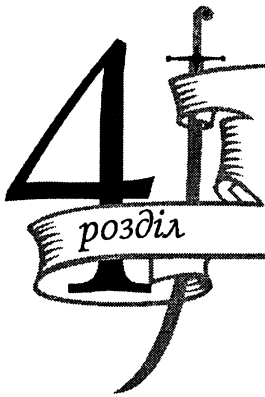
З'ясувати дальший напрям руху гетьмана важко. Якщо вірити зворотним адресам його листів до канцлера та брацлавського воєводи, вони написані з Могилева (24 червня, ймовірно, за старим стилем, бо 28 червня Хмельницький, нагадаємо, перебував у Барі). Але ж відомий нам наступний лист до Хилкова написано 8 липня вже з Корсуня. Тому вважаємо сумнівним, щоб за кілька днів військо, що поверталось з походу, без нагальної потреби могло подолати понад 300 км. Можна було б припустити, що місце написання листів ми визначили помилково, й гетьман не відвідував Могилева. Проте в одному з джерел знаходимо згадку про його перебування в Ямполі. Отже, ігнорувати свідчення двох джерел, що шлях Б. Хмельницького до Чигирина пролягав через подільське Подністров'я, немає підстав. Найімовірніше, він відвідав ці міста з метою дати відповідні розпорядження щодо підготовки весілля.

Джерела свідчать, що в цей час гетьман звертається до короля з листом, текст якого теж залишається невідомим. Однак основні положення його змісту можна з'ясувати на основі аналізу листів до канцлера та брацлавського воєводи. Насамперед привертає увагу той факт, що Б. Хмельницький у листах підкреслював законність своїх дій. «Сам Бог свідком, — писав він канцлерові, — що нинішні внутрішні заворушення і взаємне кровопролиття сталися з справедливої причини, бо ми, зазнавши тяжкого гніту як із боку... жовнірів, так і їхніх... урядників, змушені були оборонятися». Зважаючи на це, український гетьман поставив перед польським урядом вимоги визнати як скасування чинності Білоцерківського договору на території козацької України, так і її право

на окремішне від Речі Посполитої існування (хоча й не виключав при цьому можливості збереження певної васальної залежності від короля). Вперше в офіційному листуванні з представниками правлячих кіл Польщі Хмельницький відкрито попередив їх, що відновлення старого статусу козацьких земель неможливе, й у разі відмови Речі Посполитої піти назустріч цим вимогам пролетиться з обох сторін багато крові, «земля й[ого] королівської милості буде знищена», а українці змушені будуть «шукати собі іншого, стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати». Щоб уникнути продовження цієї спустошливої війни, він апелював до політичної мудрості короля та його оточення. «Ми зовсім не сумніваємося, — писав гетьман канцлерові, — що й[ого] королівська милість, пан наш милостивий, своєю звичною поблажливістю й особливо милосердям, і в[аша] в[исокість], наш милостивий пан, своєю повагою і розсудком угамується і, визнавши нашу правоту, погодиться з нами, що дасть змогу і нам, і Речі Посполитій жити у спокої».

Прибувши наприкінці першої декади липня до Корсуня, Б. Хмельницький розпустив військо. Щоправда, переяславському, кропивнянському та прилуцькому полковникам разом із 3 тис. татар він наказав зайняти оборонні рубежі на Росаві, а решта полковників отримала розпорядження бути напоготові. Адаже не можна було ігнорувати можливості, що Польща забажає завдати удару у відповідь. Припускаємо, що гетьман дізнався про факти безчинства ординців, які поверталися з походу: вони безжалюбно пограбували Подністров'я та Брацлавщину. Мешканці цього краю нарікали на Хмельницького за спустошення, завдані його союзниками. Однак порвати з татарами не було жодної можливості, оскільки вони відразу ж перейшли б на бік польського короля, а за таких обставин не могло бути й мови про досягнення незалежності від Польщі. Тому доводилося терпіти, уникати загострення відносин із Кримом. До того ж татарські мурзи чимраз частіше удавалися до спекуляції тяжким становищем України. І чи не тепер Іслам-Гірей уперше замислюється над тим, щоб домогтися перетворення України на свого васала?

Отже, становище Богдана Хмельницького залишалося складним. Хоча йому, завдячуючи залізній витримці, таланту неперевершеного майстра маневру, величезним здібностям політика й полководця, вдалося врятувати Україну від катастрофи влітку 1651 р., уникнути кровопролитної міжусобної боротьби й, у кінцевому підсумку, домогтися ліквідації принизливого Білоцерківського договору, відновити козацьку державу в межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств, усе ж ставало ясно, що сили вичерпуються й народ неспроможний витримати затяжної боротьби з Річчю Посполитою. Перед гетьманом дедалі гостріше поставала проблема пошуків союзників.

СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА
1648 – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1652 рр.
ЗАКЛАДЕННЯ ОСНОВ
СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

4.1.

*Переростання
соціального
протесту
в Селянську
війну,
її перебіг
та наслідки*

На початок революції усі без винятку групи селян і переважна більшість населення міст і містечок України мали вагомі підстави для невдоволення своїм становищем. Зрозуміло, що в кожному регіоні, повіті чи навіть поселенні склалася своя шкала стрижневих і другорядних причин формування ненависті до існуючого режиму. Проте всі вони тією чи іншою мірою зароджувалися на основі посилення соціально-економічного визиску, національно-релігійного протистояння, придушення базових інстинктів особистості. Особливої гостроти соціальне протистояння набуло у козацькому регіоні. Тому не випадково відомості

про захоплення на початку лютого козаками Б. Хмельницького Січі, поширювані його агентами, а також їхні заклики готуватися до повстання уже у березні викликали тут масовий рух поспільства, який започаткував перший етап Селянської війни (березень–липень 1648 р.). Він проявлявся у демонстраціях непокори розпорядженням шляхти й урядників, численних скаргах, погрозах, закупівлі зброї, втечах на Запорозжя. Масштабність цього руху можна уявити з листа до короля великого коронного гетьмана Миколая Потоцького, якого було написано наприкінці березня. Шляхтичі, зазначав він, «пристрасними проханнями вмовляли, аби я своєю присутністю і підкріпленням рятував Україну і поспішав погасити згубне полум'я, яке так розгорілося, що не було жодного села, жодного міста, в якому б не лунали заклики до свавілля і де б не замишляли на життя і майно своїх панів й орендарів, свавільно нагадуючи про свої заслуги й часто скаржачись на образи й утиски». Побожуючись поширення повстання на все нові місцевості,

магнати й шляхта розпочали масову конфіскацію зброї у підданих і лише у маєтках князя Іеремії Вишневецького вилучили близько 60 тис. самопалів. Однак придушити рух не вдалося, він тривав і в квітні, створюючи «необхідні умови для перших воєнних успіхів народної армії Хмельницького...».

Жовтоводська перемога українського війська та його похід під Корсунь відіграли вирішальну роль у переростанні пасивних форм протесту в масове збройне повстання поспільства Чигиринщини, Черкащини, Корсунщини. Поразка 26 травня поляків під Корсунем, просування українців до Білої Церкви й розіслання Б. Хмельницьким козацьких підрозділів для організації боротьби забезпечили її потужний розвиток у козацькому регіоні та швидке поширення на прилеглі терени Київського воєводства й південно-східної Брацлавщини. Прикметними рисами участі у соціальному протесті селян і міщан, що дедалі наростає, стали його масовість і поголовне покозачення. Проголошуючи себе козаками, жителі міст і сіл поривали зі своїм соціальним середовищем і вливалися до війська Б. Хмельницького, нападали на шляхту, урядників, орендарів і католицьке духовенство, громили шляхетські садиби тощо. На початок червня шляхтич Пеславський повідомляв з Полонного «про нечувані тривоги, що їх ніби блискавки по всій Україні чинять люди, особливо селянство, котре вже постає проти панів, гірше ворога Корони, а Хмельницького називає батьком Батьківщини і спасителем...». Брацлавський воєвода, який уже в кінці травня побачив, що «чернь» «піддає вогню й мечу одний лише шляхетський стан», охарактеризував українські події «жахливою селянською війною».

Провідну роль в організації боротьби в козацькому регіоні України, особливо на його правобережних теренах, відіграли козаки. Оскільки тут уже під час козацького повстання 1637–1638 рр. його керівники обстоювали права селян на «вільне життя», то, враховуючи цю традицію, нові органи влади не чинили жодних перешкод «покозаченню». Не менш інтенсивно (як уже згадувалося) розгорталася боротьба селян і міщан у лівобережній частині козацького регіону. На середину липня всю територію Лівобережної України було звільнено від польської влади. Особливою активністю у боротьбі відзначалися найбільш прощарки сільського населення: броварники, винники, могильники, будники, наймити, пастухи тощо. Покозачуючись, селяни і міщани долучалися до розбудови полково-сотенних органів влади козацької держави (наприклад, С. Марцинкевич звертає увагу на той факт, що піддані «перебувають у тій надії, що козаки будуть їхніми панами»).

Подібним чином розгорталася боротьба селян і міщан Правобережжя й західноукраїнських земель, хоча тут спостерігалися й її певні відмінності, обумовлені деякою специфікою розвитку цих регіонів. Значно масштабнішою, організованішою і затятішою була боротьба селян

і міщан у Брацлавському воєводстві – Східному Поділлі. Цьому сприяли такі чинники, як значна питома вага серед населення козаків і слобожанців (хоча вона й була меншою порівняно з козацьким регіоном) й традиції збройної боротьби з татарами. Джерела засвідчують суцільне покозачення місцевих селян і міщан, котрі масово вступали до козацьких лав. Як констатував ротмістр С. Калинський, «хлопське свавілля, почавши від Умані, таку гору бере, начебто друге військо Хмельницького».

Вістря цього потужного селянського руху спрямовувалося проти шляхти (незалежно від етнічної належності й віросповідання останньої), урядників, орендарів, католицького духовенства. При цьому домінували насильницькі (переважно збройні) форми боротьби, що супроводжувалися масовими жорстокими розправами, погромами шляхетських садиб, костелів, кляшторів, захопленням майна, руйнацією поселень, в яких жовніри і шляхта чинили спротив.

Здобута М. Кривоносом 26–28 липня перемога над військом магнатів на чолі з І. Вишневецьким біля Старокостянтинова відіграла надзвичайно важливу роль у розгортанні соціальної і визвольної боротьби у Волинському, Подільському та Руському воєводствах, що фактично ознаменувало завершення процесу переростання повстання поспільства у потужну Селянську війну – складову Національної революції. Її типологічну сутність засвідчували охоплення виступами більшої частини території тогочасної України – Брацлавського, Київського, Чернігівського, Подільського, півдня Волинського воєводств – з одночасною динамічною тенденцією до їхнього поширення на решту українських земель; поголовна участь селян і міщан (сотні тисяч) у боротьбі проти соціальних утисків, існуючої моделі поземельних відносин; надзвичайна різноманітність форм соціального протесту – від пасивних до найактивніших (погроми маєтків, захоплення землі й майна, відкриті бої з противником); формування власних військових підрозділів (сотні, полки) і з'єднань (військо М. Кривоноса); виразне прагнення ліквідувати фільваркову систему господарства й панування шляхти, звільнитися від підданства, здобути особисту свободу, право власності на землю й сільськогосподарські угіддя; тісне поєднання соціальної боротьби з національно-визвольною і релігійною, що робило її складовою революційного руху; антиурядова й антидержавна спрямованість дій повсталого поспільства, котре намагалося знищити існуючі владні структури, замінивши їх власними, часто створюваними за козацьким зразком.

Із серпня 1648 р. розпочався другий період Селянської війни – її кульмінації (він тривав до кінця листопада). Протягом серпня і вересня наростала масовість і сила виступів селян і міщан у Волині, особливо у її південній і центральній частинах. Запеклого характеру боротьба

селян і міщан набрала на теренах Подільського воєводства. Вона спалахнула в його східній частині ще в останній декаді червня, коли повстанські загони, створені за козацьким зразком, оволоділи Шаргородом. Наприкінці липня повстанський рух охоплює Летичівський й східну частину Кам'янець-Подільського повіту, де найбільші загони формувалися за козацьким зразком у полки. Характерним для цієї частини українських земель стає розвиток селянської боротьби у формі опришківського руху, традиційними осередками якого з кінця XVI ст. були невисокі гори-товтри Медибори (Недобори), що пасмом завширшки від 3 до 25 км простягалися у Поділлі від Бакоти на Дністрі до Сатанова й Скалата, а також у Подністров'ї від Бакоти до Жвану. Саме опришки (левенці) стали організаційним ядром формування тут повстанського руху.

Відомості про поразки польських військ та виступи населення Волині й Поділля, дії агентури Б. Хмельницького, поява втікачів — шляхти, урядників, євреїв, католицького духовенства — уже в червні створили напружену атмосферу на теренах Руського і Белзького воєводств. Активізувалися дії опришків у Перемишльській та Сяноцькій землях. Сеймики шляхти 15 та 17 червня у Белзі й Галичі відзначали, що свавільні купи «хочуть самовільно жити» й нападають на шляхетські двори; підкреслювали наявність страху перед власними підданими, котрих козаки бунтують через «шпигунів». Тому посполите рушення шляхти Київського воєводства прийняло ухвалу вести боротьбу не лише проти козаків, а й «бунтів власних селян».

Перемога української армії під Пилявцями 21–23 вересня, її похід до Львова й Замостя, розіслання гетьманом козацьких сотень у різні куточки західноукраїнських земель відіграли вирішальну роль у масовому залученні до національно-визвольної боротьби селянства Волині. Особливо активно діяли селяни Ляховецької волості, котрі розорили всі фільварки й привласнили майно їхніх господарів (подеколи подібне траплялося і з монастирськими маєтностями). Значно посилилася боротьба селян у Луцькому повіті, в організації якої помітну роль відігравали міщани Луцька, Звягеля, Клевані, Чорторийська, Четвертні, Гощі, Рівного, Колкова, Олександрії й ін. Окрім уже згаданих нами полків під проводом І. Куковського, Ф. Липки, М. Тиші, стоянівського війта С. Гирича, Сави, успішно діяли великі загони «старшого сотника» селянина Федора з Клекотова, селянина Калюха Кайченяти, шляхтичів Єнича й Гаврила Гуляницького тощо. Масового характеру набрала боротьба селян і міщан у Володимирському повіті. На всій території воєводства було припинено чинність польських органів влади. Селяни ліквідували кріпацтво, вибороли волю, перестали виплачувати податки й виконувати повинності.

На західних теренах Галицького Поділля провід селянським рухом перебрали до своїх рук міщани, саме вони становили організаційний

осередок найбільших загонів, що утворювалися за козацьким зразком й ділилися на сотні. Особливою активністю відзначалися селяни Білої, Зеленої, Деренівки, Довгого, Кобиловолок, Новосілки, Грицівки, Підгайчиків, Косова, Косівки, Варваринець, Дарахова, Вікна, Гримайлова тощо, які започатковували формування нових органів самоврядування.

Великого розмаху набула боротьба селян і міщан у Покутті, масовий селянський рух розгорнувся у Долинському і Калуському староствах Галицької землі, де обраний полковником священик Іван з Грабівки створив 3–4-тисячний Калуський полк із жителів понад 80 сіл. Сформуваали свої загони й селяни Нижньої Липиці й Славутина, Уїздців, Куничків, Верхніх Сернків, Явчі, Васчина й інших сіл. Міщани Дрогобича стали ініціаторами формування 2-тисячного полку із селян навколишніх сіл.

Повстання охопило також західні, північні й південно-західні райони Руського воєводства й все Белзьке воєводство. Особливо активно діяли загони з селян Опарова й Ріпчичів, Мошкова, Савчина, Завишні, Тартакова, Тартаковець, Роголина, Спаса, Перв'ятичів, Колпитова та інших сіл. На кінець листопада за сприяння козацьких підрозділів повстання селян і міщан охопило величезну територію від м. Береста й р. Нурець (ліва притока Бугу) на півночі до Перемишля – Жешува на півдні: Берестейщину, Підляшшя, Холмщину й Надсяння. Отже, другий період Селянської війни характеризувався масовою участю у національно-визвольній боротьбі селян і міщан Волині, Західного Поділля та західноукраїнських земель. Показуючись, вони, як і в інших регіонах України, формували загони, громили шляхетські замки й двори, розправлялися зі шляхтою, католицьким духовенством (а інколи й просто з католицькою паствою), євреями та урядниками, захоплювали майно. Для порівняння: якщо з 1600 по 1638 р. на теренах Руського і Белзького воєводств повстанцями було вбито 83 й поранено 953 шляхтича, то в 1648 р. вбито майже 2 тис. шляхтичів й урядників, зруйновано приблизно 400 шляхетських дворів, 50 замків і фортець. Їхні дії відзначалися жорстокістю, руйнацією, грабінництвом, що у сукупності зі свавіллям і здирством татар та підрозділів українського війська призвело до великого спустошення й обезлюднення західноукраїнських земель. І все ж ці яскраво виявлені деструктивні аспекти повстанського руху не повинні затінювати основного – його мети, що полягала в ліквідації польського панування, фільваркової системи господарства, кріпацтва, особистої залежності від шляхти, а також у поверненні свободи православного віросповідання.

Небачено активна участь селян і міщан у Селянській війні 1648 р. відіграла вирішальну роль у переможному поступі революції по всіх етнічних українських землях, зумовила крах (за винятком Кам'янця-Подільського, Львова і ще кількох міст) польської політичної моделі, ліквідацію

існуючої системи поземельних відносин, внаслідок чого на середину листопада виникли надзвичайно сприятливі умови для виокремлення цих земель зі складу Речі Посполитої у самостійне державне утворення.

Після відступу із західного регіону армії Б. Хмельницького 12 грудня король звернувся до «підданих» із наказом припинити бунти й виконувати «звикле послушенство», погрожуючи непокірним покаранням. 19 грудня регіментар (воєначальник) Анджей Фірлей видав наказ війську виступити «для знесення і викоренення куп свавільних, які ще є у різних місцях...». Вступаючи на терени повсталіої України, військові підрозділи, приватні корогви магнатів і шляхта, переповнені жадою помсти, часто нашттовхуючись на спротив селян і міщан, «вогнем і мечем» поновлювали дореволюційні порядки. Наприкінці грудня підрозділи шляхтича Данила Маковського залили кров'ю Калузьке староство: було страчено понад 200 селян із 10 сіл. Близько сотні людей жовніри вирізали у Заболотіві. У Подільському воєводстві корогви С. Ляницького повністю зруйнували Дунаївці. На Волині масовим репресіям піддавали місцевих жителів загопи князів В. Заславського та С. Корецького. У Берестейщині, на півдні Білорусії та Сіверщині над повстанцями розправлялися підрозділи литовського війська.

Розпочався третій період Селянської війни, що тривав до укладення у серпні 1649 р. Зборівського договору. Селяни і міщани намагалися захистити свої завоювання, проте, позбавлені підтримки українських підрозділів, зазнавали невдач. Покозачені селяни й міщани Волинського й Подільського воєводств, в яких інтенсивними темпами відбувалося становлення козацьких органів управління, навідріз відмовлялися визнавати владу короля й виконувати «звикле послушенство» на користь шляхти. Як констатував 21 січня А. Кисіль, котрий на чолі польської комісії їхав на переговори з гетьманом, «почавши від Случі й до Чигирина розташоване військо Хмельницького і увесь плебс аж до цього часу залишається озброєним у козацькому титулі і вважає за краще підлягати самому Хмельницькому, ніж своїм панам (котрим і до домівок не має як приїжджати)».

За умов спротиву селян і міщан становище шляхти й поновлених польських органів влади на більшій частині території Волині залишалося непевним. Шляхта Волинського воєводства в інструкції послам на сейм зазначала, що «свавільне хлопство» здійснює вбивства і «невиносимі грабунки», й ухвалила скликати посполите рушення для боротьби з повстанцями. Подібна ситуація складалася й у Галичині, де відбувалися окремі виступи селян і міщан (Юнашків, Городниця, Товсте й ін.). На сеймику в Галичі 14 березня шляхта прийняла рішення створити військовий підрозділ з 900 осіб «для забезпечення границь

від постороннього ворога, внутрішнього спокою від домових, досі не вгамованих, бунтівників і для вложеня підданських сердець у давній послух».

Незрівняно гострішого характеру набрало протистояння польських підрозділів та поспільства у Летичівському повіті Подільського воєводства. Тут за допомогою опришків, котрі діяли «під виглядом козаків», усебічну підтримку селянам і міщанам у боротьбі зі шляхтою надавали козацькі підрозділи подільського полковника І. Федоренка (Федоровича).

Щоб запобігти прориву ворога у Брацлавщину, Б. Хмельницький направив туди брацлавського полковника Д. Нечая. У боях, що розгорілися у районі Бара, з обох сторін взяло участь приблизно 30 тис. осіб. Велику допомогу козакам полків Д. Нечая, І. Федоренка, Степка й, очевидно, І. Александренка надали жителі міста й селяни навколишніх сіл. Зазнавши відчутних втрат, польські підрозділи відступили.

Якщо на теренах Белзького, Руського, Волинського (за винятком південно-східної частини), Подільського (окрім східного району Летичівського повіту) воєводств селяни і міщани боролися проти поновлення національно-конфесійних утисків, функціонування польських органів влади й дореволюційної моделі відносин у соціально-економічній сфері, то в межах Української держави (Брацлавське, південно-східна частина Волинського, східна частина Летичівського повіту Подільського, Київське й Чернігівське воєводства) вони рішуче обстоювали свої соціально-економічні завоювання (особисту свободу, права вступу до козацького стану й власності на землю й сільськогосподарські угіддя, скасування шляхетського землеволодіння, кріпацтва й всієї системи середньовічних соціальних відносин), а відтак відразу ж дали зрозуміти новоствореній козацькій адміністрації, що не допустять шляхту до маєтків. У листі від 11 лютого до короля брацлавський воєвода повідомляв: «...нікому не вільно до своєї маєтності. І ми, котрі маємо тут маєтки, лише здалека на них дивимося». Львівський підкоморій В. М'яковський констатував, що «рушило з нами було немало київської шляхти зі своїм каштеляном, але жодного з них власні хлопи до їхніх домівок або, швидше, до попелищ не пустили, не дають навіть самому пану воєводі ані хліба, соломи і навіть дров». Джерела засвідчують, що ці настрої селянства тісно перепліталися з радикалізмом його позицій щодо замирення з Річчю Посполитою. В одному з листів членів польської комісії, створеної для переговорів із гетьманом, зазначалося, що «бунтівні селяни, яких манить надія на здобич, не бажають миру, а швидше постаралися б убити Хмельницького». М. Голінський занотував: «Хлопи почали бунтувати й збиратися до купи. Не хочуть згоди і їхні священники не дозволяють на неї, бо хлопи не хочуть бути підданими панів, а хочуть бути собі вільними».

Навесні посилилася боротьба й в окупованих Польщею районах Волині. Зокрема, загони повстанців обложили на деякий час корогви С. Корецького у Корці. Селяни Чорнижа відмовлялися виконувати повинності, а селяни Верби побили слуг власниці маєтку. Враховуючи розмах спротиву поспільства, воєводський сеймик шляхти у середині травня прийняв ухвалу створити підрозділ у 1,5 тис. осіб для захисту володінь від бунтівників. Як повідомляв наприкінці місяця мозирський підкоморій Теодор Обухович, «звідусіль сипляться рої збунтованого поспільства і ним заповнений тракт між Горинню і Случчу». Чинилися протидії поновленню старих порядків і в Галичині, зокрема, селяни Кам'янки Струмилівського староства відмовлялися виплачувати чинш, податки й виконувати повинності. Відбувався інтенсивний процес показачення селян і міщан Овруцького повіту, північних районів Чернігівського воєводства та Пінського й Мозирського повітів Велико-го князівства Литовського. Повстанці Чернігівщини висловлювали певність, що «є такий універсал Хмельницького аби всі, хто в Бога вірує, збиралися до громади як чернь, так і козаки, запевняючи, що вже потім панів не буде і ми є на тому, щоб жодного шляхтича не було і на мир дозволити не хочуть».

Підписання угоди під Зборовом фактично завершило третій період Селянської війни, впродовж якого, по-перше, розпочався процес реставрації дореволюційної моделі соціально-економічних відносин й, по-друге, на теренах Гетьманщини показаченому поспільству вдалося обстояти свої завоювання. Укладений договір прирікав на остаточну поразку зусилля селян і міщан західноукраїнських земель домогтися якісного поліпшення свого становища й перетворював сферу їх взаємовідносин з владою у козацькій Україні на основний чинник соціальної напруги. Розпочинався заключний, четвертий період Селянської війни.

Зрозуміло, що зміст договору не міг не викликати гострого невдоволення з боку поспільства, особливо показаченого. Важливою причиною цього слугував уже сам факт замирення з Річчю Посполитою, що зводив нанівець сподівання на перемогу. Окрім цього, за приблизними підрахунками, влітку 1649 р. у складі українського війська перебувало щонайменше 140–160 тис. осіб, а тепер у ньому мусило залишитися всього 40 тис., решта ж втрачала козацький статус і мала виконувати «звикає послушенство».

На настрої поспільства Волинського, Руського, Подільського воєводств в оцінці кримсько-польського договору суттєво вплинула та обставина, що його шоста (таємна) стаття дозволяла татарам брати ясир в українських землях. Понад 70 міст і сотні сіл вони «захопили і висікли і випалили все без залишку». Оскільки траплялися випадки, що татари брали ясир у присутності козаків, котрі їх супроводжували,

то у свідомості значної частини населення утверджувалося переконання, що винуватцем трагедії є Б. Хмельницький.

За таких обставин уже у вересні спалахують перші виступи проти повернення шляхти до своїх володінь. За свідченням А. Кисіля, «плебс не припиняє своїх дій і в цілому тепер ще гірший, ніж був у минулому році. Не звертає уваги на жодні листи і хоч ми їхали з козаками, але у кількох місцях затримувалися і перебували у великій небезпеці». В'їхавши у межі Київського воєводства, він 20 жовтня поскаржився Б. Хмельницькому, що «кругом застав ще хлопство невгамовним, хоча воно до Коростишева не належить до козацького титулу». Певне світло на причини несприйняття поспільством укладеного договору проливає М. Голінський: «хлопи не хочуть дозволити на згоду, лише [хочуть] аби були собі вільними й не були б нікому підданими і щоб не мали над собою дідичних панів. Не хочуть до домівок своїх повертатися, [чому] — називають хлопи такі причини: перша, що бояться своїх панів аби їх не карали за ці бунти й повстання; друга, не має пощо до домівок йти, бо все спустошене, не має жодної худобини в оборі, нічого у stodолі і в полі засіяного; третя, у них татари забрали жінок і дітей, челядь вигинула, худоба, не має чим робити».

Мужній спротив відновленню польської влади й дореволюційних соціально-економічних відносин чинило покозачене населення Кам'янецького й Летичівського повітів, що, вочевидь, входили до складу Барського полку. Воно, попри домагання шляхти, утримувало за собою терени, розташовані східніше лінії м. Сатанів — р. Студениця. Сам король змушений був звернутися з універсалом до полковника, старшини й «молодців» полку, що зосередився у Барському старостві, наказуючи звільнити його. Лише на вимогу Б. Хмельницького козаки відійшли за р. Мурашку й частково потрапили до реєстрів Шаргородської, Мурафської та Чернівецької сотень Брацлавського полку. Продовжувалися спорадичні виступи селян Волині, Овруцького повіту й Руського воєводства.

Аналіз форм боротьби селян і міщан Брацлавщини й інших регіонів козацької України весною 1650 р. промовляє, що найпоширенішими серед них були: покозачення, відмова впускати шляхту до маєтків, ігнорування розпоряджень шляхти, її слуг та органів влади визнати своє «підданство» й виконувати повинності, наймання на службу до козаків, переселення в інші райони та у Слобожанщину (терени Російської держави), розправи над шляхтою, створення загонів із кількох поселень тощо.

Не припинявся спротив відродженню у Гетьманщині дореволюційних порядків і влітку. В червні спалахували всюди «бунти» у Київському воєводстві. Особливо сильний виступ відбувся в околицях Киселева, де повстанці розташовувалися обозом. У північних районах Брацлавщини

з покозачених селян і міщан сформувався полк під проводом Волошина. Значного розмаху набрав опришківський рух у Кам'янецькому повіті. Не припинялися окремі виступи у Волині. Джерел про спротив селян поновленню типових для польської соціально-економічної системи порядків у Галичині нам виявити не вдалося.

Новий потужний спалах боротьби селян у Лівобережжі та правобережній частині Київського повіту, внаслідок якого, за визнанням А. Кисіля, «все Задніпров'я облилося невинною шляхетською кров'ю», стався в останній декаді серпня – у вересні. Приводом до нього послугували мобілізаційні заходи Б. Хмельницького. Розвитку повстання сприяли дії полковників М. Небаби, П. Шумейки, новопризначеного чернігівського полковника Івана Богуна й інших старшин. Є дані джерел, що саме І. Богун зорганізував 16 тис. покозачених осіб, з якими вирушив до Києва. Вони захопили переправи через Дніпро й упродовж тижня контролювали місто та його околиці, розправляючись із шляхтою.

Дізнавшись про повстання, Б. Хмельницький діяв рішуче – він відправив Київський полк для його придушення, універсалом від 30 вересня дозволив шляхті разом із полковниками карати бунтівників смертю. У цілому ж до кінця вересня його основні вогнища вдалося загасити.

Нового поштовху активізації селянського руху надала поява 20 лютого 1651 р. польського війська у Брацлавщині. Попри розгром Брацлавського полку та смерть Д. Нечая у Красному, селяни разом із козаками, міщанами й опришками спромоглися затримати просування противника на місяць, що дало змогу Б. Хмельницькому завершити мобілізацію війська й перейти у контрнаступ. До складу козаків поголовно приймалися селяни й міщани не лише козацької України, але й Житомирського, Овруцького й Летичівського повітів, серед населення яких поширювалися відозви гетьмана підніматися на боротьбу.

Джерела промовляють, що помітну роль у виступах селян Галичини у травні–червні відіграли пропагандистська й організаційна діяльність розісланих гетьманом агентів та його універсали-звернення «до хлопства». Зокрема, в останніх Б. Хмельницький закликав селян до боротьби, обіцяючи кожному з них «усілякі вольності під час володарювання свого...». Є дані, що «цими універсалами Хмельницький дуже бунтує хлопів і Русь збунтував, обіцяючи їм всілякі вольності від роботизни (панщини й інших трудомістських повинностей. – *Авт.*), аби тільки виплачували чинш щороку. Хлопам дуже засмакувала ця вольність і так, що живе з хлопів пішло до домового повстання». Особливої сили воно набрало у Покутті. Активізувалися дії селян у Волині.

Особливо масового й запеклого характеру набрала боротьба в центральній й східній частинах Подільського воєводства та західній – Брацлавського (між ріками Дністер й Південний Буг). Шляхта Брацлавського

воєводства послали по допомогу до М. Потоцького, бо «хлопи не хочуть впускати їх до маєтків..., все спалили біля Вінниці й Брацлава». У його східній частині з козаків і покозачених селян і міщан формували полки І. Богун та Йосип Глух. Розгорталася боротьба і в Київщині. «Почавши від Фастова, — читаємо в одному з листів, — всі хлопи стоять таборами разом з козаками з усім своїм майном і живністю».

Із середини серпня визвольна й соціальна боротьба помітно посилюється. 18 серпня А. М'яковський повідомляв брату короля: «Ворог не хоче впускати нас за Білу Церкву... тепер ми оточені ворогом звідусіль — попереду, з боків і позаду. Селяни руйнують за нами мости й переправи, погрожуючи нам: “Якщо б ви і хотіли втекти, то не втечете”». Розгорталася полум'я повстання на Чернігівщині, внаслідок чого литовське військо, що зайняло Київ, було відрізане від баз у Білорусії. Активізувалися дії загонів покозачених селян та опришків у Подільському воєводстві, які, за свідченням сучасника, «по усьому Поділлю лютують й беруться за Кам'янець...».

У грудні 1651 р. у Лівобережжі спалахнули перші виступи «випищиків» і поспільства, спрямовані власне проти володаря булави. Вони, зауважував С. Освенцім, «іншого собі гетьмана, якогось Удовиченка, обрали...». Хоча Б. Хмельницькому вдалося швидко придушити цей виступ, проте невдовзі частина бунтівних селян і козаків звернулася до нього із застереженням: оскільки «ти від нас відступив і побратався з ляхами, то ми оберемо собі іншого гетьмана й будемо воювати, а працювати до панів своїх не підемо...». Масового характеру взимку 1652 р. набрали у Подільському воєводстві переселення селян і міщан на терени Молдавії та опришківський рух. Поява наприкінці лютого 1652 р. польських підрозділів у Чернігівщині спровокувала тут нову хвилю виступів поспільства, яке залишало міста й села. Виникають великі слободи на Миргородщині, Полтавщині й Гадяччині. Помітно зростає переселення селян, козаків і міщан на російську територію. Якщо вірити даним шляхтича Грабовського, лише весною туди перебралося 20 тис. українців.

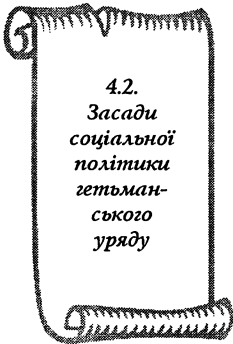
Батозька перемога ознаменувала завершення четвертого періоду Селянської війни. Українська влада фактично визнала основні соціально-економічні завоювання селянства на теренах Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. На решті українських земель селянський рух зазнав поразки. Особливостями Селянської війни стали її всеукраїнський характер; тісна взаємопов'язаність із національно-визвольною та конфесійною боротьбою; спрямованість не лише на злам дореволюційної системи соціальних відносин, а й проти соціально-економічної політики українського уряду, коли остання скеровувалася на її реставрацію; взаємопов'язаність і взаємопереплетіння між собою пасивних та активних форм боротьби.

Селянська війна відіграла вирішальну роль у докорінній зміні форм земельної власності, становленні нової моделі соціально-економічних відносин, якій були властиві такі риси, як відсутність (за окремими винятками) великого й середнього шляхетського землеволодіння, фільваркової системи господарства; перехід у власність державного скарбу більшості земельного фонду шляхти, королівщин і католицької церкви; зростання землеволодіння православної церкви; започаткування гетьманського і козацького землеволодіння; утвердження селянського землеволодіння як окремишньої від державної форми власності на землю.

Відбулися істотні зміни в соціальній структурі суспільства: було ліквідовано стан великих і середніх землевласників; різко скоротилася чисельність дрібної шляхти, водночас зростає її політична вага в державі; керівна роль у політичному житті держави перейшла до козацької старшини; поліпшилося становище селянства, котре здобуло особисту свободу, право власності на землю і право вступу до козацького стану; зміцнився статус православного духовенства; провідну роль у житті міст почали відігравати етнічні українці; пришвидшився процес формування нової еліти.

Водночас деструктивні складові перебігу Селянської війни, поряд з іншими чинниками (безкінечні воєнні дії, свавілля військових підрозділів, кримський фактор, епідемії, голод тощо), стали однією з важливих причин руйнування поселень, їх обезлюднення, особливо за межами козацької України).

Надаючи великого значення консолідації суспільства в умовах збройного конфлікту з Річчю Посполитою, Б. Хмельницький від самого початку Національної революції обрав гнучку та виважену лінію ведення соціальної політики. Намагаючись утворити єдиний фронт національно-визвольних сил, він уже в лютому 1648 р. розіслав у південні райони Київщини й Брацлавщини козаків з універсалами-закликами до населення. «Дуже було б добре, — мовилося в них, — якби вже раз на поляків, не відкладаючи, сполучно одним ударом козаки й селяни ударили. Мені здається, що це чесніше, ліпше й безпечніше, коли поляки почують залізо у власній середині, коли будуть мати щоденно перед очима ворогів, будуть бачити як здобуваються і самим пострахом займаються міста...».

Після Корсунської перемоги гетьман знову звернувся до послівства різних регіонів України з роз'ясненням причин й мети виступу Війська Запорозького та закликаючи «до себе в обоз під Білу Церкву на війну всіх, хто любить свою вітчизну й зичить їй добра». При цьому основна ставка, без сумніву, робилася на селянство як найбільш масовий

та водночас знедолений суспільний прошарок. Утім, піднімаючи селян на боротьбу, Б. Хмельницький мало переймався їхніми соціальними інтересами, які в принципі були для нього чужими, а отже розглядав їх не як рівноправного союзника, а лише як підпору козацтва. Така позиція, з одного боку, спонукала його контролювати дії повсталого поспільства, щоб воно не стало перешкодою у досягненні політичних цілей Війська Запорозького, а з іншого — таїла в собі серйозну загрозу виникнення у відносинах із ним конфліктних ситуацій.

Ці тенденції чітко окреслилися вже в червні 1648 р. Зокрема, під час перебування українського війська під Білою Церквою повстання селян в околицях міста явно вийшло з-під контролю гетьмана. Водночас, намагаючись якщо не схилити на сторону Війська Запорозького, то хоча б нейтралізувати окремих впливових українських магнатів, Б. Хмельницький намагався продемонструвати власну непричетність до дій селянства. Разом із тим посилюється його контроль над повсталими масами. Кілька схоплених козацькими старшинами повстанців у маєтках І. Вишневецького були страчені, деякі відіслані до князя з роз'ясненням, що погроми в них учинили не козаки, а його «власні бунтівні піддані...». До повстанців розсилалися універсали з наказом припинити заворушення. Гетьман намагався не допустити погромів міст і містечок, масового винищення їхніх жителів, а також захистити життя, майно і власність шляхтичів, котрі не займали непримиренної позиції щодо Війська Запорозького. Відомо, що за порушення цієї заборони він жорстоко покарав М. Кривоноса та його полковників.

Б. Хмельницький добре розумів значення релігійного фактора у розгортанні національно-визвольної боротьби й усвідомлював, що матеріальна підтримка православ'я не лише не викличе спротиву широких мас поспільства та козацтва, а й зміцнить авторитет гетьманської влади. Не випадково вже у червні 1648 р., намагаючись заручитися підтримкою православного духовенства, він видає перші універсали, що захищали церковне землеволодіння й передбачали суворе покарання тих, хто зазіхав на майно і землі монастирів. 11 червня вийшов універсал про охорону церковних земель, 27 червня — розпорядження про недоторканність майна Густинського монастиря. Водночас прилуцькому полковнику І. Мельниченку наказувалося усіх, хто б «важился на них самих (ченців. — Авт.) і на добра їх наступоват», громити і вбивати «яко неприятелей», «иначе не чинячи». Було прийнято «декрет» для Запорозького Війська, що забороняв повстанцям завдавати збитків православної церкви. На початку липня гетьман заборонив приймати до війська підданих Густинського монастиря. Цього ж дня він надіслав наказ прилуцькому сотнику й отаманові упіймати учасників нападу на монастир і, «до нас не отсилаючи», суворо покарати «ведлуг їх заслуги

і декрету от нас в войску виданого». Не виключено, що аналогічні розпорядження видавалися і щодо інших монастирів.

Характерно, що і надалі питання про підтримку православної церкви і монастирів практично не зникало з програмних документів як Б. Хмельницького, так і інших гетьманів. Зокрема, на початку 1649 р. вийшли універсали про «послушенство» селян Вишеньки, Великих і Малих Дмитровичів Флорівському монастирю та селян Підгорець Печерському дівочому монастирю. Щодо мешканців Підгорець, котрі покозачилися й не хотіли «до монастира роботи і повинности отправляти», то гетьман суворо їм наказав, аби «послушни били, повинност і роботи вшелякие отправляли, постерегаючи на себе войскового караня». Характерна мотивація позиції гетьмана: «Бо ми зо всим войском не хотим от монастыров, особливе от убогих законниц, подданих одиймовати: даст Бог на службу войсковую без людей церковних охочих». Того ж року гетьманськими універсалами у володіння Густинському монастирю було передано с. Макіївку; Київському Михайлівському монастиреві надано угіддя біля сіл Глевахи й Малютинки. 19 травня 1651 р. Б. Хмельницький видав універсал чернігівському наказному полковникові про жорстоке покарання свавільників, котрі скривдили ченців Мгарського монастиря й завдали йому матеріальних збитків. У кінці місяця він узяв під захист монастирське землеволодіння й зобов'язав холмських, ядугинських, красноставських і максаківських селян виконувати на користь братії «звичлоє послушенство». На початку червня гетьман підтвердив право ченців Межигірського монастиря володіти харковецьким ставом і млином та заборонив чинити їм у цьому перешкоди.

Кількість універсалів Б. Хмельницького про надання монастирям і духовенству маєтків, сільськогосподарських угідь, млинів, млинарських кіл зростає після виборення Україною незалежності. За приблизними підрахунками лише впродовж 1654–1657 рр. 11 монастирям було надано 10 універсалів на одержання володінь, 4 – на угіддя та 8 – на млини й млинарські кола. За даними Т. Таїрової-Яковлевої, у 1657 р. у семи полках Лівобережжя монастирям належало 26 поселень, що становило 2,4 % від їхньої загальної кількості. Слід мати на увазі, що йдеться лише про фіксацію формального права монастирів на володіння поселеннями, яким далеко не завжди вони могли фактично скористатися внаслідок спротиву їхніх мешканців. Тому траплялися випадки, коли гетьман змушений був видавати по кілька універсалів про «послушенство» підданих. Прикладом можуть слугувати відносини Максаківського монастиря з селянами Холмева, Ядугина, Прачі, Високого, Красностава й Максаків, котрі не визнавали свого «підданства». «Непоєднокрот видавалисмо іноком монастира Максаковского універсали наши, – відзначав Б. Хмельницький 21 жовтня 1654 р., –

аби тие села, которие здавне надание мают, при них зоставали, теди і тепер тие всі універсали наши сим листам нашим потвержаем і міти хочем, аби тие села всі до монастира належали..., з млинами в тих селах будучими і іншими всіма пожитками і приналежностями. Суворо теж розказуем всім селяном, в тих селах будучим, аби вшеякое подданство і послушенство інокам монастира Максаковского отдавали...».

Наприкінці червня 1648 р. розсилаються «по всій Україні універсали про те, що кожен, як з нашого Війська Запорізького, так і з інших шляхетських підданих, під страхом суворой кари, ці бунти і заворушення мусить припинити...». Як видно зі змісту охоронного універсалу для Меджибожа, на першому етапі революції Б. Хмельницький вважав за можливе збереження непорушною існуючої системи взаємовідносин селян із шляхтою, підкреслюючи, аби «всі роботизни, інтрати, оренди і всі прибутки і послушенства піддані відавали, відповідно старого порядку і наказів тамтешнього старости».

Проте ці заходи гетьманського уряду виявилися неефективними: озброєне селянство відмовлялося виконувати «послушенство». Своєю чергою, магнати й шляхта зайняли непримиренну позицію щодо повстанців, «вважаючи за краще їх втихомирити війною і шаблею, ніж проханнями чи переговорами». Б. Хмельницький, переконавшись, що польська сторона не поспішає йти на поступки й готується до поновлення воєнних дій, а його надії на лояльність із боку українського панства є марними, з кінця серпня суттєво змінює свою політику. По-перше, він відмовився від захисту шляхетського землеволодіння, по-друге, більше не домагався від селянства виконання повинностей на користь шляхти й припинення протестних виступів. Скасовуються обмеження щодо прийому селян до складу війська. Під час походу до Львова й Замостя постійно розсилалися військові підрозділи в різні місцевості західно-українських земель з метою організувати виступи селян і міщан. Під час облоги Замостя гетьман офіційно заявив про нерозривність союзу Війська Запорізького та покозаченого поспільства. «Тоді нам було погано, — повідомляв він у листі від 7 листопада шляхті, котра перебувала в місті, — коли ви нас спершу обдурили, а саме, давши подарунки запорізькій старшині, намовили нас від черні відокремитися, що ми і зробили (у 1638 р. — *Авт.*), повіривши вашому слову. Але тепер ми всі в одному гурті і не допоможе вам більше господь Бог на нас їздити».

Замостянське перемир'я на одне з чільних місць у внутрішній політиці гетьмана висунуло селянське питання. Під час переговорів із королівськими посланцями він повідомив про заборону магнатам з'являтися до володінь, розташованих південніше Білої Церкви на Правобережжі й усьому Лівобережжі; шляхті дозволялося повертатися до «дідичних маєтностей», але за умови визнання чинності української

влади. У зв'язку з цим Б. Хмельницький видав універсали, що зобов'язували підданих віддавати «всіляке шанування і послушенство панам». Звертає увагу на себе той факт, що, залишаючи західноукраїнський регіон, гетьман 12 грудня своїм універсалом застеріг шляхту, аби «не мали ніякої злоби ні до своїх підданих, ні до руської релігії». Отже, гетьман усвідомлював особисту відповідальність за долю місцевого населення й намагався забезпечити його від масових розправ. Водночас він гарантував шляхті «повітів різних як релігії польської, так і грецької, аби у домах і по маєтностях своїх у містах і по селах мали всіляку безпеку як свого здоров'я, так і проживання». Бралися під захист життя, майно і маєтки окремих шляхтичів. Водночас, як засвідчують джерела, влада почала займатися організацією збору податків із населення.

При цьому, враховуючи вкрай негативне ставлення поспільства козацької України до повернення шляхти, Б. Хмельницький відмовився від реалізації проголошених в універсалах ідей реставрації старих порядків. Усупереч розпорядженням короля розпустити з війська покозачених селян і міщан та розігнати загони повстанців, він відмовився від проведення політики розмежування соціального статусу козацтва й поспільства. Під час переяславських переговорів 20–26 лютого з королівським посольством А. Кисіля Б. Хмельницький відхилив пропозиції польської сторони обмежити козацький реєстр до 12–15 тис. і «відступитися від черні, аби селяни орали, а козаки воювали...». У квітні гетьман знову відхилив пропозиції урядових кіл Речі Посполитої щодо відокремлення «плебсу» від козацтва, а також принципів відбору до козацького реєстру, згідно з якими останній мав складатися із «заслужених козаків», а «не простих людей», які до того ж мали проживати винятково в традиційному козацькому регіоні Київського воєводства. Крім того, він підтримував процес покозачення селян у Летичівському, Кременецькому й Овруцькому повітах, де інтенсивно відбувалося становлення нових полків.

Потрапивши у складну політичну ситуацію після підписання Зборівської угоди, Б. Хмельницький змушений був звернутися з універсалами до бунтівного «плебсу», наказуючи припинити заколотницькі дії й розійтися по домівках. Водночас, щоб запобігти вибуху масового невдоволення поспільства, гетьман не відразу взявся за складання 40-тисячного реєстру й почав домагатися від А. Кисіля заборони щодо повернення шляхти до маєтків до часу ухвалення сеймом умов договору. Він також переконував київського воєводу в необхідності «скромної» поведінки панів зі своїми підданими, створення сприятливих умов тим, хто хотів бути козаками, для продажу їхнього майна й переселення на козацьку територію.

А. Кисіль же, навпаки, враховуючи інтереси шляхти, намагався переконати Б. Хмельницького в доцільності її повернення до своїх маєтків.

Він також радив гетьманові розпочати складання реєстру з районів традиційного проживання козацьких родин, мотивуючи це тим, що після цього стане ясно, «скільки добирати з волості, що було б краще і війську всьому і нам». Однак гетьман твердо дотримувався власної лінії, спрямованої на пом'якшення соціальної напруги: не дозволяв повертатися до володінь шляхті й урядникам, дозволив записувати до реєстру не лише спадкоємних козаків, а й заможніших селян і міщан, погодився залишити у війську десятки тисяч покозачених осіб під виглядом джур і обозної прислуги, уникав масових розправ із бунтівниками (страчували, як правило, лише вбивць шляхти, котра, попри заборони, все ж наважувалася повертатися до домівок).

Ситуація помітно погіршилася з середини січня 1650 р., після ухвалення сеймом Зборівського договору. В лютому почалося масове повернення шляхти у маєтки, розташовані на теренах козацької України; похвалюється її активність у Подільському воеводстві. У відповідь посилюється спротив покозаченого поспільства, козаків і опришків. Щоб уникнути наростання соціального протистояння, козацька рада у березні прийняла ухвали про тимчасове впровадження пом'якшеного варіанта «підданства» селян. Відповідно останнє зводилося лише до визнання влади панів і виплати окремих невеликих податків. Панщина й кріпацтво в регіонах, де вони існували до 1648 р., не відновлювалися. Тим самим фільваркова система господарства позбавлялася основ для свого відродження й розвитку.

Щоправда, Б. Хмельницький, починаючи з березня, послідовніше й наполегливіше проводить курс на відмежування селянства від козацтва й відновлення його «підданського» становища. Помітно збільшується кількість охоронних універсалів шляхті й розпоряджень місцевій владі усіх непокірних «жестоко казнить, как бунтовников». Старшини отримали «тайной указ, что своевольников, которые учнут смуту всчинат, всех смертью казнить». Персональна відповідальність за виконання цих розпоряджень покладалася на полковників і сотників.

Концепція бачення Б. Хмельницьким розвитку взаємин між козацтвом і посполитими дістала своє втілення в наказі ніжинському полковникові П. Шумейку (10 серпня): «Каждий нехай із свого ся тішить: козак нехай свого глядить і своїх волностей постерегаєт, а до тих, котори не суть приняты до реєстру нашего, аби дали покой і в засівках, которие на ланях панских збоже літа военного позасівали, знявши збоже, тепер ниви поотдавали; а которие збоже по примирю сего літа на ланіх панских сіяли ярину, аби десятую копу дали...». Ідея щодо відмінностей соціального статусу реєстрового козацтва й поспільства прослідковується і в наказі гетьмана про призначення бушинського сотника Лук'яна Сухині ніжинським полковником. Зокрема, останній зобов'язувався не лише мати «суполную владзу» над полком і «непослушних карати»,

а й «вольностей товариства нашого постерегати, а подданих панських не укривати...». Старшині суворо заборонялося втручатися у взаємини селян і панів та задавати збитків майну й прибуткам як шляхти, так і (що слід відзначити) їхніх підданих.

Підтримуючи процес поновлення шляхетського землеволодіння й підданства селянства панам і урядникам, Б. Хмельницький діяв, однак, украй обережно. Зокрема, він не допускав відродження великих земельних володінь І. Вишневецького, М. Потоцького, А. Конецпольського та інших магнатів. Попри грізний тон універсалів, гетьман уникав масових репресій проти бунтівників. Прикметно, що, видаючи охоронні універсали панам, він, як правило, не брав на себе зобов'язань гаранта виконання поспільством повинностей та сплати податків. Магнати самі повинні були знаходити порозуміння з підданими, а оскільки їм заборонялося приїжджати до маєтків із загонами озброєних слуг, то цілком зрозуміло, що у них не було реальної сили, аби повернути тих до «послушенства». Окрім цього, шляхта мала постійно зважати на позицію місцевих органів влади, які в переважній більшості випадків підтримували поспільство. Тому відомі приклади, коли навіть заможні пани шукали компромісу зі своїми підданими. Наприклад, троцький воевода Микола Абрамович 22 червня звернувся з листом до мглинських і дроківських жителів, зауважуючи, що хоча їм випала «Божа воля» залишатися підданими, а не панами, все ж він пішов їм на поступки, не збираючи чиншу й меду, та зменшивши стацію з 11 до 5 злотих, а відтак прохав їх виплатити йому таку суму з диму й засіяти на зиму жито.

Не слід забувати, що засадничі принципи урядової політики в селянському питанні були продиктовані не лише власне соціальними поглядами Б. Хмельницького й старшини, а й прямо залежали від характеру відносин із Річчю Посполитою та позицій її еліти. Адже, відповідно до умов Зборівського договору, в Україні передбачалося поновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин. Відмова від виконання угоди означала б її розрив. Отже, щоб уникнути воєнних дій у несприятливий для козацької держави час, Б. Хмельницький мусив демонструвати якщо не щирю, то показову прихильність справі забезпечення інтересів шляхти й боротьби з бунтівним поспільством.

Яскравим підтвердженням цьому слугують заходи гетьмана під час його походу до Молдавії. Щоб уникнути найменшого приводу для вторгнення польського війська в Гетьманщину в той час, коли українські полки перебували за її межами, він видає суворі універсали, спрямовані на захист шляхетського землеволодіння і на придушення селянських виступів. Так, 7 вересня Хмельницький звернувся до козацтва й поспільства, застерігаючи їх під загрозою смертної кари, аби

у Київському й Чернігівському воєводствах та Житомирському старостві шляхті «жадне кривди найменше не чинили і на здорове їх не наступовали: подданії зас і нереестровіє паном своїм послушними, яко перед тим, повинни бити і жадних бунтов і своєволи не всчинати». Через два тижні гетьман наказав полковникам негайно придушити повстання проти шляхти. Вперше пани отримали дозвіл разом із полковою адміністрацією страчувати непокірних підданих. Уманському полковнику було наказано допомогти С. Калиновському зібрати з його підданих податки «ведлуг можности». Водночас гетьман видає шляхті значну кількість універсалів про послушенство їй селян і міщан, аби «панів своїх у всьому слухали і, що належить, різні оброки як і раніше, давали і бунтів би жодних не починали». Коли ж стало зрозуміло, що польська сторона готується до воєнних дій, Б. Хмельницький відмовився від поновлення схеми соціальних відносин попереднього часу. Не без його сприяння розгорнувся рух поспільства, спрямований проти утвердження старої системи власності й підданства селян та міщан шляхті. Як наслідок, на початок 1651 р. переважна більшість панів і урядників залишила терени козацької України.

Важливим аспектом соціальної політики гетьмана, що стосувалася статусу селянства, залишалось питання відкритості для нього козацького стану. Як засвідчує аналіз джерел, попри заходи, що проводилися з метою закріплення за козацтвом привілейованого становища й повернення селянства у підданство, все ж козацький стан залишався відкритим для селян. Б. Хмельницький відхилив домагання польського уряду вилучити останніх із реєстру. Враховуючи потенційну загрозу поновлення воєнних дій, Б. Хмельницький убачав у селянах, котрі хотіли «собі заживати козацьких вольностей», найближчий резерв поповнення війська і не тільки набирив їх як обозну службу та козацьких джур, а й формував підрозділи «охотників». Наприкінці 1650 р. розпочався масовий прийом селян і міщан до війська, який проводився і в східних районах Лєтичівського повіту. 14 лютого 1651 р. брацлавський воєвода повідомляв з Бару А. Кисілю, що козаки зосередили в залогах прикордонних міст і фортець 30 тис. осіб «поспільства й нереестрових [козаків] під титулом реєстрових».

Упродовж лютого—вересня 1651 р. гетьманський уряд проводив політику всебічного сприяння показаченню поспільства. Існують свідчення десятків джерел про заохочення місцевими органами влади чи спеціально розісланими агентами селян і міщан вступати до війська, виступати проти шляхти й урядовців, формувати загони тощо. Овруцький полковник Третяк наприкінці березня сповіщував, що хлопство закликають як «охотника» до «купи» у Коростишеві, Паволочі, Котельні. Через два тижні він констатував: «антихрист Хмельницький» збуджує свавілля, «злочинців-охотників закликає і хлопство сильно бунтує і вже

тут села порожні, всі за лінію вийшли...». Власне, саме покаяння та участь у воєнних діях, а не соціальне походження, Б. Хмельницький розглядав як головну умову вступу до козацького стану. Не випадково, залишаючи Любартів у середині липня, він звернувся до жителів міста з такими словами: «...які з вас, дітки, не козачили, тоді сидіть і чекайте панів своїх; а котрі козачили, сідайте зараз за мною [на коней] в Україну, бо ляхи потопом за нами підуть». Водночас реєстрові козаки змушені були під загрозою втрати не лише свого соціального статусу, а й життя, негайно з'являтися за його першим розпорядженням до війська. Показовим щодо цього є універсал до старшин і козаків (третья декада серпня 1650 р.): «А при цьому вам наказую, що коли отримаєте мого листа зараз же, цього ж дня, хто був у Війську і хоче собі заживати козацьких вольностей, щоб зараз кінно, на коня добрих з оружьем добрим без борошна негайно рушали за мною на Уманську дорогу під [загрозою] покарання на горло. Хто б озивався бути козаком, а не мав би стати [до мене] на цей час, то тоді шия кожному буде втята».

Велику увагу гетьманська адміністрація приділяла організації збору податків (головними серед них були стація і чинш), які платили всі верстви населення, а в першу чергу й найчастіше — селяни. Зокрема, восени 1650 р. «стацію вибрав Хмельницький по усій Україні аж до самої лінії; дав кожен по півосьмачки збіжжя як козак, так і хлоп за універсалами Хмельницького...». У лютому—березні 1651 р. знову збиралася стація «по містах і селах». На Житомирщині городові отамани збирали платню татарам по 12 злотих із кожного диму, «що селяни давали з великою охотою». Виплачували селяни і чинш, зокрема, полковник Яцько вибрав його по 4 талери «з отчини».

Після укладення наприкінці вересня Білоцерківського договору селянське питання знову стало найскладнішим і найголовнішим у соціальної політиці Б. Хмельницького. Адже щонайменше 110–120 тис. осіб (більшість із них становили селяни), котрі брали участь у воєнних діях, а відтак претендували на козацький статус, позбавлялися цієї перспективи й мали повернутися у підданство. Крім цього, знову ж, як і після Зборівського договору, уряд повинен був дбати про реставрацію дореволюційної системи соціально-економічних відносин. Гетьман вдався до обережної політики маневрування, намагаючись уникнути збройного протистояння з покаянним поспільством. Надзвичайно неохоче він роздавав універсали магнатам та шляхті про «послушенство» підданих, хоча цього домагалися А. Кисіль та інші польські сановники, які були переконані, що можна було б запобігти заколотам «черні», якби гетьман «щиро хотів вчинити безпеку приїзду панів до своїх маєтків, кожен би зміг тоді втихомирити це дике звірство своїх підданих».

Зіштовхнувшись із масовим спротивом поспільства й опозицією з боку значної частини козацтва та старшини, гетьман шукав вихід із ситуації не в масових репресіях проти бунтівників, а у пошуку компромісів із ними та польською стороною. Зокрема, він переконував А. Кисіля в необхідності відмовитися від задуму ввести корогви на постій у шляхетські володіння Київського воєводства; дозволити вписаним до реєстру козакам, котрі проживали за межами Київщини, перемішувати у своїх домівках; вимагав обережного просування корогв, що мали прибути на Чернігівщину, через місця, де розташовувалися «козацькі гнізда». В листі від 27 грудня до київського воєводи Б. Хмельницький наголошував: «...м. м. пан, зволь вчинити так, щоб добре було обом сторонам, і, борони Боже, вимагати більше, крім цих пунктів, тоді напевно нам уже неживими бути... Всюди говорять про те, чому гетьман уклав перемир'я, бо якби не уклав його, то було б інакше». А. Кисіль побачив намагання українського володаря уникнути загострення відносин із поспільством. На початку 1652 р. в листі до М. Калиновського він підкреслював, що, на його думку, навряд чи Б. Хмельницький наважиться «вчинити наступ на чернь, братію свою, поспільство вилучене з козацтва. Не посміє відкрито наступати на них...». Є дані, що гетьман розсилав до нереєстрових козаків і поспільства таємні універсали, «втішаючи їх, аби тепер цю неволю від панів скромно терпіли й були впродовж зими їм слухняними, обіцяючи їм після зими той тягар з них знести».

Розправляючись з убивцями шляхти й претендентами на гетьманську булаву (переважно самовисуванцями), Б. Хмельницький уважно стежив за тим, аби конфліктні ситуації не переросли в громадянську війну. Зокрема, наприкінці лютого український володар звернув увагу Яна Казимира на можливі вкрай негативні наслідки здирств жовнірства та свавілля магнатів; попередив монарха, що не допустить «війни Русі з Руссю»; а також указав на загрозу визрівання збройного українсько-польського конфлікту, бо «до того йдеться, що цього року не обійдеться без заколоту, а все це або на згубу Русі, або на біду полякам, якщо раніше не запобіжить цьому маєстат в. кор. м., п. м. м.». Польська еліта виявилася неспроможною піти на суттєві поступки козацькій Україні в соціально-економічній і політичній сферах, а відтак гетьман відмовився від дотримання умов Білоцерківського договору. Батозька перемога прекреслила його чинність.

Із цього часу польський уряд виявився неспроможним впливати на соціальну політику Б. Хмельницького в цілому і, зокрема, на вирішення селянського питання. Зумівши піднятися над світоглядом свого стану, гетьман зрозумів основне — неможливість поновлення в умовах розгортання революції традиційної для попереднього часу системи соціально-економічних відносин, відтак знайшов у собі і мужність,

і мудрість визнати всі глибокі зрушення, що сталися в суспільстві, в тому числі й завоювання селян. Ішлося насамперед про ліквідацію великого й середнього землеволодіння (за винятком монастирського), фільваркового господарства, кріпацтва, панщини й майже всього комплексу податків, повинностей і поборів, що склався на 1648 р; здобуття прав власності (розділеної з державою) на землю й сільськогосподарські угіддя, особистої свободи, права вступу до козацького стану тощо. Відбувався грандіозний переворот, за якого селяни (як і козаки) отримали можливість вільно володіти, користуватися й розпоряджатися усім майном, у тому числі землею й сільськогосподарськими угіддями, займатися промислами й торгівлею, змінювати соціальний статус.

До останніх днів життя гетьман утримувався від втручання в селянське господарство, займанщину, функціонування вільних військових сіл. Нам не вдалося виявити жодного його універсалу чи розпорядження, якими б у загальнодержавному масштабі фіксувався нерівноправний (залежний) статус селянської верстви. Щоправда, як і раніше, Б. Хмельницький продовжував вважати козацтво привілейованим станом, а селянство — потенційно «підданським». Цей погляд дістав відображення і в переговорах із Росією 1654 р. У проекті договірних статей Б. Хмельницького передбачалося затвердження прав і вольностей козацтва, духовенства й шляхти, що ж до селянства, то український уряд домагався визнання за ним права самому вирішувати його долю. Договір також затверджував усі «шляхетські вольності», у тому числі права на маєтки, підтвержені польськими королями, що означало легітимне визнання шляхетського землеволодіння й «звичклого послушенства» селян.

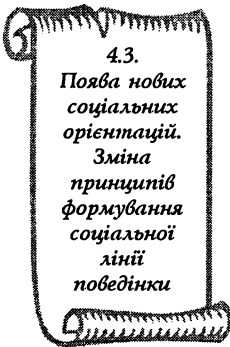
Показово, що, визнаючи легітимність «підданства» селян, гетьман, насамперед із політичних міркувань, не вважав за можливе нівелювати виборені ними завоювання. Не випадково в листі від 31 березня 1654 р. до послів, котрі вели переговори у Москві, він застерігав: «Аще бы в чем какая нужда была людем на потом, яко и сами то усмотрити, могли бы есмы от черни в великом быти в небезстрашии и тотчас бы были смятения, если б их через вашу милость особною своею его царского величества милостию не потешил. И то усмотрите, чтоб напотом какое безправне посполству не деялося...», а після укладення договору відмовився від реалізації статті про створення реєстру й відокремлення козацтва від поспільства. Наприкінці липня 1654 р. російському послу, котрий привіз гроші для реєстровиків, повідомили, що нині не можна скласти 60-тисячний реєстр, бо «козаки зібралися проти твого государева неприятеля великим зібранням, хто був і не козак, і той нині козак, а всі вони ставляться нарівні з козаками...». Прикметно, що цей пункт договору так і не був втілений у життя й у наступні роки.

Усупереч сподіванням шляхти (присягу цареві в 1654 р. склали 188 осіб), котра служила у Війську Запорозькому чи визнавала чинність української влади, гетьман украй неохоче надавав їй нові володіння (переважно в центральних і північних районах Чернігівського воєводства). Ще меншими у цьому були успіхи старшини. За наявними на сьогодні підрахунками, у 7 полках Лівобережжя, де питома вага шляхетського й старшинського землеволодіння була найбільшою, на 1657 р. у приватній власності всього перебувало 5 % населених пунктів. А у відомому комплексі магнатського володіння І. Вишневецького цього ж року з 54 поселень лише 1 (Хомутець) належало приватній особі (Павлові Апостолу). Невдоволені непоступливістю Б. Хмельницького у питанні отримання маєтків, окремі впливові шляхтичі й старшини (родина Виговських, Самійло Богданович-Зарудний, Павло Тетеря, брати Золотаренки, Григорій Лесницький, Іван Боглевський та ін.) намагалися таємно від нього добиватися від царя грамот на земельні наділи з поселеннями на них, проте за життя гетьмана так і не змогли ними скористатися. Отже, завдяки виваженій політиці Б. Хмельницького, реальної загрози інтересам селян із боку шляхти й старшин не існувало, оскільки процес перетворення останніх на великих землевласників тільки започатковувався.

Так, на 1657 р. лише незначна частина селян (у межах всієї Гетьманщини, як припускаємо, не більше 2–3 %) перебувала в особистій залежності від світських і церковно-монастирських землевласників. Абсолютна ж їх більшість і далі продовжувала повною мірою користуватися здобутками Селянської війни й не переобтяжувалася податками з боку держави. Гетьман намагався не допускати свавілля з боку адміністрації чи приватних осіб щодо селян. У липні 1656 р. він суворо попередив Ярмолу (вочевидь, свого слугу): «Скаржилися нам Охрім Троць і Байбузиха, що ти власну сіножать, успадковану ними від предків у селі Байбузах, що називається Дрену Лука, відібравши без будь-якої причини, собі привласнив і не хочеш віддавати, немов ти її для нас привласнив. Тому суворо наказуємо тобі, щоб цю луку згаданому Охримові негайно, не чинячи ніякого опору, повернув, а його ніколи не турбував. Нам нічого чужого не потрібно».

Ми вже наголошували на тому, що у роки революції відбулися кардинальні зміни в статусі селянського землеволодіння. Прогнавши магнатів і шляхту, селяни стали власниками землі, яку обробляли до цього, а також, спираючись на звичаєве право, вважали себе власниками тих наділів, які вони набули шляхом займанщини із земельного фонду, що раніше належав королю та католицькій церкві. Цей процес збігся в часі з активною урядовою політикою, спрямованою на перетворення колишніх приватних землеволодінь знаті на власність Скарбу Війська Запорозького, тобто державну, якою розпоряджалися гетьман і частково старшини. Таким чином селяни й держава виступали співвласниками землі.

У цілому, незважаючи на непослідовність і внутрішні суперечності, соціальна політика Б. Хмельницького відзначалася гнучкістю й цілеспрямованістю. Гетьман добивався зміцнення державної й козацької форм власності на землю, сприяв росту монастирського землеволодіння. Він визнав за селянством право на особисту свободу, спадкове користування землею і вступ до козацтва. Не будучи противником шляхетського землеволодіння, він водночас не поспішав відновлювати його на козацькій території, не йшов назустріч домаганням частини старшини заволодіти маєтками вигнаної польської та української знаті. Тим самим Україні майже до кінця 50-х рр. удавалося уникати громадянського розбрату, який міг би виявитися для неї фатальним.

Соціальні стереотипи, якими жило українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу, формувалися впродовж багатьох десятиліть. Окремі з них сягають ще княжої доби, інші виникли і поширилися у литовський і польський періоди української історії. Проте основні соціальні орієнтири, що детермінували поведінку різних суспільних верств населення і, по суті, перетворилися на невід'ємний елемент культурного буття українського народу, з'явилися у роки Української національної революції. Остання внесла докорінні зміни у суспільну свідомість і спосіб мислення практично всіх верств

українського суспільства. Для селянства це означало реалізацію на практиці заповітного гасла «землі та волі». Козацтво ж зі стану гнаного і переслідуваного перетворилося на провідну суспільну верству, через яку, по суті, трансформувалися основні тенденції політичного, господарського та етнокультурного розвитку України. Відповідні зміни відбувалися й у становищі міщан, а також духовенства та шляхти.

Зіткнення соціальних інтересів землевласницької знаті й залежно від неї селянства, що адекватно відображали їх антагонізм у сфері поземельних відносин, більшою або меншою мірою позначалися на всіх рівнях суспільної свідомості. Істотно впливаючи на соціальну психологію, цей антагонізм водночас, в силу своєї довготривалості та стійкості, став тим фактором, який формував також ідеологічний рівень сприйняття залежним селянином навколишньої дійсності.

Які ж основні суспільні ідеали рухали величезними масами поспільства в умовах наростання національно-визвольної боротьби в Україні, яким чином вони взаємопов'язувалися із соціальною практикою революційної доби?

Як і на попередніх етапах, уже з появою перших ознак соціально-протистояння в охопленому революцією суспільстві домінантою селянських вимог стало питання передачі землі в руки тих, хто її без-

посередньо обробляє, а також ліквідації кріпосницької залежності. Уже перші місяці повстання засвідчили, що величезні маси українсько-го селянства прагнуть «навіки не мати панів», «воліють всі загинути, ніж панам звикле послушення віддавати». Водночас документальний матеріал яскраво переконує, що колишні кріпаки намагалися «бути вільними», «не платити ніяких податків». Характерно, що соціальне спрямування цих прагнень мало масовий, стійкий і тривалий характер.

Як ми вже зазначали, фундаментальні основи соціальної політики були закладені Б. Хмельницьким у перші місяці революції. Впродовж наступного часу вони зазнавали певних змін і трансформацій, але основне полягало у тому, що ця політика виявилася життєздатною і мала принципово довгостроковий характер. Вона втілювалася у життя в умовах розгортання небаченого досі збройного повстання та швидкого наростання широкої хвилі народного протесту. Тому гетьманові часто доводилося йти на певні поступки різним верствам і категоріям суспільства. Заходами, які вживалися, Б. Хмельницький насамперед прагнув не допустити наростання наявних у повстанському середовищі конфліктів.

Загроза розколу повстанського табору та реально існуюча тенденція переростання напруги у взаєминах між козаками і селянами у відкритий збройний конфлікт змушували Б. Хмельницького постійно вносити корективи у соціальну політику. Гетьман уміло застосовує метод «батога і пряника». З одного боку, час від часу видаються універсали, які залякували «бунтівників» смертною карою, з іншого – навіть під тиском польського уряду Б. Хмельницький не вдавався до відкритих репресій проти повсталих. Принципового кредо про те, що він звільнить «з лядської неволі народ весь руський», і в цьому йому допоможе «та чернь всяя по Люблин и Краков, которой я не одступаюсь, бо то права рука наша», гетьман дотримувався до кінця свого життя. На відміну від попередніх соціальних рухів, коли селянство вже через досить незначний проміжок часу втрачало бажану волю та перерозподілену панську землю, дія соціальних результатів, досягнутих суспільством уже на початковому етапі Національної революції, виявилася значно тривалішою, глибшою та стійкішою. Фактично крізь їх призму переломлювалися всі реалії суспільно-політичного та економічного розвитку України другої половини XVII–XVIII ст.

Революція внесла значні зміни в уявлення української людності щодо принципів формування соціальної лінії поведінки. Від 60 до 80 % населення проголосило себе козаками, що, природно, давало їм значні переваги у різних сферах господарського, політичного та культурного життя. Боротьба за реалізацію козацького ідеалу сформувала у селян погляд на себе як на вільних людей, рівноправних із козаками. У їхньому

уявленні шляхетському стану не залишалося місця в суспільстві, яке створювалося на їхніх очах та безпосередньо за їхньої активної участі. Зокрема, ідеал справедливого суспільного устрою відбився у одній із тогочасних народних пісень, у якій є такі слова:

Та немає лучче, та немає краще, як в нас на Україні,
Та немає ляха, та немає пана, не буде зміни.

Процес покаяння практично не припинявся протягом тривалого часу і втягував у свою орбіту десятки тисяч людей. Переходом у козацький стан селяни відреагували як на зміни у напрямках і формах соціальної політики гетьманських урядів, так і на інші політичні події, що відбувалися на українських землях у другій половині XVII ст. (вони ж, як відомо, були досить бурхливими та неоднозначними). Ці процеси мали місце під час так званої «чорної» ради у Ніжині 1663 р., після укладення Андрусівського договору про перемир'я 1667 р. Так зване шукання козацтва на Лівобережжі та Слобожанщині протягом багатьох десятиліть виступало однією із найбільш поширених і самостійних форм соціального протесту селянських мас. Більше того: воно, як правило, ставало важливою ланкою на шляху до збройних повстань та виступів. Слід, очевидно, враховувати також специфіку соціально-станової структури Лівобережжя і Слобожанщини, де козацтво становило значний прошарок населення.

На відміну від Запорожжя, де основним родом занять козаків були військові походи, в Правобережній, Лівобережній і Слобідській Україні у 60–70-х рр. козаки, як представники привілейованого стану, володіли (в першу чергу заможні) землею; їм належали промислові підприємства; вони вели досить великі за обсягами торгової операції тощо. Таким чином, тут козацтво було пов'язано як із традиційним укладом життя, аналогічним, як правило, Запорожжю, так і з соціально-економічними реаліями того часу, які репрезентували нові тенденції розвитку, що визначали суть формування типового для економіки нового часу укладу.

Здобуття козацького імунітету у свідомості поспільства закріпилося як універсальний засіб звільнення від усіх форм продукуючої епохою середньовіччя соціальної залежності, отримання прав власності на землю та сільськогосподарські угіддя. Незалежно від умотивування соціальних виступів другої половини XVII ст., програмних засад їх керівництва та зовнішньої оболонки лозунгів, під якими вони відбувалися, у них домінували вимоги про вільне, нерегламентоване гетьманським законодавством володіння земельними наділами та переведення селян у козацький стан. Ці вимоги присутні в усіх програмних матеріалах, які вийшли з-під пера селян і рядових козаків, висловлювалися ними у розмовах із царськими посланцями в Україні (наприклад, це зафіксовано у статейному списку стольника Ф. Ладиженського, який

побував на Лівобережжі у грудні 1662 – січні 1663 р.), під час переговорів запорозьких послів у Посольському приказі тощо.

З'явилась і набула надзвичайного поширення така форма козацького та селянського землеволодіння, як займанщина. Захоплення на основі усталених звичаїв землі (після вигнання шляхти її було достатньо) та її наступний обробіток стали чи не нормою господарського життя України. Характерно, що здобуті у такий спосіб землі козаки і селяни вважали своєю власністю, якою могли вільно розпоряджатися: здійснювати операції купівлі-продажу, обмінювати, дарувати, заставляти тощо.

На думку козаків і селян, земля належала їм на цілком законних підставах. Адаже вони завоювали право власності силою зброї, а не одержали його з рук сюзерена. Не випадково ці погляди широко побутували у народному середовищі навіть наприкінці XVIII ст. Матеріали «Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.» фіксують, наприклад, численні факти, згідно з якими селянські й козацькі поля, городи, сіножаті кваліфікуються як «свои власние», «свои собственные», «свои жилие» тощо. У ряді випадків особи, які продавали ґрунт, вважали за потрібне підкреслити, що земля «отцу своему наследная... в спокойном владении его донныне состоящая».

Характерний також інший бік цього питання. У купчих, оформлених у ратушах, сотенних та полкових канцеляріях, підкреслюється, що земельні угіддя продаються козаками і селянами «в вечное владение», «в потомственное владение», «в спокойное владение», «вечно и безповоротно».

Зберігалися також традиційні погляди на займанщину як реальну основу справедливого вирішення земельного питання. Зокрема, під час судової тяжби за землю з Новгород-Сіверським монастирем представники громади с. Покошиці заявляли, що коли «малороссіяне з гетманом Богданом Зеновієм Хмельницьким кровією своєю освободили Малую Росію от ярма лядского и от держави польских королей, а пришли в подданство всероссийского монарха... в ту пору по обоих сторонах Днепра вся земля была малороссян сполная и общая, потамість, покамість они первее – под полки, а во полках под сотне, а в сотнях под местечка, села и деревне, а в оных под свои жилища, двори, доми и футори осягли и позаймали и потому сталися все добре малороссянам быть властным чрез займы. Оніе ж займы свои малороссяне разными означали способами: одни обурували, другие концами обносили и рвом окопували, кляками ограничили и что хотели в тех займах строили, гай возвращали и сади заводили, футори, слободы, деревне, села на свое имя селили, к себе в користь приводили, на болотах, где видели у строений мельниц места, там оніе строили». Цей випадок не був поодиноким. Матеріали сотень сторінок «Генеральних слідств про маєтності», які

проводилися у різних полках Гетьманщини у 1720–1730 рр., засвідчують незмінність традиційних поглядів козаків і селян на займанщину.

Стійкість, з якою українське поспільство доводило своє право на землю і волю (спираючись не лише на документи, а й на усталені норми звичаєвого права), пояснюється соціально-економічними та політичними реаліями, що почали складатися в Україні з кінця 50-х рр. XVII ст. У психології старшини з'явилися і поступово набували дедалі стійкішого характеру елементи соціального егоїзму. Вже наприкінці століття козацька еліта як справжній курйоз сприймала згадку про те, як 1657 р. П. Тетеря (тодішній переяславський полковник) у Москві випрошував для себе та І. Виговського грамоти на маєтності, та розмову, що сталася між ним і московськими боярами. Тоді П. Тетеря заявив, що «хотя царское величество его писаря (І. Виговського. — *Авт.*) і отца его, и братью и пожаловал, только они тем ничем не владеют, опасаясь от Войска Запорожского». Здивовані бояри відповіли, що послали, які незабаром відвідають Україну, «о тех маєтностях, чем кого царское величество пожаловал, объявят, и им мочно будет, с веома Войска Запорожского, тем всем владеть свободно». Занепокоєний такою відповіддю полковник почав переконувати бояр не робити цього «потому, что про то и гетман Богдан Хмельницкой не ведал; а только де в войске про то сведают, что он писарь с товарищи упросили себе у царского величества такие великие маєтности, и их де тотчас побьют», оскільки в «Войске Запорожском владеть им ничем нельзя». Більше того, документи фіксують випадки, коли старшина одержані з рук московського уряду пожалування на земельну власність, побоюючись козацького гніву, змушена була закопувати у землю.

Смерть Б. Хмельницького розв'язала руки тій частині козацтва, яка здавна мріяла про збагачення й закріплення за собою великої земельної власності та закріпачення селян. Егоїзм частини старшини та поступова поляризація соціальних сил суспільства, зрозуміло, не залишилися непоміченими у Москві, яка використала сприятливу ситуацію у своїх цілях. Роздаючи землю, різні угіддя, промислові місця, царський уряд тим самим поглиблював суперечності, що існували не лише між козаками і селянами, а й у середовищі самого козацтва. Він ішов назустріч соціальним домаганням старшини, відволікаючи її від боротьби політичної.

Розмиті на першому етапі боротьби станові рамки поступово почали входити у звичайне для того часу русло. Вже «Березневі статті» 1654 р. чітко визначили прерогативи тієї чи іншої станової групи населення. Як зазначалося, привілейоване місце у суспільстві посіли козацтво та лояльна до нового режиму шляхта («шляхта, которые в Росіи обретаются и веру, по непорочной заповеди христове, чтобы великому государю нашему... учинили, чтоб при своих шляхетцких волностях

пребували и меж себя старших на уряды судовые обирали и добра и волности имели, как при королех полских бывало»). Разом із тим не викликав будь-якої іншої інтерпретації пункт українсько-російського договору про те, що «кто пашенной крестьянин, той будет должность обыкную... отдавать, как и прежде сего». Юридична норма, закріплена у перших договорах українських гетьманів із російськими царями, згодом дістала дальший розвиток у наступних договірних статтях. Причому нові статті надавали старшині широкі, а пізніше й необмежені можливості у соціальной сфері.

Нова епоха, породжена соціально-економічними реаліями XVII ст. та визвольними рухами українців, викликала до життя низку явищ, що є справжнім етносоціальним витвором української людності (зрозуміло, що це не виключало загальних тенденцій господарського розвитку, характерних для всього Європейського континенту). Державно-приватна власність на землю, яка утвердилася в роки революції, поступово відійшла на другий план. Натомість виникли і значно поширилися такі форми власності, як рангова («на ранг», «на уряд») та приватна («зуполне», «вічне» володіння). До першої форми належали маєтки, які надавалися старшині замість грошового пожаування і володіння якими обмежувалося певними часовими рамками. Формально вони вважалися власністю Війська Запорозького. Із часом одержані як винагороду за службу землі старшина почала перетворювати на спадкову власність. Спроби гетьманів обмежити прогресуючий процес поступового зменшення фонду земель, що надавалися старшині «на уряд», були, як правило, малоефективними. Не випадково офіційна «Ведомость о малороссийских ранговых маетностях» засвідчує на 1764 р. півтораразове зменшення рангових маєтків.

Перетворенню старшини на привілейований стан українського суспільства сприяла відверто протекціоністська політика Москви. Обмежуючи політичні права, російські самодержці водночас розпалювали соціальні апетити козацької еліти. Гонитва за маєтностями і посадами нерідко ставала чи не основним сенсом життя цього найосвіченішого і господарськи міцного прошарку населення України. Документи фіксують появу в середовищі старшини настроїв щодо можливості здобуття нею статусу російського дворянства. Відомо, наприклад, що ще 1665 р. московський уряд надав звання боярина лівобережному гетьману І. Брюховецькому. Дворянство одержали генеральні обозний, писар, осавули, хорунжі, полковники.

Рівень духовного стану будь-якого суспільства визначається ставленням його правлячої еліти до найприниженої частини населення держави. В Україні, як і в інших тогочасних європейських країнах, до такої категорії належало селянство. На жаль, ані Б. Хмельницький, ані його наступники у розв'язанні селянського питання не змогли вийти за

межі соціальних установок, що існували у середньовічному суспільстві. Лише екстремальні умови війни змусили Б. Хмельницького скоригувати напрями соціальної політики.

Поступки з рук правлячих станів селяни виривали силою зброї. Ліквідація великих латифундій, панщини і кріпацтва стала наслідком Селянської війни, яка відбувалася паралельно з національно-визвольним рухом. Перестановка політичних сил у ході війни й угода з Москвою дали змогу Б. Хмельницькому чітко й недвозначно зафіксувати у «Березневих статтях» принципове положення про послушенство як форму соціального визиску селян України. Ця юридична формула (до речі, вона з'явилася ще в перших універсалах гетьмана) визначала політику Української держави щодо селян упродовж багатьох наступних десятиліть XVII–XVIII ст. Звичайно, зміни, які відбувалися під час розгортання революції у становищі селян, були такими різючими, що про швидке відновлення послушенства не могло бути й мови. Цей процес розтягся на багато років і відзначався суперечливістю й глибоким внутрішнім драматизмом.

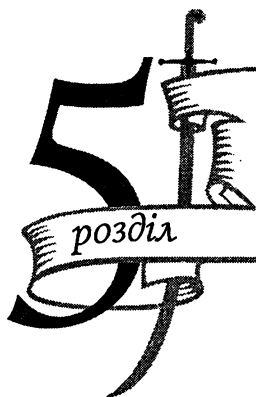
Проте започаткована ще наприкінці 50-х рр. XVII ст. тенденція щодо збільшення різних форм залежності селян і посилення їхнього соціального визиску з часом набрала стійкого й динамічного характеру. Причому це стосувалося всіх категорій селянства. Насамперед за декілька десятків років на Лівобережжі істотно зменшилася кількість дворів так званих вільних військових сіл (з 24604 у 1666 р. до 1100 у 1764 р.). За цими цифрами прихована втрата цілого соціокультурного явища в історії України. Воно виникло в роки Національної революції і значною мірою визначало шляхи еволюції господарства Лівобережної та Слобідської України. Села, що перебували у підпорядкуванні Військового скарбу, перетворилися на своєрідний земельний фонд, з якого поповнювала свої володіння українська старшина. Відповідно змінювався і статус мешканців цих сіл. За короткий час вони пройшли шлях від вільних виробників до залежних (у різних формах) селян.

Величезний документальний матеріал доніс до нас погляди селян на свій попередній соціальний статус як мешканців «вільних» військових сіл. Зокрема, частина «Генеральних слідств...» розпочиналася такими словами старожилів: «По изгнаніи ляхов гетманом Богданом Хмельницким з Малой Россіи стало бытъ то будыше войсковое свободное» (с. Лакома Буда Стародубського полку); «А за гетмана Богдана Хмельницкого, свободное было войсковое, а не было не в чѣм подданстве и послушаніи» (с. Білокопита Ніжинського полку); «А за гетмана Богдана Хмельницкого осталося свободное войсковое и не в чѣм подданстве и владении не было» (с. Уланів Ніжинського полку). Це не поодинокі згадки у документах. У різній формі ця думка домінує на сторінках

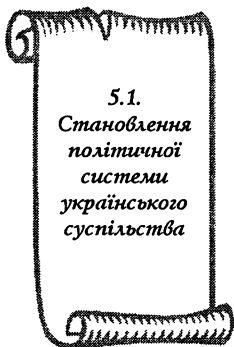
багатьох інших свідчень селян, які вони давали у полкових канцеляріях. Перехід мешканців «вільних» військових сіл в інші категорії селян ще більше ускладнював їхнє соціальне становище. Адже селяни приватних, монастирських і рангових маєтностей, по суті, перетворювалися на залежних виробників матеріальних благ. Поступово зростали повинності й побори.

Звичайно, соціальна лінія поведінки тих чи інших станів суспільства в різних регіонах України була далеко не однаковою. Вона залежала від багатьох факторів, серед яких у середині XVII ст. чи не найголовнішим був політичний. Як зазначалося, наслідки Селянської війни найсильніше відчувалися на Лівобережжі та Слобожанщині й у менш стійкому вигляді спостерігалися на західноукраїнських землях. У Правобережній Україні ці процеси впродовж 60-х рр. XVII – початку XVIII ст. переломлювалися крізь призму масових національно-визвольних рухів. Незважаючи на підриг продуктивних сил, викликаний безперервними воєнними діями, вторгненнями кримських орд, турецьких, польських і російських підрозділів, а також глибокою кризою економіки, зумовленою громадянською війною, господарське життя у краї не завмерло. У другій половині XVII ст., як і в інших українських землях, тут відчувалися глибокі зрушення, набуті на першому етапі Національної революції: зменшилося число великих землевласників, знищено панщину й особисту залежність селян, ліквідовано великі магнатські латифундії. На значній частині Правобережжя продовжували діяти правові норми молодого козацької держави.

Так тривало до середини 70-х рр. XVII ст. Падіння П. Дорошенка знаменувало початок нової сторінки в історії правобережних українських земель. В їхніх межах почалася поступова реставрація польських порядків. Насамперед це проявилось у відновленні діяльності владних структур Речі Посполитої і спробах повернення магнатів та шляхти до проведення характерної для попереднього часу соціальної політики.

ЗЛАМ ПОЛЬСЬКОЇ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

5.1. Становлення політичної системи українського суспільства

Практично з самого початку Національної революції в переговорах із польським урядом українська сторона однією з основних висувала вимогу визнання за козацьким регіоном автономії у складі Польщі. Проте отримала типову для способу мислення польської еліти відповідь: «...швидше будете на палі, ніж дочекаєтеся вольностей». Тим самим польська сторона фактично відкинула можливість пошуку порозуміння, хоча у цей час ані гетьман, ані більшість старшин і козаків не думали поривати з Річчю Посполитою. Вони домагалися лише проведення певних реформ, спрямованих на зміцнення королівської влади, а також визнання козацтва «політичним народом» зі своїми становими привілеями й урівняння українців у політичних і конфесійних правах із польським етносом.

Смерть короля 20 травня 1648 р. внесла помітні корективи у перебіг подій. З одного боку, втративши потенційного союзника (як це видавалося козацтву), гетьман розіслав по Україні загони під проводом досвідчених козаків, яким доручалося піднімати на боротьбу населення, з іншого — у часи безкоролів'я центр політичного життя й функціонування виконавчих органів влади перемістився у воеводства (політично-адміністративно-військово-скарбові одиниці держави).

В умовах масового характеру боротьби сповна проявилася недосконалість інституційної системи Речі Посполитої. Відсутність державної адміністрації на місцях, безсилля центральної влади, неспроможність провінційних владних інституцій (сеймиків, судів, земських устанів)

організувати спротив неочікуваному противнику сприяли успіхам повстанців. На середину серпня вони повністю оволоділи лівобережною частиною Київського воєводства й усім Чернігівським. До середини вересня у їхніх руках опинилися правобережна частина Київського, Брацлавське, Подільське, південна й центральна частини Волинського воєводств.

Нова перемога української армії під Пилявцями (23 вересня) та її похід на захід завершили звільнення (за винятком кількох міст) усіх етнічних українських земель (у тому числі й тих, що перебували у складі Великого князівства Литовського). Польська і переважна більшість української шляхти (виняток становили ті, котрі взяли участь у визвольній боротьбі) залишила їхні межі. Припинилося функціонування усіх без винятку польських органів влади, а в містах — дореволюційного самоврядування, католицької і греко-католицької церков, синагог і кагалів.

Виведення українського війська з західного регіону спричинило трагічний за своїми наслідками поділ українських земель на дві частини. Одна з них продовжувала залишатися складовою Корони, а друга перетворювалася на окремий державний організм — козацьку Україну. Кордон, що існував між ними (попри його певні зміни у той чи інший бік), скасувати так і не вдалося. До літа 1649 р. на території Белзького, Руського, західних частин Волинського і Подільського воєводств в основному було завершено реставрацію головних інститутів польської політичної системи, відроджено дореволюційну модель соціально-економічних відносин, що супроводжувалося масовим винищенням покозачених селян і міщан, котрі намагалися обстоювати свої завоювання.

Інакше розвивалися події на теренах козацької України. Покозачені селяни і міщани, організовані у полки, всупереч розпорядженням гетьмана, навідріз відмовилися допускати шляхту до маєтків, а урядників — до виконання владних функцій. По суті, тут започатковується процес руйнування річпосполитської політичної системи, паралельно з яким надзвичайно інтенсивними темпами відбувалося формування української. Головною специфікою її розбудови стало те, що створення національних політичних інституцій і вироблення якісно нових механізмів регулювання суспільних відносин проходило в умовах істотного впливу національно-визвольної, конфесійної й соціальної боротьби і розпочалося за відсутності політичної еліти (вона також переживала своє становлення) й української державної ідеї.

Національна політична система постала не з уламків польської і не на порожньому місці, а на основі традицій козацького самоврядування й політичної культури українського суспільства кінця XVI — першої

половини XVII ст. Постійні військові дії зумовлювали винятково важливу роль у функціонуванні різних її підсистем мілітарного чинника. Незавершеність розбудови структури політичної системи, перебування її у стані динамічних змін негативно позначалися на діяльності інститутів політичного життя, методах і засобах реалізації політичної влади, політичних відносинах і розвитку політичної культури.

Уже впродовж перших років революції закладаються підвалини інституційної підсистеми, складовими якої були держава, православна церква й органи самоврядування.

Починаючи з 1648 р., відбувається процес становлення базових елементів політичної влади – її суб'єкта, об'єкта та ресурсів (засобів). Визначаються основні напрями її функціонування. Складається державний апарат, очолюваний гетьманом, повноваження якого (особливо у період урядування Б. Хмельницького) були незрівнянно ширшими, ніж у короля Речі Посполитої. Щоправда, (відповідно до козацького звичаєвого права) верховним органом влади була генеральна (військова) рада, до компетенції якої належало обрання гетьмана й генеральної старшини, розв'язання найважливіших політичних питань. У зв'язку зі зміцненням прерогатив гетьмана її роль помітно зменшується. Водночас з органу прямого народовладдя вона перетворюється на представницький – у роботі брали участь представники не лише від полків, сотень і запорозького козацтва, а й духовенства, міщан (міської адміністрації) й інколи покозачених селян. Витворився генеральний уряд, до складу якого, крім гетьмана, входили генеральні старшини. На відміну від Польщі, в козацькій Україні виникли ефективно діючі місцеві (полкові й сотенні) органи виконавчої влади, що жорстко підлягали по вертикалі центральному уряду.

Не схожим на польський був і адміністративно-територіальний устрій козацької України, яка поділялася не на воєводства й повіти, а на полки й сотні, що, на відміну від річпосполитських складових територіального поділу, не становили самостійних і самоврядних територіальних одиниць.

Важливу роль у новій суспільній організації відіграла православна церква, що позбулася утисків і стала повноправною складовою інституційної підсистеми (католицька церква хоча й функціонувала, проте її значущість різко впала, греко-католицька взагалі припинила існування). Вона користувалася всебічною підтримкою всіх гетьманських урядів і брала активну участь у політичному житті. Щоправда, діяльність окремих ієрархів далеко не завжди сприяла зміцненню консолідації суспільства, обстоюванню національних інтересів у відносинах з іншими державами.

Із польської інституційної системи в українську перейшло міське самоврядування, що функціонувало на основі магдебурзького права.

Воно не було скасоване, й усі міста, які ним володіли, продовжували користуватися його привілеями. Щоправда, впродовж 1648 р. у цих містах відбулося переобрання війтів, бурмистрів, райців, лавників та інших посадовців. Зокрема, у першій половині червня хотмизький воєвода зауважував, що у Гадячі й Веприку «панів і урядників нікого не має, тільки міщани і війти нові з міщан». Аналогічні процеси відбувалися на Правобережжі й у західноукраїнських землях. Відомі факти переходу на самоврядування нових міст — Теробовлі, Рогатина, Дрогобича, Долині, Городка, Янова й ін. Самоврядні структури створювалися і в поселеннях, які не мали магдебурзького права (ратушні міста на теренах Гетьманщини).

У регулятивній (нормативній) підсистемі, що включає у себе соціально-політичні норми, на основі яких регулюються політичні відносини, на пріоритетні позиції виходять норми національного права. Через певні причини саме регулятивна підсистема виявилася найбільш недосконалою порівняно з іншими. Справа в тому, що на теренах козацької України втратило у своїй основі чинність польське право, що регулювало суспільні відносини. Продовжували діяти лише окремі збірки писаного права, зокрема, Литовські статuti, «Саксон» у переробці П. Щербича, «Порядок» Б. Троїцького, «Право Холмське» в опрацюванні П. Кушевича, церковні книги тощо. На чільне місце вийшло козацьке звичаєве право, що поширило свою чинність на всю державу й стало, вочевидь, головним джерелом формування української юрисдикції. Зокрема, саме звичаєве право «займанщини» слугувало обґрунтуванням масштабного перерозподілу земельної власності на користь козацтва й поспільства. Важливу роль відігравали також прийняті влітку 1648 р. «Артикули (статті) про устрій Війська Запорозького» (вони виходили за межі суто військового статуту й охоплювали інші сфери суспільних відносин і функціонування державної влади як на вищому, так і місцевому рівнях), універсали гетьманів, сотників, судові ухвали.

Водночас перетворення революційного характеру, що відбувалися у формах власності, відносинах між соціальними станами і групами, індивидом і соціальними спільнотами, з одного боку, і державними структурами, з іншого, між політичними інститутами тощо, вимагали правового оформлення у законодавчих актах. Поряд із цим спостерігалася трансформація різних моральних понять і правил поведінки, що також потребувало їх закріплення певними правовими нормами. Проте політична еліта Гетьманщини не була готовою усвідомити політичної значущості створення національного правового кодексу (його розробка почалася лише у другій чверті XVIII ст.). Відсутність кодифікованого права не тільки вкрай негативно позначалася на функ-

ціонуванні політичної системи, а потенційно загрожувала реставрацією дореволюційної моделі соціально-економічних відносин.

Динамічною й водночас ефективно функціонуючою виявилася комунікативна підсистема. Револуційний вибух, по-перше, зруйнував типова для середньовічного станового суспільства закритість, а, по-друге, не тільки виявився потужним поштовхом для розширення каналів горизонтальної (латеральної) мобільності, але вперше в історії України відкрив можливості для вибудови вертикальної соціальної мобільності. Радикальним чином змінилася соціальна структура, з якої зникли князі, магнати, середня й більшість дрібної шляхти, католицьке й греко-католицьке духовенство, євреї-орендарі. Позбавлення шляхти прерогатив панівного стану зняло гостроту соціальних суперечностей у суспільстві. Адаже козацтво, що посіло у ньому привілейоване становище, упродовж революції залишалося «відкритим»: до його лав могли потрапити усі охочі за умови обов'язкового виконання військової повинності. Селянство стало вільним і здобуло право власності на землю й угіддя. Міщани й православне духовенство отримали відповідний суспільний статус та певні привілеї. Було ліквідовано також умови для міжетнічного й міжконфесійного протистояння.

Помітно складнішими виявилися відносини між владою та соціальними групами. Зокрема, намагання уряду Б. Хмельницького реалізувати умови Зборівського й Білоцерківського договорів, якими передбачалося обмеження чисельності козацького стану й поновлення дореволюційної соціально-економічної моделі, зумовлювали масові виступи поспільства й незаможного козацтва. Невраховування гетьманом Іваном Виговським інтересів запорожців та покозачених селян і міщан стало однією з причин громадянської війни 1658–1663 рр., а політика П. Тетері, спрямована на повернення шляхти до маєтків і відродження великого магнатського й середнього шляхетського землеволодіння та польських органів влади, призвела до потужного повстання 1664–1665 рр. у Правобережній Гетьманщині й втрати ним булави. І все ж слід визнати, що влада в Українській державі виявилася набагато відкритішою порівняно з Польщею й більш спроможною до діалогу з суспільством. У період гетьманатів Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького й П. Дорошенка вона засвідчувала прагнення до пошуків компромісів і злагоди у суспільстві.

Найскладнішими виявилися відносини всередині політичної еліти, що переживала процес формування. Після смерті Б. Хмельницького власне групові інтереси нерідко переважали над загальнодержавними (національними), що не без підтримки ззовні породжувало міжусобиці й в кінцевому підсумку призвело до зміни державного устрою козацької України.

Відбувалося інтенсивне творення культурної підсистеми якісно нового змісту. Ліквідація підвалин домінуючої політичної культури польського «політичного народу», що ґрунтувалася на польській моделі католицизму, з одного боку, дала змогу викристалізувати культурно-релігійну однорідність суспільства, що позитивно позначилося на діяльності політичних інститутів, а з іншого — забезпечила сприятливі умови для розвитку політичної культури українців, яка засновувалася на національних традиціях, а також «ідеології вільного козацького товариства та православ'я». Почуття окремішності та руська самосвідомість набули нових функцій. Щез старий міф шляхетської свободи і рівності; нове суспільство базувалося на ідеї, згідно з якою «козацька шабля принесе йому визволення».

При цьому процес заміщення польського «політичного народу» (шляхти) українським «політичним народом» (козацтвом) відбувався не механічним шляхом. Адже козацтво, виступаючи репрезентантом «народу політичного», вважало його складовими також інші стани і групи українського суспільства, у тому числі й селянство. І хоча трактування П. Дорошенка (зокрема, у проекті його договору з Портою (1668) «народом Руським» названо тих, хто проживає на теренах починаючи від Перемишля, Самбора й р. Вісли на заході, до Путивля й Севська на сході, й «всі є суть козаки») належить до пізнішого часу, воно є цілком правомірним щодо тих політичних реалій, що склалися на українських землях на середину XVII ст. Невипадково в офіційних документах поряд із терміном «Військо Запорозьке» вживаються назви «народ наш Руський», «увесь народ Руський» тощо.

Ідея існування окремішнього руського народу в Речі Посполитій тепер трансформується в концепцію його самостійного, незалежного буття. І. Франко, вивчаючи українські пісні й думи середини XVII ст., дійшов висновку, що українці були цілком свідомі того, що Україна — це не Польща, яка розташована над Віслою, а вони і «ляхи» — то два різних народи. Усвідомлення необхідності боротьби з метою вигнання «ляхів» з Вітчизни/України «за річку Віслу», «в Польщу» стало основним лейтмотивом деяких зразків тогочасного народного фольклору.

Витворення нової моделі політичної культури, яка впливала на сфери свідомості, поведінки соціуму й способи функціонування політичних інститутів, відбувалося у кілька етапів. По-перше, на основі ідеї станового козацького автономізму сформувалася програма політичного автономізму Гетьманщини, яка найбільш чітко оформилася «у політико-культурних орієнтаціях старшини на включення України до тріалістичної Речі Посполитої як рівноцінної Польщі та Литви складової». Перетворившись (у різних варіантах) під час революції на основну засаду політичних поглядів більшості старшин і козацького товариства,

вона ще впродовж тривалого часу продовжувала визначати діяльність суб'єктів політики та політичних інституцій. Навіть послідовні прихильники програми незалежності козацької України у деяких випадках допускали можливість згоди на повернення до складу Речі Посполитої, проте за умови реформування її державного устрою у федерацію рівноправних суб'єктів. «Адже ми діти тієї орлиці, — писав Богдан Хмельницький у березні 1651 р. С. Косову, — золоті пера якої підсубли оттоманські руки; ці пера можуть за короткий час відрости, коли ми щиро поріднимосся з любові, загрибши гнів у забуття, [тоді] обнімуться брати...».

По-друге, система орієнтацій на політичну автономію трансформувалася в ідею незалежності Української держави. Остання стала найбільшим досягненням розвитку політичної свідомості еліти молодого українського суспільства й, по суті, виконувала функцію національної ідеї.

Якісно іншою (порівняно з дореволюційною) складалася функціональна підсистема, що проявилася як у політичному процесі, так і в політичному режимі. Нові органи влади забезпечували становлення політичної системи, її діяльність та поширення на інші українські землі. Політичний процес (особливо у періоди гетьманатів Б. Хмельницького й П. Дорошенка) характеризувався миттєвим реагуванням на зміни політичних ситуацій, причому ставка робилася не на методи примусу, а на пошук компромісів, спроможних консолідувати нове суспільство, що народжувалося, й зберегти цілісність козацької України. Слід також відзначити соціально-політичну активність козацтва й поспільства, які гостро (часто зі зброєю у руках) реагували на спроби владних структур обмежити чи скасувати ті чи інші завоювання революції. Водночас вони всіляко підтримували заходи з обстоювання суверенітету витвореної держави.

Непростим залишається питання з'ясування сутності політичного режиму, оскільки, по-перше, він перебував у процесі становлення, а, по-друге, постійно переживав трансформації. Зокрема, у 1648 р. почав встановлюватися режим партисипітарної демократії (демократії участі), оскільки козаки і поспільство брали активну участь у роботі генеральних і полкових рад, обирали старшин, помітно впливали на внутрішню і зовнішню політику уряду. У наступні роки гетьманування Богдана Хмельницького спостерігалось його явне еволюціонування у бік авторитаризму, що утверджувався у формі цезаризму, тобто «такого способу правління, за якого при формальному збереженні республіканського устрою керівництво всіма провідними інституціями зосереджувалося в руках однієї особи...». Після смерті українського володаря (1657) режим втрачає риси авторитарного, набуваючи ознак

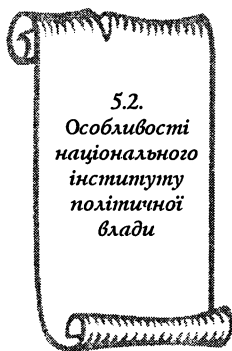
олігархічного (влада тепер зосереджувалася не стільки у руках гетьмана, скільки групи генеральних старшин і полковників). Паралельно відбувалося також відродження демократичних засад, що найбільш яскраво виявилось в Правобережній Гетьманщині за П. Дорошенка та у Запорозжжі. У Лівобережній Гетьманщині режим відзначався поєднанням рис як авторитаризму, так і партисипітарної демократії.

Як головну в функціональному комплексі витвореної в козацькій Україні політичної системи слід виокремити стратегічну функцію (керівництво суспільством; визначення політичних цілей, спрямованих на зміцнення влади, політичних інститутів, розвиток соціальних відносин тощо). Найбільш ефективно вона реалізувалася за гетьманування Б. Хмельницького, коли інтенсивно розбудовувалася Українська держава, формувалося нове суспільство. Аналогічні процеси спостерігалися і в Правобережній Гетьманщині за часів правління П. Дорошенка.

Щодо функції владно-політичної інтеграції суспільства, то її реалізація відбувалася далеко не завжди ефективно. Якщо уряди Б. Хмельницького, П. Дорошенка й І. Самойловича виявилися спроможними, враховуючи інтереси провідних суспільних станів і груп, забезпечувати єдність соціуму (хоча суперечності й конфлікти мали місце), то прорахунки урядів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері та І. Брюховецького зумовлювали спалахи соціально-політичної боротьби, що в кінцевому підсумку призвело до розпаду власне самої політичної системи.

Те саме можна сказати і про функцію регулювання режиму соціально-політичної діяльності (регулятивну). Тільки за гетьманування Б. Хмельницького приділялася велика увага регламентації політичних відносин і політичної поведінки індивідів, політичних інститутів і соціальних груп із метою досягнення й збереження домінанти спільних інтересів й усталеності суспільних відносин. За інших гетьманів (з деякими застереженнями виняток становлять уряди П. Дорошенка та І. Самойловича) вона далеко не завжди успішно виконувала свої безпосередні завдання. Ефективно діяла мобілізаційна функція, завдяки чому козацька Україна впродовж тривалого часу спромоглася вести успішну боротьбу із зовнішніми ворогами. У зародковому стані перебувала функція легітимізації, покликана узгоджувати реалії політичного життя з офіційно діючими політичними і правовими нормами.

Згідно з класифікацією, запропонованою М. Вебером, за типологічними ознаками українську політичну систему можна зарахувати до систем традиційного типу, хоча за гетьманату Б. Хмельницького відбулася її трансформація у систему харизматичного типу.

Становлення основних інститутів української політичної системи відбувалося в умовах наростання національно-визвольної боротьби, що, безумовно, не могло не позначитися на її структурній організації та функціональній сфері. На особливостях формування та специфіці прикладної діяльності її головного інституту — держави — детально зупинимося в наступному розділі нашої праці. Другою важливою структурною одиницею, від якої залежить результативне функціонування політичної системи, є інститут влади.

У козацькій Україні політична влада формувалася революційним шляхом і набула яскраво виражених національних рис. Основним її джерелом стала воля повсталого народу, котрий рішуче виступив проти польського панування. Анонімний автор «Римованої хроніки» в образній формі відбив той факт, що, взявшись за зброю, українці прагнули добитися того, аби «в Руських краях» «доценту» зникла пам'ять про польське владарювання («лядську кров») і «щоб її духу русинський ніс і не чув», а відтак взялися «трясти Польшу за чуприну». Ці настрої охопили всі без винятку регіони українських земель.

Прагнення жити незалежно від Речі Посполитої, безперечно, вимагало від населення на звільнених теренах не просто самоорганізації, а упорядкованої організації суспільного життя. Ця потреба стала джерелом влади і зреалізувалася у формі «козацького устрою», що ґрунтувався на колективній волі козацької спільноти (Війська Запорозького). Не випадково, як зазначалося, утворена держава мала офіційну назву «Військо Запорозьке». Це ж словосполучення стає і складовою титулатури гетьманів (за підрахунками П. Саса, із 171 листа за підписом Б. Хмельницького воно не зафіксовано лише у 14 випадках). Джерелом влади були й норми українського звичаєвого права, що регулювали владні відносини, а в самоврядних містах (за винятком ратушних) — магдебурзького права. Вони визначали складну систему владних повноважень центральних і місцевих органів влади й загальнообов'язкові правила поведінки членів суспільства. Започаткувався процес перетворення на джерело влади й гетьманської волі. У конкретній історичній ситуації для Української держави частково джерелами влади ставали прагнення й воля зарубіжних монархів — польського короля, російського царя, турецького султана.

Інституту влади в козацькій Україні були притаманні певні особливості, головна з яких полягала в тому, що всі основні його складові (суб'єкт, об'єкт та ресурси) переживали стадію свого формування, а відтак відзначалися недовершеністю своїх внутрішніх структур і неусталеністю системи взаємодії. «Безпосереднім» носієм влади чи її

суб'єктом виступали інститути політичного життя, серед яких першість належала державі, а також (за певних обставин) окремі особи, задіяні у прийнятті ухвал, наприклад, учасники «чорних»/генеральних (військо-вих) рад. Відносини між суб'єктом та об'єктом влади у принципі мали багато типологічно спільних рис з аналогічними процесами у низці держав ранньомодерної Європи.

Засобом донесення основних засад політики гетьмана до центральних і місцевих органів влади, а також управлінських структур самоврядних поселень були накази як владне повеління. Відмова від їх виконання, як правило (за винятком періодів паралічу владних структур), призводила до застосування різних видів покарання об'єкта влади, аж до смертної кари (про це промовляють універсали гетьманів, полковників та інших старшин). Таким чином, підкорення загальній волі влади приватної чи групової волі осіб і спільнот перетворювалося на норму поведінки. Відбувалося також «нормування поведінки як узагальнення правил у відповідності із загальним інтересом», чому сприяло становлення вертикальної соціальної мобільності, але перешкождали постійні військові дії, люмпенізація частини населення й гострі соціально-політичні конфлікти у суспільстві.

На відміну від типової для середньовіччя польської моделі взаємодії між суб'єктом і об'єктом політичного життя, особливість української полягала в тому, що суспільство в Гетьманщині відзначалося демократичністю, а привілейований стан (козацтво) залишався відкритим для інших станів і груп. Якщо в Речі Посполитій поспільство (за винятком жителів маґдебурзьких міст) було завжди тільки об'єктом влади, то в козацькій Україні воно через механізм генеральної ради перетворювалося і на її суб'єкта.

Під час революції сформувалися всі характерні ознаки політичної влади. Зокрема, яскраво проявлялося домінування її владної волі, якій підлягали всі особи й соціальні спільноти. Її рішення ставали обов'язковими для суспільства. Політична влада мала публічний характер і відзначалася моноцентричністю (право прийняття ухвал, що стосувалися суспільства, належало державі через її вищі владні структури). На жаль, не відбулося чіткого розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу й судову, що негативно позначилося на формуванні політичної системи. Уже в 1648 р. на основі козацьких традицій виник апарат управління — центральні й місцеві органи влади, що взяли під контроль усі сфери функціонування суспільства. У такий спосіб утверджувалася монополія політичної влади на регламентацію суспільного життя, обстоювання своєї суверенності щодо інших держав. Будь-які спроби Речі Посполитої чи Російської держави підпорядкувати собі управлінський апарат Гетьманщини або обмежити її суверенітет, як

правило, наштовхувалися на потужний спротив, що виливався у масові виступи проти умов Білоцерківського, Гадяцького, Переяславського, Чуднівського й Московського договорів. Лише уряд Лівобережної Гетьманщини з кінця 60-х рр. остаточно відмовляється (під тиском Москви) від проведення самостійної зовнішньої політики.

На думку деяких учених, влада серед засобів своєї самореалізації надавала перевагу примусу/покаранню щодо особистості й соціальних спільнот (можливо, виняток становить гетьманат П. Дорошенка). Щоправда, «покарання розглядалося не як брутальне застосування сили, а як ґрунтований на праві примус стосовно тих, хто не бажав визнавати правової норми, розпорядження гетьмана чи інших органів влади». Нарешті слід назвати ще таку важливу ознаку влади, як її легітимність, тобто «визнання влади суспільством, обґрунтованість і необхідність даної влади та її носіїв».

Функції політичної влади багато в чому виявлялися тотожними функціям політичної системи, про які уже йшла мова раніше. Найважливішими з-поміж них були керівництво й управління суспільством, що передбачало розбудову держави, проведення політики щодо різних соціальних спільнот, мобілізацію ресурсів, ставлення до опозиційних рухів тощо. Після 1657 р. функція влади щодо консолідації суспільства виконувалася незадовільно. Лише за гетьманування Б. Хмельницького влада спромоглася забезпечити політичну стабільність. Пізніше, внаслідок соціально-політичної боротьби козацька Україна розпалася на три державні утворення, які часто конфліктували поміж собою, через що функція оптимізації політичної системи здійснювалася неефективно.

Як відомо, владний потенціал визначається ресурсами, під якими розуміють як задіяні засоби, так і ті, що можуть бути використані для функціонування і реалізації політичної влади. Першорядне значення при цьому мають демографічні ресурси, оскільки власне внаслідок діяльності людей і виникають відносини суб'єкта й об'єкта влади. Сприятливі умови для господарювання давали змогу мати на території козацької України впродовж кінця 40–50-х рр. більшу щільність населення й значно краще економічне становище, ніж на решті українських земель, що забезпечувало мобілізаційні можливості уряду у 80–120 тис. вояків. Наприклад, джерела засвідчують здивування польських жовнірів у серпні 1651 р. добробутом жителів західної Київщини («досягнули начебто обітованої землі, повної збіжжя й пасік»), дешевиною продуктів харчування й напоїв порівняно з південною Волиною, де «ані міст, ані сіл, лише поле й попіл; ані людей, ані живих тварин не видно, лише птахи у повітрі». Проте міжусобиці, військові дії, сваволя татар, стихійні лиха й епідемії зумовили демографічну катастрофу

першої половини 70-х рр. у правобережному регіоні. Не без підстав 25 лютого 1675 р. польський король Ян Собеський в універсалі до старшини звертав увагу на її жахливі наслідки: «Мусити визнати, що то є труп огидний, а не Україна; бо певне не така, яку ви від предків своїх узяли. А хто ж у ній вигинув, якщо не народ руський? Чий попіл, як не міст славних? Чиї дими, як не церквів і домів Божих? Чиї гроби і могили, якщо не батьків і дітей... марно згублених? Чия, нарешті, така страхітлива пустеля?»

В органічному зв'язку з демографічними ресурсами перебували економічні. Визнавши легітимність права власності на землю козаків (у тому числі вчорашніх селян і міщан) і займанщини посполитих, влада витворила міцну економічну підвалину функціонування політичної системи. Спираючись на економічну потугу господарств козаків і посполитих, вона впродовж тривалого часу могла забезпечувати успішну боротьбу з ворогами незалежності, поповнювати державну скарбницю, чому сприяла також політика підтримки урядом розвитку ремесел, промислів і торгівлі. Проте руйнівні наслідки воєнних дій, міжусобиць, важких демографічних втрат істотно зменшували потенціал економічних ресурсів влади, звівши його нанівець у Правобережній Гетьманщині.

У своєму розпорядженні влада мала значні соціальні ресурси. В умовах формування системи вертикальної соціальної мобільності вона визнала статус козаків за усіма, хто погоджувався виконувати військову повинність на користь Війська Запорозького. Не пішла також на проведення розмежування козацтва від поспільства, чим гарантувала підтримку своїх політичних заходів більшістю населення. Залишався відкритим доступ до лав старшини вихідцям із інших суспільних станів і груп (за умови, що вони здобули козацький імунітет).

Потужними, але, на жаль, не завжди ефективними були силові ресурси влади, за допомогою яких забезпечувалися оборона країни, безпека носіїв державної влади, охорона внутрішнього правопорядку, виконання чинного законодавства, розпоряджень і наказів центральних і місцевих владних інститутів тощо. Зокрема, полкові та сотенні суди слідкували за дотриманням правових норм, виконанням розпоряджень урядових структур. Богдан Хмельницький підкреслював, що в козацькій Україні «кождий має волноє право в судах ведуть привилеов роспиратсе». Водночас звертає увагу на себе широке застосування владою при захисті різних форм власності, регулюванні соціальних відносин, розв'язанні конфліктів, упокоренні заворушень силових методів, зіпертих на «військові артикули», «право войскове», «срокгости войсковои», якими часто як міра покарання передбачалася смертна кара.

На жаль, уряди І. Виговського, І. Брюховецького, П. Тетері, використовуючи силу (придушення опозиційних виступів), не зупинялися перед насиллям, яке завжди перебуває поза законом у будь-якому суспільстві. Для оборони держави залучалося військо (його підрозділи брали активну участь і у внутрішньополітичних чварах), розвідка й контррозвідка. Велася, особливо за Б. Хмельницького й П. Дорошенка, досить ефективна боротьба з кримінальними злочинцями. П. Алепський не без захоплення констатував, що «в дні Хмеля» «панують правосуддя і справедливність», і в країні козаків «немає ні злодіїв, ні грабіжників». Відомо також, що, прийшовши до влади, П. Дорошенко вжив рішучих заходів щодо викорінення бандитизму. Як засвідчував на початку липня 1667 р. київський воевода П. Шереметєв, гетьман «всі ці розбої приборкав, багатьох розбійників велів повішати...».

Одним із найважливіших показників «існування і функціонування влади, а також закріплення її в суспільстві» вважається її легітимність. Проблема легітимності й легальності політичної влади у козацькій Україні вивчена недостатньо й потребує подальшого спеціального дослідження. Все ж відзначимо, що проаналізована джерельна база дає змогу навести її загальну характеристику. По-перше, у сприйнятті Війська Запорозького його служба польському королю розглядалася як певний контракт з обопільними обов'язками, що передбачав присягу монарха на безумовному виконанні вимог свого контрагента. У разі їх недотримання королівською владою козацтво вважало законними як відмову служити володарю, так і право захищати свої та «руського народу» права і свободи. Саме цим пояснюється той факт, що збройний виступ 1648 р. однозначно розцінювався козацьким товариством як легітимний, а не як акт свавілля чи зради. Подібні приклади легко відшукати і в політичній практиці наступних років. «Клянемося Господом Богом, — звертався восени 1650 р. Б. Хмельницький до волинської шляхти, — що ми готові залишатись вірнопідданими нашого короля й. м., п. н., якщо також будуть додержані наші права і вільності, присягнуті польськими королями народові руському і надані Війську Запорозькому за його криваві заслуги». В лютому 1671 р. правобережні полковники у листах до короля М. Вишневецького підкреслювали, що перед 1648 р. «Військо терпіло всякі утиски й мусило з такого ярма визволитись».

По-друге, у свідомості різних прошарків суспільства на 1648 р. уже сформувалося сприйняття тягlosti й легітимності власного політичного життя, окремішності існування руського/українського народу, його рівноправності з польським і литовським та добровільності приєднання до польського у складі Речі Посполитої «як рівного до рівного, як вільного до вільного». Відповідно дискримінація в національній та релігійній

сферах сприймалася як кричуще порушення прав і свобод «руського народу», що надавало законності боротьбі за визволення. Ці зміни суспільних настроїв добре відчував Б. Хмельницький, який у листі до султана (від 7 грудня 1651 р.) підкреслював: «...бачу, що це є самою Божою волею, аби народ руський залишався вільним від неволі польської». У висловлюваннях такого змісту гетьманів, представників старшини, духовенства (наприклад, березнева 1669 р. проповідь Й. Тукальського), козаків і поспільства окреслювалися контури нового погляду на законність суверенного існування українського народу, який суперечив середньовічним уявленням про те, що «тільки княжні роди могли де-юре представляти народи в політиці, і тільки минуле могло надати легітимності сучасному...».

Нідерландський мислитель раннього нового часу Г. Гроціус у 1625 р., посилаючись на природне право, сформулював думку про можливість існування суверенних держав, пов'язаних не з особою спільного суверена, а з правом народів. Прикметно, що Б. Хмельницький також апелював до природного права на самозахист. «Нам важко схилити шию під меч, ми мусили оборонятися... — писав він у серпні 1651 р. великому коронному гетьману М. Потоцькому, — кожний готовий вмерти при своїх злиднях і голову скласти, бо кожна пташка охороняє, як може, своє гніздо».

По-третє, легітимність влади, зокрема, гетьманської, обґрунтовувалася шляхом апелювання до «права захоплення» (відповідно до середньовічних правових норм, «територія, захоплена у війні, правомірно належала переможцеві»). Під час розмови 24 лютого 1649 р. із польськими комісарами у Переяславі український гетьман констатував: «...вільно мені там управляти (у Києві. — *Авт.*), мій Київ, я є володарем і воеводою київським; дав мені то Бог — і що більше — дякуючи шаблі моїй». Поряд із цим розроблялася концепція божественного походження його влади, що мала слугувати переконливим аргументом на користь легітимності влади у козацькій Україні.

По-четверте, в уявленнях молодого політичного еліти смерть Владислава IV, а також обрання на трон Яна Казимира і його коронація, що відбулися без участі представників Війська Запорозького, засвідчували, з одного боку, незалежність козацької України від Речі Посполитої, а з іншого — легітимність сформованої у ній влади. «Ми... хрест цілували Владиславу королю. А нині у Польщі і в Литві обрали на королівство Яна Казимира, брата Владислава короля, і коронували і присягали Польща і Литва, а король їм присягав, — наголошував гетьман під час переговорів 29 квітня 1649 р. із російським послом Г. Унковським, — а нас Господь від них визволив — короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про

це не писали і не присилали, і ми волею Божою тим від них стали вільними».

По-п'яте, визнанням законності політичної влади у міжнародно-правовій сфері слугували укладені договори з Річчю Посполитою (Зборівський, Гадацький, Чуднівський та ін.), Російською державою (Переяславсько-Московський 1654 р., Переяславський 1659 р. та ін.), Османською імперією (1669), Кримським ханством (1648 р., 1655 р. та ін.), Молдавією (1656), Валахією (1656), Трансільванією (1656), Швецією (1657).

Важливою ознакою політичної влади є її легальність, яка закріплюється на законодавчому рівні і відповідно до чинних юридичних норм визначає обсяги і шляхи реалізації владних повноважень. На теренах козацької України легальна політична влада сформувалася на основі звичаєвого козацького права й традицій устрою Війська Запорозького кінця XVI – першої половини XVII ст. Їх законність не викликала жодного сумніву у переважної більшості населення; органи міського й сільського самоврядування функціонували на традиційній правовій основі. Козацьке товариство пильнувало за дотриманням верховенства «колективної волі» Війська Запорозького. Лише вона де-юре (через ухвали військової і старшинської рад) надавала легітимності діям і рішенням володаря булави й уряду, на що зважав навіть Б. Хмельницький. «Коли за згодою всієї старшини ухвалиться яке рішення, – роз'яснював він у листі до великого коронного гетьмана у березні 1656 р., – то його порушити нам приватним чином не можна», бо «у цих краях, якщо що-небудь робиться без спільних і малих рад, то воно звичайно не буває сталим, бо такий [порядок] Військо обґрунтувало навіть звичаями». Ігнорування І. Виговським норм звичаєвого права під час обрання на гетьманську посаду восени 1657 р. зумовило невизнання запорожцями й значною частиною городового козацтва легальності цього акту й стало однією з вагомих політичних причин конфлікту, що переріс у громадянську війну.

Характер легітимності політичної влади в козацькій Україні визначався поєднанням елементів, властивих таким її типам, як традиційний, харизматичний, легальний, причому на різних етапах спостерігалася явне превалування одного з них над іншими. Зокрема, на етапі становлення виразно домінував традиційний тип, заснований на авторитеті традицій і звичаїв Війська Запорозького. За гетьманування Б. Хмельницького яскраво проявлялися елементи харизматичного типу, якому притаманна віра суспільства у надзвичайні якості, винятковість правителя. Відомо, що більшість козацтва й поспільства сприймала його як «нового Мойсея, котрий звільнить їх від ляхської неволі», «батьком Вітчизни, відновлювачем [православної] релігії й давньої свободи»,

«Богом даним» гетьманом, спроможним визволити «з підданства Речі Посполитої, котрого може позбавити влади лише Бог». Водночас виразно спостерігалися й риси легального типу, бо влада узаконювалася нормами звичаєвого права, прийняттям відповідних актів, які регулювали діяльність політичних інститутів, використанням у разі потреби примусових санкцій. Таким чином, у членів суспільства формувалося «розуміння норм, установлених законом». Досить виразно окреслювався етнічний тип легітимності влади. Адаже замість польських сформувався українські владні структури, утворилася також українська політична еліта, а ідея витворення й захисту національної держави завоювала пріоритетні позиції у суспільстві, що сприяло утвердженню влади й визнанню її легітимності.

Легітимність влади органічно пов'язана з її ефективністю. Найвищого свого рівня остання досягла за Б. Хмельницького, коли влада мала широку підтримку населення. Задовільно функціонували владні структури під час гетьманувань І. Брюховецького, П. Дорошенка й І. Самойловича, але відбувалося звуження соціальної бази влади. Зменшення ефективності її функціонування засвідчувало зниження рівня легітимності, появу процесу «ерозії влади», що стало наслідком взаємодії низки факторів: особистісних, середовища (владного простору), процесуальних (помилки, невдачі, успіхів). З-поміж першої групи назвемо надмірне прагнення до влади І. Виговського, П. Тетері й І. Брюховецького, недостатні вольові якості Ю. Хмельницького й брак у нього політичних здібностей, нестримне прагнення до наживи серед значної частини старшин (за твердженням С. Величка, «задяля золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помишував би...») та ін. Украй негативну роль відіграла наявність т. зв. синдрому «закутних гетьманчиків», породженого владолюбством, амбіційністю, егоїзмом старшин, котрі вели боротьбу за владу, перевагою у них особистісних і кланових інтересів над національними, державними, внаслідок чого відбулося розмивання моральних устоїв, а відтак занепад «морального обличчя» влади. Соціально-політичні конфлікти, розпад Гетьманщини на три державні утворення, відносини між якими були далекими від стабільності, вкрай несприятливе й складне геополітичне становище козацької України часто заважали уряду приймати правильні ухвали, адекватно реагувати на виклики часу, зміни у соціально-політичних відносинах у суспільстві тощо.

Не можна недооцінювати значущості негативного впливу процесуального чинника, коли допущені прорахунки й невдачі породжували у гетьманів і старшин нові помилки, розчарування, надломлювали їхню волю. Так, І. Виговський та його оточення, припустившись

низки прорахунків у розв'язанні конфлікту з опозицією, своїми непродуманими діями спровокували вибух громадянської війни, яка започаткувала незворотні відцентрові процеси у козацькій Україні. Невдачі угруповання Ю. Хмельницького у відносинах з Російською державою й Річчю Посполитою, по-перше, дискредитували його в очах козацтва, що призвело до обвального падіння авторитету, а, по-друге, знизили ефективність функціонування центральної влади, посилили децентралізацію, зумовили зростання ролі регіональної еліти. Таких прикладів можна навести чимало. Майже до нульової позначки рівень легітимності влади знизився в роки відкритих громадянських конфліктів.

Важливо з'ясувати прерогативи центральних і місцевих органів влади та характер їх функціонування. В умовах становлення держави в 1648 р. розпочався складний процес еволюції загальної (генеральної) військової ради з органу козацького самоврядування у найвищий державний орган козацької України (збирався 5 разів). До компетенції ради належало розв'язання найголовніших питань внутрішньої і зовнішньої політики, а також обрання гетьмана й генеральної старшини. Оскільки вона була формою прояву прямої демократії, в її роботі брали участь десятки тисяч осіб (козаки, покозачене поспільство, часто представники духовенства). Нерідко під час обговорення (ухвали приймалися більшістю голосів за допомогою вигуків) мало місце протистояння різних поглядів, що інколи переростало у зіткнення (Ніжинська «чорна» рада 1663 р.).

Стихийність перебігу ради, непередбачуваність прийнятих нею ухвал, брак оперативності й ефективності стали однією з причин відмови Б. Хмельницького з початку 1649 р. від її скликань (у класичній формі збиралася тільки у травні 1651 р.). Відбувається перетворення генеральної ради на представницький орган, участь у роботі якого брали не всі козаки, а лише гетьман, генеральні старшини, полковники, сотники й обрані від кожної сотні делегати (від 2–4 до 20-ти); інколи запрошувалися представники міщан і духовенства (загальна кількість учасників ради сягала 2–4 тис.). Після смерті Богдана Хмельницького спостерігається відродження важливої політичної ролі генеральної ради, хоча з середини 60-х рр. у Лівобережній Гетьманщині прийняті нею ухвали мають переважно формальний характер (із 1669 р. рада збирається лише за царським розпорядженням). Натомість у Правобережжі за гетьманування П. Дорошенка цей інститут, навпаки, успішно функціонував (збирався понад 10 разів), приймаючи рішення з найважливіших питань. На Січі загальна рада скликала тричі на рік, участь у її роботі була обов'язковою

для запорожців. Вона була одночасно найвищим законодавчим, адміністративним і судовим органом влади.

У перші роки існування держави з генеральних старшин сформувався генеральний уряд. Очолював його гетьман, котрий водночас був главою держави. Особисті якості Богдана Хмельницького, його харизма перетворили посаду гетьмана на центральну «в політичній системі Гетьманщини». В умовах утвердження авторитарного режиму до сфери функціональних обов'язків останнього належало видання універсалів – нормативних актів, які мали силу закону на всій території козацької України; скликання й ведення генеральних і старшинських рад; командування збройними силами; призначення й звільнення з посад старшин; встановлення податків і управління фінансами; розпорядження земельним фондом; керівництво зовнішньою політикою; виконання функцій верховного судді тощо. Після смерті Б. Хмельницького відбувається помітне звуження сфери гетьманської влади.

Занепад з 1649 р. ролі генеральної ради водночас супроводжувався зростанням значення старшинської ради, засідання якої відбувалися або у формі зібрання генеральних старшин і полковників, або у формі проведення старшинського з'їзду. У другому випадку яскравіше проявлялися її риси як представницького органу. До компетенції старшинської ради належало розв'язання найважливіших питань політичного життя, зовнішньої політики, регулювання збору податків, використання земельного фонду держави. Вона приймала також ухвали, що мали силу закону, й відіграла важливу роль на початковому етапі процедури обрання гетьмана. Хоча Б. Хмельницький і перетворив її на дорадчий орган, однак поважав традиції Війська Запорозького і всі важливі постанови проводив як рішення ради, надаючи їм у такий спосіб необхідну легітимність в очах козацтва. Після його смерті старшинська рада перетворилася на впливовий самостійний орган, який претендував на рівну владу з гетьманом. Єдиним з-поміж володарів булави, котрому вдалося уникнути протистояння з нею, виявився П. Дорошенко. Він щиро визнавав, що «без ради полковників й іншого товариства нічого не можна вчинити».

Важливе місце у системі центральних органів влади й управління посідав інститут генеральних старшин. До початку революції їх обирали на генеральних радах, а за гетьманування Б. Хмельницького – призначали. Пізніше практикувалося (залежно від обсягів повноважень того чи іншого гетьмана) як їх обрання на генеральних чи старшинських радах, так і їх призначення. Фіксованої системи службової ієрархії старшинських урядів не склалося; в ході революції їхня роль могла

зростати чи зменшуватися. Традиційно друге місце після гетьмана посідав генеральний обозний, третє — два генеральних осавули, четверте — два генеральних судді, п'яте — генеральний писар; почали формуватися уряди генерального підскарб'я, генерального хорунжого та генерального бунчужного.

Кожен із них мав певні повноваження й функціональні обов'язки. Обозний відав артилерією, зведенням оборонних споруд, розташуванням табору, виконував обов'язки наказного гетьмана. Осавули займалися питаннями скликання генеральної ради, підтриманням дисципліни в армії, складанням козацьких реєстрів, організовували супровід іноземних послів. Їх часто призначали наказними гетьманами. Судді очолювали колегію генерального суду, що розглядав цивільні й кримінальні справи. Писар стояв на чолі генеральної канцелярії, зберігав державну печатку, особисто візував документи уряду, виконував, як і осавули, доручення глави держави. Підскарб'ій керував фінансами й відав організацією збору податків. Хорунжий і бунчужний доглядали за гетьманськими клейнодами — хоругвою і бунчуком.

Помітну роль відігравала рада генеральної старшини (обозний, писар, два судді й два осавули), що становила постійно діючу структуру. Вона займалася розв'язанням зовнішньополітичних, термінових і таємних справ, здійснювала повсякденне адміністративно-господарське управління країною, виконувала функції генерального штабу й верховного суду, організовувала й контролювала збір податків і мита. В період гетьманування Б. Хмельницького виконувала дорадчу функцію, пізніше перетворилася на важливий орган законодавчої, виконавчої й судової влади.

Виконавчо-розпорядчими урядовими установами були канцелярії, головною серед яких вважалася генеральна військова. Вона зосереджувала в своїх руках адміністративне, військове, судове й фінансове управління державою, контролювала діяльність полкових і сотенних урядів, реалізовувала зовнішньополітичний курс гетьмана, вела діловодство. Артилерійська канцелярія підпорядковувалася обозному й займалася питаннями утримання у належному стані військової артилерії. У 50-х рр. XVII ст. почала формуватися фінансова канцелярія, до функцій якої перейшли організація збору податків, облік земельного фонду, контроль за доходами і витратами.

Центральне місце у судовій системі належало генеральному військовому суду, до складу якого, крім генеральних суддів, входили гетьман, генеральні старшини і судовий писар. Він розглядав апеляції, що надходили від полкових і сотенних судів, і питання, з якими позивачі зверталися безпосередньо до гетьмана. Останній утворював також

у разі необхідності судові комісії для розв'язання особливо складних і важливих справ.

На місцях функціонували полкові й сотенні органи управління (уряди). Полковий уряд становили полковник та полкові старшини. На перших порах важливу роль відігравала козацька полкова рада, що обирала полковників і старшин, однак із 1649 р. її роль помітно зменшується. Б. Хмельницький зосереджує у своїх руках право призначати і звільняти полковників. Ним користувалися й наступні гетьмани, хоча за умов послаблення їхньої влади відроджувалася демократична традиція обрання полковників на раді. Вони виступали носіями верховної влади на території полків і до їхніх прерогатив належало широке коло адміністративних, військових, судових і фінансових повноважень — починаючи від мобілізації козаків і до використання земельного фонду. Певною мірою інститут влади полковника був подібним до влади гетьмана. В управлінні полковники опиралися на старшину — обозного суддю, осавула і писаря. Останні, як і полкова рада старшин і полкова канцелярія, виконували у межах полку функції, подібні до тих, які мали генеральні старшини, старшинська рада й генеральна канцелярія на загальнодержавному рівні.

Полкову модель діяльності органів влади було перенесено у сотню, де сотенний уряд очолював сотник. До його складу входили старшини й городовий отаман. До 1649 р. у сотнях, як і в полках, уряд перебував у підпорядкуванні козацької ради, що обирала його. Проте в умовах посилення інститутів гетьмана, полковників і сотників її повноваження набувають формального характеру. Утверджується практика призначення сотників полковниками. Сотник мав широкі військові, адміністративні й судові повноваження, підлягаючи по вертикалі полковникові, чим забезпечувалася централізація влади. Сотенні осавул і писар виконували однотипні з полковими осавулами і писарем функції. Особливе місце посідав городовий отаман, наділений переважно адміністративною владою в містах. Він пильнував за збереженням у них порядку, виконував обов'язки коменданта, за відсутності сотника очолював колегію сотенного суду. Городові отамани полкових міст посідали вищі, ніж сотники, ієрархічні щабелі й входили до складу полкового уряду. Розв'язанням всього комплексу питань внутрішнього життя села займався сільський отаман. На курінних отаманів покладалося виконання лише військових функцій.

Владні структури Запорозжя мали певні особливості. Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом влади була січова рада, ухвали якої були обов'язковими для усіх козаків, старшин і кошового. Вона обирала кожного року кошового отамана (за гетьманування

Б. Хмельницького впродовж 1650–1657 рр. він призначався), або інколи (з кінця 50-х рр.) – кошового гетьмана й усіх старшин, які разом становили уряд – Кіш. Коло повноважень кошового гетьмана в історіографії ще не до кінця з'ясоване. Введений у науковий обіг документальний матеріал дає можливість реконструювати лише основні риси діяльності кошового отамана. Відомо, що він поєднував у своїх руках військову, виконавчу, адміністративну й судову владу. Під час воєнних дій виступав головнокомандувачем війська й наділявся, по суті, диктаторськими повноваженнями. В мирний час очолював дипломатичну службу, видав військовою скарбницею, затверджував судові вирoki. Другою особою в старшинській ієрархії був військовий суддя, котрий займався судочинством на основі звичаєвого права. Діловодство вів військовий писар; осавул наглядав за порядком у Січі, розслідував злочини й контролював виконання судових ухвал. Козаки куренів підпорядковувалися владі обраних отаманів. Вони часто мали серед запорожців більший авторитет, ніж кошова старшина. Наприкінці 40-х – у 50-х рр. XVII ст. зростає роль старшинських сходок (рад), до участі в яких запрошувалися військові старшини, курінні отамани та досвідчені козаки-ветерани («старики»).

Важливим інститутом політичного життя Гетьманщини були органи місцевого самоврядування. Нова українська влада при Б. Хмельницькому не лише не обмежувала міського й сільського самоврядування (за винятком кагалів, що були ліквідовані), а й в окремих випадках навіть розширювала повноваження міських судів (наприклад, на початку грудня 1655 р. київський суд отримав право карати свавільних козаків). Було підтверджено чинність магдебурзького права, згідно з яким міщани одержували самоуправління, впорядковано основи цивільного й кримінального права, норми оподаткування, ремісничі й торгівельні пільги. Укладаючи договір 1654 р., український гетьман домігся визнання міського самоврядування з боку російського уряду. Таку саму політику проводила більшість наступників Б. Хмельницького. Лише за гетьманування І. Брюховецького у Лівобережжі спостерігалось явне прагнення підпорядкувати міщан державним органам влади.

До компетенції самоврядування належали питання забезпечення добробуту міста, зокрема, організації протипожежної безпеки, нагляду за дотриманням норм моралі у поведінці міщан тощо. Очолював місто обраний його жителями війт, влада якого була пожиттєвою. Важливу роль відігравали виборні магістрати, що склалися з ради (райці на чолі з бурмистром, котрі займалися адміністративно-господарськими справами) та лави (члени суду, підпорядковані війтові, що здійснювали судочинство з цивільних і кримінальних справ). Існувало самоврядування і в містах, які управлялися ратушами в складі війта та 2–3 бур-

мистрів. Вони не користувалися магдебурзьким правом. Характерним для міського життя було також цехове самоврядування та самоврядування окремих іноетнічних громад.

Функціонували й органи сільського самоврядування, яке спиралося на традиційне звичаєве право. На чолі сільських громад стояли старости (отамани, війти). Вони наглядали за збереженням правопорядку на території громади, дотриманням норм співжиття, прибуттям і від'їздом гостей, брали участь у встановленні меж землі й сінокосів, засвідченні актів купівлі-продажу, розподілі спадщини, зовнішніх зносинах громади тощо. У Лівобережжі під час революції виникли вільні військові села (у 60-х рр. у Ніжинському, Переяславському й Київському полках вони становили понад половину усіх населених пунктів). Вони належали військовому скарбу й підпорядковувалися сотенному уряду.

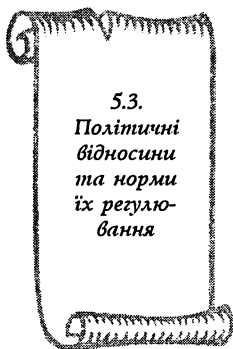
Невід'ємною складовою політичного життя козацької України стала така неполітична інституція, як православна церква, що завдяки своїм самобутнім рисам — соборноправності, євангелістськості, демократизму й національній інституційності — перетворилася «на живий національний організм, що зберігав і концентрував духовні сили народу». Попри формальне урівняння з католицькою церквою у першій половині 30-х рр. XVII ст., вона продовжувала зазнавати утисків. Тому не випадково з початку революції захист інтересів православної конфесії на теренах усієї Речі Посполитої став одним із визначальних при вибудові відносин уряду Б. Хмельницького з Варшавою. Водночас, усвідомлюючи виняткове значення православ'я у національно-визвольній боротьбі й розбудові держави, гетьман всіляко підтримував його, послідовно й рішуче обстоював у козацькій Україні майнові інтереси церков і монастирів, винагороджував їх земельними володіннями і маєтками. Без істотних змін цю політику продовжували і його наступники, особливо П. Дорошенко. Зі свого боку, духовенство (насамперед нижче) відіграло важливу роль не лише в ідеологічному обґрунтуванні мотивів боротьби поспільства й козацтва проти Речі Посполитої, а й в її організації та (в окремих випадках, що мали місце в 1648–1652 рр.) навіть у керівництві нею.

Отримавши у Гетьманщині сприятливі умови для розвитку, православна церква прагнула зміцнити автокефальні засади свого функціонування, не допустити їх обмеження й підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Про це переконливо промовляє діяльність київських митрополитів С. Косова (1647–1657), Д. Балабана (1657–1663) та Й. Тукальського (1663–1675). За даними деяких джерел, останній разом з П. Дорошенком виношував наміри утворення Київського Українського патріархату. На заваді їх реалізації стали

не лише несприятливі зовнішні чинники (постійний потужний тиск, починаючи з 1654 р., з боку Московського патріархату, підтримуваного російським урядом, спротив грецького духовенства, агресія сусідніх країн тощо) й прорахунки у політиці П. Тетері, І. Брюховецького й особливо І. Самойловича, а й брак консолідації самого духовенства, насамперед його верхівки. Активна участь церковних ієрархів у політичному житті в умовах гострої міжособної боротьби старшин за владу, поділу козацької України на дві Гетьманщини сприяли формуванню серед них кількох угруповань, що орієнтувалися на Річ Посполиту (С. Косов та Д. Балабан), Росію (І. Гізель, А. Баранович, М. Филімонович, С. Адамович), Туреччину (Й. Тукальський). Суперечності між ними де-факто призвели до розколу духовенства, різко послаблювали позитивний потенціал церкви у згуртуванні політичної еліти козацької України для обстоювання національних інтересів, у тому числі автокефалії Київської митрополії.

Політична діяльність церковних ієрархів далеко не завжди була конструктивною. Зокрема, С. Косов не відразу підтримав державотворчі зусилля Б. Хмельницького, шукав компромісів із Річчю Посполитою, інколи втручався у розпорядження гетьмана полковникам (як наприклад, при обороні Києва від литовців улітку 1651 р.), що створювало напружені відносини між цими найвпливовішими представниками молоді української політичної еліти. Інші вищі церковні ієрархи також не стали гетьманові опорою у розбудові держави. Лише після укладення українсько-російського договору 1654 р., коли Б. Хмельницький зайняв рішучу позицію в обстоюванні автокефалізму української православної церкви, київський митрополит нарешті визнав його володарем козацької України, а інші ієрархи не сміли проводити відмінної політики у сфері захисту Київської митрополії. Щоб уберегтися від зовнішніх впливів, С. Косов змінив навіть свій титул митрополита з «Київський і всієї Росії» на «Київський і Малої Росії», аби засвідчити, яку власне «націю він представляв».

Смерть 1657 р. Б. Хмельницького й С. Косова, від'їзд нового митрополита Д. Балабана у 1658 р. з Києва, ослаблення гетьманської влади наприкінці 50-х – у першій половині 60-х рр., відверте втручання Москви і російських воевод у церковні справи (воевода О. Трубецької восени 1659 р. наважився призначити місцеблюстителем митрополії чернігівського єпископа А. Барановича), з одного боку, послаблювали позиції вищих церковних ієрархів у захисті інтересів митрополії, з іншого – сприяли оформленню угруповання (переважно москвофільського) духовенства, яке почало активно втручатися у державні справи. Посилення його впливів, на думку деяких дослідників, породило феномен «двовладдя світської та духовної еліти», яке у Лівобережній Гетьманщині тривало до 1685 р.

5.3.
Політичні
відносини
та норми
їх регулю-
вання

Фундаментальні перетворення на теренах Гетьманщини у сферах політичного устрою, соціальної структури суспільства, форм власності вимагали випрацювання механізмів регулювання політичних відносин, що істотно різнилися від дореволюційних. Як раніше уже зазначалося, правові норми, що існували у Польській Короні, у своїй більшості втрачали чинність. І не лише у зв'язку з тим, що формувалася нова регулятивна підсистема української політичної системи, а й тому, що змінювалися поведінкові стереотипи в середовищі козацтва й пос-

политих, відмирили чи набували нового змісту їхні традиційні уявлення про правові й етичні цінності, зокрема, розуміння таких понять, як «право», «справедливість», «моральність», «звикле послухенство», «стародавні права і вольності» тощо. У цьому сенсі показовою є відповідь священників Литовижа (Луцький повіт Волинського воєводства) слuzі шляхтича: «...нехай ваш бісів пан не до польського права, але до пана Хмельницького нас позиває, бо ми се права лядзького не боїмо[ся]!». Як ми мали нагоду переконатися, селяни хотіли лише «за назвою бути підданими», позбутися найменувань «хлопи», «мужики», «піддани» тощо. Не випадково виписані з козацького реєстру згідно з умовами Зборівського договору особи не приховували своїх образ щодо того, що «їх бідних людей і козаками не називали, а називали їх мужиками». Значна їх частина, «показавшись», повернула собі попередній статус. У Лівобережжі мешканці вільних військових сіл почали називати себе міщанами. Поширювалася спільна назва селян і міщан — «посполиті», водночас із вжитку зникає найменування «хлопи». За спостереженнями сучасних учених, «нові моральні поняття змушували поводитись відповідно до них, часто-густо вступаючи в конфлікт із загальноновизнаними перед 1648 р. переконаннями й прийнятим законодавством. Тому населенню країни доводилося визнавати загальнообов'язковою одну частину традиційних етично-правових норм, необхідних для існування суспільства (підтримуючи її примусом), другу — скасовувати, а третю — подавати на індивідуальний розгляд».

Реалії революційних змін у суспільстві, за умов відсутності нового кодифікованого права, спонукали владу визнати козацьке звичаєве право і судочинство чинними на теренах всієї Гетьманщини, а не лише у Запорозжжі й традиційному козацькому регіоні. Вироблене умовами повсякденного життя на міцній підвалині природних потреб козаків і переселенців-колоністів, не обмежуваних середньовічними правовими нормами, воно перетворилося на основного регулятора поземельних

відносин, соціально-правового статусу селянства й козацтва, взаємин між ними, а також на головну перешкоду феодалізації козацької старшини й заможного козацтва. Саме звичаєве право легітимізувало масштабний процес перерозподілу землі магнатів, шляхти, католицької церкви й Польської Корони (королівщини) на користь селян, козаків і міщан, що відбувся у формі «займанщини». Зокрема, у розмові з російськими послами (кінець 1662 – початок 1663 рр.) І. Брюховецький наголошував на тому, що «хто де займе порожнє місце землі і дугів, і лісу й огородить його чи окопає й поселиться зі своєю сім'єю», то може вільно проживати тут й володіти нею.

Оскільки молода політична еліта Гетьманщини була зорієнтована на правове врегулювання відносин у новому суспільстві, що формувалося, то цілком зрозуміло, що вона не могла обмежитися лише сферою звичаєвого права. Виробляючи нові нормативи суспільної поведінки, вона спиралася значною мірою і на традиційні збірки права Литви і Польщі, що не втратили своєї чинності на теренах козацької України. З них були почерпнуті й використовувалися політико-правові норми про недоторканність від арешту, ув'язнення й неможливість позбавлення майна без вироку, орієнтація на аргументованість звинувачення; такі принципи судочинства, як змагальність сторін, гласність і відкритість судових засідань, колегіальність при вирішенні судових справ тощо.

У процесі формування української політичної системи відбулася істотна зміна суб'єктів політичних відносин. Основними з них стали держава з її структурними елементами та органи місцевого самоврядування. На відміну від поліетнічної Речі Посполитої, український етнос, який становив абсолютну більшість населення козацької держави (поляки, євреї, татари, молдавани й інші етнічні групи були малочисельними), з об'єкта політичних відносин перетворився на їх суб'єкта. Зміни відбулися зі шляхетським станом, що втратив як монополію на владу у суспільстві, так і роль політичної нації. Переважна більшість шляхти змушена була залишити терени новоствореної держави (чимало шляхтичів також полягло у вирі боротьби), а відтак із стану вона перетворилася на соціальну групу, що суттєво послабило її політичну вагу й звузило сфери впливу на зміст і характер політичних відносин у суспільстві. Припинилася діяльність католицької, греко-католицької й іудейської церков як функціональних суб'єктів політичного життя, а їх духовенство (за винятком незначної кількості католицького) або загинуло, або опинилося за межами Гетьманщини. Разом із тим, як зазначалося, докорінно змінився статус православної церкви. Вона залишилася єдиною в козацькій Україні релігійною організацією й активно включилася у політичне життя.

У функціонуванні соціальної основи існуючої політичної системи провідна роль належала козацтву. Очоливши процес розбудови Української держави й посівши у ній привілейоване становище, воно перетворилося на соціальну еліту нового суспільства. Помітної трансформації зазнали традиційні козацькі «права і вольності», які, легітимізувавшись із приходом козацтва до влади, почали наповнюватися новим змістом, що відбилосся не лише у відповідних ухвалах, заявах і тлумаченнях гетьманів і старшин, укладених договорах з іншими державами, а й в уявленнях «про їх можливий ідеальний стан за умови максимаьної політичної суб'єктності». З часом вони поступово переросли у «малоросійські права і вольності». Хоча формування козацького стану в основних рисах завершилося на 1648 р., влиття до його лав у роки революції сотень тисяч посполитих і розпад козацької України на окремі державні утворення гальмували процес його внутрішньої консолідації, а відтак між окремими групами продовжували існувати певні суперечності.

Зросла роль як суб'єкта політичного життя стану міщан. Щоправда, попри те, що власне саме мешканці міст «започаткували руське культурне й національне відродження і першими сформували концепцію Русі як культурно-релігійно-історичної спільноти, вони не мали ані достатнього багатства, ані збройної сили, ані єдності, щоб репрезентувати руську націю». Інше питання, що міщани брали активну участь у національно-визвольній і соціальній боротьбі (особливо наприкінці 40-х — у першій половині 60-х рр.) та в обстоюванні власних станових інтересів.

Докорінним чином змінився статус селянства, яке з об'єкта політичних відносин у Речі Посполитій перетворилося на їх суб'єкта у Гетьманщині. Здобуваючи особисту волю, права власності на землю й вступу до козацького стану, воно своїми діями помітно впливало не тільки на політику уряду, а й у цілому на політичний розвиток держави, особливо в 1648–1665 рр.

Дієвим суб'єктом політичних відносин стала політична еліта, котра, однак, переживаючи процес свого становлення, не зуміла консолідуватися, що покликало до життя проблему єдності козацької України. На суб'єкт політики перетворилися й обездолені, розорені війною, частково чи повністю злюмпенізовані маси козаків і посполитих, на настрої і дії яких мусив зважати уряд.

У жодному випадку не можна ігнорувати значущості такого суб'єкта політичних відносин, як окремий індивід. Зрозуміло, що кожен із них належав до певної соціальної спільноти, і власне від політичної поведінки кожного з них залежала політична активність чи пасивність самої спільноти. На відміну від попереднього часу, в роки революції

політична суб'єктність кожної особистості як на соціальному, так і на інституціональному й персоніфікованому рівнях проявлялася незрівнянно виразніше. Вперше у Центрально-Східній Європі особа селянина вийшла зі сфери паройкіальної (обмеженої інтересами власної домівки й найближчого оточення) політичної суб'єктності. Вперше її політична поведінка із закритого (бездіяльного, іммобільного) типу змінилася на відкритий (дієвий). Ще більшою мірою це стосується особи міщанина й особливо козака.

Важливим для розуміння механізмів функціонування комунікативної підсистеми є з'ясування відносин між соціальними групами, що становлять соціальну основу будь-якої політичної системи. У Гетьманщині сформувалася відмінна від характерної для Речі Посполитої соціальна основа політичної системи. Так, після трагічних подій міжетнічного конфлікту 1648 р., під час якого мали місце прояви елементів етнічних чисток (постраждали десятки тисяч євреїв і поляків), в утвореній Українській державі міжетнічні відносини (між українцями, з одного боку, поляками і євреями — з іншого) поволи втрачають гостроту протистояння й набувають характеру мирного співіснування. З'явилася нова тенденція у розвитку українського народу. Розділений між двома соціокультурними системами, він на річесполитських територіях втрачає власну політичну еліту (шляхту) як носія руської політичної культури й переживає період національного занепаду. Водночас у Гетьманщині спостерігаються бурхливі процеси усвідомлення населенням своєї національної ідентичності. Козацтво як репрезентант політичної нації впродовж 50–70-х рр. неодноразово робило спроби об'єднати народ у межах єдиної держави, проте всі вони виявилися невдалими.

Зазнали змін роль і місце шляхти. Якщо у соціальній основі польської політичної системи вона посідала домінантне становище, то в українській, по-перше, втратила статус соціального стану, перетворившись на суспільну групу, а, по-друге, спромоглася лише зберегти, і то переважно формально, свої привілеї, позбувшись політичної влади. Внаслідок потужного спротиву поспільства й козацтва, всі її зусилля, незважаючи на підтримку з боку окремих гетьманських урядів (частково Б. Хмельницького, І. Виговського й особливо П. Тетері), відновити дореволюційну модель соціально-економічних відносин зазнали краху. Як підкреслював улітку 1664 р. П. Тетеря, «Україна ще не пала-ла таким страхітливим бунтом як тепер», і посполиті, незважаючи на власну погибель, продовжують боротися, «аби не мати панів», вони не хочуть, щоб пани утримували їх «під своєю владою» й користувалися «їхньою працею».

Ще один важливий момент: шляхта могла залишитися у домівках, користуватися земельними наділами (у тому числі маєтками з підданими)

з дозволу влади, вступати до лав війська й обіймати у ньому старшинські посади тільки за умови вірної служби Війську Запорозькому, тобто Українській державі. Вона мусила відмовитися від претензій на провідну політичну роль у суспільстві й державі, визнавши її за козацтвом. Як слушно зауважив свого часу Ф. Шевченко, «шляхта на Україні, перебуваючи у Війську Запорозькому, переходила на платформу козацької старшини...». Щоправда, користуючись певною перевагою в старшинських колах, вона виношувала наміри домогтися легітимації свого привілейованого становища у козацькій спільноті. Перша така спроба датується 1654 р., коли у січні під час переговорів із російським посольством В. Бутурліна група старшин-шляхтичів таємно від гетьмана порушила питання, щоб «шляхта була поміж козаків знатною, і судилася б за своїм правом, і маєткам бути б за ними по-давньому. І приносили на письмі імена свої, воєводства й уряди собі розписали». Одержавши відмову, вони просили не повідомляти Б. Хмельницькому про своє клопотання, пояснюючи це тим, що «ми де так писали за своєю думкою». І хоча договір 1654 р. з Росією підтверджував права і вольності шляхти, вона починає поповнювати прошарок так званих знатних військових товаришів, що інтенсивно формувався у 50–70-х рр.

Очолити національно-визвольну боротьбу, яка ліквідувала панування шляхти, козацтво не зайняло її місця у суспільстві. Відіграючи у ньому провідну роль як правлячий стан, воно продовжувало залишатися станом дрібних землевласників-вояків, відкритим для поповнення з боку інших станів і груп (за умови виконання власним коштом військової повинності на користь Війська Запорозького), насамперед селян і міщан. Таким чином забезпечувалося функціонування витвореної замість горизонтального (латерального) типу соціальної мобільності, що існував до 1648 р. і передбачав наявність офіційних бар'єрів для переміщення вгору щаблями соціальної ієрархії, вертикального (до речі, це був єдиний випадок у Центрально-Східній і Східній Європі), що відкривало шлях соціальної циркуляції (наприклад, вихідці з поспільства ставали не тільки козаками, а й старшинами). Існуюча реальна можливість «покозачення», з одного боку, посполитих, як із іншого — «опосполічення» козаків (через обідніння частина тих, хто був не в змозі надалі виконувати своїм коштом військову повинність, добровільно переходила у стан міщан) запобігала виникненню гострих соціальних суперечностей і відкритих конфліктів між основними станами українського суспільства.

Величезні втрати у безкінечних воєнних діях і постійне поповнення козацьких лав поспільством стали відчутним гальмом процесу консолідації козацтва як стану. Продовжували також існувати розбіжності, що

переростали у протиріччя й політичну боротьбу, між запорожцями й городовими козаками, мали місце, хоч і не такі гострі як у 20–30-х рр., непорозуміння й конфлікти між реєстровим і нереєстровим козацтвом, між спадкоємними козаками та прошарком знатного військового товариства і покозаченими вчорашніми селянами й міщанами. Часто непримиренного характеру набирало протистояння тих чи інших угруповань старшини зі значною частиною козацтва, що породжувало політичні конфлікти, які переростали у кровопролитну боротьбу (громадянська війна 1658–1663 рр., міжусобиця у Правобережній Гетьманщині 1668–1669 рр.). З кінця 50-х рр. почав визрівати міжрегіональний конфлікт між правобережним і лівобережним козацтвом. Проте наявні розбіжності в середині козацького стану відходили на другий план, коли йшлося про захист прав і свобод Війська Запорозького.

Відносини селян із міщанами й козаками, попри певні конфлікти з козацькою старшиною, склалися, згідно з сучасними політологічними уявленнями, у формі соціального партнерства. Останнє проявлялося насамперед у спільних діях, спрямованих на захист витвореної держави, проти відродження дореволюційної системи соціально-економічних відносин, феодалізації старшини, за збереження отриманого у ході революції нового соціального статусу. Не випадково значна частина селян почала називати себе міщанами, статус яких традиційно вважався вищим, а більшість із них покозачувалася.

Аналіз джерел не підтверджує висловленої в історіографії думки, що покозачене поспільство становило деструктивний «декласований елемент», який був «гальмом» у розбудові держави. Не варто плутати покозачених селян і міщан зі справді «декласованими» масами розорених воєнними діями і «вичавлених» різними обставинами зі звичного ритму життя й трудової діяльності осіб (часто безсімейних) різного соціального походження: селян, міщан, козаків тощо, котрі лише зазіхали «на чуже добро». З часом вони перетворилися на досить-таки активний деструктивний суб'єкт політичних відносин, який вдало використовувався у політичній боротьбі старшинськими угрупованнями. Першим на цей шлях став полтавський полковник М. Пушкар, котрий у 1658 р., за даними літописця С. Величка, «зібрав до себе піхотний полк із винників, броварників, пастухів та людських наймитів, назвавши його дейнеками, і цей полк мав у собі мало товариства з добрим християнським сумлінням, та й зброї не мав пригожої до війни, а лише рогатини, коси та кий, зате мав готові до вбивства і грабунків людських маєтків серця».

Унаслідок масового від'їзду інонаціональних і покатоличених городян, котрі належали до привілейованої групи населення, в містах було

ліквідовано ґрунт для національно-релігійних суперечностей і конфліктів. Утім, продовжувала існувати певна соціальна напруга у взаєминах між козацькими й міщанськими громадами або їхніми представниками, яка, однак, не переростала у відкрите протистояння між ними. Міщани й козаки разом боролися проти загрози поновлення польського панування чи встановлення російського, перетворення міст на приватні володіння шляхти й старшин, обмеження їхніх станових прав і свобод. Інакше складалися відносини зі старшиною, яка втручалася у міське самоврядування, зазіхала на міські земельні володіння тощо і тим самим провокувала конфліктні ситуації.

Зросла суспільна вага православного духовенства, права, свободи і привілеї якого розширювалися й послідовно обстоювалися гетьманською владою, а особлива роль у житті тогочасного суспільства забезпечувала визнання легітимності його привілейованого статусу з боку усіх станів і соціальних груп. У нижчого духовенства, яке брало активну участь у революційних подіях, а за своїм способом життя і матеріальними статками мало чим відрізнялося від козаків і рядового поспільства, не існувало з ними конфронтації, хоча, зрозуміло, окремі випадки зіткнень їхніх інтересів мали місце. Водночас не тільки збереження, а й помітне зростання маєтностей монастирів і вищого кліру, в яких використовувалась праця залежних селян і міщан, породжували з боку останніх різні форми соціального спротиву, зламати який часто вдавалося лише завдяки активному втручанням з боку центральної влади, насамперед в особі гетьманів.

Становлення нової соціальної основи політичної системи проходило одночасно із формуванням якісно відмінної від існуючої у Речі Посполитій моделі політичних відносин державної влади із соціальними спільнотами. Із самого початку революції очолюваний Б. Хмельницьким уряд намагався запобігти етнічним чисткам і масовому винищенню іновірців. Гетьман рішуче засудив здійснені влітку 1648 р. підрозділами М. Кривоноса погроми, стративши при цьому деяких його старшин. У листі до польських комісарів від 19 серпня 1648 р. Б. Хмельницький підкреслював: «...хоч ми й нижчі з народження (йшлося про порівняння з князем І. Вишневецьким. — *Авт.*), але про господа Бога краще пам'ятаємо, бо жоден з панів поляків, хто потрапив до наших гетьманських рук, не замордований, і всі живі, як старі, так і молоді, і ті, кого я тепер у полках застав...». Виданий гетьманом 2 серпня 1650 р. наказ білоцерківському полковнику застерігав старшин і козаків не вчиняти шкоди «ляхам, які знаходяться тепер у наших краях». Відомі також гетьманські універсали 1651–1652 рр. до польського поспільства й поляків, «співчуваючим русинам», із засвідченням доброзичливого ставлення до них.

Виявлені нами джерела не фіксують антипольського спрямування внутрішньої політики і в наступників Б. Хмельницького. Щодо євреїв, то за умовами Зборівського договору їм заборонялося проживати на землях козацької України. Пізніше таких обмежень не існувало. Тому, хоч і у невеликій кількості, поляки та євреї продовжували мешкати у ряді місцевостей (переважно українського Правобережжя). Зокрема, інвентар Білоцерківського староства 1652 р. зафіксував господарювання Яська Ляха у с. Острейки та Юзефа Ляха в Ольшанці. У Барі, що через своє прикордонне розташування перебував у одночасному підпорядкуванні як Гетьманщини, так і Польщі, у 1667 р. мешкало 30 євреїв. Маємо цінне свідчення німецького дворянина Ульріха фон Вердума, котрий у складі польського війська восени 1671 р. пройшов козацькою Україною, що у місті сусідували українці, поляки та євреї, а в Шаргороді «поміж козаками живуть різні євреї, а також римокатолики».

Неоднозначною була політика центральної влади щодо релігійних спільнот. Усебічно підтримувалася православна (де-факто православ'я у козацькій Україні відіграло роль державної релігії) церква, причому всі гетьмани вважали своїм обов'язком послідовно обстоювати інтереси і православного населення тих українських земель, котрі залишалися у складі Польщі й Литви. Не підтримувалося, хоча й не заборонялося функціонування у Гетьманщині католицької спільноти. Б. Хмельницький був переконаний, що «є один Бог і одна християнська віра», і дотримувався принципу: «хто і як хоче, хай вірить». Подібні погляди поділяли й інші гетьмани. Вони допускали діяльність і католицьких чернечих орденів, за винятком єзуїтського. Так, У. Вердум помітив у ряді міст і містечок співіснування церков і костьолів (Бар, Шаргород, Керниця, Іллінці), зокрема, у Барі діяли 3 костьоли, 2 церкви й синагога, а в Шаргороді — костьол із францисканським монастирем, у якому був один чернець. Хоча Б. Хмельницький, І. Виговський та П. Тетеря за певних обставин допускали можливість існування греко-католицької спільноти, фактично її не було, як і іудейської.

Із початку революції (до середини серпня 1648 р.) Б. Хмельницький покладав певні надії на можливість залучення на бік Війська Запорозького не лише шляхти, а й магнатів, а відтак гарантував недоторканність їхнього майна і маєтків. Переконавшись у марності своїх сподівань, гетьман змінив політичну тактику: під захист бралися лише ті із них, котрі приєднувалися до повстанців. Після укладення Замостянського перемир'я (21 листопада 1648 р.) він дозволив шляхті «як релігії польської, так і грецької» повернутися до «дідичних маєтностей» за умови визнання чинності української влади. Під час

лютневих переговорів 1649 р. із посольством А. Кисіля Б. Хмельницький підкреслював: а захоче «хліба котрий з нами їсти, нехай же Войску Запорозькому послушний будет...». Проте внаслідок масового спротиву поспільства гетьман відмовився від реалізації проголошеного курсу. Відповідно до умов Переяславського перемир'я (кінець лютого 1649 р.), до початку роботи нової комісії (23 травня) шляхті заборонялося повертатися до своїх володінь. Змушений виконувати умови Зборівського і Білоцерківського договорів, Б. Хмельницький сприяв відновленню статусу шляхти, вимагаючи при цьому «скромного поведження» з підданими й зберігаючи у суспільстві політичне домінування козацтва. Спроби повернення до дореволюційної моделі відносин у соціальній основі існуючої політичної системи зазнають повного краху не лише через масове повстання населення козацької України у червні 1652 р., а й не меншою мірою через небажання молодого української еліти віддавати владні повноваження шляхті й усвідомлення нею необхідності визнання основних соціально-економічних результатів Селянської війни.

Хоча уряд Б. Хмельницького, як нами вже наголошувалося, і вважав законними соціальні права і привілеї шляхти (володіти маєтками з приписаними до них селянами, мати власні станові земські й городські суди та ін.), що дістало підтвердження в умовах договору 1654 р., він у край неохоче йшов на надання їй земельних володінь і намагався уникати втручання у стосунки з підданими, котрі відмовлялися виконувати «звикле послушенство». Через свою нечисленність, втрату владних важелів і необхідність пристосовуватися до нової державної структури (обіймання тієї чи іншої посади передбачало перехід на козацьку політично-ідеологічну платформу) шляхта позбавлялася ролі політичного лідера суспільства. Як зазначалося, уряди І. Виговського та П. Тетері зробили спроби за допомогою Польщі поновити дореволюційне правове становище шляхти, проте вони виявилися зірваними потужним спротивом козацтва й поспільства. А відтак до кінця революції шляхта продовжувала залишатися лише привілейованою соціальною групою — складовою еліти Гетьманщини.

Незрівнянно більше уваги приділялося урядом козацтву. З самого початку розбудови Української держави її центральні й місцеві органи влади формувалися власне з його представників. Тому не випадково уряди всіх гетьманів (за певним винятком І. Виговського й П. Тетері) дбали перш за все про обстоювання станових інтересів козацтва та легітимацію його ролі політичного лідера нового суспільства. Перед ними стояло кілька складних проблем, які виникли в ході революції і потребували свого розв'язання. Насамперед це правове розмежування з масами покозаченого поспільства. Першу спробу у цьому напрямі

влітку 1650 р. зробив Б. Хмельницький, намагаючись обмежити склад козацтва 40 тисячами реєстровиків. «Кожий нехай із свого ся тишить, – підкреслював він 10 серпня у наказі ніжинському полковнику П. Шумейку, – козак нехай свого глядить і своїх волностей постерегаєт, а до тих, котори не суть приняти до реєстру нашого, аби дали покой...». Однак опір нереєстрових козаків, покозачених селян і міщан, постійна загроза продовження воєнних дій спонукали українського володаря відмовитися від свого наміру. Наступні гетьмани також виношували плани відокремити козацтво від покозачених мас.

Не простою, як ми могли переконатися, виявилася і проблема внутрішньої консолідації козацького стану. Найуспішніше у цьому напрямі діяв Б. Хмельницький, котрий, з одного боку, запобігав загостренню суперечностей, а з іншого – ефективно протидіяв спробам окремих груп козацтва, зокрема, запорожців і голоти, домогтися реалізації своїх намірів шляхом внутрішньостанової боротьби. Ситуація дкорінно змінилася після його смерті, коли внаслідок помилок І. Виговського спалахнув збройний конфлікт між городовими козаками і запорожцями й окреслилося регіональне протистояння правобережного й лівобережного козацтва, що під впливом геополітичного фактора стало однією з найважливіших причин розпаду козацької України на три державні утворення, а в кінцевому підсумку і поразки революції.

Існувала також проблема єдності козацької старшини, зберегти яку спромігся лише уряд Б. Хмельницького. Попри зусилля його наступників, особливо П. Дорошенка, так і не вдалося згуртувати старшин навколо стрижневої програми – реалізації державної ідеї. Різні соціальні й зовнішньополітичні орієнтації, перевага регіональних, групових і вузькогосподарських інтересів втягували їх у братовбивчий вир міжусобиць, що стали першим цвяхом у домовину самостійності й цілісності козацької України.

Феодалізація старшини і заможного козацтва, що започаткувалася в останні роки гетьманування Б. Хмельницького, помітно посилилася за сприяння уряду Лівобережної Гетьманщини з початку 70-х рр. XVII ст. Цей процес відбувався шляхом перетворення козацької старшини на землевласників, котрі набували земельні володіння або у формі тимчасової власності «на ранг», як винагороди від гетьмана й царя за службу у Війську Запорозькому, або приватної власності («зуполне», «на вспартя дому», «на подпору дому», придбаної за допомогою купівлі). До останньої належали й маєтки, надані Польською Короною. Тим самим козацький стан, з одного боку, роз'їдався з середини через те, що ця група козацької верхівки, пориваючи з традиційними козацькими політичними цінностями, зближалася зі шляхтою, а з іншого, створювалися сприятливі умови для наростання супе-

речностей у середині козацької спільноти, що породжувало гострі соціальні конфлікти. Недостатнє усвідомлення урядом цих небезпек послаблювало консолідацію козацтва, таку необхідну в умовах боротьби за збереження держави.

Як відомо, намагаючись опертися на підтримку православного духовенства, Б. Хмельницький відразу ж повів політику на захист його інтересів. Під загрозою смертної кари він заборонив не тільки поспільству, а й козацтву втручатися «в справи духовніє церковніє священніческіє» чи ображати «священников духовних отців своїх». Він же щедро обдаровував монастирі земельними володіннями, зобов'язуючи підданих виконувати «звикле послушенство». Таку саму політику проводили й інші гетьмани.

Допускалося духовенство й до політичної діяльності, зокрема, воно могло брати участь у роботі військових і старшинських рад, старшинських з'їздів тощо. Проте лише Б. Хмельницькому й П. Дорошенку вдалося спрямувати цю діяльність у конструктивне русло. Як зазначалося, перший зумів переконати С. Косова відмовитися від втручання у функціонування полково-сотенних органів влади й проведення самостійної політики щодо Речі Посполитої й Російської держави, а другий знайшов повне порозуміння з Й. Тукальським щодо перспектив розвитку козацької України. В інших випадках взаємини між урядом і вищим духовенством склалися досить неоднозначно, що негативно позначилося на функціонуванні політичної еліти.

Не простими були відносини центральної і місцевої влади з міщанами. Попри те, що гетьмани (за винятком І. Брюховецького, який зробив невдалу спробу позбавити міста самоврядування, аби підпорядкувати їхніх жителів своїй юрисдикції), починаючи від Б. Хмельницького, дотримувалися політики збереження магдебурзького права, підтримували міське самоврядування й залучали час від часу вїттів і бурмистрів до роботи старшинських рад, на місцях спостерігалася тенденція, що засвідчувала прагнення полково-сотенної влади поставити у залежність від себе жителів магдебурзьких і ратушних міст, обкладати їх податками, змушувати виконувати різні повинності тощо. Навіть у період гетьманування Б. Хмельницького великі міста (Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин), які традиційно володіли магдебурзьким правом, не вірили у можливість гарантій з боку української влади недоторканності їхніх привілеїв. Не випадково вони зверталися у 1654–1655 рр. безпосередньо до царя з проханнями підтвердити чинність магдебургії з тим, щоб відповідними грамотами «захищатися» і не мати над собою «більше панів». У наступні роки подібні клопотання перед російською стороною порушувалися й громадами інших міст (переважно Лівобережжя). Однак наміри російської адміністрації

поширити у 1666–1668 рр. компетенцію воєводського правління на міське населення (окрім козацтва) Лівобережної Гетьманщини, яке мало виплачувати податки до царської скарбниці, були зірвані.

У системі відносин державної влади із соціальними спільнотами важливе місце посідала політика уряду щодо селянства. На перших порах (червень–липень 1648 р.) Б. Хмельницький намагався безуспішно взяти під контроль розгортання соціальної боротьби селян, вважаючи за можливе збереження існуючої моделі відносин між ними і шляхтою. Однак ураховуючи потужний спротив поспільства відродженню дореволюційних порядків, він визнав козацькі права за покозаченими селянами і міщанами, залишаючи їх у війську. Зокрема, з волинського «хлопства, котре перед цим ніколи не було у козацтві», було сформовано полк І. Донця. Його керівництво у листі до князя С. Корецького (січень 1649 р.) засвідчувало, що «гетьман кожного з нас за рівного собі має і не відокремлює нас від давніх реєстрових [козаків]...».

Відсутність у Війську Запорозькому механізмів щодо легітимного врегулювання соціального статусу селянства, що перестав відповідати чинному законодавству (зокрема, Литовським статутам), залишала правові підстави для відродження традиційної для попереднього часу соціальної структури, що викликало потужний соціальний спротив. Зокрема, спроби реалізації тих статей Гадяцького та Чуднівського договорів, що утверджували шляхту в своїх дореволюційних правах, ставили під удар авторитет гетьманської влади І. Виговського та Ю. Хмельницького. Останній, аби запобігти спалаху масового селянського повстання, наприкінці 1661 р. розпорядився усунути з маєтків державців, старост і підстарост, однак у квітні наступного року під тиском Варшави знову погодився на їх повернення.

Розпад козацької України 1663 р. на дві Гетьманщини зумовив певні відмінності у політичних відносинах влади з селянством у кожній із них. У Лівобережжі, попри те, що окремі старшини, шляхтичі й монастирі набували маєтності, уряд не вживав заходів, спрямованих на позбавлення селян попередніх завоювань (зроблений під тиском Москви перепис 1666 р., що встановлював норми оподаткування, став однією з причин нової хвилі покозачення, заворушень і повстань поспільства, які у кінцевому підсумку нівелювали його наслідки). Хоча й відбувалося певне обмеження прав окремих груп, зростання податків, відродження особистої залежності (приватні, монастирські й рангові селяни), все ж до кінця революції переважна більшість селянства користувалася здобутими свободами.

Трохи інакше ці відносини склалися у Правобережжі. Курс П. Тетері на відновлення шляхетського землеволодіння й підданства

селян панам спричинив тут у 1664–1665 рр. масове повстання, яке коштувало йому гетьманства. Враховуючи непримиренність позицій поспільства, новий гетьман П. Дорошенко, всупереч статтям Підгаєцьких пактів (осінь 1667 р.), відмовився впускати до володінь шляхту й урядників під тим приводом, що вже понад 20 років козаки «без дідичних панів, старост і урядників жили і в жодному випадку не можуть бути у підданстві й послушенстві панів». Король М. Вишневецький улітку 1671 р. обурювався тим фактом, що П. Дорошенко «не хоче, аби пани свої власні володіння, свої дідичні маєтки в Україні відібрали й тримали...». Анонімний автор трактату «Думка певної особи» (бл. 1668 р.), описуючи становище селян Правобережної Гетьманщини, підкреслював, що «там жодної панщини ніколи не буде, бо і тепер її там немає і так кажуть: “Раз її нам вважай господар наш великий, Хмельницький, батько наш так викоренив, то й до судного дня її не буде, бо він нас з неволі, ніби фараонові, вивів”». Проте в результаті воєнних дій першої половини – середини 70-х рр., що вщент зруйнували Правобережну Гетьманщину, чисельність місцевого селянства зменшилася майже у 20 разів порівняно з 1648 р., і воно перетворилося на невелику соціальну групу.

Помітний вплив, незважаючи на своє вторинне після відносин між соціальними спільнотами значення, на становлення й розвиток української політичної системи справляли відносини між політичними інститутами. Перетворення унітарної держави на поліцентричне об'єднання Правобережної й Лівобережної Гетьманщин та Запорожжя породило гостру проблему взаємин між ними. Попри те, що їхні політичні еліти усвідомлювали згубність розколу й прагнули домогтися воз'єднання у межах єдиної держави (аби переконатися у цьому, варто ознайомитися хоча б зі змістом «війни звернень» гетьманів і старшин Лівобережжя й Правобережжя упродовж осені 1663 – весни 1664 рр., пройнятих благородною ідеєю єдності населення козацької України: це один «християнський малоросійський народ», «єдиноутробні брати», котрі мають спільну Вітчизну «матір нашу» тощо), регіональні інтереси, помножені на амбіції політиків, розпалювані ззовні, виявилися сильнішими за загальнонаціональні пріоритети політичного розвитку. Воз'єднання Гетьманщин 1668 і 1674 рр. залишалося формальним, оскільки обидва державні утворення продовжували жити власним політичним життям і не припиняли міжусобної боротьби за «єдність України» під своєю гегемонією.

Важливу роль каталізатора у розвитку деструктивних внутрішньополітичних процесів відіграв геополітичний фактор. Уряди Росії, Польщі й Криму, підтримуючи того чи іншого претендента на гетьманську булаву, свідомо провокували внутрішньополітичну боротьбу за владу.

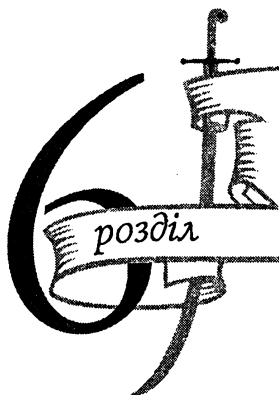
Якою виявилось б «непоправною втратою для Р[ечі] П[осполитої], – підкреслював один із польських сановників у вересні 1671 р., – коли б Ханенко (кошовий гетьман Війська Запорозького Низового, претендував на владу у Правобережній Гетьманщині. – *Авт.*) з Дорошенком порозумілися й об'єдналися», бо «та ворожнеча між ними є до цього часу порядком для Республіки». Власне розкол політичної еліти й деструктивний характер відносин державних утворень, на які розпалася козацька Україна, стали одними із головних причин руйнації її політичної системи.

Складними й суперечливими були відносини між центральними органами державної влади, а також між ними та місцевими адміністративними установами. Центральною віссю суперечностей виявилася, з одного боку, сфера розмежувань владних повноважень гетьмана та генеральної ради; старшинської ради й генеральних старшин, з іншого. В умовах формування авторитарного режиму Б. Хмельницького вся повнота влади зосереджувалася у його руках, що викликало невдоволення (у відкритій чи прихованій формі), особливо у 1648–1651 рр., з боку частини козаків, покозаченого поспільства, старшин тощо. Так, влітку 1648 р. деякі козаки скаржилися, що гетьман із черню не має ради (себто не скликає «чорної» ради), «чого перед цим не було, бо завжди чернь домагалася того, аби з нею радилися...»; виник конфлікт із наказним гетьманом М. Кривоносом, котрий відмовився виконувати його розпорядження під приводом, що «ти не є нашим присяглим гетьманом...». Відомо також, що у першій половині 1651 р. Б. Хмельницький наштотхнувся на сильний спротив старшини (його вдалося подолати лише за допомогою зібраної у травні «чорної» ради), після чого він змінив на посадах деяких полковників.

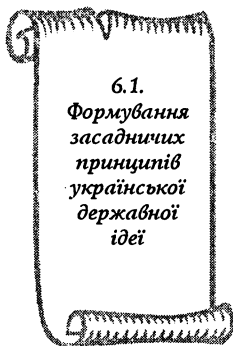
Свідоме звуження І. Виговським прерогатив гетьманської влади, що розглядалося ним як тактичний хід у боротьбі за булаву, підштовхнуло запорожців і покозачені маси поспільства до дій, спрямованих на відновлення чинності «чорної» ради у її класичній формі, а старшин – до розширення своїх владних прерогатив. Ці обидві тенденції стають визначальними за гетьманування Ю. Хмельницького (1659–1663), коли реальна влада у державі зосереджується у руках певного кола генеральних старшин і полковників, а гетьманські повноваження набувають номінального характеру. Розбалансованість владних повноважень інституцій центральної влади негативно позначалася на політичному процесі. З великими труднощами П. Дорошенку у Правобережжі, а Д. Многогрішному й І. Самойловичу у Лівобережжі вдалося нормалізувати ситуацію, відновивши стабільність гетьманської влади, припинивши чинність класичної «чорної» ради й поновивши функціонування представницької генеральної і старшинської рад.

У ході революції виникали ситуації, за яких помітно ускладнювалися відносини між центральними та місцевими органами влади. Якщо Б. Хмельницький, витворивши жорстку вертикаль державного управління, домогся швидкого й неухильного виконання полковими й сотенними урядами розпоряджень центральних владних структур, то після його смерті розпочався трагічний за своїми наслідками процес паралічу місцевих органів влади, що супроводжувався анархізацією суспільно-політичного життя. За свідченням коронного обозного А. Потоцького (осінь 1659 р.), в Україні панувало «свавілля з боку некерованої черні»: «Тепер уже самі себе поїдають: містечко проти містечка воює, син батька, а батько сина грабує». Влітку наступного року І. Брюховецький нарікав на той факт, що запорозький кошовий отаман «привласнює собі владу рівну гетьманській...». Подібна ситуація склалася і в Правобережній Гетьманщині. «Дійшло до того, — констатував восени 1664 р. полковник О. Гоголь, — що кожен козак був полковником, а кожен сотник — гетьманом». За оцінкою Д. Дорошенка, на весну 1665 р. Правобережна Україна перебувала у «стані загальної анархії». Цей процес завершився лише у 1666–1667 рр., коли зусиллями правобережного і лівобережного гетьманів поновилося нормальне функціонування полкових і сотенних урядів.

Щодо характеру взаємин центральних і місцевих органів влади й міського самоврядування, то слід зазначити, що гетьмани (за винятком І. Брюховецького) прагнули не втручатися у сферу повноважень останнього, однак полкові й сотенні органи влади нерідко намагалися підпорядкувати собі населення міст із магдебурзьким правом і жителів ратушних міст.

ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕЇ. БОРОТЬБА ЗА СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Уже на першому етапі революції (поряд із докорінною зміною панівної моделі соціально-економічних відносин) чітко викристалізувався процес національного державотворення. Однак на весну 1648 р. Б. Хмельницький та його соратники ще не висували програми боротьби за державну незалежність. На цей час в їхній політичній свідомості превалювала ідея політичної автономії для козацької України. Її основні положення були оприлюднені у першій половині березня під час переговорів керівників повстання з послами коронного гетьмана М. Потоцького

Миколаєм Хмелецьким і Станіславом Михайлом Кричевським. Від імені козацької ради Б. Хмельницький поставив такі вимоги: поновити козакам давні права і вольності, передати всі керівні посади в полках старшині українського походження; дозволити козакам організувати морський похід; вивести польське військо із Задніпров'я та України й скасувати тут «управління Речі Посполитої». Занепокоєний таким розвитком подій, коронний гетьман уже 31 березня інформував короля, що повстанці «хочуть також абсолютно панувати в Україні, укладати договори з іноземцями й зарубіжними володарями і робити все, що лише забажається їхній волі і бажанню». Подібні ж застереження висловлював і брацлавський воєвода А. Кисіль, вмовляючи примаса Польщі Мацея Лубенського вжити рішучих заходів для порятунку вітчизни від загибелі.

Не виключено, що ідею автономності Б. Хмельницький хотів донести до населення козацького регіону. В одному з джерел знаходимо

дані, що, виступаючи із Запорозжя в похід проти польського війська, гетьман звернувся до поспільства з універсалом, обіцяючи відібрати «у ляхів всю Україну». Після здобутих перемог під Жовтими Водами та Корсунем Б. Хмельницький передав через свого перекопського союзника Тугай-бея полоненому М. Потоцькому програму вимог до польського уряду. Вона передбачала, по-перше, заснування по Білу Церкву та Умань удільного, з визначеними кордонами, державного утворення; по-друге, поновлення «давніх вольностей»; по-третє, скасування прав воевод і старост щодо міст, замків та королівських володінь; по-четверте, підпорядкування Війська Запорозького «лише одному королю». Так уперше в українській суспільно-політичній думці було сформульовано ідею необхідності створення, хоча б і на обмеженій території, автономної козацької держави.

Характерно, що такий поворот справи викликав серед державної еліти і шляхти Речі Посполитої велике сум'яття. Наляканий перспективою відновлення Руського князівства зі столицею у Києві, М. Потоцький спробував переконати Тугай-бея у тому, що висунуті Військом Запорозьким вимоги не можуть бути прийняті Польщею. Наприкінці травня – в першій половині червня 1648 р. серед шляхти почали поширюватися чутки про наміри українського гетьмана проголосити себе монархом «нового князівства». Зокрема, маршалок сейму Богуслав Ліщинський не приховував обурення тим, що «невиданий козачок, останній виродок Речі Посполитої, у своєму задумі хотів заснувати Руську монархію». У листі холминського єпископа до поморського підкоморія читаємо: «Він уже іменує себе князем київським і руським, просуваючись далі, хоче центр війни заснувати під Володимиром». При цьому єпископ звертав увагу на страшну загрозу, яка нависла над Річчю Посполитою: «Єдина надія лише на шляхту і на іноземців. Прошу милосердя Божого про підкріплення, бо якщо його не буде, то Республіці кінець. Зрадник, не зустрічаючи опору, прийде й до Кракова. Безперечно, цього не уникне жоден закуток Польщі».

У липні 1648 р. канцлери Польщі й Литви звертали увагу учасників конвокаційного сейму на неприпустимість порушення територіальної цілісності Речі Посполитої й закликали пам'ятати приклади Нідерландів і Неаполітанського повстання 1647 р. Тому створена сеймом комісія для переговорів із Військом Запорозьким отримала суворий наказ за жодних обставин не погоджуватися ані на утворення «особливого уділу з володінь Речі Посполитої», ані на скасування її влади на теренах певного регіону.

Задамося питанням: наскільки побоювання польської еліти щодо можливості поновлення Української держави мали під собою реальні підстави? І як сприймала цю ідею українська знать? А головне – чи були

готові до її реалізації Б. Хмельницький та його соратники? Хоча наявна джерельна база і не дає змоги дати на них вичерпні відповіді, однак у загальних рисах все ж таки спробуємо прояснити ситуацію. Насамперед зазначимо, що бурхливий розвиток революції вже на цю пору засвідчував її яскраво виражений національний характер. Саме цим і породжувалося гостре занепокоєння серед панівного стану. Листи, повідомлення й «новини», які виходили із його середовища протягом другої половини травня – першої половини червня, переповнені інформацією про масовість повстання українців, їхні розправи над поляками та католицьким духовенством. Анонімний автор повідомляв наприкінці травня, що «руські міста йому (Б. Хмельницькому. – *Авт.*) самі добровільно і охоче піддаються», тому «вже тепер надія вся на людей наших, католицьких. Лише їм можемо вірити, яких козаки і чернь переслідують різними способами і над ними чинять найбільші тиранства. А Русі не може бути жодної довіри, бо дихають одним лише фанатизмом схизми й одночасно, будучи ненаситними шляхетської крові, раді б шляхту викоренити». Таку саму думку висловив коронний піддядчий Микола Острог у листі від 26 травня до канцлера Єжи Оссолінського. Подібних прикладів можна навести чимало.

Джерела зафіксували відмінність у ставленні повстанців до польських і українських шляхтичів, зумовлену, як на нашу думку, політичним курсом українського гетьмана. Ксьондз Старовольський у середині червня констатував, що «козаки, упіймавши кого-небудь із шляхти, відрубували йому голову, якщо він був лях, і залишали у живих, якщо – русин». Білоцерківський підстароста Зигмунт Чорний писав на початку червня з Білої Церкви канцлеру, що Б. Хмельницький «шкоди в містах не чинить, лише польську шляхту і жидів у пень стинає». Відповідно до угоди з Кримським ханством татарам заборонялося брати в яsir «людей віри грецької», хоча поляків дозволялося уганяти в неволю. Така політика гетьмана дає підстави припускати, що він прагнув знайти порозуміння з українською шляхтою, аби залучити її до визвольної боротьби.

Здавалося б, ідея поновлення Українського князівства, яка виринула на поверхню політичного життя Речі Посполитої, викличе у православної шляхти піднесення патріотичних почуттів і послужить сильним імпульсом для пробудження національної самосвідомості, зрештою, спонукає їх перейти на бік свого народу й очолити його боротьбу. Імовірно, що саме з таких міркувань Б. Хмельницький розпочав пошук контактів із руським воєводою князем Владиславом Домініком Заславським, коронним стражником Самійлом Лацем та з іншими особами.

Однак ці сподівання виявилися марними. Абсолютна більшість українських князів і шляхтичів (за винятком незначної частини збіднілої шляхти) вкрай негативно сприйняла ідею створення Української держави, реалізація якої неминуче призвела б до розпаду Речі Посполитої. Зокрема, сполонізований шляхтич І. Вишневецький стає ідеологом і очільником опозиційно налаштованого до вождя Української революції прошарку української знаті. У листі від 21 червня він підкреслював: коли «будуть задовільнені вимоги Хмельницького і він залишиться разом з тим гультяйством при давніх вольностях, тоді я не хочу жити в цій Вітчизні. Нам краще померти, ніж щоб поганство та гультяйство мали панувати над нами».

Подібний розвиток подій уявлявся цілковитою катастрофою навіть такому відомому своїми поміркованими поглядами на розв'язання українського питання сановнику, як єдиний православний сенатор А. Кисіль. Дуже красномовними є його листи, написані наприкінці травня до Б. Хмельницького та гнізненського архієпископа Мацея Лубенського. Зокрема, він намагався переконати гетьмана в тому, що «Вітчизна для нас усіх одна, в якій родилися і заживаємо вольностей наших; і немає справді в усьому світі другої такої держави подібної нашій Вітчизні у вольностях і свободах, до яких ми всі одностайно звикли, матері нашої Вітчизни — Корони Польської». Сенатор наполегливо схиляв гетьмана до негайного припинення «домового замішання», підкреслюючи при цьому, що, втративши «цю нашу Вітчизну, ніде другої такої не знайти, а ні в християнстві, а ні в поганстві; всюди сама неволя, лише Корона Польська вольностями на увесь світ славиться».

У листі до М. Лубенського він акцентував увагу на трагічному становищі Речі Посполитої у зв'язку із перемогами повсталого українського населення: «...настали нечувані поразки і [на жаль] вічна погибель, бо Вітчизна наша, яка була непереможною перед могутністю турецького султана і багатьох інших монархів, переможена одним козаком-зрадником, котрий вступив у змову з частиною невірних! Раби тепер панують над нами, засновують з ним нове князівство». Він гірко нарікав із приводу того, що «так раптово і так сильно цей ворог розтопав славу поляків і любиму нашу Вітчизну».

За таких обставин українська шляхта в своїй переважній більшості відразу ж і без вагань зі зброєю в руках рішуче виступила на захист Речі Посполитої. На Житомирському сеймику 25 червня практично одностайно шляхта Київського воєводства прийняла рішення, згідно з яким ті, «котрі відрізняються релігією грецькою чи римською, повинні помиритися і не проливати крові з-за різниці віри грецької і латинської. І коли б хто під цим виглядом захотів її пролити, ми

повинні виступити спільно, як дружні брати». Зрозуміло, що за такої позиції українського панства намагання гетьмана створити широкий національно-патріотичний фронт були приречені на цілковиту поразку.

Торкнемося тепер таких важливих аспектів проблеми, як рівень усвідомлення Б. Хмельницьким та його соратниками необхідності відновлення української державності, їхня спроможність спрямувати енергію мас на виборення цієї мети. Джерела засвідчують, що, рухаючись з-під Корсуня до Білої Церкви, гетьман звертався з універсалами до населення й закликав його братися до зброї. За визнанням А. Кисіля, гетьман «розсилав свої листи всюди по містах, де лише перебували руські». Джерела переконують також, що українці з великою радістю (із знаменами і музикою) зустрічали переможця, благословляли його, називали «своїм визволителем і рятівником віри» й визнавали його владу. Є свідчення львівського адвоката С. Кушевича, що Б. Хмельницький та його однодумці розглядали «Вкраїну, як свою вітчизну».

І все ж немає достатніх підстав стверджувати, що програма про визнання Річчю Посполитою державно-політичного статусу козацької України, по-перше, являла собою ідею створення Української держави як спадкоємниці Київської Русі і, по-друге, передбачала поновлення ідеї українського монархізму. Гетьман, як і переважна більшість старшин і козаків, і далі вважав Річ Посполиту своєю Батьківщиною, а короля — її єдиним законним володарем, із зміцненням влади якого пов'язував реалізацію своїх планів.

Здобувши перемоги, Б. Хмельницький не відкидав можливості продовження походу аж до Варшави й Кракова. Втім, ставши табором під Білою Церквою, він відмовився від цього наміру. Дослідники по-різному трактують причини, що спонукали гетьмана до припинення наступу. Як на наш погляд, основне полягало в тому, що, по-перше, більшість старшин і козаків вважали, що після здобутих перемог необхідно узгодити свої подальші дії з волею короля, якого сприймали як свого протектора. По-друге, вони не виступали за виборення незалежної держави й продовжували залишатись у полоні ідеї ягеллонського федералізму, що трактувала Річ Посполиту як єдину й неподільну державу — батьківщину всіх народів, які у ній проживали.

За таких обставин гетьман і військова рада (10–12 червня) прийняли пропозицію А. Кисіля вступити у переговори з королем. Аналіз змісту інструкції послам до Варшави засвідчує, що вона не містила вимоги визнання козацької України автономним державним утворенням Речі Посполитої. Інструкція передбачала лише порушення клопотання про відновлення козацьких прав і свобод, збільшення реєстру з 6 до 12 тис., надіслання заборгованої платні, повернення православним захоплених уніатами церков у Любліні, Красному Ставі й інших містах.

В одній із виявлених копій цього документа йдеться про підневільне становище українського народу у Польщі: «...найостанніший має нас за найпідліших, народ від віків вільний, а полякам приязний і корисний». Ця поміркованість вимог не повинна вводити в оману, бо вона зумовлювалася усвідомленням реальності можливих поступок уряду і сейму й зовсім не відображала політичної програми гетьмана та його соратників. Питання щодо досягнення автономії відкладалося до подальших переговорів безпосередньо з королем. Розрахунок був на те, що останній монаршою милістю дарував би її Війську Запорозькому за його заслуги перед вітчизною.

Проте смерть Владислава IV 20 травня 1648 р. відчутно позначилася на реалізації цього задуму. Тому не випадково гетьман цікавився питанням обрання нового короля. Існування прокоролівських настроїв серед повстанців засвідчує визнання одного з них, узятого в полон поляками: «...король не помер, а живий і прибув з Литви до нашого війська і є три намети у війську: один для Бога та його війська; другий для короля й[ого] м[илості], до якого ніхто не заходить, а лише п[ан] гетьман наш коронний пан Хмельницький; третій намет для самого п[ана] гетьмана». З огляду на сказане можна з певністю стверджувати: протягом березня–травня в суспільній свідомості українського соціуму лише формулюється автономістська ідея, закладаються основи політики, яку В. Липинський слушно назвав політикою козацького автономізму.

У ході наростання боротьби український володар прагнув втримати під контролем розбурхану стихію охлократії, не допустити погромів міст і містечок та масового винищення їхніх мешканців, захистити життя, майно і власність православних духовенства, церков і монастирів та осіб (незалежно від соціального статусу, етнічного походження й конфесійної належності), котрі визнавали його владу.

Упродовж серпня–вересня 1648 р. у свідомості молоді української еліти виразно окреслюються контури ідеї виокремлення у складі федеративної Речі Посполитої її третього суб'єкта – Руської/Української держави, витвореної на теренах щонайменше Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівського воеводств зі статусом, який мало Велике князівство Литовське. Очевидно, саме тому в оточенні гетьмана велися розмови про утворення Руського князівства (тут і слід шукати витоки Гадяча 1658 р.). Досягти цього намагалися шляхом зведення на трон православного короля, котрий став би «руським королем» за своєю суттю. Найбільші надії покладалися на кандидатури московського царя чи трансільванського князя, а коли стало зрозумілим, що вони себе не виправдовують, верхівка української еліти вирішила підтримати в боротьбі за владу брата

покійного Владислава IV Яна Казимира, перші контакти з яким налагодилися ще у серпні.

Щоб досягти мети, переважна більшість старшини на чолі з гетьманом виявляла готовність продовжити наступ до Вісли, що й було ухвалено після здобутої Пилявецької перемоги над поляками 21–23 вересня. Вжиті під час західного походу заходи щодо звільнення територій Белзького, Підляського, Руського воєводств та Берестейщини, встановлення тісних зв'язків із місцевим населенням, створення у містах власних органів влади дають змогу припустити, що гетьман став розглядати ці землі як складову держави, що на цей час уже переживала процес становлення.

І все ж доводиться констатувати: ані він, ані старшина ще не спромоглися глибоко перейнятися ідеєю фундації незалежного державного організму в етнічних межах України, а отже і висунути відповідну політичну програму. Мав рацію С. Томашівський, стверджуючи, що в Б. Хмельницького не могло ще бути думки «про повну державну самостійність України». Тому, ймовірно, проведення західного походу, з погляду гетьмана, мало слугувати не стільки встановленню над західноукраїнськими землями його влади, скільки стати потужною військовою акцією для обрання на трон кандидатури, спроможної реалізувати політичні плани Війська Запорозького.

Щоб відповідним чином вплинути на елекційний сейм, 15 листопада Б. Хмельницький відрядив посольство до Яна Казимира й сенаторів, засвідчуючи підтримку його кандидатури на трон. Відповідно у листі гетьман висловлював побажання Яну Казимиру стати «самодержавцем, як і інші королі». Не можна виключати того, що він отримав від королевича обіцянку визнати автономію визволених українських земель.

Період грудня 1648 – травня 1649 рр. стає переломним у процесі формування наріжних принципів державної ідеї. Уже в грудні серед старшини утверджується погляд на контрольовані Військом Запорозьким терени України як окреме державне утворення. За свідченням російського гінця до Варшави Григорія Кулакова, 19 січня 1649 р. він дізнався від городян Смоленська, що Б. Хмельницький і старшини готові замиритися з Яном Казимиром лише за умов, аби «церкви благочестиві християнської віри в Києві і у всій Білій Русі (у розумінні України. – *Авт.*) всі від унії вчинив вільними, і костелів би й унії в Києві і у всій Білій Русі зовсім не було. І передав би Київської і Білої Русі правління на їх гетьманську волю, а сам би король до Києва і до всіх білоруських міст ні в суд і ні в що не вступався. І на тому б король і пани рада присягнули і записю укріпили...».

Важливе значення для самоусвідомлення гетьманом мети боротьби, зростання його авторитету серед українців мали зустрічі та бесіди з єрусалимським патріархом Паїсієм і київським духовенством. Відомо, що в європейській практиці політичного життя посвячення правителя було одним із найважливіших елементів визнання його божественних прав і відповідало ідеї сакральної сутності королівської влади. Отже, цілком слушним є припущення, що патріарх провів обряд посвячення («вінчання») Б. Хмельницького на гетьманство, узаконюючи тим самим його владу як таку, що надана Богом. Він же надав релігійну легітимність повстанню (благословив Б. Хмельницького на продовження війни з Річчю Посполитою) й легітимізував владу гетьмана «над усією територією, що контролювалася козацтвом». Не випадково патріарх титулував його князем Русі й порівнював з римським імператором Костянтином Великим (306–337 рр.), котрий проголосив державною релігією християнство. Провівши у лютому 1649 р. переговори з українським володарем булави, польські комісари зауважили зміну його поведінки й самооцінки: «...ми застали Хмельницького, який так значно перемінився і через дії іноземних [правителів], і через самого себе, — повідомляли вони королю, що йому вже не про козацтво [йдеться], тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скрито».

Саме в цей час джерела фіксують перші відомості про наміри молодії еліти домагатися незалежності українських земель від Речі Посполитої. Зокрема, відправлений на початку 1649 р. до Москви посол Селуян Мужилівський у розмовах із російськими сановниками акцентував їхню увагу на тому, що визволена від поляків територія «стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська», і вони у «цих місцях живуть собою вільно». Він також повідомив про намір Війська Запорозького продовжувати боротьбу за визволення решти українських земель: «...козаки будуть далі наступати в польські землі і для визволення християнської віри будуть з неприятелями своїми поляками боротися всією силою, щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити, щоб люди православної віри були вільні, а полякам щоб до цих місць не було діла».

Ці ідеї дістали подальший розвиток у переговорах Б. Хмельницького з польським посольством А. Кисіля, що відбувалися у Переяславі впродовж 20–25 лютого. Зокрема, гетьман сформулював мету боротьби — визволення всіх українських земель з-під влади Польщі, у зв'язку з чим неодноразово підкреслював намір «відірвати від ляхів усю Русь і Україну», звільнити «з лядської неволі народ весь руський». Причому

кордонами новоутвореної держави мали охоплюватися і колишні території Галицько-Волинського королівства: «Досить нам на Україні і Подолу, і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи». Під час спілкування у травні з козаками і старшинами у Чигирині російський посол Григорій Унковський довідався, що посольству А. Кисіля було повідомлено: «...гетьман і Військо Запорозьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть».

Таким чином, уперше в історії українсько-польських відносин раннього нового часу українською стороною було офіційно проголошено про наміри створити Руське князівство й вийти зі складу Речі Посполитої. Тим самим перекреслювалася «стара Ягелонська ідея співіснування трьох народів — польського, литовського й руського в єдиній Речі Посполитій». Отже, М. Грушевський мав усі підстави стверджувати, що в ході переяславських переговорів Б. Хмельницький «метою ставив повну державну незалежність України в її історичних границях» і «політика його цілком ясно орієнтується на незалежну Україну». Аналіз виявлених нами джерел підтверджує слушність зробленого вченим висновку, що «козацько-шляхетська програма-мінімум скінчилася в грудні 1648 р. і Хмельницький і К^о до неї більше не поверталися — хоч прихильників у сеї програми в козацько-шляхетських кругах і далі не бракувало. Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького...».

Сформульовані у Переяславі засади державної ідеї гетьман уточнив, доповнив і збагатив новим змістом під час переговорів із російським посольством Г. Унковського. По-перше, він обґрунтував важливе положення про незалежність Української держави від Речі Посполитої: «А нині у Польщі і в Литві обрали на королівство Яна Казимира, брата Владислава короля, і коронували і присягали Польща і Литва, а король їм присягав, а нас Бог від них визволив — короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не прислали, і ми волею Божою тим від них стали вільними». По-друге (що особливо важливо) гетьман розглядав новоутворений державний організм спадкоємцем Київської Русі, засвідчуючи у такий спосіб тяглість державного життя русинів/українців. На його переконання, мир між козацькою Україною і Річчю Посполитою міг настати лише за умови визнання останньою незалежності молодої держави. «І вони б мир з нами вчинили на тому, — говорив Б. Хмельницький співрозмовникові, — що їм, ляхам і литві, до нас, Запорозького Війська і до Білої Русі (у розумінні козацької України. — Авт.), справи не має. І уступили б мені і Війську Запорозькому всю Білу Русь по тим кордонам,

як володіли благочестиві великі князі, а ми у підданстві і в неволі бути у них не хочемо».

Отже, переосмислення результатів і уроків боротьби дало змогу володарю булави впродовж першої половини 1649 р. вперше в історії української суспільно-політичної думки сформулювати національну державну ідею, що стала визначальною у визвольних змаганнях народу протягом усіх наступних століть і передбачала створення незалежної держави в етнічних межах України. Відтоді, підкреслював О. Оглоблин, «головною метою діяльності Богдана Хмельницького було вдержати й розбудувати Українську Козацьку державу, оборонити її мілітарно й правно-політично й забезпечити дальший розвиток української нації шляхом поширення української державної влади на всі етнічно-українські землі й охоплення українським політичним та економічним впливом цілого простору між Балтикою й Чорним морем».

Упадає у вічі така прикметна риса: становлення державної ідеї проходило одночасно з розвитком національної свідомості, утвердженням в історичній пам'яті українців понять «рідна земля», «Батьківщина» тощо. Гетьман і старшини відчували відповідальність за долю народу. Не лише козаки, а й поспільство розглядало свою Батьківщину незалежною від Речі Посполитої.

Виробивши наріжні принципи української державної ідеї, Б. Хмельницький відразу ж приступив до розробки планів їх практичної реалізації. Програма розбудови Української національної держави в основних рисах викристалізовується у нього у першій половині 1649 р.

Під впливом його титанічної волі відбувається докорінна зміна засадничих принципів політичного життя Війська Запорозького. Насамперед започатковується еволюція влади виборного і детермінованого «колективною волею» козацької спільноти гетьмана в освячену Богом владу володаря, волі

якого тепер мала підлягати «колективна воля» Війська Запорозького. До весни 1650 р. Б. Хмельницький завершив реорганізацію адміністративно-територіального устрою, а в квітні, після придушення повстання запорожців, реформував Січ. Зокрема, він позбавив січовиків права обирати кошового отамана, розташував тут залогу реєстрових козаків, переніс на терени Запорозжя полково-сотенний устрій (на базі об'єднань куренів постали військово-адміністративні одиниці — паланки). Зміцнюючи й далі прерогативи гетьманської влади, Б. Хмельницький домігся швидкого та неухильного виконання своїх розпоряджень полковниками і сотниками.

6.2.

*Боротьба
Б. Хмельницького
за реалізацію
програми
державного
будівництва*

Успіхи у боротьбі проти Польщі сприяли стрімкому зростанню авторитету гетьмана в різних колах українського суспільства. Під час прибуття до Києва (кінець 1648 р.) мешканці міста влаштували йому надзвичайно урочисту зустріч. Студенти й викладачі Києво-Могилянського колегіуму вітали його «як Мойсея, рятівника і визволителя народу від польського рабства». Єрусалимський патріарх надав йому титул «світлішого князя». У день народження Б. Хмельницького, коли він причащувався в церкві, стріляли з гармат на його честь як «визволителя, господаря великого гетьмана».

Узятий Б. Хмельницьким курс на зміцнення прерогатив гетьманської влади суттєво позначився на політичній свідомості суспільства, заронивши у неї паростки ідеї монархізму. На початку 1649 р. було остаточно покинено з практикою скликання «чорної» ради. Є дані джерел, що в травні володар булави своєю владою замінив частину полковників, котрим начебто вийшов річний термін їх регіментарювання. Однак, за іншими даними, ця заміна відбувалася з огляду на лояльність того чи іншого старшини до гетьмана. Звертає на себе увагу винятково важлива роль Б. Хмельницького в мобілізації війська. Згідно з розісланими в травні—червні від його імені універсалами всім, хто спробував би ухилитися від неї, загрожувала смертна кара.

Навесні утверджується практика вшанування Б. Хмельницького як монарха. За свідченням посланця А. Кисіля П. Ласка, котрий у травні—червні побував у козацькій Україні, «в тих краях і церквах не має короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким». У свідомості населення зміцнюється харизматичність його постаті, усталюється розуміння влади гетьмана як окремішньої та незалежної від польського короля влади володаря України. За визнанням анонімного автора «Секретної реляції», «хлопство всієї України, своїм минулим щастям покладає надію на Б. Хмельницького, бо в тому залишається розумінні, що з такою великою його силою Річ Посполита ніколи не зможе зрівнятися. Тому стверджують, що якщо Б. Хмельницький захоче того — всього докаже і поза сумнівом їх з підданства Речі Посполитої зможе звільнити».

Навесні 1649 р. стрімко наростала національно-визвольна і соціальна боротьба на теренах Подільського воєводства, межиріччя Случа й Стиру, Овруччини. В околицях Бара точилися запеклі бої подолян із полками підчасного коронного М. Остророга та кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського. Чисельність покозачених мешканців у цьому регіоні Поділля сягала кількох десятків тисяч осіб. До початку травня майже всю територію Летичівського повіту (за винятком Меджибожа) було звільнено з-під влади Речі Посполитої. У другій половині травня масового характеру набула боротьба на Волині. За визна-

ченням А. Кисіля (на цей час уже київського воєводи), «тут від Дніпра до Стиру, все повністю покозачилося».

На початку червня український володар вирушив у похід, мета якого спрямовувалася на створення незалежного «Руського князівства» на теренах від Перемишля до російських кордонів. За визнанням одного з польських дипломатів, гетьман прагнув «до кінця вигубити ім'я і покоління лядське».

Однак геополітична ситуація складалася вкрай несприятливо для реалізації державної ідеї та прирікала виношуваний гетьманом план комбінованого удару по Речі Посполитій на провал. Зокрема, останнє яскраво засвідчили політичні наслідки Збаразько-Зборівської кампанії українсько-кримських з'єднань у липні–серпні 1649 р. Навіть після блискучої перемоги над поляками 15 серпня під Зборовом, українському володарю так і не вдалося домогтися створення незалежної соборної держави. Результати кампанії продемонстрували ненадійність військово-політичного союзу з Кримом, відверте несприйняття його урядом української державної ідеї та рішучість добиватися збереження цілісності Речі Посполитої.

Одним із найперших трагічних наслідків укладеної 17 серпня польсько-кримської угоди стало жахливе пограбування татарами земель Волині, Галичини й особливо Поділля. За визнанням анонімного автора однієї з «новин», татари пішли, «вогнем і шаблею все в ніщо обертаючи, беручи саме лише дітей і жінок». Було спустошено Острог, Ізяслав, Сатанів, Бар, Меджибіж, Ямпіль і багато інших міст (всього близько 70). Анонімний автор «Рифмованої хроніки», який проживав у ту пору на Поділлі, стверджував: подільський край настільки збезлюднів, що не було кому й мертвих ховати.

Серйозна невдача не зламала українську еліту. До початку 1650 р. відбулася реорганізація адміністративно-територіального устрою козацької України – було утворено 16 полків. Полково-сотенні інституції зосередили всю повноту влади у своїх руках; інтенсивно формувалася власна українська судова система й розвивалася правова думка. Не без підстав глухівський сотник Сахно Вейчик дорікав у травні 1651 р. російському севському воєводі: звертаючись «до нас» «у нашу землю», все ж «не до нас пишеш, [а] до старост, до подстаростих, котриє уже третій рок як за Вислу поутекали». Враховуючи це, польські й українські сановники, магнати й шляхтичі, намагаючись залагодити майнові справи, зверталися не до польських органів влади, а тільки до гетьмана чи генерального писаря.

Б. Хмельницький і надалі приділяв багато уваги зміцненню прерогатив гетьманської влади. Джерела свідчать, що «радили не полковники, а гетьман», котрому «належало розв'язання важливих справ» і який

виступав «справжнім володарем». Він вважав свою залежність від Яна Казимира формальністю, підкреслюючи, що його «ані король, ані Річ Посполита до жодної справи не можуть всилувати. Бо я вільний собі і кому захочу буду васалом, і кому захочу буду служити». Ротмістр С. Чарнецький, який побував, очевидно, наприкінці 1649 – на початку 1950 рр. у козацькій Україні, повідомляв хенцінському старості: «Війни жодної із своїми не мав і мати не буде, бо всі його як Бога шанують». Венеціанський дипломат Альберто Віміна, який вів переговори з Б. Хмельницьким, у своїх записках зазначив, що він тримав військо «в дисципліні суворими покараннями» й що саме йому «належало вирішення важливих справ». Красномовним є визнання польського дипломата Бечинського (на жаль, його кінцівка не збереглася): «Хмель [є] якщо не монархом польським, то в крайньому випадку...». Визначаючи роль гетьмана у житті України, М. Потоцький у жовтні 1650 р. підкреслював: «Панує собі той Хмельницький як володар і союзний монарх». А польський король у зверненні до сенаторів від 10 листопада не приховував обурення тим, що Б. Хмельницький, «не допускаючи панів до маєтків, робить себе володарем». Показово, що у своїй титулатурі у листах і універсалах Б. Хмельницький почав пропускати слова «його королівської милості». Згадуваний С. Вейчик титулував гетьмана «Божою милостею великого государя нашего пана Богда[на] Хмельницкого», урівнюючи його в такий спосіб із титулом російського царя («Божою милостию великого государя царя і великого князя Алексія Михайловича»). Не виключено, що навесні – влітку 1651 р. генеральна канцелярія «зробила спробу усталено запровадити додаток “Божою милістю” до гетьманського титулу».

Із 1650 р. Б. Хмельницький виношує наміри заснування власної династії, а відтак намагається налагодити родинні зв'язки з представниками європейських правлячих родів. Зокрема, він почав домагатися одруження сина Тимофія з донькою молдавського воеводи Василя Лупула, котрий був тестем литовського князя, польного гетьмана Януша Радзивілла. Спокусливо виглядали пропозиції турецького султана у разі прийняття протекції Порти отримати титул князя. Проте Хмельницький відмовився від варіанта одержати князівський трон із рук іноземних володарів, зробивши, імовірно, ставку на перетворення гетьманської влади на монаршу, при цьому покладаючи надію на всебічну допомогу власного клану, формуванню якого приділяв велику увагу. Однак ці задуми зустріли спротив значної частини старшини й, вочевидь, козацтва, котрі прагнули зберегти республіканську форму правління. Наприклад, маємо свідчення одного з джерел, що весною 1651 р. полковник Матвій Гладкий на старшинській раді відверто висловився проти перетворення гетьмана на володаря.

Б. Хмельницький поступово ставав репрезентантом ідеї територіальної й національної соборності Русі/України. Називаючи терени, що перебували під його владою, «Україною», він розглядав їх невід'ємною складовою Русі, що виступала для нього «Вітчизною», «батьківською землею», «Батьківщиною», «нашою землею» тощо. Від польського короля й уряду Речі Посполитої гетьман домагався дотримуватися «наших» прав і вольностей, на яких королі присягали «народові руському» і які надані «Війську Запорозькому за його криваві заслуги». Насамперед він наполягав на поверненні православної церкві відібраних у неї храмів, монастирів і маєтностей, її урівнянні у правах із католицькою церквою й скасуванні унії, аргументуючи це тим, що «ми не чужого, а свого вимагаємо».

Володар булави вживав рішучих заходів для зміцнення суверенності України й неухильно проводив курс на зосередження у своїх руках усієї повноти державної влади. В одному з джерел є згадка, що наприкінці 1649 р. розпочалося карбування монети, на якій були «на одному боці — меч, а на другому боці його Богданове ім'я». Хмельницькому вдалося паралізувати дії королівської адміністрації зі збирання податків до скарбниці Речі Посполитої, що завдавало останній відчутних збитків. Звертає на себе увагу рішучість, з якою гетьман добився виконання прийнятих ним рішень. Для прикладу доцільно навести зміст наказів від 6 червня і 2 серпня 1650 р. чернігівському та білоцерківському полковникам. У першому з них гетьман підкреслював: «Грозно приказуем и пеняем полковнику черниговскому... Конечно приказую тебе приятством, чтобы еси старших заводчиков переимал и в Киев отослал, к чему приказал есми помочным быть и киевскому полковнику... А если того не учинеш оберегать и с ними заодно случать и шляхту и подданных обидить и во владеньях их волю от них отнимать, и ты и сам и с ними той же казни достоин будеш. И тебе конечно все исполнять против нашего указа». У другому містилося суворе попередження адміністрації Білої Церкви: «Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також згідно з військовими артикулами для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках грішити, буде покараний на горло».

Без відома гетьмана полковники не мали права розв'язувати більш-менш важливі справи державного життя. Це засвідчує відповідь миргородського полковника М. Гладкого путивльським воеводам, які звернулися до нього з пропозицією створити суд для вирішення прикордонних суперечок: «Про що я не знаю і розпоряджень від його

милості пана Богдана Хмельницького, гетьмана Війська... Запорозького, не маю. А так, о чом вам потрібно, пишуть до його милості пана гетьмана до Чигирина; коли мені розкаже його милість пан гетьман до вас зослати, відразу ж я зошлаю людей розумних, письменних, а без наказу пана гетьмана не почну нічого».

Заслуговує на увагу ще один аспект політичного розвитку козацької України. Утвердження самодержавних рис влади Б. Хмельницького відбувалося далеко не без труднощів. Як і раніше, йому доводилося зважати на сильний тиск із боку поспільства. Особливо його становище ускладнилося в другій половині лютого – першій половині березня 1650 р., коли стався виступ запорожців, які проголосили гетьманом Худолія. А під час проведення старшинської ради в Києві мало не дійшло до скликання «чорної» ради. Щоб запобігти цьому, Б. Хмельницькому довелося застосувати силу. Лише після арешту Худолія й придушення повстання на Запорозжжі вдалося цілковито опанувати ситуацією. Щоправда, ці та інші виступи спрямовувалися не на обмеження прерогатив гетьманської влади, а проти соціально-економічної політики уряду.

Із кінця 1650 р. Б. Хмельницькому довелося долати спротив із боку частини старшини курсу на виборення незалежності від Польщі та зосередження в його руках, по суті, самодержавної влади. За даними шведського дипломата Іогана Майєра, на одній із нарад полковник М. Гладкий начебто закинув гетьманові, що король у Польщі є і буде їхнім королем, а Хмельницький залишиться для них братом і товаришем. Посол литовського гетьмана Мисловський, відвідавши в березні 1651 р. українського володаря, повідомляв у реляції, що на старшинській раді більшість присутніх висловилися проти боротьби з Польщею. Захоплені напередодні битви під Берестечком козаки також відзначали прагнення старшин замиритися з Яном Казимиром. Деякі полковники нарікали на те, що гетьман їх «до думи не закликав». Щоб подолати цей опір, Б. Хмельницький пішов на зібрання «чорної» ради. Вона відбулася 26 травня й рішуче висловилася на його підтримку. Після цього гетьман змістив частину пропольськи налаштованих полковників із посад.

Завдячуючи таким крокам, Б. Хмельницькому вдалося домогтися зміцнення міжнародного становища козацької України, зростання її ролі як суб'єкта відносин у Східній та Південно-Східній Європі. Гадаємо, що саме в другій половині 1650 р. укладається угода з Портою про надання кримським купцям права вільного плавання по Чорному морю, безмитної торгівлі в портах імперії й перебування в Стамбулі резидента. Влітку 1650 р. Б. Хмельницький погодився на прийняття турецької протекції, і вже наприкінці року султан взяв його «під крила

і протекцію неосяжної Порти». Справа тепер була за відповідною ухвалою з боку старшинської ради. Вдалося також уникнути загострення відносин із Росією, зірвавши наміри Бахчисарая і Варшави втягнути Україну у воєнні дії проти потенційного союзника; домовитися з правителями Трансільванії про координацію дій проти Речі Посполитої; змусити молдавського господаря відмовитися від проведення політичного курсу, який суперечив інтересам козацької держави; налагодити взаємини з Венецією; було розпочато пошук шляхів до порозуміння зі Швецією.

Однак проблема нейтралізації негативних наслідків кримсько-польського договору залишалася нерозв'язаною. Кримська верхівка домогалася створення антимосковської коаліції (із залученням до неї України) для проведення війни за приєднання земель Астраханського і Казанського ханств. Оскільки загострення українсько-польських відносин наприкінці 1650 р. загрожувало зірвати ці плани і втягнути ханство в небажані для нього воєнні дії, кримський уряд намагався не допустити війни між Україною і Річчю Посполитою, а в разі її розв'язання — уникнути активної участі у ній. Через це Іслам-Гірей протягом тривалого часу відмовлявся надати допомогу Б. Хмельницькому і лише під тиском султана направив наприкінці лютого 5–6 тис. татар із нурадин-султаном Казиміром, наказавши їм не вступати у бої із польськими підрозділами.

Навесні 1651 р., після провалу лютнево-березневого наступу армії польного гетьмана М. Калиновського, Б. Хмельницький переходить у контрнаступ, маючи на меті розгромити Польщу й визволити всі землі до Вісли. Проте вичікувальна тактика володаря Криму та його протидія самостійним наступальним операціям українців позбавили гетьмана ініціативи й прирекли на пасивність 100–110-тисячну армію, маневреність якої протягом місяця локалізувалася районом Тернополя — Збаража. Це дало змогу Янові Казимиру успішно завершити мобілізацію величезного війська і привести його 19 червня під Берестечко. Звертають на себе увагу спроби Казиміра схилити гетьмана до замирення з королем, а також його переговори з правлячими колами Речі Посполитої щодо можливості кримсько-польського порозуміння.

Подальший хід подій детально висвітлений в одному із попередніх розділів праці. І все ж, аналізуючи політичні зусилля гетьмана, спрямовані на зміцнення молодого державного організму, вважаємо за необхідне ще раз наголосити: вже перший день Берестецької битви закінчився невдачею для кримсько-української кінноти, яка змушена була відступити. 29 червня вона атакувала противника значно більшими силами. Варто зазначити, що значну частину кінного війська становили українці, котрі продемонстрували високі бойові якості. В жорстокому

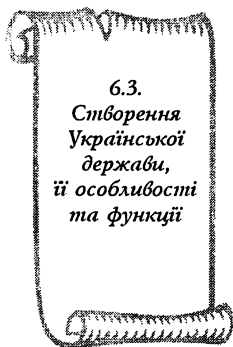
бою польська кіннота зазнала серйозної поразки й відступила до табору. Але хан хотів «домовитися про мир», тому відмовляв гетьмана від проведення генеральної битви. Є дані, що цього ж дня Іслам-Гірей вступив у таємні переговори з Яном Казимиром, пропонуючи посередництво в налагодженні контактів з українською стороною, а в разі відмови останньої прийняти «справедливі пункти» обіцяв видати Б. Хмельницького. Чим вони завершилися, нам невідомо, проте є підстави стверджувати, що хан вирішив не брати участі в майбутній битві. Бездіяльність володаря Криму дала змогу королю перехопити ініціативу й розпочати наступ силами центру та правого флангу. Після гарматного пострілу по його ставці Іслам-Гірей «стрімко кинувся за пагорби» і, наче за сигналом, уся орда почала швидко відступати до Лешніва. Українська армія вмить потрапила у катастрофічне становище. Отже, не залишається жодного сумніву в тому, що Берестечкова трагедія стала закономірним результатом нерозважливої політики кримського хана. Подальші події склалися вельми несприятливо для молодії держави.

Унаслідок наступу польської і литовської армій до початку вересня були окуповані північні, центральні та західні райони козацької України. Впав Київ. Лише завдяки організаторській діяльності Б. Хмельницького та самовідданості українського поспільства (підтримувані духовенством селяни і міщани розгорнули партизанську боротьбу), вдалося відновити боєздатність армії, зупинити під Білою Церквою противника й змусити М. Потоцького на переговори. Умови підписаної угоди були тяжкими. Вони фактично зводили нанівець автономію Української держави, різко зменшували її територію та чисельність армії. Однак полякам не вдалося остаточно ліквідувати козацьку республіку, змусити капітулювати її уряд, змістити з гетьманства Хмельницького.

Укладення Білоцерківського договору спричинило широкий рух протесту, що охопив усю територію Української держави. Його вістря спрямовувалося не лише проти досягнутих із польською шляхтою домовленостей, а й проти самого гетьмана. Щоб збити хвилю виступів, Б. Хмельницький звернувся до польських урядовців із проханням піти хоча б на тимчасові поступки козацтву. В листопаді почали виходити гетьманські універсали до селян і міщан, у яких він просив їх терпляче зносити «цю неволю від панів», обіцяючи звільнити їх «від того гніту» навесні. Гетьман також всіляко намагався зміцнити міжнародне становище України.

На кінець року внутрішньополітичне становище козацької України серйозно ускладнилося. Це було спричинено, зокрема, й повстанням козаків Корсунського полку проти дій гетьманської адміністрації при складанні реестру. Напруженим залишалося воно й на початку 1652 р.

Не спадала хвиля соціальної та національно-визвольної боротьби. Добре розуміючи дедалі більшу загрозу втягнення України у вир між-усобної колотнечі, Б. Хмельницький прагнув не допустити такого розвитку подій, будь-яким чином уникнути в цей не вигідний для України час зіткнення з підрозділами польського війська. В листі до короля від 25 лютого він, не приховуючи свого занепокоєння, підкреслював провокаційний характер дій польського командування: «Тут кварцяне військо щось замишляє, не тільки селянам, а й реєстровим козакам по-старому досаждає, знову даючи привід для бунтів...». Аналізуючи розвиток подій, гетьман намагався переконати Яна Казимира докласти всіх зусиль, щоб запобігти новому загостренню конфлікту. Однак тривога Хмельницького залишилася непоміченою. Засліплені соціальним і національним егоїзмом, правлячі кола Речі Посполитої продемонстрували свою дивовижну політичну короткозорість у способах розв'язання «української проблеми». Покладаючись лише на «аргумент меча», вони таким чином унеможливлювали її вирішення політичним шляхом і втягували обидва народи в жорстоку і кровопролитну боротьбу, історичні наслідки якої були для них трагічними.

Формування незалежного державного організму в Україні розпочалося в умовах відсутності власних управлінських структур (лише у козацькому регіоні з'явилися їх зародки) та неоформленості національної державної ідеї. Фундатором та творцем Української держави виступила не традиційна для того часного європейського суспільства політична еліта (князі, магнати й шляхта), а невизнана де-юре у Речі Посполитій спільнота дрібних лицарів-землеробів — козацтво. Її утвердження відбувалося шляхом революційного зламу, а не пристосування до політичного розвитку України річпосполитських державних

інститутів. Темпи державотворення випереджали інтенсивність процесів становлення власне українського суспільства й формування державної ідеї. Держава постала не на всьому ареалі етнічних українських земель, а лише на його частині. Винятково деструктивну роль у її функціонуванні відігравав геополітичний фактор.

Конституювання національного державного організму відбувається на теренах козацької України на середину 1650 р. Її територія (бл. 180–200 тис. кв. км) охоплювала Брацлавське, Київське й Чернігівське воеводства, в яких у середині 40-х рр. XVII ст. проживало, вочевидь, близько 1,6–2 млн осіб. Державні кордони проходили на заході (з Молдавією й Польщею) — по річках Дністер, Мурафа, Мурашка та на сході від р. Случ; на півночі (з Великим князівством Литовським) — уздовж р. Словечна (на Правобережжі) та вздовж р. Іпуть і далі по кордону

Чернігівського воєводства (на Лівобережжі); на сході (з Росією) – по лінії давнього польсько-російського кордону; на півдні (з Османською імперією й Кримським ханством) – по нижній течії Дніпра та Дикому Полю. У 1654–1657 рр. межі держави розширилися: на заході – до річок Немія й Горинь, на півночі й південному сході – за рахунок Пінського, Стародубського, частин Бихівського, Могилівського й Кричевського повітів. Таким чином, кордони, позбавлені природних бар'єрів, залишалися вразливими для агресії з боку сусідніх держав.

На цей час визначаються функції держави, утверджується її своєрідний адміністративно-територіальний устрій – полково-сотенний, що органічно поєднувався з військово-територіальним. Кожний полк становив собою водночас військову одиницю й адміністративний округ. У межах держави функціонувало 16 полків (9 правобережних і 7 лівобережних), більшість з яких збереглася і в наступні десятиріччя. Своєю чергою кожен із полків поділявся на менші військові й адміністративні одиниці – сотні, а останні – на курені. Як уже зазначалося, весною 1650 р. Б. Хмельницький реформував устрій Запорозжя.

Виникла власна судова система: діяли генеральний, полкові й сотенні суди, які замінили собою городські, земські, підкоморські й панські, що припинили існувати. Козацьким судам підлягали не лише козаки, а й міщани та селяни, особливо у справах розбою і вбивств. У містах і містечках суд здійснювали колегії лавників і ратуші, у селах – війти й отамани (у північних районах Лівобережжя діяли копні суди – суди сільської громади). Негативною стороною організації судової справи було поєднання судової й адміністративної влади. Важливу роль у функціонуванні держави відігравала армія, що мала власний військовий статут. Було започатковано діяльність розвідки й контррозвідки.

Новоутворена держава повною мірою використовувала своє право на монопольне застосування примусу. Б. Хмельницький та його наступники вдавалися до нього (залучаючи в разі необхідності й військо) з метою збереження структурованості суспільства й існуючої системи соціально-економічних відносин, реалізації прийнятих генеральною радою чи гетьманами ухвал, розв'язання соціально-політичних конфліктів, придушення деструктивних виступів тощо. Примус було покладено також в основу вироблення загальноприйнятих правил поведінки (їх виконання було обов'язковим або для всього населення, або його окремих груп та індивідів, або для посадових осіб), що регулювалися відповідними нормативними актами.

Нагадаємо, що оскільки процес розбудови держави базувався на традиціях Війська Запорозького, то на певному етапі ця дефініція почала поширюватися на назву козацької держави. З 1654 р. в офіційному

листуванні вживалася дефініція «Мала Русь», дещо пізніше, як зазначалося, утверджується назва «Україна». Політичною столицею держави став Чигирин. Київ продовжував зберігати за собою статус традиційного духовно-культурного і релігійного центру. Відбувалося становлення державної символіки. Функції герба виконував герб Війська Запорозького – козак із шаблею при боці й рушницею на лівому плечі. Спеціального прапора як символу держави не існувало. Частково його роль виконували гетьманські знамена, яких було кілька й різних кольорів. Першим із них був прапор власне український (не дарований котримось із володарів сусідніх держав) – полотнище білого кольору з колом, посередені якого розміщувався хрест (за формою вельми подібний до хрестів на саркофазі Ярослава Мудрого) в обрамленні восьми (по чотири з кожного боку) золотих та двох червоних зірок. Під хрестом було зображено півмісяць, обернений рогами догори. У полках і сотнях існували військові короги з різними емблемами та багатим поєднанням барв (білої, червоної, жовтої, синьої, малинової та ін.).

Українська держава відзначалася специфічною соціальною моделлю, що сформувалася у роки революції на демократичних засадах суспільного устрою Запорожжя і не мала аналогів в Європі. Незавершеність становлення політичної еліти спричинила слабкість її консолідації й жорстоку міжусобну боротьбу. В силу об'єктивних обставин винятково важливу роль у політичному житті держави відіграв мілітарний чинник. Відмінною рисою політичного процесу (починаючи з 1663 р.) став поліцентризм політичної влади, обумовлений наявністю трьох державних утворень, які часто різнилися за своїми зовнішньополітичними орієнтаціями, проте становили не окремішні, незалежні одна від одної одиниці, а складові єдиної політичної системи козацької України.

Усе це, без сумніву, впливало на ефективність виконання державою своїх функцій, які поділялися на внутрішні та зовнішні. До перших належали політична, правова, соціальна, економічна й духовно-культурна. Зміст політичної функції полягав у визначенні стратегічних цілей і завдань, забезпеченні діяльності політичної системи й збереженні політичної стабільності. Зрозуміло, що за доби раннього нового часу політичні еліти не розробляли і не приймали стратегічних планів розвитку суспільства. І все ж є всі підстави стверджувати про наявність у старшини стрижневих програмних ідей (що, залежно від обставин, зазнавали змін), для реалізації яких вони докладали максимум зусиль. Насамперед ідеться про державну ідею у формі то незалежної соборної держави у межах етнічних українських земель (за гетьманування Б. Хмельницького), то Великого князівства Руського як третьої складової Речі

Посполитої (за гетьманування І. Виговського), то прийняття номінальної протекції царя (за гетьманування Ю. Хмельницького) чи султана (за гетьманування П. Дорошенка). Наступне програмне положення — це постійне обстоювання у відносинах із Річчю Посполитою й Портою «прав і свобод» руського народу та православної церкви. Інше питання, що попри всі зусилля, внаслідок поразки революції у 1676 р., з усіх програмних положень державі вдалося реалізувати тільки мінімум — зберегти власну політичну самобутність у формі автономії у складі Росії лише на теренах Лівобережжя.

Уже зазначалося, що новостворена держава відіграла вирішальну роль як у процесі становлення української політичної системи, так і в забезпеченні функціонування її основних підсистем. Унаслідок дії багатьох чинників, у тому числі зовнішніх, після смерті Б. Хмельницького на чільне місце висуваються проблеми політичної стабільності й територіальної цілісності. Політична еліта, усвідомлюючи згубність тих деструктивних процесів, що започаткувалися в політичному житті України з кінця 50-х рр., все ж виявилася неспроможною змобілізувати ресурси держави і запобігти спалахам жорстокого соціально-політичного протистояння та розпаду Гетьманщини на кілька утворень. Основна причина українського феномена боротьби за єдність держави (всі без винятку гетьмани й претенденти на булаву, а також старшинські угруповання незмінно підкреслювали свою безумовну вірність і відданість цій ідеї), що оберталася лише подальшим її спустошенням і поглибленням розколу, полягала в яскраво вираженому політичному егоїзмі представників еліти, у їх ненаситному устремлінні до влади. Параліч і руйнація державних структур, що мали місце у 1674–1676 рр. у Правобережній Гетьманщині, призвели до ліквідації тут витворених політичних інститутів.

Держава здійснювала також, висловлюючись сучасною термінологією, правотворчу й правоохоронну функцію, намагаючись урегулювати суспільні відносини й забезпечити «елементарний порядок у суспільстві». Реалізовувалася вона не лише через судову систему, а й центральні та місцеві органи виконавчої влади, що мали пильнувати за дотриманням норм звичаєвого і писаного права, ухвал генеральних і старшинських рад, розпоряджень гетьманів, генеральної канцелярії, генеральних старшин, полковників, сотників тощо. Найефективніші заходи щодо дотримання правопорядку здійснювали уряди Б. Хмельницького й П. Дорошенка. Необхідно мати на увазі також той факт, що оскільки Українська держава перебувала у відносинах протекторату, то, відповідно до змісту укладених договорів із сюзеренами, вона змушена була вносити корективи до власної правової системи.

В умовах формування нового соціуму важко переоцінити значущість соціальної функції. Непересічні здібності Б. Хмельницького як державного діяча виявилися в тому, що, по-перше, йому вдалося запобігти спалаху громадянської війни у суспільстві (за його визнанням, «війни Русі з Руссю»), а, по-друге, зрозумівши згубність політики поновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин, гетьман пішов на визнання соціально-економічних завоювань поспільства у роки Селянської війни. Вважаючи козацтво привілейованим станом, а селянство — потенційно «підданським», він разом із тим не допустив їхнього правового розмежування і не «закрив» привілейований стан від інших станів і груп, протидіяв відродженню і розвитку середньовічних форм землеволодіння (за винятком монастирського), зокрема, збільшенню земельної власності козацької старшини.

Подібна політика проводилася і за гетьманувань Ю. Хмельницького, П. Дорошенка й частково Д. Многогрішного. Попри наявні суперечності з міщанами (особливо у поселеннях, які користувалися магдебурзьким правом), гетьманські уряди (за винятком І. Брюховецького) в роки революції в цілому підтримували останніх (звільняли від військових обов'язків, розширяли привілеї, захищали від свавільників), сприяли розвитку ремесел, промислів, торгівлі. Шляхта, котра взяла участь у революції й стала важливим соціальним джерелом формування старшини, незважаючи на визнання її «прав і вольностей» урядом, що було зафіксовано умовами договору 1654 р. з Росією, так і не спромоглася консолідуватися у впливову соціальну групу, не кажучи вже про стан. Інакше склалася доля духовенства, котре, користуючись усебічною підтримкою політичної еліти, домоглося помітного зміцнення свого економічного й суспільного становища та посилення духовного впливу на український соціум.

Започатковується виконання державою своєї економічної функції. По-перше, до Військового скарбу, яким розпоряджалися гетьман і полковники, відійшов земельний фонд вигнаних великих землевласників, королівщин і католицької церкви. Водночас встановлювався контроль із боку держави над процесом займанщини, що мало сприяти козацтву й поспільству в господарському освоєнні земель. По-друге, держава відіграла помітну роль у регулюванні поземельних відносин. По-третє, проводила досить виважену податкову політику (починаючи з 1648 р., зароджується така функція, як встановлення і стягнення з населення податків до скарбу, яка інтенсивно запрацювала з наступного року). По-четверте, займалася організацією фінансів (маємо скупі свідчення джерел про карбування Б. Хмельницьким і П. Дорошенком власної монети).

Вживалися заходи й щодо врегулювання культурно-духовного життя. Вперше за декілька останніх сторіч української історії держава сприяла розбудові православних церков і монастирів, що послужило поштовхом для розвитку архітектури, іконописання, малярства. Б. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря й П. Дорошенко послідовно обстоювали «права і вольності» православної церкви в Речі Посполитій, а також православного населення (українців і білорусів), що мешкало в її межах. Дуже скупі свідчення джерел промовляють про сприяння владних структур розвитку освіти. Кількісне збільшення освічених людей у роки гетьманування Б. Хмельницького відзначив у своїх записках син антиохійського патріарха Макарія П. Алеппський, котрий із батьком проїхав у 1654 р. всю Гетьманщину із заходу на схід. Значення освіти добре розумів і П. Дорошенко. Він був твердо переконаний, що «Русь вчитися повинна», тому в переговорах із Річчю Посполитою домагався відкриття академії у Києві (з правами, які мав Краківський університет), розширення мережі шкіл і друкарень; послідовно обстоював використання української мови у функціонуванні державних та судових установ Речі Посполитої, офіційному листуванні з Військом Запорозьким тощо.

У роки революції сформувалися й відзначалися помітною ефективністю зовнішньополітичні функції держави (особливо за гетьманування Богдана Хмельницького). З-поміж них слід насамперед виокремити оборонну функцію, оскільки становлення й існування Української держави відбувалися не лише в умовах постійної загрози ззовні, а й перманентних воєнних дій, зокрема, наприкінці 40-х – у 50-х рр. XVII ст. Супротивниками виступали Річ Посполита, Російська держава й Кримське ханство. Створена Б. Хмельницьким армія (100–110 тис. вояків) стала однією з кращих у Центральній і Східній Європі. За роки його гетьманування вона зазнала лише однієї поразки під Берестечком (літо 1651 р.). Усвідомлюючи слабкі сторони її формування на основі козацького ополчення, гетьман виношував наміри утворити 50-тисячне регулярне (професійне) військо, яке б утримувалося коштами скарбниці. Не випадково саме він ініціює появу у складі української армії підрозділів найманців (німців, сербів, волохів). Дещо пізніше П. Дорошенко формує сердюцькі, а з 1669 р. у Лівобережній Гетьманщині виникають «охотницькі» («компанійські») полки. З розпадом козацької України оборонна функція зазнає істотних змін. У той час, коли Лівобережна Гетьманщина втрачає право як на проведення зовнішньої політики, так і на власну самостійну оборону, Правобережна продовжує захищати себе від агресії Речі Посполитої та Криму.

Важливу роль у утвердженні зовнішнього суверенітету відіграла дипломатична функція. Завдяки її ефективності козацька Україна в середині XVII ст. спромоглася успішно обстоювати національні інтереси на міжнародній арені. Зокрема, відбулося утвердження новоутвореної держави як впливового суб'єкта міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, вдалося встановити дипломатичні відносини з низкою країн, нейтралізувати заходи польської дипломатії, спрямовані на ізоляцію України, впродовж 1648–1653 р. підтримувати союзницькі відносини з Кримом і приязні взаємини з Османською імперією. Хоча договір із Росією 1654 р. дещо обмежував зовнішній суверенітет Гетьманщини (заборонялися самостійні контакти з Річчю Посполитою й Портою), Б. Хмельницький де-факто проводив незалежну від Москви політику. Лише після його смерті дипломатична активність помітно знижується. Істотними прорахунками української дипломатії виявилось укладення Переяславського договору 1659 р. з Росією та Чуднівського договору 1660 р. з Польщею. З розпадом козацької України на дві Гетьманщини зовнішньополітична діяльність кожної із них набуває відмінних рис.

На засадах співробітництва починає формуватися політика у сфері зовнішньої торгівлі. Попри воєнні дії, які велися з Річчю Посполитою, Б. Хмельницький обстоював інтереси українського купецтва. Наприклад, у грудні 1648 р. гетьман звернувся з проханням до віленського підкоморія звільнити ув'язнених київських купців «з їх товарами і грішми», 1650 р. добився звільнення заарештованих у Польщі І. Тетерівки та П. Котовича. Значною мірою він та владні структури прикордонних полків уможливили створення сприятливих умов для ведення торгових операцій із Росією. Вочевидь, 1650 р. укладається договір із Портою, що надавав українським купцям право вільної торгівлі на теренах всієї Османської імперії і звільняв їх від сплати мита, «оплат і податків». У травні 1654 р. гетьман видав універсал, яким урегулювалися розміри мита на товари, що ввозилися іноземцями до козацької України. Принципів сприяння проведенню зовнішньої торгівлі дотримувалися й наступні гетьмани.

Вельми складні процеси відбувалися у становленні й еволюції форм державного правління. Як відомо, на 1648 р. козацьке самоврядування формувалося на основі республіканських засад. «Колективна воля» Війська Запорозького завжди реалізовувалася через загальну (генеральну) військову раду – форму прямого волевиявлення усіх її повноправних членів, котрі у будь-який час могли утворити радне коло. Її ухвали були обов'язковими (під загрозою смертної кари) до виконання гетьманом, старшинами, козаками. Утвердилася практика виборності всіх

старшинських посад. Виконуючи рішення рад, старшини завжди діяли від імені Війська Запорозького, й за них несла колективну відповідальність козацька спільнота. Остання жорстко контролювала дії гетьмана, часто караючи смертю винних у допущених прорахунках.

У лютому 1648 р. генеральна (загальна) козацька рада обрала гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницького й водночас, вочевидь, генеральних старшин і полковників. Упродовж першої половини року саме вона приймала ухвали з найважливіших питань і контролювала дії гетьмана. Влітку—восени на звільненій території обиралися полкові й сотенні органи влади та міського самоврядування. З іншого боку, окреслюється тенденція до обмеження ролі загальної ради (її функції починає перебирати на себе старшинська рада) й розширення з початку 1649 р., після ймовірного «вінчання» Б. Хмельницького на гетьманську владу, гетьманських повноважень.

Процес еволюції влади виборного й підлеглого «колективній волі» Війська Запорозького гетьмана в освячену Богом владу володаря, волі якого тепер мала підлягати «колективна воля» козацької спільноти (зокрема, в офіційному листуванні гетьман починає використовувати титул, що засвідчував божественне походження його влади: «Богдан Хмельницький, Божию милостью гетман з Войском Запорозьким»), суперечив виробленим козацтвом засадничим принципам політичного життя. Тим самим було покладено початок переростанню республіканської форми державного правління у монархічну. 22 лютого Б. Хмельницький заявив під час переговорів із польськими послами: «...мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським». Наступного дня, ведучи мову про українські землі, він назвав їх «своїм князівством». У свідомості населення формується погляд на Б. Хмельницького як на незалежного від польського короля володаря їхньої країни. У цьому сенсі показовим є звернення 21 серпня 1649 р. козаків до обложених у Збаражі поляків: «...ляхи не стріляйте, бо вже мир [настав]; наш гетьман з вашим королем їдуть в одній кареті». Водночас припиняється функціонування загальної військової ради, що заміняється старшинською; втрачає чинність принцип виборності генеральних старшин і полковників, їх відтепер призначав гетьман.

Джерела засвідчують, що з цього часу в руках гетьмана, котрому «належало розв'язання важливих справ» і який виступав «справжнім володарем», зосереджувалася вся повнота влади.

Після виборення козацькою Україною у червні 1652 р. незалежності пришвидшується формування підвалин монархічної форми правління. У статтях договору 1654 р. із Росією було зафіксовано право гетьмана на пожиттєве володіння булавою (до часу, коли «судом Божим

смерть трапиться гетьманові»). Таким чином, юридично визнавалася легітимність влади Б. Хмельницького як єдиного й повновладного володаря козацької України. Цей факт однозначно засвідчують представники української церковної і політичної еліти: «їх країни начальник і володар» (митрополит С. Косов); «Всі супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де і промовив і той живим не був» (наказний гетьман А. Жданович); «володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять» (перейславський полковник П. Тетеря). У квітні 1657 р. гетьман добився прийняття представницькою генеральною радою ухвали про спадкову передачу влади сину Юрію. Тим самим відбулася легітимація встановленої монархічної форми правління у вигляді спадкового гетьманату династії Хмельницьких. У цьому був певний позитив, оскільки її утвердження сприяло б консолідації еліти й нації навколо овіяного харизмою роду як символу законності верховної влади її носіїв і цілісності України.

Із часом відбулися істотні зміни й у формі державного устрою козацької України. Держава формувалася й функціонувала за гетьманату Б. Хмельницького як унітарна. Проте в умовах громадянської війни 1658–1663 рр. де-факто стався її розпад на дві Гетьманщини (Правобережну й Лівобережну) й квазідержавне утворення – Запорозьку Січ (Запорозжя). Враховуючи той факт, що кожна з них вважала себе складовою козацької України, припускаємо, що остання перетворилася на поліцентричне об'єднання, яке нагадувало конфедерацію. Значимо – лише нагадувало, бо такою за своїми ознаками не було. З другої половини 60-х – у першій половині 70-х рр. XVII ст. подолання політично-територіальної роздробленості перетворилося на одну з найголовніших проблем політичного життя України. Двічі, у 1668 і 1674 рр., вона возз'єднувалася, проте закріпити цей успіх (переважно через втручання сусідніх держав) не вдалося. У 1676 р. Правобережна Гетьманщина взагалі припинила своє існування.

Запорозжя мало курінно-кошовий устрій. Термін «курінь» означав одночасно і назву приміщення, де запорожці мешкали, і назву певної військово-політичної одиниці. За межами Січі (з 1652 р. вона знаходилася на Чортомлицькому мисі біля впадіння р. Чортомлик у Дніпро) у розпорядженні козацького товариства перебували землі – Вольності Війська Запорозького, що в адміністративно-територіальному відношенні поділялися на округи (паланки). Відособлюючись від Гетьманщини, Запорозжя прийняло назву «Військо Запорозьке Низове».

Українська держава мала низку особливостей. По-перше, провідну роль у її функціонуванні відігравав не шляхетський стан, а козацтво (дрібні землевласники-вояки), яке не визискувало інших прошарків,

а жило за рахунок власної праці. По-друге, відкритість козацтва для вступу до його лав представників інших станів і груп, користування селян правами особистої свободи й розділеної з державою власності на землю істотно відрізняли соціальну структуру козацької України від інших європейських держав. По-третє, незавершеність становлення політичної еліти спричинила слабкість її консолідації, наявність гострих суперечностей між різними угрупованнями та жорстоку боротьбу за владу. По-четверте, винятково важливою була роль мілітарного фактора. Військові (старшини) обіймали всі керівні посади, що не могло не вплинути негативно на розвиток держави.

Чи існували перспективи для розвитку Української держави після 1654 р.? Юридичні реалії середини XVII ст. засвідчували, що Україна, прийнявши протекцію російського цря, зберегла за собою широку політичну автономію. «Березневими статтями», укладеними між представниками української козацької старшини й царським урядом, обидві сторони урочисто декларували необхідність виконання взятих на себе зобов'язань. Такими були буква та дух усіх догвірних статей.

Однак юридична реальність не завжди буває адекватною реальності історичній, що виразно підтверджують події суспільного життя України другої половини XVII–XVIII ст. І справа тут не в особистих якостях російських монархів чи українських гетьманів, а в об'єктивній дійсності того часу. Симбіоз республіканських і монархічних структур був протиприродний, і відносний паритет, який виник на гребені екстремальної ситуації середини XVII ст., незабаром було порушено, причому, природно, в бік сильнішого. Державні інститути Гетьманщини рано чи пізно повинні були розчинитися в загальноімперських органах управління. Так воно й сталося. Наступні (після 1654 р.) десятиріччя працювали проти Української держави. Йшов поступовий, але неблаганний процес втрати нею своїх етнічних рис, ліквідації окремих, а згодом усіх суспільних інститутів. Царизм не міг запозичити нічого з арсеналу політичної надбудови Української держави. У своїх відносинах із гетьманом він став на шлях більш простий і дієвий. Поступово загальноімперська стихія почала заповнювати весь суспільно-політичний організм козацької України.

Конфронтаційні настрої з обох боків з'явилися одразу ж після січня 1654 р. та були пов'язані зі спробами Москви втручатися у внутрішні справи України, зміною зовнішньополітичних планів тощо. Однак поки у фокусі цих подій перебувала сильна особистість Б. Хмельницького, царський уряд змушений був рахуватися як із настроями самого гетьмана, так і з політичними реаліями того

часу. Ситуація змінилася після смерті Б. Хмельницького. По суті, це був рубіж, після якого почався відлік часу іншого порядку, тобто поступового, але неухильного обмеження автономних прав України й заміни її політичних структур із самобутніми етнічними рисами на загальнодержавні, загальноімперські. Це був далеко не прямолінійний процес. Тут прослідковуються певні відступи, відбувалися відлиги, робилися поступки. Проте тенденція визначилася досить чітко й виразно. Як відомо, при виборах кожного нового гетьмана укладалися особливі договірні статті. Їх аналіз дає можливість зробити низку цікавих висновків. По-перше, в управлінні Гетьманщиною збільшується питома вага царських воєвод. По-друге, поступово обмежуються економічні прерогативи гетьманської влади. По-третє, незабаром було остаточно втрачено право зовнішніх зносин гетьманів з іноземними державами. І все ж це був далеко не однозначний процес. Залежно від політичної кон'юнктури російські царі часом відступали від загальнодержавної лінії та йшли назустріч українській старшині.

Укладений у 1654 р. договір із Росією та вступ у 1655 р. Швеції у війну проти Речі Посполитої дали шанси на реалізацію програми воз'єднання всіх українських земель у межах держави, що відкривало перспективу виборення повної незалежності. Ці фактори в поєднанні з централізаторською політикою Б. Хмельницького та курсом на встановлення спадкового гетьманату дещо послабили негативні тенденції попереднього часу. Як ніколи раніше, протягом другої половини 1655 – першої половини 1657 рр. через політичні акції уряду неухильно проводилася ідея необхідності домогтися соборності Української держави.

І все ж не варто перебільшувати названих позитивних змін, оскільки вони не набули незворотного характеру. Їм протидіяли деструктивні фактори величезної руйнівної сили. По-перше, еліта розпадалася на кілька угруповань, які посідали діаметрально протилежні позиції у підході до створюваної моделі соціально-економічних відносин, політичної форми правління, що приховувало небезпеку спалаху громадянської війни. По-друге, значна частина старшини, мріючи про владу, протистояла династичним планам гетьмана й очікувала на його смерть, щоб розпочати боротьбу за булаву. По-третє, позбавлена контролю з боку державного апарату, генеральна та полкова старшина, зосередивши в руках виконавчу й судову (військову й цивільну) владу, дбала не стільки про національно-державні інтереси, скільки про особисті. При послабленні гетьманської влади цей процес розвитку

старшинського самовладдя міг вийти з-під контролю й призвести до паралічу центральної влади.

Непомірне збагачення старшин (чимало з них через голову Б. Хмельницького спромоглися одержати від російського уряду царські грамоти на маєтки), посилення їх соціального егоїзму, ігнорування на місцях соціально-економічних інтересів не лише селян, а й козаків (особливо виразно це стало виявлятися в період хвороби гетьмана) вели до загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві. Маса знедолених, скривджених і невдоволених людей стікалися на Запорозжя, що ставало в соціально-політичну опозицію до горової України.

Великий гетьман помер 6 серпня 1657 р. Український народ втратив справді видатного державного діяча, полководця й дипломата. Залишена ним держава була цілком життєздатним організмом із великими потенційними можливостями для самостійного розвитку, які, однак, через об'єктивні та суб'єктивні причини реалізовані не були. Поряд із централізаторською політикою царизму, вже з кінця 50-х рр. XVII ст. в Україні почалася жорстока міжусобна боротьба між окремими гетьманами та претендентами на гетьманську булаву. Наростання соціально-політичних суперечностей у суспільстві, прорахунки у внутрішній політиці уряду та втручання в українські справи Москви призвели до розв'язання в березні 1658 р. громадянської війни, що тривала до літа 1663 р. й стала для козацької України великою трагедією.

Прагнення російського уряду скористатися політичною дестабілізацією в державі для позбавлення її внутрішнього суверенітету й перетворення на складову Росії викликало спротив із боку гетьмана й старшини, частина якої почала схилитися до думки про можливість повернення козацької України до складу Речі Посполитої як її третього члена (нарівні з Польщею й Литвою). Розгромивши в червні 1658 р. під Полтавою основні сили опозиції, яку підтримувала Москва, І. Виговський активізує переговори з Польщею й укладає Гадяцький договір. Він передбачав перетворення козацької України на Руське князівство, що входило до складу «єдиної і неподільної Речі Посполитої», відновлення дореволюційних органів влади, адміністративно-територіального устрою, суду, соціально-економічних відносин і скасування права на проведення зовнішньої політики. В умовах воєнних дій проти царських військ навесні наступного року українська еліта зробила невдалу спробу домогтися від Варшави включення до складу Руського князівства решти українських земель і встановлення спадкового гетьманату. В травні 1659 р. сейм затвердив

Гадяцький договір у несприятливому для української сторони варіанті (унія залишалася, чисельність козацького реєстру скорочувалася з 60 до 30 тис. тощо).

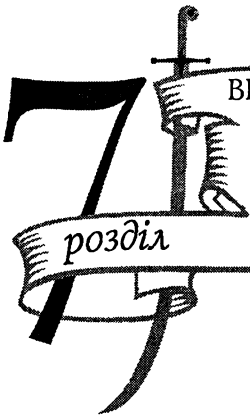
Більшість старшини, не кажучи вже про рядове козацтво, виступала проти умов вихолощеного змісту договору й політики І. Виговського. Тому навіть перемога над росіянами в липні 1659 р. під Конотопом не зміцнила його становища, й у вересні він зрікся булави на користь Ю. Хмельницького. Останній спробував порозумітися з Москвою на основі укладення нового договору, виведення російських військ і воєвод, виборення права на проведення самостійної зовнішньої політики тощо. Однак, удавшись до шантажу, російські воєводи у Переяславі нав'язали гетьману й старшині такі умови договору, що позбавляли козацьку Україну внутрішнього суверенітету й перетворювали її на автономну одиницю Росії.

Такий розвиток подій не лише не викликав співчуття в козацьких масах, а й, навпаки, до краю загострив соціальні, політичні та релігійні суперечності. Події 1663 р. лише підтвердили історичну реальність – територіальна єдність України була порушена. Лівобережжя перебувало в складі Росії. Правобережжя знову відійшло до Польщі. Але це був лише один із епізодів перманентної зміни гетьманів на обох берегах Дніпра та їхньої боротьби за цю найвищу державну посаду. Громадянська війна, що коштувала життя сотням тисяч українців і призвела до спустошення та обезлюднення цілих регіонів, також украй негативно позначилася на політичній свідомості еліти, серед якої зміцнилася тенденція відмови від програми створення незалежної соборної держави. Серед старшини, козацтва, духовенства й міської верхівки Лівобережжя зароджуються ідеологія та психологія «малоросійства», прикметними ознаками чого стали національне самозречення, прислужництво, крайній егоїзм, постійна готовність пожертвувати духовними чи суспільними цінностями в ім'я кар'єри тощо. Невипадково, виражаючи інтереси цього кола осіб, анонімний автор трактату «Пересторога Україні» (1669) дорікав борцям за національну незалежність, посилаючись на нездатність українців жити в незалежній державі. Далека від політичної стабільності ситуація ускладнювалася постійним втручанням зовнішніх сил у внутрішні справи України. Гетьманська булава за допомогою цих сил легко здобувалася, але з такою ж легкістю і втрачалася.

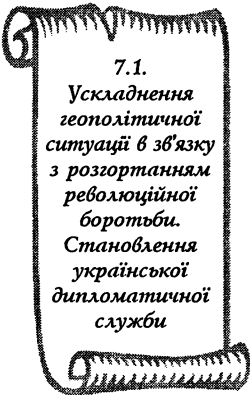
Політичне становище ще більше ускладнилось у 1667 р., коли після багаторічної війни між Росією й Польщею обидві сторони підписали Андрусівський договір про перемир'я. Українські землі

накрила нова хвиля політичних негараздів. Із 1665 р. розвиток політичних подій значною мірою був пов'язаний із діяльністю Петра Дорошенка. Це була наймогутніша постать з-поміж усіх гетьманів України після Б. Хмельницького. Взявши курс на об'єднання всіх українських земель у складі єдиної держави, П. Дорошенко спромігся віднайти оптимальний варіант поєднання сильної гетьманської влади з функціонуванням генеральних і старшинських рад. Як основу для замирення з російським урядом він висунув вимоги про ліквідацію Московських статей 1665 р., Андрусівського перемир'я 1667 р. й визнання його гетьманом усієї України. На жаль, спроба П. Дорошенка за допомогою Порти домогтися витворення соборної держави зазнала невдачі. Відречення його від влади (вересень 1676 р.) збіглося з ліквідацією Правобережної Гетьманщини, що фактично означало поразку Національної революції. Центр державного життя перемістився на Лівобережжя.

ВПЛИВ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ФАКТОРА НА РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ЗАВОЮВАНЬ

Національна революція спричинила різкі зміни і в такій важливій складовій діяльності українського соціуму, як міжнародні відносини. Вивершення на середину 1650 р. будови незалежної Української держави істотно змінило конфігурацію сил у Східній, Південно-Східній та Центральній Європі. Її становлення відбувалося в умовах завершення Тридцятирічної війни та в перші роки після укладення восени 1648 р. Вестфальського договору, який засвідчив поразку австрійських й іспанських Габсбургів, крах їхніх намірів створити під своєю егідою світову «християнську» імперію й придушити реформаційний рух. Згідно з умовами договору перекроювалися кордони між європейськими країнами. Послабилися позиції Німеччини, Ватикану й частково Речі Посполитої, уряд якої з 1645 р. пішов на зближення з Францією. Натомість, помітно зміцнилося становище Швеції, що створювало потенційну загрозу польським інтересам у Прибалтійському регіоні. У вигрaші виявилася і Франція.

Міжнародне становище Української держави визначалося ставленням до неї польської еліти; місцем, що відводилося їй у геополітичних планах сусідніх країн; метою української зовнішньої політики та шляхами її досягнення.

Загрозу розпаду Речі Посполитої й можливість виокремлення українських земель у самостійну державу польська шляхта сприймала як справжню катастрофу. Вже влітку 1648 р., виступаючи на сеймі, польський канцлер Єжи Оссолінський і литовський канцлер Альбрехт

Станіслав Радзивілл звернули увагу присутніх на необхідність за будь-яких обставин домагатися збереження територіальної цілісності держави, внаслідок чого посольство до Б. Хмельницького отримало суворий наказ не дозволяти повстанцям створення «особливого уділу з володінь Речі Посполитої». Щоб ліквідувати козацьку Україну, польський уряд постійно ініціював воєнні дії, намагався заручитися підтримкою Франції, Австрії, німецьких князівств, Ватикану, Молдавії, Валахії, Трансільванії, Росії, Криму й Османської імперії. Лише в умовах війни зі Швецією у 1655–1659 рр. король Ян Казимир і незначна група політиків тимчасово погодилися визнати за козацькою Україною статус обмеженої автономії в складі Речі Посполитої.

Не визнавали Українську державу і країни Центральної і Західної Європи, які, у кращому випадку, зберігали щодо неї нейтралітет, в іншому ж – відкрито вставали на бік Польщі. Зокрема, Франція, переживаючи Фронду й маючи напружені відносини з Іспанією, попри боротьбу з Габсбургами, одразу ж засвідчила свою підтримку останній. Нейтральними щодо Речі Посполитої залишалися Данія, Голландія та німецькі князівства. Бранденбург і Пруссія надавали їй військову допомогу. Римська курія активно підтримувала найрішучіші дії поляків проти українців і чинила спротив найменшим поступкам останнім у національно-конфесійній сфері. Австрійська імперія надавала політичну й дипломатичну допомогу Речі Посполитій, сприяла вербуванню на своїх землях найманців.

Іншу позицію займали північні держави – революційна Англія та Швеція. Уряд першої відверто симпатизував визвольним змаганням українців і намагався зав'язати з Б. Хмельницьким дипломатичні контакти. Однак, зрозуміло, що в умовах громадянської війни та віддаленості від театру воєнних дій Англія не могла допомогти Україні. Еліта Швеції виношувала плани включення Балтійського моря у свої внутрішні володіння, досягти чого можна було лише в результаті розгрому Речі Посполитої. Незалежна Україна також могла постати лише за умови розвалу останньої, тож збіг інтересів відкривав шлях до порозуміння.

Непросто складалися відносини козацької України з країнами Південно-Східної Європи – Молдавією, Валахією й Трансільванією. Хоча православні Молдавія і Валахія входили до складу Османської імперії, Польща традиційно мала вагомий вплив на їхню політичну еліту, отже, користуючись із цього, намагалася заручитися підтримкою останньої. Зі свого боку, козацька Україна прагнула домогтися не лише добросусідських взаємин із цими країнами, а й схилити їх до підтримки своїх інтересів. Протестантська Трансільванія, перебуваючи у ленній залежності від султана, побоювалася поглинення з боку Австрії, тому

з осторогою ставилася до її зближення з Річчю Посполитою. Щоб зміцнити власне становище, трансільванські князі Ракоці у 1648 р. втрутилися у боротьбу за королівський престол у Польщі, сподіваючись на підтримку литовських магнатів, Швеції та повсталोї України.

Суперечливий характер мали відносини України з південним сусідом — Кримським ханством. Невиплата польським урядом традиційних упоминків, антитатарський військовий похід полків восени 1647 р. сприяли політичному зближенню кримської еліти з керівництвом українських повстанців. У березні 1648 р. між ними укладається угода про військово-політичний союз, спрямований проти Речі Посполитої. Проводячи спільні антипольські воєнні кампанії, кримський уряд водночас намагався будь-що не допустити виборення Україною незалежності, оскільки усвідомлював, що тим самим істотно послабляться позиції Криму в регіоні й унеможливиться проведення традиційних набігів в українські землі. Тому він повів політику збереження рівноваги сил в українсько-польській війні, що вело до взаємного виснаження потенційних противників, давало змогу впливати на їхню політику й використовувати їх у власних інтересах.

На 1648 р. Османська імперія, яка вела воєнні дії з Венецією й Іраном, уникала загострення відносин із Річчю Посполитою, король якої Владислав IV із середини 40-х рр. спрямовував зусилля на створення антитурецької коаліції, але, зацікавлений у послабленні традиційного супротивника, турецький уряд підтримував визвольні змагання українців й зобов'язував васала імперії — кримського хана — надавати їм воєнну допомогу, однак при цьому рішуче протидівав утвердженню Української держави як незалежної, настійно домагаючись від гетьмана прийняття протекції султана.

Північно-східна сусідка України Росія, попри наявні суперечності з Річчю Посполитою, у вересні 1647 р. пішла на укладення з нею угоди про взаємодопомогу у відбитті татарського нападу. Коли ж розпочалася визвольна боротьба українців, російська сторона прагнула використати її для дипломатичного тиску на польський уряд, щоб повернути Смоленськ і Сіверщину та домогтися реалізації династичної унії. Виступаючи противником незалежної України, російська еліта, як і кримська, дотримувалася тривалий час політики виснаження козацької України й Речі Посполитої, тому не поспішала надати Українській державі допомогу.

Отже, основна проблема полягала в тому, що геополітичні інтереси жодної з держав Центральної, Східної, Північної, Південно-Східної Європи та Османської імперії не передбачали визнання її незалежності. Козацька Україна не сприймалася як рівноправний суб'єкт відносин, що вкрай ускладнювало можливість укладення союзних договорів

й завжди створювало потенційну загрозу національному суверенітету. Мав рацію І. Лисяк-Рудницький, стверджуючи, що Б. Хмельницький «гостро відчував уразливість геополітичного становища України, і його, як і Бісмарка, переслідував “кошмар коаліції”. Здається, головною турботою Хмельницького було бажання уникнути війни на два фронти... Хмельницький волів тримати татар як ненадійних союзників, аніж мати справу з ними як з відвертими ворогами в тилу. Подібні міркування змушували Хмельницького укласти союз із Москвою 1654 р.»

Кримське ханство, Османська імперія й Російська держава, намагаючись запобігти виборенню Україною незалежності, неодмінно ув'язували надання їй військово-політичної підтримки з вимогою прийняття протекції. Тож Українська держава опинилася в геополітичному «чотирикутнику смерті»: із заходу та півночі загрожувала Річ Посполита, зі сходу – Росія, з півдня – Кримське ханство й Порта. Щоб вирватися з нього, власних сил явно бракувало, а отримання допомоги з боку якоїсь із названих держав так чи інакше супроводжувалося втратою суверенітету (йшлося лише про обсяги поступок). «Трагедія України у XVII столітті (та не лише в цьому), – зауважив Я. Дашкевич, – полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильників-сусідів. Багатовікове перебування з розбійницьким степом, який розглядав Україну та українців лише як резервуар ясиру, не давало можливості здійснювати перехід до незалежної держави без попереднього залежного періоду».

Складність геополітичної ситуації вимагала створення ефективної дипломатичної служби. В українському уряді не сформувалася система чіткого розмежування функцій між його членами, а відтак не утворилося відповідних відомств, які б виконували точно визначені обов'язки. Як і в багатьох інших країнах тогочасної Європи, існувала практика доручень. Відповідно не було утворено й спеціальної установи, що відала б проведенням зовнішньої політики. І все ж на основі накопичених козацтвом традицій зносин з іншими країнами склалася порівняно струнка, незабюрократизована й ефективно діюча система дипломатичної служби.

Упродовж 1648 р. характер дипломатичних відносин із Річчю Посполитою, зокрема, заслуховування її посольств, розробка змісту інструкцій власним послам, укладення миру, визначалися генеральною радою Війська Запорозького, що приймала відповідні ухвали. Водночас відносинами з Росією, Кримом, Трансільванією й іншими країнами переважно відав Б. Хмельницький. З початку 1649 р. роль генеральної ради у розв'язанні питань зовнішньої політики зводиться нанівель. Її місце посідають старшинська або розширена старшинська рада та гетьман. Формується дуалістична система управління дипломатичною

службою через посередництво старшинської ради та гетьмана. Функції ради полягали у виробленні підвалин як зовнішньополітичного курсу держави загалом, так і з кожною країною зокрема (лише вона розв'язувала питання війни чи миру), розробці умов угод і договорів та їх ухвалення. Прийняте рішення було обов'язковим до виконання гетьманом і могло бути скасоване тільки генеральною радою Війська Запорозького. З цього приводу Б. Хмельницький у листі від 22 березня 1656 р. писав до польного гетьмана С. Потоцького: «Коли, за згодою всієї старшини, ухвалиться якесь рішення, то його порушити нам приватним чином не можна», оскільки «в цих краях, якщо що-небудь робиться без спільних старших і молодших рад (вочевидь генеральних і старшинських. — *Авт.*), то воно звичайно не буває сталим, бо такий [порядок] Військо обґрунтувало навіть звичаями».

Не можна применшувати й ролі гетьмана (особливо в час, коли булавою володів Б. Хмельницький), у руках якого зосереджувалося практичне керівництво зносинами з навколишнім світом. Він приймав, вів переговори і відправляв іноземних послів, готував у дорогу українські посольства і заслуховував їхні звіти, брав активну участь у підготовці дипломатичної кореспонденції, статей міжнародних угод і договорів, підписував їх; керуючи роботою старшинських рад, значною мірою впливав на ухвалення ними рішень. За наявності розбіжностей між гетьманом і членами ради рішення досягалося, найвірогідніше, шляхом пошуку консенсусу. Щоправда, в останні роки життя Б. Хмельницького старшина не наважувалася відкрито суперечити його волі. Після смерті гетьмана у 1657 р. ситуація змінилася, й управління зовнішньою політикою знову набуває дуалістичного характеру.

Поточну роботу дипломатичної служби виконував центральний орган виконавчої влади — генеральна військова канцелярія на чолі з генеральним писарем. За гетьманування Б. Хмельницького цю посаду обіймав талановитий політик І. Виговський, котрий, завдяки особистим здібностям, відігравав помітну роль у формуванні зовнішньої політики. Всю кореспонденцію готували писарі генеральної канцелярії, там зберігалися й документи дипломатичного характеру, хоча окремі з них були при гетьмані «в зепі». Від писарів вимагалось вчасно й точно готувати відповідні папери, які іноді по кілька разів переписувалися. З часом писарі почали спеціалізуватися за певними напрямками дипломатичного діловодства. Наприклад, у канцелярії гетьмана П. Дорошенка був «писар таємних справ».

Напрями роботи дипломатичної служби визначалися змістом завдань, які їй доводилося розв'язувати на міжнародній арені, у зв'язку з чим зміщувалися акценти, на чільне місце висувалися ті чи інші аспекти, однак незмінним залишалось основне — досягнення, за словами

Б. Хмельницького, безпеки й «цілості нашої держави». Важливим завданням був пошук порозуміння із сусідніми країнами, уникнення загострення відносин із ними. Зокрема, у листі до шведського короля від 28 січня 1657 р. гетьман підкреслював: «...немає в нас більшої турботи і інших справ, як тільки якнайстаранніше піклуватися про дружбу з усіма сусідами; якщо вона у нас раз виникла, підтримуємо її вперто і міцно, а якщо ж маємо надію на майбутнє, усім серцем її підготовляємо». Упродовж 1648 р. зусилля дипломатії спрямовувалися на укладення й збереження союзу з Кримом, одержання підтримки з боку Порту, залучення володарів Росії й Трансільванії до боротьби за корону в Польщі та визнання урядом останньої за Українською державою статусу рівноправного суб'єкта Речі Посполитої.

Із першої половини 1649 і до 1654 р. пріоритет надавався досягненню визнання з боку Польщі й інших держав незалежності козацької України, запобіганню створення антиукраїнської коаліції, пошуку надійного протектора. У 1654–1657 рр. провідними напрямками зовнішньої політики стали формування антипольської коаліції, здобуття міжнародного визнання законності включення до складу держави західноукраїнських земель, нейтралізація антиукраїнської спрямованості кримсько-польського військово-політичного союзу та захист внутрішнього суверенітету від посягань Росії. Важливою сферою діяльності українських дипломатів у 1648–1657 рр. був збір різноманітної інформації про характер міжнародних відносин у Центральній, Східній і Південно-Східній Європі, внутрішньополітичне становище потенційних союзників і противників, їх військову потугу тощо.

Уже в перші роки існування держави на основі козацьких традицій склався церемоніал прийому іноземних гінців, посланців і послів, ведення з ними переговорів. У наступні десятиріччя він не зазнав суттєвих змін, тому є можливість визначити його прикметні риси. Звертає увагу на себе прагнення уряду гарантувати безпеку проїзду і від'їзду іноземних дипломатичних місій, створення сприятливих умов у постачанні їх продовольством і фуражем. Пересування посольств завжди супроводжувалося охороною козацького підрозділу; щодо забезпечення їх побутових умов, то ці питання вирішувалися залежно від обставин. За свідченням російського посла Г. Унковського, від прикордонного м. Конотопа до Чигирини його зустрічала і проводжала весною 1649 р. старшина із кінними загонами, а «харч і підводи подавали не однаково, де скільки знайдуть; також і по селах, і в багатьох місцях харч і підвід не давали, їхали на своїх конях і самі купляли харч». У деяких випадках гетьман видавав спеціальні універсали місцевим органам влади з наказом надавати послам провідників, харчі й підводи, виявляти щодо них «людскость своєю».

Форма прийому залежала від рангу (гонець, посланець, посол) особи, що прибувала з візитом, політичного статусу того, хто її посилав, та важливості покладеної на неї дипломатичної місії. Для зустрічі гінців і посланців сановників Речі Посполитої, Росії, Криму, Молдавії й інших країн використовувався значно простіший і скромніший ритуал, ніж під час прийняття посольств володарів держав. Наприклад, посланців польського сенатора А. Кисія та порубіжних російських воєвод улітку 1648 р., посла львівських міщан у жовтні 1648 р., посланця литовського гетьмана Я. Радзивілла Мисловського у березні 1651 р. та багатьох інших приймали по-діловому, без зайвих урочистостей.

Зовсім інакше приймали посольства монархів. Зокрема, у листопаді 1648 р. назустріч послу польського короля Яна Казимира Я. Смяровському гетьман вислав кілька тисяч кіннотників. Неподалік від с. Лабуньки, де розташувалася його ставка, посла привітала, спішившись, старшина, котра надала йому місце у першому ряду процесії. Коли королівський посол із супроводом під звуки музики прибув до гетьманської ставки, його зустрів із кількома десятками «гарно одягнутих і на баских конях» вояків генеральний обозний І. Чарнота. Передавши вибачення від Б. Хмельницького, що той через хворобу вимушений зустрічати його у дворі, обозний повів посла до помешкання гетьмана. Останній вийшов навстріч Я. Смяровському, привітався (з уже спішеним) посеред двору й запросив до кімнати на розмову. З такою ж церемоніальністю було облаштовано прийом у Переяславі 19 лютого 1649 р. польського посольства А. Кисія. В околиці міста його зустрів сам гетьман «з полковниками, осавулами, сотниками, військовою музикою, з бунчуком і червоним знаменом». Привітавши А. Кисія «по-козацьки», він пересів до нього у сани. При їх в'їзді до міста прогримів салют із 20 гармат.

Безпосередня участь гетьмана у зустрічі посольств практикувалася дуже рідко. Зазвичай цю функцію виконував хтось із генеральних старшин чи полковників (за гетьманування Б. Хмельницького це часто доручалося його синам — спочатку Тимофію, а згодом Юрію). Як правило, посольства приймали в столиці держави м. Чигирині, однак траплялися випадки, коли такі зустрічі відбувалися в інших містах, а також у військовому таборі під час воєнних дій (наприклад, узимку 1649 і 1654 рр. у Переяславі, восени 1658 р. у Липовій Долині під Гадячем).

Посли та особи, що їх супроводжували, одержували тимчасові помешкання — «двори» — неподалік від місця проживання гетьмана й перебували на утриманні скарбниці. Іноді з дипломатичних міркувань членів посольств «навмисне розосереджували по віддаленим вулицям»,

щоб «не жили разом, один біля одного». В день приїзду, як правило, аудієнція їм не надавалася. В більшості випадків її призначав гетьман (через посередництво генерального старшини) трохи пізніше. Бувало й так, що послі, намагаючись пришвидшити час зустрічі, самі зверталися до гетьмана з відповідним проханням.

Існували відмінності у ритуалі аудієнції послам різних країн, що зумовлювалося як урахуванням традицій їх дипломатичної служби, так і політичними цілями українського уряду. За гетьманування Б. Хмельницького відзначався скромністю церемоніал прийому послів Молдавії, Валахії, Трансільванії, Криму, Швеції й інших держав; урочистішим він був при зустрічі послів Речі Посполитої та Порту й помпезним — Росії. На різних часових відрізках ситуація змінювалася. Зокрема, впродовж літа 1658 — літа 1659 рр. найпишніше обставлявся ритуал прийому польських послів, а в 1668—1674 рр. — турецьких.

Траплялися випадки, коли з політичних міркувань порушувалася черговість прийому посольств, відверто демонструвалися прояви невдоволення діями урядів, що направляли їх в Україну, а окремим посланцям віддавалися почесні, належні послам. Наприклад, у лютому 1649 р. «досить недбало» Б. Хмельницький узяв на аудієнції від посольства А. Кисія надіслані королем булаву і корогву. В травні того ж року гетьман, отримуючи переданого послом листа від Яна Казимира, не проявив «жодної шанобливості», а прочитавши, «кинув через стіл своєму писареві так, що аж на землю впав». На початку серпня 1650 р. першим отримав аудієнцію турецький посол, хоча польський з'явився значно раніше. Водночас останньому не надавали «жодних почесей належних послам» і тільки після відправки турецького посольства влаштували урочисту зустріч, стріляючи з гармат.

Влаштовуваний послам бенкет становив складову дипломатичного етикету. В ньому брали участь члени сім'ї гетьмана та запрошені старшини. За столом точились розмови на різноманітні теми, переважно міжнародного характеру, проголошувалися тости на честь володарів держав, що часто супроводжувалися салютами з гармат. Відмову послів від учти гетьмани розцінювали як образу з боку монархів, котрі їх прислали. Участь у ній володаря булави була обов'язковою. Наприклад, прикутий до ліжка, смертельно хворий Б. Хмельницький, пригощаючи в середині червня 1657 р. російське посольство, піднявшись, наказав дружині й доньці підтримати його й стоячи випив «чашу за государеве багаторічне здоров'я». Щоб підкреслити важливість приїзду окремих посольств, бенкет на їхню честь міг тривати впродовж кількох днів.

У наступні дні велися переговори з обов'язковою участю гетьмана й когось із генеральних старшин (переважно писаря). Питання

таємного змісту гетьман обговорював наодинці з послом в окремій кімнаті. Показово: українська сторона, не вагаючись, вступала з іноземними дипломатами в гострі дискусії, рішуче обстоюючи власні інтереси. Зокрема, у жовтні 1656 р. гетьман і старшина відмовлялися присягнути на договорі з Трансільванією, оскільки послы не привезли відповідної присяги за підписом і печаткою князя Дьєрдя II Ракоці, а на початку лютого 1657 р. відхилили пропозицію шведського короля Карла X укласти договір, оскільки той не визнавав входження західного регіону до складу Української держави. Прикметною рисою українського дипломатичного етикету була інтенсивність переговорного процесу та його швидке завершення. У визначений гетьманом час посольству призначалася відпускна аудієнція, на якій вручався лист до монарха, подарунки членам дипломатичної місії та гроші на дорогу. Проводжала послів урочисто («під гетьманським знаменом») старшина, інколи під звуки оркестру. Такий етикет прийому послів зберігся майже до кінця XVII ст.

Усталеного в тогочасній європейській дипломатичній етиці принципу, що «навіть в час найтяжчої війни ніде посол не повинен бути затриманий», а його дипломатичну недоторканність слід шанувати «навіть на полі бою», гетьмани дотримувалися свято. Вони уважно пильнували за безпекою їхнього проїзду, надавали «охоронні» універсали, порушників яких суворо карали. За весь час революції вдалося виявити лише два випадки відступу від цієї традиції: у вересні 1668 р., коли, дізнавшись про підступну політику кримської знаті, гетьман П. Дорошенко, не стримавшись, кілька разів ударив «по губах» послів каги-султана, та наприкінці травня 1649 р., коли за відсутності гетьмана старшина за потаємну спробу привласнити «черкаську і чигиринську землю» й перетворити козаків, котрі тут проживали, на своїх підданих, наказала стратити королівського посла Я. Смяровського.

Складний етикет засвідчував тривалий процес становлення української дипломатичної служби; її високий рівень відповідав нормам тогочасної європейської дипломатії; а успішне функціонування потребувало людей із відповідними якостями та знаннями, які визначалися специфікою виконуваної роботи. Активна зовнішня політика, що супроводжувалася інтенсивним міждержавним листуванням, прийняттям і відправленням щороку десятків посольств, посланців і гінців, гостро потребувала перекладачів із польської, російської, латинської, турецької та інших мов. Через дефіцит знавців східних мов на роль перекладачів у посольствах залучали іноземців, зокрема, грецьких і вірменських купців. Водночас військова канцелярія й окремі полковники вживали заходів для підготовки власних фахівців. Дипломатична

служба потребувала значної кількості осіб, котрі знали дороги, були пристосованими до умов мандрівного життя, мали навички усного спілкування іноземними мовами. Такими виступали часто згадувані в джерелах «бути» і «товмачі» («тлумачі» і «толмачі»), котрі як «пристави» супроводжували іноземних гостей і послів, входили до складу українських посольств і виконували самостійні функції гетьманських гінців до володарів і сановників інших країн, через що їх можна вважати найнижчим рангом дипломатичної служби.

Вищу сходинку посідали перекладачі й секретарі посольств. Над ними в службовій ієрархії стояли «посланці» й «посли». Хоча офіційного розмежування статусів «посланця» й «посла» ще не відбулося, все ж, як засвідчують джерела, цей процес інтенсивно розвивався. Зокрема, виразно окреслюється коло їхніх повноважень: «посланці» привозили листи, інформували про стан справ у козацькій Україні, вступали у переговори з окремих (зазвичай другорядних) питань міждержавних відносин, а послы відправлялися для розв'язання важливих дипломатичних завдань, і лише вони мали повноваження укладати угоди й договори. Місію посланців виконували сотники, полкові старшини, інколи досвідчені козаки, тоді як послами виступали переважно полковники й генеральні старшини. При цьому чисельність почту посланця значно поступалася складу «посольства» посла. Ще один важливий штрих до функціонування системи дипломатичної служби: наприкінці 50-х – у 60-х рр. XVII ст. стосовно окремих послів частіше вживання запозиченого з польської дипломатичної практики терміна «комісар». Відомо, що в Речі Посполитій він трактувався як «великий посол», на котрого покладалися обов'язки вести переговори з питань укладення мирного договору. Таку саму функцію виконували українські «комісари».

Виконання місій послів і комісарів гетьмани доручали досвідченим, найчастіше освіченим старшинам, котрі вміли чітко формулювати й висловлювати (а в разі потреби й приховувати) думки, підтримувати розмову, наполегливо й аргументовано обстоювати позицію, приймати відповідні рішення. Вочевидь, звертали увагу й на зовнішній вигляд, що мав справляти приємне враження. Водночас це мали бути люди, здатні долати труднощі й виявляти твердість у виконанні інструкцій. Вправними дипломатами були І. Виговський, С. Богданович-Зарудний, П. Тетеря, П. Дорошенко, С. Мужилівський, А. Жданович, Г. Гуляницький, Л. Бускевич, С. Савич, Я. Петрановський та ін. Іноді уряд залучав до виконання посольських доручень й іноземців. З-поміж них найпомітнішими постатями були І. Тафралі, О. Астаматій та Д. Колугер. Оскільки спеціалізації серед послів і посланців не існувало, гетьман, призначаючи їх, найвірогідніше, виходив зі спроможності тих чи інших

осіб виконати те чи інше доручення. Склад і чисельність посольства залежали від важливості дипломатичної місії, що покладалася на нього. Як правило, в середньому чисельний склад посольства коливався в межах 20–40 осіб.

Прикметною рисою української дипломатії кінця 50–70-х рр. XVII ст. стало формування для розробки змісту важливих міжнародних договорів чи їх ратифікації представницьких посольств. Наприклад, за таким принципом організовувалися посольства весною 1659 р. на Варшавський сейм для ратифікації Гадяцького договору, восени того ж року до Москви для перегляду статей Переяславського договору 1659 р., весною 1669 р. до Стамбула для остаточної редакції змісту українсько-турецького договору тощо. Вірогідно, при цьому дотримувалися рівної пропорційності представництва, через що різко зростала чисельність посольств.

Велику увагу приділяли оформленню дипломатичної документації, без наявності якої жодне посольство не було повноважним. Її невід'ємною складовою були листи, адресовані монархам, керівникам і членам урядів, впливовим вельможам. На думку Ф. Шевченка, термін «лист» офіційно вживався для визначення дипломатичного листування, на відміну від інших документів, що стосувалися внутрішніх справ. Листи готували у військовій канцелярії писарі, однак не виключено, що інколи не без безпосередньої участі гетьманів (насамперед Б. Хмельницького, І. Виговського та П. Дорошенка). Всі листи підписувалися гетьманами й скріплювалися печатками. У періоди найбільших успіхів визвольної боротьби Б. Хмельницький удався до використання титулатури «Божою милістю». Прикметно: якщо листи писалися кирилицею, то Б. Хмельницький і підписувався нею, якщо польською чи латинською мовами – латинським шрифтом.

Сформований за гетьманування Б. Хмельницького формуляр листів не зазнав істотних змін і в наступні роки. Розпочиналися вони (початковий протокол) інтитуляцією (означення особи, котра надсилає листа), інскрипцією (означення адресата) і салютацією (вітання). Остання інколи передувала інскрипції; інвокація (богослів'я) не використовувалася. Важливого значення надавали відповідним зверненням і титулуванням особи, до якої надсилався лист, оскільки применшення титулу могло призвести до міжнародних ускладнень. В основній частині листів переважно стисло подавалася нарація (виклад суті справи). Диспозиція (розпорядження) мала умовний характер, бо зміст листів містив не накази, а прохання, пропозиції та пояснення гетьманів. Постійною складовою була короборація (відомості про засвідчувальні знаки документа); рідше вживалися арента (преамбула), промульгація (публічне оголошення) та санкція (заборона порушувати документ).

Заключний протокол мав дату (місце і час видачі документа). Апрекації (висновку) не було. Документи, що надсилалися до Росії та Молдавії, датувалися за старим, а до Речі Посполитої, Венеції й інших країн – переважно за новим стилем.

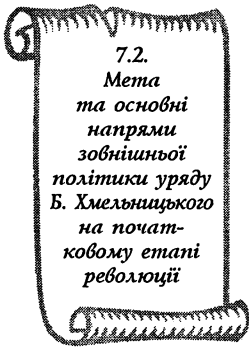
Дослідники відзначають відмінності стилю листів, написаних до правителів і глав урядів різних країн, із урахуванням прийнятого в них етикету. Наприклад, листам до польського короля притаманна витончена ввічливість й шляхетне багатослів'я із вживанням таких висловів, як «вірні піддані», «покірні слуги» тощо; до російського царя – діловитість; трансільванських князів – витіюватість; турецького султана – пишномовне багатослів'я. Серед дипломатичних листів виділялися «вістові листи», в яких представники українського уряду інформували російський про хід воєнних дій із Річчю Посполитою й Кримським ханством, а також «проїжджі листи», що засвідчували особу його власника, характеризували суть місії й передбачали прохання надати підтримку.

Окрім листів послы отримували інструкції, що розроблялися у військовій канцелярії й стверджувалися гетьманським підписом. У них стисло окреслювалася позиція уряду, визначалася тактична лінія поведінки. Різновидом інструкцій були кондиції, в яких викладалися лише умови пропонованого договору чи угоди. Вони не мали таємного характеру й надавалися для ознайомлення іншій стороні. На жаль, ані листи, ані інструкції не дають змоги з'ясувати змісту найважливіших таємних доручень, що їх гетьман не довіряв паперові й давав послам усно. Відомо, що послы одержували суворі розпорядження дотримуватися під час переговорів настанов інструкцій. Майже не збереглися донесення та звіти українських послів, посланців і гінців. З часу гетьманування Б. Хмельницького виявлено тільки одне донесення П. Яненка та А. Кульки від 14 травня 1651 р. гетьманові та його синові Тимофію й один звіт посольства до Криму від 26 жовтня 1654 р. Як встановили дослідники, звіт українських дипломатів за формою нагадував розгорнутий лист.

Мета переговорів полягала в укладенні угод і договорів, тексти яких становили важливу складову дипломатичної документації, більшість якої, на жаль, не збереглася (до нашого часу тільки у чернетках-редакціях дійшли «Березневі статті» Б. Хмельницького – найголовнішої частини договору 1654 р. із Росією). Слід пам'ятати також, що окремі договори могли складатися не з одного, а з комплексу документів. Традиційно зміст договорів не розголошувався й був відомим тільки обмеженому колу осіб (гетьману, генеральним старшинам і полковникам). Зокрема, умови Зборівського договору залишалися невідомими для козацького загалу, не кажучи про міщан і селян,

а українсько-російського договору 1654 р. — навіть для переважної більшості старшин.

Через брак джерел важко з'ясувати питання про масштаби фінансування посольств, посланців і гінців. Однак, ураховуючи їхні успішні дії в столицях багатих держав, гідне протистояння польським дипломатам у Бахчисараї та Стамбулі, збір багатого інформаційного матеріалу, можна припустити, що уряд приділяв цьому аспекту дипломатичної служби належну увагу. За підрахунками З. Вуйцика, у другій половині XVII ст. на утримання польської дипломатії припадало близько 7,6 % видатків держави. Мабуть, не менший, якщо не більший відсоток становили витрати на дипломатичну службу і в козацькій Україні. За свідченням Б. Хмельницького, яке він зробив у червні 1657 р., всі державні прибутки витрачалися на утримання послів і посланців різних держав та на військові потреби.

Практично відразу після обрання Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького на чільне місце в його діяльності виходить зовнішньополітичний вектор. Уже в березні 1648 р. на Запорозжі відбулися переговори з посольством коронного гетьмана М. Потоцького, під час яких українська сторона висувала вимоги поновлення давніх прав і вольностей; усунення з полків старшин-«ляхів»; виведення польського війська із Лівобережжя й козацького регіону Правобережжя й скасування тут «управління Речі Посполитої». Після перемог на Жовтих Водах і під Корсунем

у травні 1648 р. Б. Хмельницький передав полоненому коронному гетьманові прохання до польського уряду, що передбачали створення по Білу Церкву й Умань (включаючи Лівобережжя) удільної, з визначеними кордонами, держави, вочевидь, як автономної складової Польщі. М. Потоцький, ознайомившись зі змістом прохань, відмовився відіслати їх до Варшави, вмотивовуючи це тим, що уряд ніколи їх не задовольнить.

Ураховуючи негативну реакцію М. Потоцького (а він відбивав настрої польської еліти), а також загальну заангажованість більшості козацької спільноти на персону короля, Б. Хмельницький вирішив обмежитися поміркованішими вимогами. Тому відправлене 12 червня до Варшави посольство отримало інструкцію домагатися скасування «Ординації» 1638 р., збільшення козацького реєстру до 12 тис., права самим обирати старшину, повернення православним захоплених уніатами церков тощо. Уряд і сейм відхилили помірковані прохання Війська Запорозького. Створена для переговорів із Б. Хмельницьким

комісія, відповідно до інструкції, уповноважувалася укласти з ним договір на умовах Кумейківської, Переяславської чи Куруківської угод, погодившись на 8-тисячний реєстр, а також не допустити виділення Війську Запорозькому територіального уділу.

Проте переговорний процес зірвався, й поновилися воєнні дії. Після здобутої 23 вересня 1648 р. перемоги під Пилявцями гетьман продовжив похід, але не з метою виборення самостійності України, а для зведення на трон короля, спроможного реформувати державний устрій Речі Посполитої у такий спосіб, щоб Україна (щонайменше в складі Київського, Чернігівського, Брацлавського, Волинського і Подільського воєводства) отримала статус її державного суб'єкта. Оскільки московський цар і трансільванський князь не поспішали посісти вакантне місце, Б. Хмельницький вирішив підтримати кандидатуру брата Владислава IV Яна Казимира, пов'язуючи з ним надію на реалізацію задуму. Відповідно, відправлене 15 листопада посольство до Варшави мало клопотатися про задоволення скромних вимог: не порушувати прав православної церкви, ліквідувати унію, амністувати учасників боротьби, збільшити реєстр до 12 тис.

Ураховуючи необхідність припинення воєнних дій, Б. Хмельницький та більшість старшин пішли на укладення 21 листопада перемир'я з новообраним королем, але при цьому припустилися фатального дипломатичного прорахунку, погодившись відвести армію з визволених західних і центральних земель, які знову було окуповано польськими підрозділами, «в Україну» – терени козацького регіону.

Українсько-польські переговори, що розпочалися 20 лютого 1649 р. у Переяславі, проходили вкрай напружено. Б. Хмельницький рішуче відхилив запропоновані польською стороною умови договору (збільшення реєстру до 12–15 тис., скасування унії, відновлення прав і свобод Війська Запорозького тощо), підкреслюючи право українців на створення незалежної держави в етнічних межах свого проживання. З великими труднощами комісарам удалося домогтися лише згоди на укладення перемир'я та проведення нових трактатів у кінці травня. Прикметно, що відповідно до умов перемир'я вперше польське посольство визнало існування автономної Української держави під назвою Війська Запорозького.

Нова позиція української еліти не влаштувала короля, уряд і сейм Речі Посполитої. Довідавшись про результати переговорів, польський уряд відмовився від проведення комісії й розпочав воєнні дії. Б. Хмельницький та його союзник хан Іслам-Гірей 15 серпня 1649 р. завдали нищівної поразки королю під Зборовом. Від катастрофи Річ Посполиту врятував хан, котрий у ніч на 16 серпня погодився на переговори з Яном Казимиром, що завершилися укладенням 18 серпня

польсько-кримської угоди. Вона передбачала встановлення «вічної приязні» й надання взаємної військової допомоги; виплату Польщею щорічних упоминків; залишення Війська Запорозького при давніх вольностях і 40-тисячному козацькому реєстрі; дозвіл татарам, що поверталися з походу, брати ясир в українських землях тощо.

Поведінка Іслам-Гірея зробила гетьмана заручником польсько-кримського порозуміння. За визнанням литовського канцлера А. С. Радзивілла, «важчою була справа з козаками. І якби татари їх не спонукали, ніколи б не поступилися перед королівською повагою». Розроблений Б. Хмельницьким і старшиною проект договору передбачав автономію Української держави у територіальних межах Брацлавського, Чернігівського, Київського, східних районів Подільського і південно-східних Волинського воєводств (західний кордон мав проходити по лінії Берлінці – Бар – Старокостянтинів – р. Случ); скасування обмеженості чисельності козацького реєстру; ліквідацію унії; зрівняння православної церкви з католицькою; збереження козацького судочинства й усіх козацьких прав і вольностей; заборону проживання на теренах козацької України євреям, діяльності єзуїтів і ченців католицьких орденів тощо. Однак під тиском хана українське посольство пішло на поступки. Згідно з укладеним 18 серпня Зборівським договором козацька Україна одержувала автономію тільки в складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств (кордон мав проходити на захід від лінії Димер – Коростишів – Паволоч – Вінниця – Брацлав – Ямпіль, що означало втрату земель 6-ти полків), куди заборонялося входити польським військам. Проголошувалася амністія учасникам боротьби, державні посади в козацькій Україні могла обіймати лише православна шляхта, чисельність реєстру обмежувалася 40 тисячами, розв'язання питань скасування унії й повернення православної церкві захоплених храмів і майна відкладалося до рішення сейму, шляхта набула право повертатися до маєтків, а її піддані зобов'язувалися виконувати повинності тощо.

Повернувшись із походу, Б. Хмельницький розгорнув активну діяльність із реалізації передбачених договором статей. Напередодні від'їзду київського митрополита С. Косова на сейм, що мав ратифікувати договір, гетьман застеріг його послідовно обстоювати конфесійні інтереси українців і не відхилятися від прийнятої ухвали. Інструкція посольству М. Нестеренка зобов'язувала домагатися затвердження виданих королем під Зборовом військового привілею Війську Запорозькому й пунктів «Декларації», особливо тих, що стосувалися «приборкання унії» й припинення «розбрату між християнами».

Сейм 7 січня 1650 р. прийняв українських послів. 12 січня король видав документи про затвердження «Декларації ласки», військового

привілею Війську Запорозькому й передачу йому Трахтемирова та надання Чигирин «на булаву запорозьку» Б. Хмельницькому. Значно складнішим виявилось питання ухвалення поступок українцям у конфесійній сфері. Підтримувані Римською курією, духовні сенатори ультимативно заявили, що «залишать усі сенат», якщо С. Косов посяде сенаторське крісло, тому останній відмовився від нього. Не наполягав митрополит і на скасуванні унії. За таких обставин король 20 січня (вже після завершення сейму) видав привілей (датований 12 січня) «Апробація сеймова прав і вольностей релігії грецької народу руському», що урівнював православну церкву з уніатською, звільняв православний клір від виконання повинностей і сплати податків; визнавав права православних на Луцьку, Холмську, Перемишльську та Вітебсько-Мстиславську єпархії тощо.

Упродовж 1650 р. у відносинах із Річчю Посполитою українська сторона домагалася від неї виконання умов договору й намагалася запобігти втягненню козацької України у воєнні дії проти Росії чи Порту. Проте уніатське духовенство не поспішало повертати захоплені храми й майно, тож відправленому в березні до Варшави посольству доручалося знову порушити питання про ліквідацію унії. В другій половині листопада до Польщі виїхало нове посольство, що мало клопотатися про скасування унії, повернення православній церкві храмів і майна, урівняння православних священиків у правах із католицьким духовенством, забезпечення свободи відправлення православних обрядів за межами козацької території тощо.

Українська дипломатія прагнула схилити Річ Посполиту до визнання самобутності козацької України. У березні 1650 р. вона порушила питання про заборону панам-католикам приїжджати до маєтків, припинення на деякий час збирання з підданих податків та утримання польських підрозділів східніше лінії Бар — Хмільник. Відправлене у листопаді посольство вперше отримало завдання домогтися офіційного оформлення кордонів Гетьманщини («відокремленої лінії»), припинення «великого гоніння від панів» на «руський народ», присяги на дотримання «вічного миру між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким» із боку перших сановників держави й надіслання в Україну як заручників І. Вишневецького, А. Конєцпольського й інших поважних осіб. Дипломатам доводилося докласти максимум зусиль, щоб уникнути погіршення (під впливом Венеції й Польщі) відносин із Портою й особливо воєнного конфлікту з Росією.

В останньому зюнайбільше була зацікавлена кримська знать, котра намагалася розгромити Російську державу й приєднати Астраханське й Казанське ханства. І лише з великими труднощами гетьману вдалося у серпні ухилитися від походу в Росію.

Для врегулювання польсько-українських взаємин сейм наприкінці 1650 р. ухвалив направити до Б. Хмельницького посольство, переговори з яким мали розпочатися в лютому наступного року. Проте напад польської армії на Східне Поділля зірвав їх, а через воєнні дії дипломатичні відносини стали епізодичними. За відсутності Б. Хмельницького, якого хан затримав при собі, старшина під час облоги українського війська під Берестечком (перша декада липня 1651 р.) вступила у переговори з королем, намагаючись досягти замирення на умовах Зборівського договору, однак зазнала невдачі. Домігшись військової перемоги, польський уряд вирішив знищити Українську державу, ліквідувати козацький стан, зменшити чисельність козаків до 6–8 тис., відновити дореволюційні соціально-економічні відносини.

Розгортання визвольної боротьби на Київщині й Брацлавщині та зятий спротив українських підрозділів під Білою Церквою змусили М. Потоцького поновити переговорний процес із гетьманом. Переговори засвідчили намагання української сторони зберегти чинність Зборівського договору, але через затримку татар Б. Хмельницький мусив поступитися. Укладений 28 вересня 1651 р. Білоцерківський договір істотно обмежував територію козацької держави (вона втрачала Брацлавське й Київське воєводства) й зводив нанівець її автономію: український гетьман підпорядковувався владі коронного гетьмана, позбавлявся права на міжнародні відносини з іншими державами й зобов'язувався (якщо не приведе хана «до послуг королю») порвати з Кримом; чисельність козацького реєстру скорочувалася до 20 тис. Договір також передбачав збереження прав і свобод православної церкви, амністію шляхтичам та дозвіл на їхнє повернення до маєтків тощо.

Його умови викликали гостре невдоволення в різних прошарках населення. Взимку 1652 р. польський сейм відмовився від ратифікації угоди. Блискуча перемога Б. Хмельницького на початку червня 1652 р. під Батогом ознаменувала виборення козацькою Україною незалежності. Перед гетьманом постало завдання переконати правлячі кола Речі Посполитої в доцільності визнання факту постанови суверенного державного організму. У листах до короля, канцлера й сенаторів він наголошував на неможливості поновлення Білоцерківського договору, на чому наполягала Річ Посполита. В жовтні 1652 р. гетьман відхилив вимоги короля розірвати союз із Кримом і надіслати молодшого сина Юрія заручником до Варшави. Щоб досягти компромісу й уникнути воєнних дій, Б. Хмельницький погоджувався на поновлення статей Зборівського договору, на дотриманні якого повинен був присягнути Ян Казимир.

Урешті-решт досягли згоди перенести комісію на початок 1653 р., однак її роботу було зірвано наступом польських підрозділів, що призвело до розриву дипломатичних відносин. Спроба Б. Хмельницького у липні 1653 р. поновити їх за допомогою посольства А. Ждановича зазнала невдачі: його члени опинилися у в'язниці. Король та уряд мали намір домогтися капітуляції козацької України на умовах відречення від влади Б. Хмельницького, скорочення козацького реєстру до 6 тис. і перетворення інших козаків на «хлопів у панів своїх» тощо. 22 серпня 1653 р. польська армія перейшла у наступ. Розпочалася Жванецька кампанія, під час якої Річ Посполита й Кримське ханство порозумілися за рахунок українських інтересів. Укладена між ними 15 грудня (в усній формі) Кам'янецька угода передбачала відновлення, відповідно до умов Зборівського договору, прав і свобод лише козацтва, всі інші статті ігнорувалися. Хан погодився також на негайну окупацію козацької України польськими підрозділами, повернення шляхти й відновлення дореволюційних повинностей селян і міщан. Таким чином, політичні наслідки кампанії виявилися для Української держави катастрофічними: не передбачалося визнання навіть її автономії, не кажучи вже про незалежність.

Велику увагу українська дипломатія приділяла створенню впродовж 1648–1653 рр. антипольської коаліції. Ще напередодні 1648 р. козаки висловлювали наміри у своїй боротьбі проти Речі Посполитої заручитися підтримкою Криму, Порту чи Росії. З цією метою у 1647 р. Б. Хмельницький направляє посольство до султана, обіцяючи взамін припинити морські виправи козаків проти Туреччини. Наступного року розпочалися переговори з Кримським ханством, що завершилися у березні укладенням договору про військово-політичний союз. Він передбачав надання взаємної військової допомоги проти ворогів, заборону татарам брати ясир, спустошувати поселення й руйнувати церкви, платню татарам за надану підтримку, припинення козацьких виправ проти Криму й згоду Війська Запорозького направити козацькі підрозділи на допомогу султану до Кандії. Весною 1649 р. підтверджується чинність цього договору, причому його умови забороняли татарам грабувати населення й брати ясир на всіх українських землях («по Віслу»).

Укладання союзу з Кримом відіграло позитивну роль на початковому етапі боротьби за незалежність. У жодному випадку не можна недооцінювати його ролі у здобутті перемог на Жовтих Водах, під Корсунем і особливо під Зборовом. Слугував він також вагомою перешкодою для створення Польщею антиукраїнської коаліції. Водночас мали місце й негативні аспекти, які помітно посилюються з літа 1649 р. По-перше, всупереч договору поведінка татар на теренах козацької

України традиційно мала руйнівний характер, що призводило до їх демографічного, економічного й культурного занепаду. По-друге, кримська еліта, не забуваючи гасла джихаду (священної війни), проводила політику «рівноваги сил» («з якого ж боку хто впаде за мертво, користь належить ісламу») й намагалася не допустити утворення незалежної Української держави. По-третє, хан та його оточення вирішили використати Річ Посполиту й Гетьманщину для реалізації задумів приєднання до Криму Астраханського і Казанського ханств та досягнення незалежності від Порти.

Після укладення кримсько-польського Зборівського договору козацька Україна втратила свободу дій щодо Речі Посполитої й змушена була зважати на позицію ханства. Її дипломатії доводилося, з одного боку, уникати загострення відносин із Кримом, а з іншого – утримувати його у сфері інтересів української зовнішньої політики, що виявилось вкрай складним завданням. Зокрема, намагаючись залучити Річ Посполиту й Україну до антиросійської коаліції, хан, шукаючи порозуміння з королем, усупереч наказам султана, не поспішав прийти на допомогу українцям весною 1651 р. Залишивши 30 червня поле бою під Берестечком, Іслам-Гірей прирік українське військо на поразку. І все ж Б. Хмельницький змушений був зберігати доброзичливий характер взаємин із татарською знаттю, остерігаючись укладення спрямованого проти України польсько-кримського союзу.

Восени 1653 р. хан уперше почав домагатися від гетьмана прийняття протекції Криму. Лише з великими труднощами Б. Хмельницькому вдалося переконати його підтвердити чинність договору 1648 р. Ігнорування кримською знаттю українських інтересів сповна проявилось на завершальному етапі Жванецької кампанії, коли вона пішла на укладення 15 грудня сепаратної угоди з Річчю Посполитою. Ця угода надзвичайно гостро поставила питання про пошук негайного оперття на військову підтримку країни-протектора. У 1648–1653 рр. таку підтримку реально можна було отримати з боку Османської імперії чи Російської держави. Як уже зазначалося, Б. Хмельницький ще напередодні повстання звернувся по допомогу до султана. Цей хід виявився вдалим, оскільки Ібрагім вирішив підтримати виступ козаків і, вочевидь, не без його згоди хан пішов на укладення у березні 1648 р. договору з Військом Запорозьким. Наприкінці травня і на початку вересня гетьман направляє посольства до Порти, домагаючись затвердження союзу з Кримом, заборони татарам грабувати і брати у ясир українців, а також засвідчуючи готовність прийняти протекцію султана на умовах виплати данини, надіслання в'язнів на галери, надання Порті військової допомоги й передачі їй Кам'янця-Подільського. Новий султан Мегмед IV ухвалив чинність українсько-кримського договору, однак

питання про протекцію не було поставлене на порядок денний. Наприкінці листопада 1648 р. гетьман послав до Стамбула чергове посольство з листом до султана, в якому повідомив про взяття під свою владу українських земель «аж по Віслу», порушив клопотання про їх прийняття під протекцію Порти на умовах, якими користувалися Молдавія і Валахія, й висловив прохання надати йому у володіння Молдавію. Послів було зустрінuto прихильно, й султан наказав сілістрійському паші й ханові допомагати українцям у війні з Польщею.

Майже одночасно гетьман надіслав листа трансільванському князеві Дьєрдю І Ракоці, висловлюючи бажання бачити його «опікуном і королем Польщі», а на початку січня 1649 р. через єрусалимського патріарха Паїсія звернувся з проханням до московського царя взяти під протекцію Військо Запорозьке. Складається враження, що, апелюючи одразу до кількох монархів, гетьман допускав можливість одночасної підлеглості кільком протекторам, тобто проводив політику полівасалітетної залежності. Проте, як на нашу думку, Б. Хмельницький дотримувався іншої концепції міжнародних відносин: він не хотів приймати жодної з протекцій, а прагнув такими клопотаннями схилити якогось із монархів до воєнних дій проти Речі Посполитої, вибороти незалежність і відмовитися в останній момент від юридичного оформлення акту протекції. Тобто її можливість гетьман розглядав лише під кутом зору дипломатичних маніпуляцій, спрямованих на досягнення поставленої мети.

Упродовж 1649 р. український володар двічі направляв послів до Стамбула, засвідчуючи вірність «отоманському цезареві», готовність виступити проти ворогів Порти й гарантію безпеки на морі, прохаючи взамін надіслати на допомогу проти Польщі війська Молдавії, Валахії й Трансільванії. Важливі переговори відбулися в липні 1650 р. з турецьким посольством Осман-аги. Гетьман заявив про бажання козаків служити Порті, зобов'язався не допускати козацьких морських виправ, не брати участі у ворожих щодо Стамбула акціях, підтримувати союз із Кримом. Осман-ага пообіцяв військову допомогу з боку султана. Відправлене до Стамбула посольство А. Ждановича мало просити допомоги у боротьбі з Річчю Посполитою, заміни молдавського господаря, а також засвідчити згоду прийняти протекцію султана. Наприкінці року Мегмед IV прийняв ухвалу взяти Б. Хмельницького «під крила й протекцію неосязної Порти», яка мала набрати чинності після відповідної присяги з боку гетьмана й старшини. Припускаємо, що саме у цей час було укладено торгівельну угоду між козацькою Україною і Портою, яка передбачала також перебування у Стамбулі українсько-го резидента.

У лютому 1651 р. турецький уряд вислав до Чигирина посольство, що везло гетьману атрибути влади, у тому числі диплом на володіння «Руським князівством», і мало запропонувати відправити «великого посла» до турецької столиці для затвердження угоди про прийняття протекції. Її умови були сприятливими для козацької України: остання звільнялася від сплати данини, мала надсилати у розпорядження султана військові підрозділи й запобігати козацьким морським виправам. Логічним кроком в умовах існування Зборівського польсько-кримського договору, як на наш погляд, було б прийняття гетьманом і старшиною протекції Порти, що істотно змінило б ситуацію на користь Гетьманщини, насамперед убезпечило б її від ворожих акцій із боку Криму, а відтак унеможливило би Берестечкову катастрофу. Водночас надавався шанс успішно завершити війну з Річчю Посполитою й об'єднати у своїх межах українські землі.

Проте політична еліта й надалі залишалася у полоні старої концепції загравання з Портою і Росією. Приймавши у квітні Осман-агу, Б. Хмельницький відмовився від оформлення протекції й воєнної допомоги. Щоправда, у вересні й грудні 1651 р. гетьман знову порушував перед султаном клопотання про прийняття під протекцію всієї України («Русі»). У травні наступного року він відправив до Стамбула посольство, що мало засвідчити згоду увійти під протекцію й віддати Порті Кам'янець. У лютому й квітні 1653 р. сюди з аналогічними завданнями, а також проханням про військову допомогу вирушили нові посольства. Турецький уряд удруге прийняв ухвалу про взяття козацької України під протекцію (за умов виплати незначної данини й передачі Туреччині Кам'янця). У складних геополітичних умовах гетьман наприкінці травня виніс це питання на старшинську раду, яка його відхилила. У вересні старшинська рада знову відмовилася ухвалити рішення про прийняття протекції султана. Далася взнаки традиційна неприязнь до мусульманського світу, а відтак було втрачено нагоду опертися на допомогу потужного протектора.

Помітне місце у зовнішньополітичній діяльності українського уряду посідало питання створення коаліції з Придунайськими князівствами. Бурхливий розвиток визвольної боротьби українців улітку 1648 р. та їхній союз із татарами не могли не привернути уваги володарів Молдавії, Валахії й Трансільванії. Щоб з'ясувати задуми гетьмана й порозумітися з ним, у серпні й жовтні 1648 р. до нього з'явилися представники молдавського господаря В. Лупула. Не виключено, що в жовтні прибули валаські посланці. Іншого спрямування набрали започатковані восени 1648 р. взаємини з Трансільванією, оскільки Дьєрдь І Ракоці розпочав боротьбу за королівський престол у Польщі для сина Сигізмунда, розраховуючи на підтримку протестантів та українців.

Б. Хмельницький прихильно прийняв у жовтні трансільванське посольство, а в листопаді відправив своє, пропонуючи князеві (не знаючи, що той уже помер) розпочати наступ через Краків на Польщу й обіцяючи надати воєнну допомогу.

Початок 1649 р. ознаменувався активізацією контактів гетьмана з Молдавією. Великі надії він покладав на Дьєрдя II Ракоці, котрий направив в Україну посольство з проектом союзного договору, що, вочевидь, передбачав спільні дії Трансільванії, Литви, України та дисидентів задля захоплення братами Ракоці польського трону. Знайомившись із ним, гетьман відправив у 20-х числах лютого 1649 р. посольство до Трансільванії, засвідчуючи готовність піти на створення коаліції й надати воєнну допомогу. Однак Дьєрдя II Ракоці для досягнення політичних цілей почав переорієнтовуватися з курсу на створення союзу з козацькою Україною на пошук союзників серед польських магнатів. Така позиція князя прирекла на провал плани Б. Хмельницького завдати по Речі Посполитій удару з двох боків влітку 1649, а також у 1651 р.

Зближення В. Лупула з Польщею призвело до погіршення українсько-молдавських взаємин. На початку серпня 1650 р. гетьман звернувся до Мегмеда IV з проханням звести на молдавський престол М. Могилу. Весною цього ж року Б. Хмельницький спробував заручитися підтримкою господаря Валахії М. Басараба. Змушений на вимогу калги-султана Крим-Гірея взяти участь у молдавському поході, він спромігся добитися укладення з В. Лупулом угоди, що передбачала військово-політичну підтримку Молдавією Української держави у її боротьбі з Польщею та згоду господаря на шлюб доньки Розанди зі своїм старшим сином Тимошем. З цього часу українсько-молдавські дипломатичні відносини погравлюються. Гетьман почав активно працювати над створенням коаліції козацької України, Трансільванії, Молдавії й Валахії, тому впродовж осені 1649 – літа 1652 рр. частішають посольства до їхніх володарів. Помітним успіхом української дипломатії стало одруження 31 серпня 1652 р. Тимоша з Розандою, яке могло започаткувати правлячу династію. З іншого боку, цей акт містив серйозну загрозу. Річ у тім, що встановлення родинних зв'язків В. Лупула з Б. Хмельницьким утвердило господаря в намірі підпорядкувати Валахію. Уклав він і таємну угоду з Австрією, спрямовану проти Трансільванії. За таких обставин М. Басараб та Дьєрдя II Ракоці вороже поставилися до шлюбу Тимоша з Розандою, вбачаючи в ньому загрозу своїм інтересам. Окрім цього, сутан і хан насторожено сприймали перспективу зростання ролі України у цьому регіоні.

Готуючи взимку 1653 р. змову проти В. Лупула, Дьєрдя II Ракоці та М. Басараб зробили ставку на логофета (канцлера) Ш. Георгіцу; водночас,

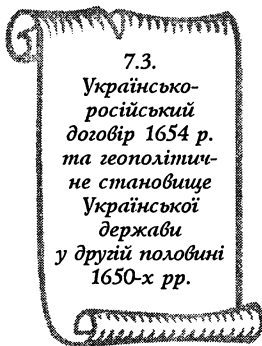
шукаючи союзника, пішли на зближення з Річчю Посполитою. Так окреслилися контури формування антиукраїнської коаліції. На початку квітня, внаслідок заколоту й вторгнення валасько-трансільванських військ, В. Лупул втрачає владу. Б. Хмельницький направляє до Молдавії полки, очолювані Тимошем. Останній розгромив Ш. Георгіу й поновив при владі В. Лупула, котрий схилив його до захоплення Валахії. Ця авантюра призвела до трагічних наслідків: українці зазнали важкої поразки, а М. Басараб та Дьєрдь II Ракоці уклали військово-політичний союз із Річчю Посполитою. Спроби Б. Хмельницького порозумітися з ними закінчилися невдачею, їхні війська в липні вдруге позбавляють влади В. Лупула. Направлені гетьманом полки під проводом Тимоша було заблоковано у Сочаві трансільвансько-валасько-молдавськими підрозділами, до яких згодом приєдналися польські. Воєнні дії закінчилися смертю Т. Хмельницького й почесною капітуляцією у жовтні українського війська. Не мали успіху й дипломатичні зусилля українського уряду в Стамбулі, спрямовані на повернення трону В. Лупулу. Порта визнала легітимність влади Ш. Георгіці й застерегла гетьмана від втручання у молдавські справи. Хан підтримав позицію султана. Таким чином, прорахунки Б. Хмельницького сприяли утворенню антиукраїнської коаліції, дії якої восени 1653 р. різко погіршили геополітичне становище держави.

Важливим напрямом зовнішньої політики Б. Хмельницького із самого початку Національної революції були відносини з Російською державою. Після Корсунської перемоги 1648 р. він вирішив схилити царя Олексія Михайловича до воєнних дій проти Польщі. Дізнавшись про смерть короля, гетьман звернувся 18 червня до російського царя з листом, пропонуючи розпочати боротьбу за польський трон, обіцяючи при цьому допомогу з боку Війська Запорозького. Через місяць у листі до путивальського воєводи гетьман ще раз підкреслив бажання, «штоби он (цар. — *Авт.*) ляхам і нам паном і царем бил одноє віри греческое...». Проте російський уряд не відповів на пропозицію Б. Хмельницького, оскільки виношував план династичної унії з Річчю Посполитою, а повернути Смоленськ і Сіверську землю розраховував шляхом дипломатичного тиску на Варшаву. Отже, ухилившись від ворожих дій проти України, він водночас демонстрував Польщі «щирість» своєї дружби.

Козацька Україна прагнула запобігти можливому зближенню Речі Посполитої й Росії та домогтися розриву «вічного миру» між ними. Відтак, повернувшись із західного походу до Києва, Б. Хмельницький направив на початку січня 1649 р. посольство С. Мужилівського до царя з проханням надати воєнну допомогу, проте російський уряд відхилив це клопотання. Впродовж другої половини 1649–1650 рр.

українські дипломати прагнули схилити правлячі кола Росії до воєнних дій проти Польщі, але безуспішно. Ситуація почала змінюватися із 1651 р. Переконавшись, що військову потугу Речі Посполитої суттєво ослаблено, Росія заходила на наполегливіше обстоювати у відносинах з нею свої інтереси. Щоправда, діяла напрочуд виважено, а в 1653 р. зробила невдалу спробу замирити Україну й Польщу на умовах Зборівського договору. Б. Хмельницький переконував Москву в доцільності укладення договору про взяття козацької України під протекцію, нагадуючи, що інакше змушений буде погодитися на протекторат султана. Прагнення приєднати до своїх володінь Україну й використати її мілітарну потугу для боротьби з Річчю Посполитою і Кримом, а також побоювання входження Гетьманщини до складу Османської імперії відіграли вирішальну роль у прийнятті 11 жовтня 1653 р. Земським собором ухвал про взяття Війська Запорозького під «государеву високу руку» й початок війни проти Речі Посполитої.

18 січня 1654 р. у Переяславі відбулася розширена старшинська рада, яка ухвалила рішення про прийняття протекції царя. Подальші переговори ледь не зірвалися через відмову росіян присягнути від імені Олексія Михайловича, що той не порушуватиме прав і свобод українського населення й не поверне його у підданство короля. І тільки усвідомлення неспроможності власними силами обстоювати незалежність спонукало гетьмана й старшину скласти односторонню присягу. Після ради уряд розробив проект договору з Росією — «Прохання» з 23 статей, з якими до Москви

27 лютого виїхало посольство С. Богдановича-Зарудного й П. Тетері. Під час складних переговорів до змісту статей було внесено поправки, й головніші з них увійшли до документа з 11 статей, що дістав назву «Статті Богдана Хмельницького». Інші з відповідними виправленнями були підтверджені царськими грамотами. 6 квітня українським послам вручили «Статті Богдана Хмельницького», «Жалувану грамоту» Б. Хмельницькому й Війську Запорозькому, «Жалувану грамоту» шляхті й інші документи, що і склали зміст українсько-російського договору.

Він передбачав збереження форми урядування й політичного ладу Української держави, її кордонів, адміністративно-територіального устрою, суду й судочинства, фінансової та фіскальної систем, соціальної структури суспільства й характеру соціально-економічних відносин. Підтверджувалися права і привілеї козацтва, шляхти, духовенства й міщан, незалежність уряду у проведенні внутрішньої політики. Посаджений у Києві російський воевода з кількатисячним підрозділом

мав надавати українцям у разі зовнішньої загрози військову допомогу. Чисельність козацького реєстру встановлювалася у 60 тис. осіб, визначилися розміри платні російського уряду козакам і старшині. Росія зобов'язувалася вступити у війну проти Речі Посполитої й надавати допомогу козацькій Україні у відбитті нападу татар. Зі свого боку, український уряд визнав протекцію царя, погодився виплачувати кожного року певну суму данини до російської скарбниці, втратив право на самостійні дипломатичні контакти з Річчю Посполитою й Портою. За своїми формальними правовими ознаками договір передбачав встановлення відносин номінальної васальної залежності або протекторату. Він юридично оформив факт виходу Української держави зі складу Речі Посполитої, слугував правовим визнанням її внутрішнього суверенітету й відкрив перспективу досягнення перемоги над Річчю Посполитою, а відтак об'єднання українських земель у межах соборної держави.

Правова невизначеність характеру відносин між обома державами, різне бачення політичного смислу договору їхніми урядами несли в собі зерна майбутніх непорозумінь. Адже якщо українська сторона розглядала його радше як військово-політичний союз для здобуття перемоги над Річчю Посполитою, то російська – як акт включення козацької України до складу своїх володінь, як реалізацію імперської ідеї «збирання руських земель», концепції «Третього Риму». Відмінність позиції обох держав почала виразно відбиватися у стратегічних планах ведення воєнних дій. Намагаючись оволодіти Білоруссю й Литвою та закріпитися у Прибалтиці, російський уряд вирішив завдати основного удару в цьому напрямі. Але ж головну військову силу Речі Посполитої становила не литовська, а польська армія, з якою за такого перебігу подій випадало битися самим українцям. Окрім цього, внаслідок укладення в липні польсько-кримського договору про «вічну приязнь» стала реальною небезпека вторгнення в Україну 40-тисячної орди. Отже, виникла загроза ведення війни на двох фронтах та ще й силами ослабленої армії, бо на вимогу царя до Білорусії відправлялося 20 тис. вояків.

Ігнорування українських інтересів змусило гетьмана наполегливо переконувати російський уряд у необхідності якомога швидше надіслати на допомогу потужне військо. Однак ці дипломатичні зусилля зазнавали невдач, оскільки росіяни на них не реагували. Наприкінці листопада почалися бої, і лише впродовж грудня гетьман шість разів звертався до Олексія Михайловича та його воєначальників із проханням надати допомогу. Оскільки ті не поспішали з рішенням, польські підрозділи захопили Брацлавщину, а на початку 1655 р. об'єдналися з татарами. І тільки 23 січня 1655 р. Б. Хмельницький нарешті

дочекався прибуття 10–12 тис. росіян й негайно виступив у похід. Охматівська битва 29 січня – 1 лютого переможця не виявила, а відтак польські й татарські підрозділи до кінця березня перебували у Брацлавщині, яку перетворили на пустелю.

Трагічні наслідки кампанії літа 1654 – зими 1655 рр. засвідчили неефективність укладеного договору з Росією й змусили Б. Хмельницького переглянути характер відносин із нею у бік проведення самостійнішого курсу, зокрема, активізувати пошук нових союзників. Під час походу в Галичину (літо–осінь 1655 р.) він не приховував невдоволення жорстоким ставленням російського воєначальника до населення Поділля й Галичини, а під час облоги Львова відхилив його наполягання штурмувати місто й домагатися капітуляції міщан та їх присяги цареві, обмежившись викупом. І це не випадково, бо гетьман розглядав звільнені землі складовою не Російської, а Української держави. У розмові з посланцями львівського магістрату І. Виговський підкреслив, що Б. Хмельницький тепер став володарем усієї Руської землі, якою нікому не поступиться.

Протягом 1655 р. визначилася ще одна сфера, де визрівало зіткнення інтересів України й Росії, – Білорусія. Дії українських полків під проводом І. Золотаренка у районах, де проживало багато українців, отримали підтримку не тільки з їхнього боку, а й частини білорусів. Зайняті терени підпорядковувалися українській владі, тоді як російський уряд прагнув включити їх до своїх володінь. Тому у вересні 1655 р. царські титули набули доповнення «великий князь Литовський і Білої Русі, і Волинський, і Подільський», що означало обмеження території Української держави («Малої Русі») лише землями Брацлавщини, Київщини та Чернігівщини. В 1656 р. Білорусія опинилася в епіцентрі відкритого воєнного протистояння між Україною та Росією за поширення на неї своїх впливів.

Із кінця 1655 р. окреслилися контури принципових розбіжностей зовнішньополітичних курсів України та Росії. Уряд останньої, стурбований успіхами Швеції у Прибалтиці й Литві, вирішив піти на зближення з Річчю Посполитою, тим більше, що плакала надія на обрання царя польським королем. Шведському посольству було відмовлено у переговорах. Наприкінці травня 1656 р., не заручившись підтримкою жодного із союзників й не уклавши вигідного договору з Річчю Посполитою, цар оголосив війну Швеції. Довідавшись про зміну напрямку російської зовнішньої політики, Б. Хмельницький зрозумів, що російсько-польське замирення може статися лише за рахунок України. Тому в листах до царя намагався переконати його у помилковості нового курсу, радив у випадку, якщо переговори все-таки розпочнуться, домагатися згоди на визначення кордону з Україною вздовж Вісли аж до Угорщини.

Для захисту державних інтересів у польсько-російських переговорах, що розпочалися в серпні у Вільно, Б. Хмельницький направив посольство Р. Гапоненка, яке, однак, не було на них допущене російськими дипломатами. Під час дебатів росіяни погодилися на зменшення теренів козацької України (відповідно до Білоцерківського договору). Укладене перемир'я передбачало спільні воєнні дії проти Швеції й Бранденбурга, вибори царя майбутнім сеймом на польський трон із застереженням, що він зможе його зайняти лише після смерті Яна Казимира; згоду Росії, щоб козацька Україна, статус якої мав бути визначений переговорами російських, польських та українських комісарів, залишалася у складі Польщі. Відверте нехтування українськими інтересами обурило Б. Хмельницького й старшину. Гетьман зібрав старшинську раду, на якій порушив питання про розрив договору з Росією й пошук нових союзників. Хоча відповідної ухвали прийнято не було, а роз'яснення російським послом змісту перемир'я дещо пом'якшило напруженість, усе ж із цього часу зовнішня політика України набуває незалежного від Москви характеру.

Укладаючи у 1654 р. договір із Росією, український уряд не міг до кінця усвідомити масштабів його впливу на зміну співвідношення сил у Східній і Південно-Східній Європі, а відтак передбачити всі негативні для геополітичного становища козацької України тенденції. І все ж найголовнішу з них було визначено одразу. Вона полягала у небезпеці створення військово-політичного союзу Речі Посполитої з Кримом. Тому протягом лютого — першої половини березня гетьман направляє до Бахчисарая два посольства, що мали повідомити про прийняття царської протекції козацькою Україною й бажання українського уряду зберегти союз із Кримом. Реакція ногайських та кримських беїв і мурз виявилася неоднозначною. Якщо Іслам-Гірей та частина кримської знаті сприйняли цей факт негативно, то чимало ногайських і окремі кримські мурзи поставилися до нього спокійно й ратували за збереження союзу з Б. Хмельницьким.

Ураховуючи наявність проукраїнських настроїв серед мурз, незгодування власних і польських планів ведення майбутньої війни з Росією та позицію Порти, кримський уряд протягом квітня—травня схилив гетьмана до розриву договору з Московією й нейтралітету у війні з нею Криму й Польщі. Українська дипломатія (в окремих випадках вона співпрацювала з російською) домагалася збереження дружніх відносин, надання військової допомоги проти Польщі та прагнула утримати Крим від укладення союзу з останньою. Аргументи української сторони виявилися менш переконливими, ніж польської, які було підкріплено виплатою сотень тисяч злотих упоминок за попередні роки. Крим пішов на укладення у липні «вічного договору» з Річчю Посполитою,

що передбачав спільні воєнні дії проти України й Росії. Щоправда, смерть Іслам-Гірея та боротьба за владу дали Б. Хмельницькому можливість розірвати його, і гетьман зробив усе можливе, щоб реалізувати шанс, але зазнав невдачі. Призначений султаном хан Мегмед-Гірей 22 листопада ратифікував договір.

Однак дипломатичні контакти з окремими представниками кримської еліти усе ж підтримувалися. Саме завдяки їм Б. Хмельницькому вдалося порозумітися з Каммамбет-мурзою, а відтак урятувати армію від катастрофи у боях під Охматовим. Успішні дії українців і росіян у боях із татарами під Заложцями й Озерною, присутність у ставці Б. Хмельницького турецького посла Шагін-аги, котрий привіз згоду султана прийняти Україну під протекцію, й дипломатичний хист українського посла С. Богдановича-Зарудного сприяли укладенню 22 листопада 1655 р. українсько-кримської Озернянської угоди. Вона передбачала визнання Кримом чинності українсько-російського договору, нейтралітет Криму у війні України та Росії з Річчю Посполитою, заборону татарам нападати на українські й російські землі, а українцям і донським козакам – на Крим і Порту, обмін військовополоненими. Впродовж 1656 – першої половини 1657 рр. українські посланці й послі неодноразово засвідчували Криму наміри уряду зберігати з ним дружбу, однак відмовляли йому у вимогах надати допомогу Польщі. Через дії хана щодо підтримки Яна Казимира весною 1656 р. воєнний конфлікт з Україною відновився.

Помітне місце в українській дипломатії й надалі посідали відносини з Портою, оскільки власне її позиція визначала зміст і спрямованість зовнішньої політики Криму, зокрема, щодо України й Речі Посполитої. У березні 1654 р. було відправлено посольство до Стамбула, яке мало переконати Порту в тому, що царська протекція не змінить дружніх відносин із нею українців, а також порушити клопотання щодо заборони хану допомагати Польщі й повернення до влади В. Лупула. Османська еліта негативно зреагувала на прийняття Українською державою московської протекції, однак великий візир вирішив не змінювати усталених відносин, плекаючи надію домогтися розриву її союзу з Московією. Мегмед-Гірей отримав доручення схилити Гетьманщину до антиросійської ліги, що відповідало інтересам ханства.

Оскільки польсько-кримські війська наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. завдали удару не по Росії, а по козацькій Україні, турецький уряд занепокоївся можливим посиленням Речі Посполитої, тому в лютому 1655 р. направив розпорядження ханові припинити воєнні дії, а сілістрійському паші – порозумітися з гетьманом. У березні до Чигирина вирушило посольство Шагін-аги з пропозицією прийняти

протекцію Порти. Б. Хмельницький погодився, але за умови заборони татарам нападати на українські землі. І в другій половині травня султан узяв під протекцію козацьку Україну на умовах, тожожних тим, що існували стосовно Молдавії й Валахії. До гетьмана виїхало посольство Шагін-аги. Б. Хмельницький зустрів його під Львовом, але не поспішав присягати на вірність султанові. В грудні він відіслав посольство Шагін-аги з листом, в якому констатував готовність служити султанові, однак обійшов мовчанкою питання принесення присяги Військом Запорозьким. Така позиція Б. Хмельницького внесла охолодження у відносини, що склалися 1656 р. Однак у другій половині березня 1657 р. гетьман направив Л. Капусту до Стамбула засвідчити «стару приязнь і щирю вірність» козацької України до Порти, повідомити про відмову від участі в антитурецькій коаліції, створюваній Австрією, та згоду залишатися в протекції султана. Посольство прийняли прихильно, й турецький уряд підтвердив намір тримати гетьмана «під опікою».

Провал воєнних кампаній навесні та восени 1654 – взимку 1655 рр., визрівання конфлікту зі Швецією спонукали польський уряд у травні вдатися до пошуку шляхів відновлення дипломатичних відносин з Україною. Король звернувся з універсалом до Війська Запорозького, в якому обіцяв амністію, надання козакам «шляхетських вольностей й прерогатив», переведення селян і міщан на виплату легкого чиншу. Наприкінці червня сейм уповноважив комісарів розпочати переговори з гетьманом про укладення угоди. Вона мала проголосити амністію, гарантувати права православній церкві й повернення їй захоплених храмів і майна, визнання чисельності реєстру у 40 тис. осіб, надання шляхетства 6 тис. козаків, дозвіл проживати їм у староставах півдня Київського воєводства тощо. Проте переговори не відбулися. Другу спробу порозумітися з Б. Хмельницьким король зробив у жовтні 1655 р. Посол С. Лубовіцький прохав гетьмана повернутися у підданство Польщі, обіцяючи від імені Яна Казимира нобілітацію козакам, на що той зауважив, що готовий укласти з Річчю Посполитою угоду, але за умови відмови від претензій «до всього Руського князівства» й визнання його за козаками в кордонах по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль.

Із лютого 1656 р. українсько-польські дипломатичні контакти набули постійного характеру. Польська сторона пропонувала розпочати переговори про мир, розірвати союз із Росією та надіслати на допомогу Речі Посполитій 10-тисячне військо. Б. Хмельницький відхилив ці пропозиції, заявляючи, що допомогти не зможе, поки не буде укладено миру, чого наразі не можна зробити через відсутність старшини. Травнева ж старшинська рада взагалі прийняла ухвалу припинити дипломатичні відносини з Річчю Посполитою. Польський уряд звернувся

з проханням до австрійського імператора посприяти укладенню угоди з Військом Запорозьким. Той погодився, і в січні 1657 р. на Україну вирушило посольство П. Парцевича, котре мало запропонувати посередництво й гарантії імператора у переговорах із польським урядом. Водночас поляки направили до Чигирин посла С. Беневського домагатися укладення «Вічного миру» на основі проекту 1655 р., розриву українсько-трансільванського союзу й відкликання з походу корпусу А. Ждановича. Переговори з П. Парцевичем завершилися наприкінці квітня згодою гетьмана прийняти посередництво Австрії, але за умови, «якщо тільки не буде заподіяна ніяка кривда безпеці і цілості нашої держави». Однак він не поспішав приймати польські пропозиції, тому місія С. Беневського зазнала невдачі. Як припускає М. Грушевський, цілком імовірно, що під час обміну думками українська сторона висловила за перетворення козацької України на Велике князівство Руське на зразок Великого князівства Литовського.

Важливими завданнями зовнішньої політики уряду було розладнати антиукраїнську коаліцію, відновити союзницькі відносини із Трансільванією та Молдавією й доброзичливі із Валахією. Провал намірів Польщі розгромити Українську державу й домогтися її капітуляції, укладення нею договору з Росією викликали сильне занепокоєння у їхніх володарів. Водночас посилюється прагнення Дьєрдя II Ракоці оволодіти польським тронем. Тому з початку 1654 р. розпочався новий виток у пошуках порозуміння з гетьманом. Зі свого боку, Б. Хмельницький зробив крок назустріч: звільнив полонених молдавських вояків і повідомив, що смерть сина не повинна перешкоджати розвитку дружніх відносин між країнами. Щоправда, лукавство Ш. Георгіци та військова підтримка ним дій польських підрозділів у березні–квітні підштовхнули гетьмана до проведення дипломатичної акції щодо повернення на трон В. Лупула. Впродовж весни – літа 1654 р. стають постійними дипломатичні відносини з Трансільванією й окреслилася тенденція поліпшення взаємин із новим валаським господарем К. Щербаном. На початку липня гетьман урочисто зустрів посольство Швеції (контактів з її урядом він шукав з 1649 р.), яке запропонувало розпочати переговори про спільні воєнні дії проти Речі Посполитої. Б. Хмельницький погодився на пропозицію і відправив до Стокгольма посольство І. Макарова, водночас зробивши спробу схилити до союзу зі Швецією Олексія Михайловича.

Воєнні дії осені 1654 – зими 1655 рр. затримали процес зближення козацької України з Придунайськими державами та Шведським королівством. Новий імпульс йому було надано упродовж весни–літа 1655 р. Наприкінці травня гетьман отримав листа від нового шведського короля Карла X Густава з повідомленням про готовність розпочати

війну проти Речі Посполитої. У середині серпня під стінами Кам'янця-Подільського було укладено українсько-шведську угоду, що передбачала проведення українцями наступу до західних кордонів України, включення звільнених земель до складу держави й зобов'язання шведів не переходити на правий берег Вісли. Прийняв Б. Хмельницький і трансільванське посольство, яке запевнив у бажанні зберігати дружбу з князем.

Досягнення узгодженості дій зі Швецією створювало сприятливі умови для поширення влади гетьмана на західноукраїнські землі. Однак вражаючі успіхи шведів у боротьбі з поляками викликали у Карла X переоцінку власних сил. Вважаючи Річ Посполиту переможеною, він втратив зацікавленість у збереженні союзу з козацькою Україною і вирішив прилучити до своїх володінь Белзьке, Волинське, Подільське й Руське воєводства, а тому звернувся до Б. Хмельницького з вимогами зняти облогу Львова й відступити у козацьку Україну. Зважаючи на вторгнення хана й на те, що Польща ще не здолана, гетьман прийняв слушне рішення поступитися, не розриваючи дипломатичних відносин зі Швецією.

Окупація шведами Польщі підштовхнула Придунайські держави до зближення з Україною. На початку 1656 р. до Чигирина з'явилися послы Молдавії та Валахії, котрі засвідчили гетьманові бажання їхніх володарів «бути з ними у мирі». Б. Хмельницький попросив їхніх володарів не допомагати ані польському, ані шведському королям. Він прийняв також посланця Дьєрдя II Ракоці, від якого дізнався про згоду князя не надавати допомоги ворогам України й укласти з нею союз. 20 квітня гетьман направив посольство І. Брюховецького до трансільванського князя, щоб обговорити умови майбутнього договору й схилити до воєнних дій проти Польщі.

Переорієнтація Росії на підтримку Речі Посполитої підштовхнула український уряд активізувати зусилля із формування антипольської ліги. Воєнні невдачі Карла X спонукали його шукати порозуміння з Україною.

Слід зазначити, що восени 1655 і в 1656 рр. бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм та вождь англійської революції Олівер Кромвель робили спроби встановити дипломатичні зв'язки з Б. Хмельницьким. Процес формування союзу козацької України, Трансільванії й Швеції був складним, бо кожна зі сторін прагнула досягти власних інтересів. Як засвідчує хід переговорів, Карл X і Дьєрдь II Ракоці, домагаючись воєнної допомоги з боку Української держави, водночас побоювалися зміцнення її потуги й плекали надії прихопити західноукраїнські землі. Зокрема, у травні 1656 р. шведський король погодився віддати трансільванському князеві Галицьку і Львівську землі та

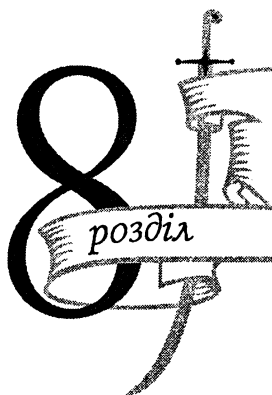

частину Поділля, а в серпні — Сяноцьку, Перемишльську і Белзьку землі. Розроблена у вересні інструкція шведському послу до Б. Хмельницького передбачала визнання України «повністю вільною державою», але тільки у межах Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Проблему належності західного регіону порушено не було. Не випадково підписаний у грудні 1656 р. у Радоті шведсько-трансільванський договір передбачав його входження до володінь Дьєрдя II Ракоці.

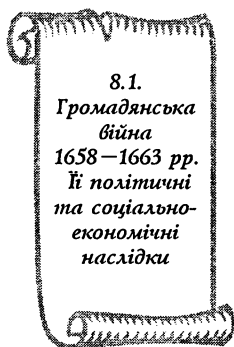
За таких обставин гетьман уважно стежив, щоб у текстах укладених із союзниками договорів фіксувалося визнання ними західних земель складовою Української держави. Спершу вдалося порозумітися й укласти договір про союз і взаємодопомогу з Трансильванією. Вочевидь, у додатку до нього зазначалося, що «міста по Віслу ріку і в яких проживали руські люди благочестиві і церкви були, і їм бути до міст... Війська Запорозькогѡ». В листопаді укладаються аналогічні договори з Молдавією та Валахією. На допомогу Дьєрдю II Ракоці на початку січня 1657 р. вирушив корпус А. Ждановича. Складнішим виявився шлях до укладення договору зі Швецією. В лютому 1657 р. було відхилено запропонований Карлом X проект на тій підставі, що він не передбачав входження західноукраїнських земель до складу Української держави. Під час переговорів у червні зі шведським послом Г. Лілієнкроною останнього повідомили про вимогу уряду «отримати всю країну між Віслою й тутешніми місцями». Трансильванському послу Ф. Шебеші нагадали, що не може бути й мови про передачу князеві українських земель, розташованих на схід від Вісли. Водночас гетьман позитивно сприйняв пропозицію Фрідріха Вільгельма «скласти дружбу» між Бранденбургом і козацькою Україною.

Смерть Б. Хмельницького 6 серпня помітно, хоча й не одразу, вплинула на зміст і напрями зовнішньої політики уряду. Поліцентризм політичної влади, що започатковується вже за гетьманування І. Виговського, відповідно породив і поліцентризм зовнішньої політики. Кожне з державних утворень — Лівобережна і Правобережна Гетьманщини та Запорозжя — розробляло власний зовнішньополітичний курс і формувало свою дипломатичну службу, що різко послаблювало міжнародне становище Української держави загалом і створювало для урядів інших країн оптимальні можливості використовувати таку ситуацію у своїх зовнішньополітичних інтересах. Друга прикметна риса зовнішньої політики полягала у відсутності координації між діями згаданих державних утворень на міжнародній арені. Оскільки погіршення геополітичного становища Української держави та послаблення її ролі у сфері міжнародних відносин не давали змоги

гетьманським урядам виступати ініціаторами створення коаліцій (як це мало місце за гетьманування Б. Хмельницького), то основні їхні зусилля спрямовуються на зіштовхування інтересів Речі Посполитої, Росії, Криму й Порту та використання суперечностей між ними. Основним завданням зовнішньої політики став постійний пошук оптимального варіанта протекції.

ЗАВЕРШАЛЬНА СТАДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Смерть Богдана Хмельницького спричинила істотні перетворення (переважно деструктивного характеру) у формах правління й устрою держави, перегрупування політичних сил, а відтак і певні зміни у структурі засадничих принципів суспільної ідеології. В новій соціально-політичній ситуації стабілізуючим чинником, стрижнем внутрішньополітичної консолідації державної еліти, як на нашу думку, могла б виступити українська монархічна ідея, визнання легітимності акту переходу влади до рук Юрія Хмельницького (адже існувало рішення розширеної старшинської ради). Проте цього не сталося.

Призначений регентом при Юрії Іван Виговський, котрий входив до клану Б. Хмельницького, замість того, щоб усебічно сприяти зміцненню крихкої споруди української монархії (в тогочасних реаліях це була єдина форма політичного правління, яка за умов роз'єднаності еліти, відсутності в суспільній ментальності домінанти національної ідеї, наявності міцних традицій охлократії та отаманства в козацькому середовищі, сталої смертельної загрози ззовні могла б запобігти загостренню суспільного протистояння), зруйнував її, усунувши від влади представника найвпливовішого, оповитого харизмою роду. А відтак було запущено в дію згубний для держави механізм жорстокої боротьби за гетьманську булаву.

Слід зауважити, що питання утвердження спадкового гетьманату і впровадження в політичній практиці України інституту опікунства (регенства) і на сьогодні залишається недостатньо дослідженим.

Джерела засвідчують, що в суспільстві не піддавалася сумніву законність переходу булави з рук Богдана в руки Юрія, як, до речі, ніхто не заперечував і опікунських повноважень І. Виговського. Як відомо, ще за життя Б. Хмельницького процес успадкування гетьманської влади в козацькій державі здобув своєрідну легітимацію в очах європейського політикума згодою на те російського протектора. На міжнародному рівні визнавався і регентський статус генерального писаря. Зокрема, трансільванський посол Франц Шебеші на тексті підписаної 17 вересня «Декларації Війська Запорозького» зробив запис: «Відповідь князю козацького гетьмана Виговського, обраного як регента».

Отже, пояснення причин відсторонення від влади Ю. Хмельницького слід шукати не стільки в його особистих якостях, скільки в тому, наскільки І. Виговський був готовий вірою і правдою служити неповнолітньому гетьману. Стремління генерального писаря перехопити гетьманську булаву явно простежується вже у червні—липні 1657 р. Як повідомляв Г. Лілієнкрона Карлу X, «Виговський умисно затримує розв'язання справ, очікуючи на смерть гетьмана, яка має ось-ось статися, щоб потім легко задовольнити своє честолюбство, здійснити свої задуми», які, на думку посла, полягали в тому, «щоб захопити всю владу». В опозиції до Юрія перебували також наказний гетьман Г. Лісницький, полковники Г. Гуляницький, Т. Носач та інші старшини. Першу спробу усунути його від влади (не виключено, що саме з ініціативи генерального писаря) здійснив Г. Лісницький. Щоб виявити реакцію козацької еліти на подібну акцію, він протягом певного часу відмовлявся повернути спадкоємцеві гетьманської влади булаву та бунчук. Обурені цим полковники (а не регент, котрий мав би, насамперед, пильнувати його інтереси) з'явилися до бунтівного полковника і силоміць відібрали й передали Юрію клейноди.

Натомість І. Виговський діяв значно розважливіше, намагаючись заручитися підтримкою своїх намірів старшинською радою. Зокрема, під час розмови з путивльським піддячим Роколовим він заявив: «...буде у нас рада (після похорон Б. Хмельницького. — *Авт.*), кого обирати гетьманом... Полковники і сотники і все військо Запорозьке говорять мені бути гетьманом до того часу, коли Юрій Хмельницький не стане повнолітнім...». Дійсно, віднайдені нещодавно документи дають змогу припустити, що така таємна рада за участю частини полковників відбулася в Суботові невдовзі після смерті українського володаря і прийняла рішення титулувати І. Виговського «чигиринським гетьманом».

Отже, було зроблено перший крок до усунення від влади династії Хмельницьких. Другим (і вирішальним) стало обрання на розширеній старшинській раді, проведеній 15 вересня в Чигирині, І. Виговського на

термін, «поки змужніє син гетьманський Юрій Хмельницький». Генеральний писар отримав при цьому право підписуватися гетьманом, «відати військом і всяку розправу чинити». Нарешті, військова рада в Корсуні вручила йому 21 жовтня булаву й уповноважила користуватися владою без будь-яких обмежень. Так із дотриманням зовнішніх ознак законності було, по суті, здійснено державний переворот. Його політичні наслідки виявилися занадто важкими для Української держави — адже суспільство втягувалося у вир громадянської війни.

Новий гетьман, який, на відміну від представників радикального угруповання старшини (М. Кривоніс, Д. Нечай, М. Гладкий, Л. Мозиря та ін.), за життя Б. Хмельницького ніколи публічно не критикував основних засад його політики, хоча з окремих питань і вступав із ним у дискусію, прийшовши до влади, відразу обрав курс на утвердження нової форми правління — олігархічної республіки. Вже на Корсунській старшинській раді він заявив: «При небіжчику Богдані Хмельницькому ради і поради поміж нами ніякої не бувало; і нині ви мене обрали гетьманом, і я без вашої військової поради жодних справ не чинитиму». Таке розширення повноважень старшинської ради зумовлювало, з одного боку, обмеження влади гетьмана, а з іншого — зростання у політичному житті ролі козацької еліти. Відбулося істотне послаблення її внутрішньої консолідації. Вважаючи себе не менш гідними претендентами на булаву, ніж колишній генеральний писар, чимало інших представників генеральної старшини та полковників включаються у міжособну боротьбу за найвищу в державі владну посаду, спираючись при цьому на підтримку певних прошарків населення і допомогу ззовні. Першими розпочали її полтавський полковник Мартин Пушкар та кошовий Яків Барабаш, котрі намагалися використати для повалення влади І. Виговського соціальний рух.

У цілому повернення до республіканської форми правління посилювало дві несприятливі для долі української державності тенденції. По-перше, за обставин хвороби Б. Хмельницького й боротьби за булаву після його смерті послаблювалися прерогативи центральної влади. У війську розпочалося відновлення демократичного запорозького звичаю виборності старшин. Зокрема, брацлавський полковник М. Зеленський скаржився І. Виговському, що козаки «хочуть над полковниками бути старшинами, сотників собі обирають... Сам ваша милість знаєш, що то не є їхній уряд: це ж бо на полковниках всюди лежить обов'язок сотників обирати». Пізніше в окремих полках козаки почали обирати й полковників.

По-друге, прихід до влади І. Виговського означав докорінну зміну соціально-економічної політики уряду, оскільки він, як і старшинське

угруповання, що його підтримувало (переважно вихідці з шляхти), був прихильником поновлення старої моделі соціально-економічних відносин, не розуміючи того, що вже перші кроки цим шляхом спровокують вибух громадянської непокори.

І справді, вже протягом перших місяців гетьманування І. Виговського внутрішньополітичне становище в країні почало катастрофічно погіршуватися. Насамперед це було пов'язано з різким загостренням соціальних суперечностей, що тісно перепліталися з ідеалами «вольності» запорожців і анархо-охлократичними настроями знедолених мас, котрі стікалися на Запорожжя. Це були розорені воєнними діями чи «вичавлені» обставинами зі звичного способу життя й трудової діяльності вихідці із різних верств і груп населення: «покозачені», козаки, міщани, селяни та ін. Призвичаюючись до використання зброї як легшого/універсального, а часто і єдиного засобу задоволення матеріальних потреб (насамперед у харчах і одязі), вони часто охоче ставали під знамена тих, котрі обіцяли поживу. Збираючись на Запорожжі, вони легко «заражались» духом «вольниці», посилюючи опозиційність запорозької спільноти, старшина якої прагнула повернути січовому Кошу провідну політичну роль у козацькій Україні, втрачену за гетьманування Б. Хмельницького. Ці претензії посилювалися й набули в очах низового товариства легітимності через прорахунок І. Виговського: той домігся булави не на генеральній військовій раді, а на старшинській і, окрім цього, проігнорував позицію запорожців, котрі не без підстав вважали, що без їхньої участі не може бути законним акт обрання гетьмана (пригадаймо, саме на Січі Б. Хмельницький отримав булаву).

Уже в листопаді—грудні 1657 р. соціальний конфлікт, що визрівав у надрах суспільства через обмеження гетьманським урядом вольностей запорожців, повсюдне здирство, поширення оренд, спроби поновлення шляхетського землеволодіння (зокрема, намісник І. Виговського Тимофій на теренах Полтавського і Миргородського полків почав забирати в міщан і козаків «маєтності», окремих із них страчував, а також «в усіх містах від себе було понаставляв панів»), збагачення представників козацької еліти, яка на місцях привласнювала прибутки від оренд і частину державних податків, що збиралися до скарбниці, вилився в масовий рух запорожців і козацьких низів проти гетьмана і старшини.

Водночас зростала політична опозиція владі І. Виговського з боку старшин, які зберігали відданість Ю. Хмельницькому. На початку грудня козак І. Кравець повідомив російському посланцю, стряпчому Д. Рагозину, що козаки більше люблять Юрія і що «з ним заодно полковники, і сотники, і осавули, і козаки багаті, і хочуть в гетьмани

Хмельниченка, і щонайменше потерплять років три чи чотири, а тоді й оберуть Хмельниченка».

Виступивши проти І. Виговського, кошовий гетьман Яків Барабаш та його однодумці (у грудні їх підтримали козаки Полтавського полку, очолювані полковником Мартином Пушкарем) звернулися через посольство по допомогу до Москви, засвідчуючи готовність задовольнитися програмою «козацького автономізму». Тож, власне, запорозька старшина, керуючись суто корпоративними соціально-політичними інтересами запорозької спільноти (Війська Запорозького Низового), пожертвувала державною ідеєю. Вперше вона продемонструвала готовність підпорядкувати інтереси українського життя «планам московського бюрократизму і централізму».

Цілком зрозуміло, що російський уряд, який ще навесні 1657 р. намагався впровадити воевод до українських міст і обмежити чисельність козацького реєстру всупереч договору 1654 р., не міг не використати чудову нагоду і, граючи на внутрішньополітичних і соціальних суперечностях, зміцнити свою присутність в Україні. Для досягнення мети обирається тактика виважених і обережних дій, спрямованих на розкол еліти, загострення міжусобної боротьби, формування «промосковської партії» з представників різних суспільних прошарків, насамперед духовенства, спекуюючи на спільній вірі та захисті його інтересів.

Можна було сподіватися, що такий досвідчений політик, яким був І. Виговський, вживе необхідних заходів, щоб запобігти соціальному вибуху. Однак сталося інакше. Вже через півроку його перебування при владі Україну було втягнуто у вир громадянської війни. Пішовши на послаблення гетьманської влади, не маючи серйозної опори серед козацтва й більшості старшини, він виявляв постійні вагання й надмірну обережність у підході до розв'язання питань, що вимагали негайних рішучих дій, і водночас брак політичної гнучкості й виваженості там, де вони були особливо необхідні. Вжиті заходи не пом'якшували ситуацію, а ще більше її ускладнювали, внаслідок чого гетьман втрачав довіру і підтримку навіть серед своїх прихильників. Невипадково відомий польський дипломат С. Беневський, характеризуючи становище І. Виговського, повідомляв на початку 1658 р. до Варшави, що «гетьман в усіх в ненависті». Саме неспроможність самотужки розв'язати комплекс проблем, як на нашу думку, спонукала його шукати вихід в оперті на зовнішньополітичну силу, що обернулося великою трагедією як для України, так і для нього самого.

Гетьману виявилось не під силу ефективно протистояти наступальній політиці російського царату на українську державність. Потрапивши у скрутну ситуацію, він, можливо, з тактичних міркувань, упродовж

лютого—березня 1658 р. пішов на неприпустимі поступки. Вони передбачали згоду на прибуття до українських міст воевод із наданням їм адміністративної влади; передачу Росії Бихова й Чаусів; залучення російських сановників до «приборкання» запорозької опозиції, складання козацького реєстру, перепису населення з його повинностями, щоб організувати збір податків до російської скарбниці тощо. Це означало відмову української сторони від статей договору 1654 р., спрямованих на збереження суверенітету козацької України. Уже у квітні 1658 р. було призначено воевод до Білої Церкви, Корсуня, Ніжина, Полтави, Чернігова й Миргорода, а також наказано боярину В. Шереметьєву, котрий направлявся в Україну як київський воевода, організувати складання реєстру та надходження податків до Москви.

Ще одним промовистим свідченням готовності частини політичної еліти пожертвувати такими принципами державної ідеї, як незалежність і соборність, стали переговори з польським королем, що розпочалися на початку 1658 р. Внутрішньополітична криза й шантаж з боку Росії підштовхували угруповання І. Виговського до порозуміння з Польщею на основі визнання за козацькою Україною у формі Великого князівства Руського статусу третього державно-політичного суб'єкта федеративної Речі Посполитої. Тобто відбувається повернення до ягеллонської ідеї федералізму, що була популярною восени 1648 р. Проте укладена в середині липня 1658 р. у Межириччі попередня угода не передбачала відповідної реорганізації устрою Речі Посполитої. Козацька Україна, повертаючись до її складу, отримувала ще меншу автономію, ніж вона її мала за Зборівським договором 1649 р.

Тим часом соціальний рух поширювався на нові регіони Лівобережної України. В ролі політичного керівника виступила Запорозька Січ, яка, перетворившись на серйозну політичну силу, відтепер починає відігравати в розвитку революції далеко не конструктивну роль, оскільки, по-перше, неодноразово очолює охлократично-анархічні виступи козацьких низів; по-друге, претендує на політичну гегемонію в житті козацької України й домагається державної автономії; по-третє, доволі часто стає слухняним знаряддям у руках іноземних володарів у їхній боротьбі проти Української держави.

Дочекавшись підходу в другій половині квітня 1658 р. татар, гетьман у середині травня виступив проти головного оплоту повстанців — Полтави. На цей час створилася ситуація, що давала змогу мирним шляхом урегулювати конфлікт. Полтавський полковник відмежувався від дій «свавільників» — загону Івана Донця. Є свідчення самого гетьмана, що М. Пушкар із старшиною і козаками прислав до нього посланців

із листами, «прохаючи про милосердя». Однак І. Виговський горів жадобою помсти, тому відхилив також мирні пропозиції російського посла П. Скуратова, заявивши: «Приборкаю його вогнем і мечем». Військо гетьмана, безжалісно спустошуючи околиці Полтави, оточило місто. 4 червня М. Пушкарю надсилається ультиматум – визнати гетьманську владу і взяти участь у військовій кампанії проти Росії. Полковник засвідчував готовність скласти зброю, але за умови відіслання орди й відмови від нападу на Російську державу. Тоді І. Виговський пригрозив узяти місто штурмом і всіх його оборонців знищити.

У запеклому бою 10 червня в околицях Полтави повстанці зазнали поразки. М. Пушкар був, за одними даними, убитий, за іншими – схоплений і за наказом гетьмана страчений. Є дані, що І. Виговський розпорядився розстріляти 7 тис. полонених, а інших віддав татарам. Останнім було дозволено пограбувати міста і села аж до Лубен і р. Сули, а їх жителів узяти в ясир. Щоб довершити розгром опозиції, гетьман наказав стратити групу полковників і сотників. Цей лютий терор, за словами овруцького полковника, «в людях вчинив страх великий».

Улітку 1658 р. помітно погіршилися українсько-російські відносини. Призначені в українські міста воеводи відверто намагалися контролювати дії центральних органів влади Української держави, інколи привласнюючи собі прерогативи місцевої козацької адміністрації; демонстрували зверхнє ставлення до населення. Переконавшись, що російський уряд заграє з опозиційним угрупованням Я. Барабаша та намагається використати міжусобицю для зміцнення власних позицій в Україні, гетьман вирішив не допустити подальшого втручання росіян в українські справи.

Зі вступом в межі козацької України російської армії на чолі з Г. Ромодановським напруга у відносинах між двома державами переросла у відкритий військовий конфлікт. В Україні було оголошено мобілізацію війська. В серпні І. Виговський розпочав похід до російського кордону. Наприкінці жовтня розпочалася українсько-російська війна, що зумовила поглиблення розколу серед еліти й спровокувала новий виток громадянського протистояння. Адаже до Г. Ромодановського почали приєднуватися невдоволені політикою І. Виговського козаки і старшини. За їхньої відчутної підтримки російські підрозділи зайняли значну частину Лівобережжя.

Дочекавшись допомоги від Польщі й одержавши повідомлення про наближення татарської орди, І. Виговський наприкінці грудня спробував поновити свою владу над лівобережним регіоном. У другій половині січня 1659 р. він рішуче відхилив пропозицію скликати генеральну

раду для обрання нового володаря булави. Просування його війська супроводжувалося новими репресіями проти місцевого населення, що посилювало серед останнього ненависть до гетьмана. Почала окреслюватися вкрай негативна тенденція протистояння Лівобережної та Правобережної України, що в кінцевому підсумку могло призвести до розколу держави.

Зміцнивши своє становище після здобутої перемоги над опозицією й ураховуючи настрої більшості старшини, гетьман улітку 1659 р. почав домагатися від Варшави для козацької України статусу суб'єкта Речі Посполитої нарівні з Великим князівством Литовським. Завершальний етап переговорів у Гадячі засвідчив як існування різних позицій серед старшини і козаків стосовно укладення договору з Польщею, так і наявність в обох сторін істотних розбіжностей щодо його змісту. По-перше, не менше половини козаків узагалі не виявляли симпатій до Польщі. По-друге, більшість із тих, хто погоджувався визнати владу короля, вимагала утворення в межах Речі Посполитої «абсолютно» окремішнього Руського князівства у складі Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського і Чернігівського воєводств та Пінського й Мстиславського повітів Литви; скасування унії; повернення православної церкві відібраних храмів, майна тощо. Польське посольство погоджувалося на утворення Руського князівства лише в межах Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. І тільки в умовах затятих дискусій і тиску на гетьмана його кримського союзника Карач-бея 16 вересня генеральна військова рада ухвалила рішення про розрив із Росією й укладення угоди із Річчю Посполитою.

Відповідно до її статей, Руське князівство (у складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств) поверталося на правах формально рівноправного суб'єкта до «єдиної і неподільної Речі Посполитої», але не як державна одиниця, а в абстрактній формі «руського народу», рівноправного з польським і литовським. На чолі князівства стояв гетьман, котрий одночасно був київським воєводою і першим сенатором. Його влада проголошувалася пожиттєвою. В разі смерті гетьмана українські стани обирали чотирьох претендентів, з-поміж яких король мав призначити нового володаря булави. Передбачалося поновлення органів влади, суду й судочинства, а також адміністративно-територіального устрою, що існували до 1648 р. Князівство позбавлялося права на відносини з іншими країнами, його збройні сили визначалися у 60 тис. козаків і 10 тис. найманців. У сфері соціально-економічних відносин перекреслювалися всі завоювання революції: до маєтків поверталася шляхта; селяни і міщани знову ставали її підданими; відновлювалися старі повинності й податки. Реєстрові козаки зберігали

права й вольності, а по 100 осіб із кожного полку могли отримати шляхетство. Передбачалася свобода православного і католицького віросповідання (уніатське підлягало скасуванню), гарантія прав православної церкви на теренах етнічної України, відкриття двох академій, середніх шкіл і друкарень.

Аналіз змісту Гадяцької угоди переконує, що, по суті, відбувся істотний перегляд основних положень державної ідеї 1649 р., зокрема, відмова від реалізації її найголовніших принципів — незалежності й соборності. До мінімуму зводилися прерогативи власне українських органів виконавчої й судової влади, зазнавав істотних змін політичний лад і адміністративно-територіальний устрій, повністю втрачалася така важлива ознака суверенітету, як право на проведення зовнішньої політики. Навіть порівняно з договором 1654 р. Гадяцька угода становила очевидний крок назад, оскільки торувала шлях до автономізму, а в принципі прогресивну ідею створення Руського князівства було понівечено різними обмеженнями.

На початку квітня 1659 р. російська армія, очолювана князем О. Трубецьким, перейшла у наступ. Заручившись підтримкою наказного гетьмана І. Безпалого та інших лівобережних старшин, О. Трубецькой 20 квітня вирушив до Конотопа й 30 квітня взяв місто в облогу. Козаки Г. Гуляницького та міщани мужньо захищалися. У середині червня їм на допомогу виступив І. Виговський. Під Говтвою він розгромив полк І. Силки й кілька російських підрозділів, а після підходу Кримської орди на чолі з ханом рушив до Конотопа. 7 липня біля Соснівки відбулися сутички авангарду українсько-кримської армії з російською. Щоб зупинити просування гетьмана, О. Трубецькой перекинув у район Соснівської переправи свої головні сили (15–20 тис.). 8 липня тут спалахнув жорстокий бій. І. Виговський, скориставшись тим, що росіяни не укріпили другої переправи в районі боліт, наказав захопити її і вийти в тил противника. Цей маневр удался блискуче. Атака українців і татар із боку Попівки стала цілковитою несподіванкою для російського командування. Росіяни почали відступати до Конотопа, зазнаючи від переслідувачів тяжких втрат («густо поле вклали трупом...»). Більшість полонених за наказом хана було страчено. 9 липня українці й татари з'явилися під Конотопом і розпочали наступ на табір О. Трубецького. Водночас Г. Гуляницький здійснив вдалу вилазку. Противник розпочав відступ до переправи. У нічному бою українці прорвалися до його табору, однак через нестачу піхоти закріпити успіх не вдалося. О. Трубецькой організував переправу залишків війська й зумів відірватися від переслідування.

Ратифікація Гадяцької угоди виявилася вкрай складною справою, оскільки цьому з обох сторін протидіяли потужні сили. В умовах про-

довження громадянської війни, наростання серед козацтва і поспільства Лівобережжя проросійських настроїв, падіння авторитету І. Виговського й посилення невдоволення його політикою серед значної частини козацтва й старшин ідея зближення з Польщею втрачала прихильників. Щоб консолідувати еліту, котру розривали чвари й міжусобна боротьба різних угруповань, та отримати підтримку з боку козацтва, старшинська рада у березні 1659 р. ухвалила «Нові пункти» як доповнення до тексту укладеної угоди. Вони передбачали часткове відновлення ідеї соборності (до складу Великого князівства Руського мали бути приєднані Волинське, Подільське й Руське воєводства); розширення внутрішньополітичного суверенітету князівства й повернення до ідеї Б. Хмельницького про встановлення спадкового гетьманату.

Проте у своїй більшості польська еліта вважала неприпустимим визнання існування, нехай навіть у статусі автономного, Руського князівства. Вона не лише відкинула «Нові пункти», а й під час ратифікації 22 травня сеймом угоди від 16 вересня 1658 р. вилучила з її тексту кілька найважливіших для козацької України положень, зокрема, пункти про карбування власної монети, сейм князівства Руського тощо. Чисельність реєстрових козаків скорочувалася до 30 тис.; унія залишалася. Щоб якось «підсолодити» гіркий присмак від ігнорування інтересів української сторони, сейм прийняв ухвалу про надання маєтків гетьману та окремим старшинам, а також понад 30 особам шляхетства, що тільки посилило розбрат серед еліти. Ця короткозора егоїстична політика правлячої верхівки Польщі стала фатальною для І. Виговського. Масове невдоволення угодою з боку козаків і старшин позбавило гетьманську владу опори. Склалася ситуація, коли, з одного боку, лівобережна старшина переорієнтовувалася на Москву, а з іншого — правобережна готувала зміщення Виговського, що й сталося близько 23–24 вересня на генеральній раді.

Повернення булави синові Богдана Хмельницького Юрію відбувалося у надзвичайно складних умовах — явного розмежування й протистояння старшини й частково козацтва вперше за територіальною ознакою, загрози поновлення воєнних дій із Росією й розриву відносин із Річчю Посполитою, а відтак і з Кримом. За визнанням коронного обозного А. Потоцького, українська еліта хотіла «не бути ні під в. кор. м., а ні під царем; сподіваються вони цього досягти, обманюючи й лякаючи в. кор. м. царем, а царя в. кор. м.». Лівобережна ж старшина явно схилилась у бік визнання протекції царя й засвідчувала готовність піти на значні поступки.

Перед новим гетьманом постали надзвичайно складні завдання: припинити громадянську війни, пом'якшити соціальну напруженість,

покласти край як охлократичним виявам з боку «черні», так і олігархічній сваволі старшини, запобігти загрозі територіального розпаду України, поліпшити функціонування центральних і місцевих органів влади, домогтися цілковитого суверенітету та об'єднання українських земель державними кордонами. В жодному разі не можна було ігнорувати загрозові процеси анархізації суспільно-політичного життя й люмпенізації суспільства. Хоч як гірко, але доводиться визнати правдивість наведеної А. Потоцьким у листі до короля оцінки внутрішньоукраїнської ситуації: там тепер самі себе поїдають, містечко проти містечка воює, син батька, батько сина грабує.

Не простішою була й зовнішньополітична обстановка. На Лівобережжі стояли російські війська, яких підтримувала значна частина населення, зокрема, козацтво й духовенство. За таких обставин ведення воєнних дій проти Росії фактично означало продовження громадянської війни. Уряд Ю. Хмельницького прийняв загалом правильне рішення: діяти обережно, граючи на суперечностях між Російською державою та Річчю Посполитою.

Генеральні старшини й правобережні полковники вирішили порозумітися з Москвою на основі укладення нового договору. Його положення, ухвалені радою у Жердовій Долині, відображали наміри козацтва гарантувати де-факто повний суверенітет козацької України, звівши протекцію царя до чистої формальності. Зокрема, ними передбачалися включення до складу Гетьманщини північної Чернігівщини, заборона перебування на її теренах російських військ і воєвод (за винятком Києва), вільне обрання гетьмана й зміцнення прерогатив його влади, самостійність проведення зовнішньої політики, підтвердження усіх чинних прав і свобод суспільних станів, принесення царем і боярами присяги на дотримання статей договору тощо.

Вступивши у переговори з російською стороною, молодий гетьман та його оточення припустилися грубої помилки: більшість найвпливовіших старшин (у тому числі 7 правобережних полковників) не поїхала до Переяслава обстоювати інтереси Гетьманщини. Припускаємо, що це трапилося з кількох причин: по-перше, вони недооцінили спроможності росіян нав'язати свої вимоги, вважаючи, що після Конопської катастрофи російська сторона засвідчить готовність прийняти будь-які умови договору про визнання козацькою Україною царської протекції; по-друге, не допускали можливості того, що лівобережна старшина зможе зайняти відмінну від їхньої позицію й погодитися з вимогами росіян; по-третє, своєю появою не хотіли створювати конфліктної ситуації, бо знали, що в очах росіян виглядають щонайменше неблагонадійними, оскільки раніше підтримували І. Виговського.

Російські воеводи, діючи не завжди лояльними методами, за мовчазної підтримки лівобережних старшин і козаків нав'язали генеральній раді й новообраному гетьманові наприкінці жовтня 1659 р. власні умови договору, що склалися зі сфальшованих пунктів угоди 1654 р. та «Нових статей». Переяславський договір різко обмежував суверенітет козацької України, надаючи їй статус автономного державного утворення у складі Російської держави. Українське суспільство вже не могло без дозволу царя переобирати гетьмана, котрий втрачав право «без ради і поради всієї черні» призначати й звільняти з посад полковників і старшин, карати останніх смертю, виступати у похід, проводити самостійну зовнішню політику. Старшини під загрозою смертної кари зобов'язувалися присягати царю; російські воеводи із залагами, окрім Києва, повинні були перебувати ще у 5 містах; Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріархату. Обурені умовами договору, старшини й гетьман направили посольство до царя з проханням скасувати неприйнятні для Війська Запорозького статті й у принципі затвердити Жерденівський проект договору. Проте ця місія зазнала невдачі — основні прохання було відхилено.

Безперечно, ігнорування Москвою інтересів Гетьманщини й ставка на політику жорсткого тиску стали її істотними помилками. З іншого боку, дорогою ціною для козацької України обернулася безпринципна поступливість російськофільського угруповання лівобережної старшини, що зумовило загострення боротьби серед політичної еліти й змусило більшість генеральної та полкової старшини Правобережжя шукати вихід із ситуації у зближенні з Річчю Посполитою. Наслідком цього курсу стало укладення 17 жовтня 1660 р. Чуднівського договору з Польщею, що поновлював чинність Гадяцької угоди, за винятком статей про створення Руського князівства, які Військо Запорозьке погодилося передати на розгляд короля. Однак лівобережні старшини й козацтво, підтримувані духовенством, не визнали його умов. Вочевидь, слід погодитися із висловленою в історіографії думкою, що, отримавши у своїй масі козацький титул у 1648 р., вони значно більшою мірою, ніж їхні соратники у Правобережжі, боялися із поверненням річпосполитських порядків втратити соціально-економічні здобутки революційних років, унаслідок чого за підтримки Росії рішуче виступили проти спроб Ю. Хмельницького поновити чинність гетьманської влади у Лівобережжі. Тут і в Запорозжжі пришвидшується формування регіональної контреліти, інтереси якої дедалі більше розмежовувалися із загальнодержавними; її позиція зумовила новий спалах громадянської війни, у вирі якої зміцнювався поліцентризм влади, підтримуваний Москвою.

Водночас загострилася боротьба за владу угруповань наказного гетьмана Якіма Сомка, ніжинського полковника Василя Золотаренка й кошового гетьмана Івана Брюховецького. Вона засвідчила наявність того трагічного стану, в якому перебували лівобережна й запорозька старшина та духовенство, коли «державницька ідея була настільки переплетена з корпоративними правами та персональними політичними й економічними амбіціями, що часом вона відступала на задній план або й узагалі зникала». Разом із тим ми, напевне, припустимось помилки, коли зображуватимемо їх лише честолюбними кар'єристами, позбавленими державотворчих потенцій. Важко, наприклад, повністю погодитися з твердженнями, що в Я. Сомка «на першому місці було бажання зробити особисту кар'єру і здобути матеріальні блага...» (в іншому випадку про нього йдеться як про представника «ідеї Гетьманщини із сильною гетьманською та старшинською владою»), а І. Брюховецький був безпринципним політичним авантюристом тощо. Попри наявність перелічених і багатьох інших негативних рис, істотних відмінностей у політичних орієнтаціях і поглядах, усе ж аналіз діяльності цих політичних діячів засвідчує прагнення зберегти державний устрій Лівобережжя, єдність козацької України, витворену в ході революції соціально-економічну модель та характер протекції/васалітету/автономії у відносинах Гетьманщини з Росією.

Обережно також слід вживати поняття «сепаратизм» щодо намірів лівобережних і запорозьких старшин проголосити свого гетьмана, оскільки йшлося не про відокремлення, а про витворення власної організаційно-оформленої політичної структури для боротьби з центральною владою з метою перебирання її повноважень на себе, а не розриву з нею. Інша річ, що у своїй більшості вони відмовилися від ідеї поширення влади Війська Запорозького на західноукраїнський регіон, втрачали волю боротися за незалежність Гетьманщини, засвідчували готовність за умов визнання її державної автономії погодитися на вхідження до складу Росії.

Помітно міцніше вкорінилася державна ідея у політичній свідомості правобережної генеральної та полкової старшини, котра невдовзі після укладення Чуднівського договору направила посольство до короля з метою домагатися не лише підтвердження Гадяцького договору, а й складання «нових пунктів» взамін тих, які були відхилені. Висунуті на попередньому етапі вимоги було розширено й деталізовано у розробленій 5 травня 1661 р. інструкції послам на сейм, якою передбачалося: припинити утиски православної віри всюди у «тих краях, куди лише церкви народу руського сягають», залишити її у тих правах, які вона має, не допускати переслідувань і приниження православного духовенства й зрівняти його у «вольностях» із римським духовенством,

скасувати унію; проголосити амністію усім, незалежно від становища («від найменшого до найбільшого»), нікого не обминаючи як із Війська Запорозького, так і стану шляхетського й «приватних людей», котрі коли-небудь «залишалися і залишаються при Війську Запорозькому»; оскільки розрізнений «увесь народ руський приходить до єдності», то всюди він у руських краях і Великому князівстві Литовському «при вслякій свободі й вольності має непорушно залишатися»; відкрити дві академії (одну у Києві), колегії, гімназії, школи й друкарні; щоб вільно в них навчалися люди «різної релігії»; сповідання православної віри не має бути перешкодою для обіймання посад; до православної шляхти переходили всі уряди у Брацлавському, Київському й Чернігівському воєводствах, а в магістратах Руського, Волинського, Подільського, Белзького й, вочевидь, Холмського воєводств та Великого князівства Литовського мали засідати у рівній кількості католики й православні; чисельність козацтва передбачалася у 70 (в окремих копіях інструкції – 60) тис. осіб, реєстр яких мав складатися тільки після передачі православним культових споруд та майна; вони могли отримувати право обирати короля і проживати у королівських, шляхетських і духовних маєтках Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств і мали підлягати владі тільки короля та свого гетьмана, котрого обирали вільними голосами.

Військо Запорозьке добровільно зрікалося вимоги про створення Руського князівства, взамін прохало на його потреби передати «на вічні часи» Чигиринське, Черкаське, Корсунське, Канівське, Лисянське й Богуславське староства; воно ж клопоталося про платню козакам («черні»), надання по млину сотникам і маєтку полковникам; заслужені особи, за поданням гетьмана, мали отримати шляхетство. Водночас воно попереджало: якщо православної церкві не повернуть усіх відібраних храмів і майна, то «народ наш руський і Військо Запорозьке до вірності підданства і зичливих й. к. м. і Речі Посполитій послуг згідно присягнутих пактів прийти не зможе». Якщо ж король і Річ Посполита, присягнувши на цих статтях, порушать їх, то тоді «народ руський» жодного підданства не повинен віддавати королю.

Аналіз вимог засвідчує прагнення старшини обстояти внутрішній суверенітет козацької України й захистити національно-конфесійні інтереси українського й білоруського населення. Оскільки польська еліта органічно не сприймала ідеї створення Руського князівства, то відмову від неї гетьмана і старшини слід радше розцінювати як тактичний хід із метою залагодження відносин із Річчю Посполитою, ніж принципове відречення. Просто замість політичної автономії у формі Руського князівства вони обирали її у формі Гетьманщини, намагаючись домогтися при цьому для козацтва статусу «колективного шляхетства».

Проте викликає заперечення думка, що старшина була готовою пожертвувати політичною автономією в обмін на «станову автономію». Адаже ідеї політичної та станової автономії «співіснували й були ланками одного процесу, а саме проявлялися в спробах козацької еліти не лише легітимізувати себе як народ політичний України, але й дистанціюватися від шляхти як народу політичного Речі Посполитої».

Сейм ухвалив Чуднівський договір, який уособлював Гадяцький трактат без статті про утворення Руського князівства. Водночас було відхилено вимоги про збільшення козацького реєстру до 70 (60) тис. осіб, право козаків обирати короля й інші пункти, які визнавали за ними статус «колективного шляхетства». Питання ліквідації унії та повернення православної церкві храмів і маєтностей не порушувалося. В березні наступного року Ю. Хмельницький відряджає нове посольство до короля з проханнями підтвердити чинність Гадяцького договору; повернути православним єпископства, храми й майно на теренах усієї Речі Посполитої і задовольнити Військо Запорозьке і увесь «народ руський»; надіслати військову допомогу тощо. Однак їх було проігноровано.

Не можна оминати увагою того факту, що на початку 60-х рр. XVII ст., переживаючи еволюцію політичних поглядів, екс-гетьман І. Виговський виношує наміри створення незалежного від Польщі Руського князівства. При цьому робить ставку на підтримку Криму, частина знаті якого схилилася до визнання Української держави, але як васала ханства (перекопський мурза Карач-бей переконував Ю. Хмельницького «триматися хана обома руками; захочеш перейти хоч до поляків, тоді загинеш, хоч до Москви — там теж загинеш. Ліпше б залишатися при кримському війську»). Тому І. Виговському доводилося вести таємну дипломатичну гру, маючи на меті повернення булави. Шукаючи союзників, він вступив у переговори з Портою, схилиючи султана визнати козацьку Україну удільним князівством. Перебування при владі Ю. Хмельницького ознаменувалося трагічною братовбивчою боротьбою, яка істотно підірвала політичну єдність держави; різким послабленням прерогатив гетьманської влади, зосередженням багатств і владних повноважень у руках генеральних старшин і полковників, що дає підстави говорити про започаткування процесу становлення олігархічно-республіканської форми правління.

Обрання замість нього гетьманом на початку 1663 р. досвідченого політика П. Тетері, попри його заходи, спрямовані на консолідацію еліти, зміцнення центральної влади й порозуміння з лівобережною й запорозькою старшиною, ситуації не поліпшило. Ніжинська «чорна» рада 27–28 червня 1663 р. проголосила гетьманом І. Брюховецького.

Громадянська війна, що спалахнула весною 1658 р., завершилася перемогою у Лівобережжі запорожців, незаможного козацтва й поспільства, котрі, за підтримки Росії, добилися для свого висування булави. Намагання Я. Сомка, В. Золотаренка й інших старшин «конституювати на Лівобережжі шляхетський за своїм змістом Гетьманат, провівши соціальну стратифікацію суспільства, вичленивши в привілейовану службу верству реєстрове козацтво та обклавши податками “тягле” населення, а також узаконивши васалітетні стосунки з царем та гарантувавши невтручання царської адміністрації у внутрішні справи Війська Запорозького, наштовхнувшись на спротив рядового козацтва, поспільства, декласованих елементів й російської влади, зазнали невдачі». Проте І. Брюховецький та його соратники, як засвідчили осінні переговори у Батурині з російськими послами, не поспішали йти на обмеження політичної автономії Лівобережної Гетьманщини. Погодившись визнати Переяславський договір 1659 р., вони відмовилися від утримання власним коштом російських військ, негайного впорядкування козацького реєстру й зібрання податків і зборів на платню козакам.

Відлуння збройного громадянського протистояння, яке наприкінці 50-х — в першій половині 60-х рр. довелося пережити українському суспільству, ще довго відчувалися в різних сферах його життєдіяльності. Зазнали змін територіальні обшири Української держави: з її складу було виведено землі Волинського, Туровського, Биховського і Чауського полків, а також Київське Полісся (останнє вдалося повернути козацькій Україні під час повстання 1664–1665 рр., і протягом певного часу воно підпорядковувалося уряду П. Дорошенка). Щоправда, в 60-х — першій половині 70-х рр. відбувалося певне розширення територіального ареалу України в південному напрямі за рахунок освоєння переселенцями Дикого Поля. Зокрема, на південь від Уманського полку було сформовано Торговицький полк. Чіткіше окреслилися східні кордони «Вольностей Війська Запорозького»: по Сіверському Донцю вони доходили до Дону, далі узбережжям Азовського моря простягалися до р. Берди, у верхів'ї якої виходили на Конку і до Дніпра. Розпочалося також заселення вихідцями з Правобережжя межиріччя Сіверського Донця й Дону.

Як ми уже зазначали, відбулися трансформації і в формах державного правління. Протягом 1659–1662 рр. в Україні утверджується республікансько-олігархічна управлінська система. Практично не зазнала змін структура державного апарату. Мав місце лише певний перехід тих чи інших повноважень від одних органів влади до інших, а також змінювалася міра їхнього впливу на політичний розвиток держави. Відбувалося поступове витіснення на маргінали політичного життя рядового козацтва.

Із кінця 50-х рр. виразно окреслилася тенденція до обмеження повноважень гетьманської влади з боку генеральних старшин і полковників, а також урядів Росії і Польщі. Зокрема, старшині в 1659–1662 рр. настільки вдалося підпорядкувати своєму контролю діяльність Ю. Хмельницького, що, по суті, його роль звелася до беззастережного виконання волі старшинської ради. З огляду на це, наступні володарі булави, особливо П. Дорошенко, Д. Многогрішний та І. Самойлович, повели рішучу боротьбу за повернення прерогатив гетьманської влади, запровадження принципу її передачі у спадок. Ці зусилля коштували булави й свободи Д. Многогрішньому та І. Самойловичу. Зростало й надалі значення старшинської ради, яка, по суті, перебрала на себе функції вирішення всіх важливих поточних справ державного життя. Вона збиралася у трьох форматах: ради гетьмана з генеральною старшиною; зборів генеральної старшини за участю полковників та окремих полкових старшин; з'їзду, в роботі якого брали участь усі старшини, вище духовенство, бурмістри, війти. Єдиною гілкою влади, яка не відчула на собі помітних трансформацій, залишалося судочинство.

Не зазнав помітних змін і адміністративно-територіальний устрій держави. Відбувалася лише певна ротація окремих полків та сотень, змінювалися їхні територіальні межі. Зокрема, на Правобережжі, окрім уже згаданого Торговицького, утворюються Подільський і Паволоцький полки. У Лівобережній Гетьманщині (до неї з 1667 р. відійшов і Київський полк) було ліквідовано Кропивнянський, натомість виникли і функціонували Гадяцький, Лубенський і Стародубський полки. Утворені в 1663 р. Новгородський, Глухівський і Сосницький полки проіснували порівняно недовго. Дещо інакше еволюціонував адміністративно-територіальний устрій Запорожжя, де з 70-х рр. пришвидшився процес становлення (за зразком козацьких полків) адміністративно-територіальних округів – паланок, центром якої виступала слобода, де перебувала місцева адміністрація, очолювана полковником, і невелика залога.

Розкол козацької України негативно позначився на її збройних силах, оскільки не лише порушив їхню єдність, а й втягнув їх у братовбивчу боротьбу. Безупинні воєнні дії призводили до величезних втрат їх людського потенціалу. Так, на початок 70-х рр. чисельність козаків Лівобережної Гетьманщини становила лише 30 тис., Правобережної – близько 10–12 тис., Запорожжя – 3–4 тис. осіб. Як і за попереднього часу, армія складалася з піхоти, кінноти й артилерії. У 60-х рр. наміталася тенденція до збільшення кінного війська. Нелегкі умови служби, а також загальне зубожіння підривали бойовий дух козацького війська. Тому гетьмани все частіше вдаються до створення підрозділів

із найманців. Так, І. Виговський добився від Польщі дозволу мати 10-тисячне наймане військо, П. Дорошенко мав у своєму розпорядженні полки серденят, а Д. Многогрішний у 1668 р. створив із добровольців кінний компанійський полк. Натомість високий професійний рівень зберігала створена Б. Хмельницьким розвідувальна служба. Зокрема, один зі шляхтичів у червні 1671 р. підкреслював, що П. Дорошенко «знає про найменшу справу, що діється у Варшаві».

Із кінця 50-х рр. посилювалося втручання урядів Росії й Польщі у внутрішні справи козацької України, щоб звести нанівець повноваження та самостійність її державних органів. Якщо результатом повстання 1664–1665 рр. стала ліквідація залежності Правобережної Гетьманщини від Речі Посполитої, то на Лівобережжі до 1668 р. відбувався процес звуження прав українських органів влади й паралельного формування російських. Для цього 1662 р. російський уряд створив Малоросійський приказ, який від імені царя давав дозвіл на проведення виборів гетьмана, міг забороняти призначення на посади генеральних старшин і полковників, не дозволяв самостійних відносин з іншими державами, а також перебрав на себе вищу судову владу, контролював дії духовенства. Його представники мали постійну акредитацію в столиці Гетьманщини, брали участь у роботі генеральної ради.

Із кінця 50-х рр., з початком впровадження воєводської системи правління, істотно змінилася роль воєвод. Вони з'явилися разом із залагами в найбільших містах (виникла навіть посада головного воєводи) й зосередили в своїх руках збирання податків, а також поліцейні функції. Хоча в 1669 р. російський уряд змушений був піти на обмеження їхніх повноважень, воєводи надалі продовжували втручатися в діяльність українських органів влади.

За різкого послаблення військової міці держави, її політичного поліцентризму та наростання зовнішньополітичного тиску на чільне місце у розв'язанні зовнішньополітичних проблем виходить дипломатичний чинник. Підвищення ролі дипломатії висувало перед нею і відповідальніші завдання, виконання яких не в останню чергу залежало від рівня професіоналізму її працівників, передусім посланців і послів. На пріоритетні позиції в функціональних обов'язках української дипломатії (поряд з їх традиційним представленням) висувається такий важливий аспект, як захист інтересів українців, що проживали за межами козацької держави. Особливо виразно це проявилось у відносинах з Річчю Посполитою, оскільки значна частина українських земель залишалася в її складі.

У політичному житті Запорожжя також відбулися певні зміни. Його головний адміністративно-політичний центр — Січ — перемістився

в 1652 р. із Микитиною Рогу до дніпровських плавнів поблизу гирла р. Чортомлик і перетворився на потужну фортецю. Після смерті Хмельницького на Запорозжжі повністю відновлюється самоврядування. Протягом 60-х – першої половини 70-х рр. зростає роль старшинської ради й кошового. З'явилася посада кошового гетьмана. З 1658 р. Запорозжжя виокремлюється в державне утворення, що лише формально підлягало владі українського володаря, а фактично проводило незалежну від нього внутрішню й зовнішню політику. Демократичні засади політичного життя, соціальна рівність, патерналістський характер взаємин у куренях, який створював атмосферу, за якої кожен козак почувався як рівноправний член єдиного «братства» запорожців, вабили до себе тисячі осіб, часто розорених і позбавлених житла й сім'ї. Тому не випадково Запорозжжя виражало й захищало інтереси збіднілих, соціально принижених прошарків населення, а відтак брало найактивнішу участь у соціальній боротьбі, яка гальмувала процес феодалізації соціально-економічних відносин та сприяла збереженню завойовань революції. У цьому (як, до речі, і в боротьбі запорожців проти відновлення польського панування) протистоянні спробам Росії звести нанівець автономію козацької України, а також грабіжницьким походам кримських і ногайських татар та турецької армії, виявлялися позитиви політичного піднесення Запорозжжя.

З іншого боку, прагнення запорожців відігравати провідну політичну роль у житті держави, запроваджувати в ній суспільні порядки за запорозьким зразком ускладнювали внутрішньополітичну обстановку, послаблювали центральну владу, порушували єдність національно-патріотичних сил, загострювали соціальні конфлікти, які часто виливалися в анархо-охлократичну стихію соціальних низів. Руйнували підвалини держави політичне честолюбство, короткозорість і сепаратизм запорозької старшини, котра ставила особисті вигоди та інтереси запорозької спільноти вище від національних.

Важливим чинником, який істотно впливав на розвиток соціально-економічних відносин у козацькій Україні, був стан її залюдненості. З цього погляду Правобережну Гетьманщину спіткала демографічна катастрофа. Воєнні дії, винищення поляками мешканців міст і сіл у 1649, 1651, 1653, 1654 рр., поляками й татарами в 1654–1655 і 1664–1665 рр., турками й татарами в 1674 р., голод, епідемії, стихійні лиха, постої військ, захоплення ясиру, переселення в інші регіони України та за її межі призвели до жахливого спустошення краю – було втрачено до 90 % населення. Не без підстав Я. Собеський назвав цей регіон «страхотливою пустелею». Прикметно, що в небагатьох поселеннях, котрі вціліли, разом із українцями проживали й представники інших національностей.

Порівняно меншими виявилися втрати населення Лівобережної України, хоча внаслідок громадянської війни 1658–1663 рр., нападів татар і каральних акцій І. Виговського та Ю. Хмельницького в Полтавському, Переяславському, Прилуцькому й Миргородському полках вони були величезними. З другої половини 60-х рр. вплив руйнівних факторів послабився й окреслилася тенденція до збільшення населення, особливо за рахунок переселенців із Правобережжя. У 70-х рр. міграційний потік став масовим, що зумовило залюднення багатьох районів. «Вся цьогобічна Україна, — писав С. Величко, — що була перед тим малолюдна, відтоді наповнилася тогочасними українськими людьми і змножилася». Повний приріст населення відбувся також на Запорожжі.

Як уже зазначалося, в козацькій Україні селяни й держава були співвласниками землі. Мешканці вільних військових сіл (в окремих полках Лівобережжя в них проживало до 80 % усіх селян) могли продавати, дарувати, закладати, передавати в спадок землю. Водночас вони підлягали державі, на користь якої виконували повинності й виплачували податки. Гетьман мав право передати село чи місто в тимчасове або спадкове володіння монастирю чи приватній особі. Інше питання, що козацьке звичаєве право забороняло старшині володіти маєтками й перетворювати вільних селян на своїх підданих.

Козаки вели типове фермерське господарство, не підлягали Військовому скарбу й не сплачували податків. Але їхня земельна власність обумовлювалася необхідністю відбувати власним коштом військову повинність на користь держави. У разі ухилення від неї вони виключалися зі складу реєстру, а відтак втрачали козацькі права й вольності. Отже, правова підвалина панівної за середньовічної доби форми землеволодіння зберігалася, внаслідок чого залишалася можливість реставрації дореволюційної моделі соціально-економічних відносин.

Крім індивідуального землеволодіння селян, козаків і міщан, існували також общинне й сярбринне. Щоправда, у власності общин залишалися переважно різні угіддя, а орні землі переходили в приватне володіння. На півночі Лівобережжя набуло поширення сярбринне землеволодіння, що передбачало спільне володіння членами сярбринних союзів (переважно родичів) земельними наділами на основі земельних паїв.

Якщо в Правобережній Гетьманщині селяни та міщани зберігали свої завоювання й виплачували невеликі податки на користь держави, то в Лівобережній вони їх поволі втрачали. Старшина, спираючись на всебічну підтримку російського уряду (без неї вона була безсилою реалізувати свої прагнення), почала прибирати до своїх рук земельні володіння й перетворюватися на окремих прошарок великих землевласників.

Відновлення форм середнього землеволодіння розпочалося з середини 50-х рр. у північних полках, де не було козацьких традицій і частково збереглося шляхетське землеволодіння, – Стародубському, Чернігівському та Ніжинському. Із 70-х рр. старшинська земельна власність з'являється і в південних полках – Лубенському та Переяславському. Вона існувала в двох формах: ранговій (тимчасовій) і приватній (спадковій). Рангова формувалася з царських і гетьманських пожалувань старшині на термін обіймання посад «на ранг»; приватна – з пожалувань «на підпору дому» чи «зуполне» (повне). Зміцнювалися позиції гетьманського й монастирського землеволодіння. За підрахунками В. Борисенка, протягом 1657–1672 рр. старшина, шляхта й монастирі одержали у володіння 275 сіл і хуторів. У їхніх маєтках селяни втрачали свободу, потрапляли в судову залежність від них і виплачували різні податки й виконували повинності, а в монастирських – інколи й панщину.

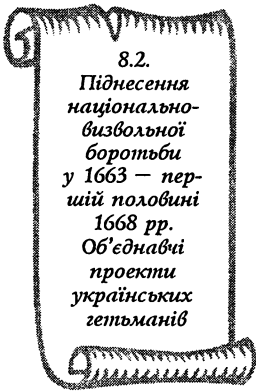
Глибокий переворот, що відбувся в перші роки революції у сфері соціально-економічних відносин, створив сприятливі умови для розвитку економічного життя молодій державі. Козаки, селяни й міщани активно освоювали ґрунти й угіддя, що раніше не оброблялися. Непоодинокі згадки про це залишили мандрівники-іноземці. Зокрема, Павло Алепський, проїжджаючи влітку 1654 р. теренами козацької України, звернув увагу на масовий характер розкорчовування лісових ділянок для їх перетворення на орні землі. Запровадження нових форм виробничих відносин, заснованих на приватній власності та партнерських стосунках, позитивно вплинуло на продуктивність праці. Невипадково навіть в умовах ведення постійних воєнних дій стан землеробства й тваринництва в козацькій Україні був незрівнянно кращим, аніж на українських землях, що перебували в складі Польщі.

Однак, через названі вище причини, економічне життя Правобережного регіону, починаючи з середини 50-х рр., різко занепадає. До середини 70-х рр. не залишилося жодного міста (не кажучи вже про села), яке б не було неодноразово зруйнованим. І все ж із дивовижним завзяттям козаки, селяни й міщани відбудовували поселення, обробляли землі, розводили сади, займалися тваринництвом, ремеслами, торгівлею. Наприклад, на початку 70-х рр. Брацлав продовжував залишатися одним із центрів пивоваріння й торгівлі на Правобережжі; чудовими садами вражали села, розташовані по берегах Південного Бугу від Брацлава до Ладжижина; в околицях останнього вирощували багато тютюну; Могилів-Подільський мав «непогані ремесла» й відіграв важливу роль у торгівлі з Молдавією; мешканці Ямполя жваво торгували тютюном.

У поселеннях, яким щастило протягом певного часу уникати погромів, порівняно високим залишався рівень забезпеченості їхніх жителів худобою та збіжжям. Приміром, у містечку Садківцях Летичівського повіту в 1665 р. чимало господарів мали по 4–7 голів великої рогатої худоби. Під час його пограбування цього ж року жовнірами в окремих міщан було відібрано чимало зерна (наприклад, у Кості Ялового – 70 восьмин жита, 36 – вівса, 20 – пшениці, 20 – ячменю; у Максима відповідно – 93, 54, 41, 8; у вїта Соколовського – 300 восьмин жита, 150 – пшениці, 12 – гороху, 30 – ячменю, 40 – вівса). Надзвичайно цікаві дані про економічну спроможність господарств вільних селян наводить у своїх «Мемуарах» Я. Дробиш-Тучинський. Він згадує, що його корогва отримала взимку 1675 р. на постій села Супронів і Мизяки, розташовані в лісах між Вінницею та Хмільником. «Тут у достатку мали збіжжя, – пише мемуарист, – сіна й усякої живності, бо цього всього було так багато, що вистачило б майже на все військо. Супронів і Мизяки так врубалися поміж ліси, що поробили з дерев вали, проклали поздовжні й поперечні вулиці. Через кілька десятків років так то позаростало, що коли б три хани з такими військами, як то один ходить, прийшли, то б їх там не здобули. Ліси великі, в яких на кілька миль повирубували дерева й поробили сіножаті, млини, невеликі стави, винниці, броварні, пасіки; мають дуже гарні й великі сади, багато овочів. Так селянин рік поза роком може не виходити з лісу, бо має великий достаток всього необхідного для життя. Дуже багато овець, незліченні стада худоби. Мають також гарно збудовані церкви й монастирі».

Певне економічне піднесення спостерігалось на Лівобережжі. Провідну роль у господарському житті регіону відігравало землеробство. У старшинських і монастирських маєтках вирощувалось багато зерна. Розширювалися посіви під технічні культури, зокрема, коноплю. Важливе місце посідало тваринництво. Створювалися кінні заводи, де розводили коней різних порід. Селяни й козаки утримували волів, коней, корів та іншу худобу. Товарного характеру набули садівництво й городництво. У господарствах старшин і заможних козаків, а також частково монастирів використовувалась наймана праця. Позитивні зрушення відбувались в розвитку міст (їх налічувалось близько 90), промисловості й торгівлі. У 36 найбільших містах ремісники й торговці становили 34 % від загальної кількості населення (у Стародубі – близько 50 %, Києві – 43 %). Найпомітнішу роль в економічному житті відігравали Київ, Ніжин, Переяслав, Лубни, Чернігів, Полтава та інші міста.

Трагізм становища козацької України у 60–70-х рр., окрім усього іншого, полягав у різних зовнішньополітичних орієнтаціях урядів правобережного й лівобережного гетьманів та кошового Січі, що призводило до жорстокої міжусобної не лише політичної, а й дипломатичної боротьби. Але парадокс полягав у тому, що переважна більшість її учасників суб'єктивно прагнула домогтися однієї мети – припинення воєнних дій, єдності козацької України, збереження за нею територіальної цілісності та максимуму суверенітету.

Щоб зняти соціальну напругу, П. Тетеря наприкінці січня 1663 р. відправив до Варшави посольство із завданням домогатися збереження «усіх вольностей» Війська Запорозького, зокрема, права козакам проживати в шляхетських і церковних володіннях; повернення захоплених уніатами церков і монастирів православним, припинення знущань над православним духовенством; права на відносини з Валахією і Молдавією, визнання укладеної раніше угоди з Кримським ханством, звільнення з ув'язнення І. Богуна тощо. Однак головні з цих вимог польською стороною не були враховані. Ми поділяємо позицію Я. Дашкевича, що немає підстав характеризувати політичну діяльність П. Тетері через призму служіння інтересам Речі Посполитої, оскільки на першому плані в нього стояло завдання відновлення соборності козацької держави. Перші його кроки спрямовувалися на консолідацію старшини, досягнення порозуміння з Я. Сомком, зміцнення прерогатив гетьманської влади. Разом із тим серед населення поширювалися антигетьманські настрої. У травні спалахнуло велике повстання проти реанімації шляхетського землеволодіння й дореволюційних порядків у Паволочі та його околицях на чолі з колишнім полковником Іваном Попенком, придушення якого не призвело до очікуваної гетьманом стабілізації на Правобережжі. Тому П. Тетеря вдається й до інших заходів. Зокрема, у листі до короля він підкреслював, що «чернь» рада кинутися в «московське рабство, щоб лише не мати панів», і переконував Яна Казимира в доцільності передачі староств, де проживали козаки, за певну платню у відання козацької адміністрації.

Правобережний гетьман підтримав наміри польського уряду розпочати воєнні дії проти Росії, сподіваючись за допомогою Польщі поширити свою владу на Лівобережжя. У жовтні 34–35-тисячне польське військо прибуло до козацької України. Як засвідчують джерела, значна частина козаків під різними приводами не захотіла взяти участь

у поході. Через певні обставини відмовилися також Київський, Чигиринський, Канівський та Брацлавський полки. Тому лише 15 тис. українців приєдналися до короля. На початку листопада поляки розпочали переправу через Дніпро. Ян Казимир з основними силами пішов на північ, а на південний схід відіслав полки на чолі з Яном Собеським, кілька українських полків під проводом І. Богуна та частину татар. До кінця грудня друге угруповання захопило понад 50 міст, а 12 «непокірних» зруйнувало.

У другій половині листопада королівські підрозділи зайняли Остер, Козелець, Кобижчу та інші міста. Після майже місячного перебування в Острі наприкінці грудня Ян Казимир вирушив на з'єднання з литовським військом спочатку під Новгород-Сіверський, а згодом до Севська. Мужній опір жовнірам учинили жителі Салтикової Дівиці й Мени. Три дні захищався Короп. 22 січня 1663 р. авангард польського війська з'явився під Глуховом, залогую якого очолював В. Дворецький. Розпочалася двотижнева оборона міста. Велику допомогу його захисникам надавав І. Богун, котрий повідомив про плани польського командування. Втративши близько 4 тис. вояків, 9 лютого король зняв облогу Глухова і вирушив до Севська, де 17 лютого об'єднався з литовцями. Звідси польсько-литовське військо вирушило до Новгород-Сіверська, де 27 лютого зайняло вихідні позиції. Того ж дня король довідався про антипольську діяльність І. Богуна. Його арештували і, за одними даними, через кілька днів стратили, за іншими — він помер від якоїсь хвороби, а можливо — під час тортур. На початку березня в околицях міста спалахнули бої з підрозділами Г. Ромодановського та українськими полками І. Брюховецького. Переконавшись у неможливості здобути перемогу, Ян Казимир відмовився від подальшого наступу й вирішив повернутися до Варшави. Частину підрозділів він послав у Правобережну Україну, де розпочалося повстання проти гетьмана і поляків.

Однак повернімося до подій на Правобережжі. Є підстави припускати, що восени 1663 р. серед старшини посилюється невдоволення політикою П. Тетері, яке поділяли також Ю. Хмельницький і новообраний київський митрополит Й. Тукальський. Цим вирішив скористатися І. Виговський, щоб перехопити булаву. Оскільки королю стало відомо про «визрівання бунту», 7 січня 1664 р. він видав універсал про створення під проводом полковника Себастьяна Маховського комісії для розслідування справи. На початку лютого заарештовують Ю. Хмельницького. У кінці лютого розпочалося повстання в районі Торговиці під проводом Д. Сулимки, Семена Височана та інших ватажків. Воно згодом поширилося на інші райони. Загони повстанців захопили Лисянку і взяли в облогу Білу Церкву. 12 березня підрозділи С. Маховського та П. Тетері розгромили їх, а згодом оволоділи Лисянкою.

Полонені засвідчували бажання мати гетьманом І. Виговського. Скориставшись цим, П. Тетеря, щоб усунути серйозного конкурента, наказав заарештувати екс-гетьмана. Це сталося 17 березня, а 26-го за вироком суду він був розстріляний під Вільховцем.

Невдовзі повстання охопило майже всю Брацлавщину, чому сприяв похід сюди загону запорожців на чолі з І. Сірком. Значними силами повстанців керували Василь Варениця та Мельник, котрі наприкінці квітня спробували оволодіти Баром. На їхній бік перейшов брацлавський полковник О. Гоголь. Повстанці оволоділи також Уманню, Вінницею, Меджибожем, Могилевом, Рашковом та іншими великими містами Подільського краю. І. Сірко вирішив зайняти гетьманську столицю — Чигирин — і пішов на з'єднання з загонами запорожців наказного кошового С. Турівця та російських підрозділів Григорія Косагова. Проте на початку квітня на Правобережжі з'явилось 22–25-тисячне польське військо, очолюване київським воєводою Стефаном Чарнецьким. Він негайно перейшов у наступ і взяв в облогу у другій половині квітня І. Сірка та Г. Косагова в Бужині. Лише після розгрому двома українськими полками, що їх направив на Правобережжя І. Брюховецький, корогв П'ясочинського біля Суботова 23 квітня С. Чарнецький відійшов до Чигирина, а І. Сірко та Г. Косагов вирушили до Сміли.

Дочекавшись підходу орди Селім-Гірея та Ширин-бея, С. Чарнецький виступив до Сміли й узяв її в облогу. Розпочалися бої. Тим часом І. Брюховецький під Сокирною переправив свої основні сили (близько 10 тис. вояків) на Правобережжя й активізував військові дії. Його першим серйозним успіхом стало захоплення Черкас. Одержавши відомості про появу лівобережних козаків, київський воєвода відійшов до Городища. Проте І. Брюховецький діє невдало під Чигирином і з великими труднощами пробивається до Канева. Сюди ж підступає польсько-татарське військо. Відбуваються жорстокі бої. Зазнавши в них великих втрат, С. Чарнецький після того, як його залишили татари, знімає облогу Канева й відводить свої сили до Стеблева. Лівобережний гетьман не скористався сприятливою ситуацією для контрнаступу, тож київський воєвода мав час змуснити залоги в Паволочі, Білій Церкві, Корсуні, Чигирині, Ставищах. Водночас він удався до політики масових репресій: вирізалися непокірні міста й села; були ув'язнені Й. Тукальський та Г. Гуляницький.

Розправи жовніврів спричинили нове піднесення національно-визвольної боротьби. У першій декаді червня полковник С. Височан зайняв Капустяну Долину, полковники Пилип Стріла та Матвій Шульга — Лисянку, в околицях якої наприкінці місяця знову розгорілися бої. Міщани Стеблева спробували заручитися допомогою І. Брюховецького,

але про це довідалися татари. Вони раптово увірвалися до міста, забрали в неволю чоловіків і жінок, а дітей і старих людей повбивали. Стеблев було вщент зруйновано.

Ще наприкінці квітня спалахнуло полум'я боротьби на Поліссі, де повстанців очолив овруцький полковник Василь Децик. Лише в другій половині травня полякам удалося завдати йому поразки, і він відступив за Дніпро. На початку липня повстали мешканці Ставищ, котрі знищили польську залогоу. С. Чарнецький вирішив будь-що захопити місто і 7 липня зосередив під його стінами основні сили польської армії. Розпочалася героїчна оборона Ставищ, яка тривала аж до початку жовтня. Лише через гостру нестачу продовольства й боеприпасів, а також через епідемію козаки і міщани погодилися скласти зброю. Під час боїв із непокірним містом поляки втратили кілька тисяч вояків.

Відмовившись від наступальних дій, І. Брюховецький направив 30 червня до Умані підрозділи на чолі з І. Сірком та Г. Косаговим. Вони розгромили чамбули татар у Капустяній Долині та під Уманню. Однак із невідомих причин (найімовірніше, через особисті амбіції та скарби П. Тетері, захоплені у Брацлаві й перевезені до Умані) І. Сірко та брацлавський полковник О. Гоголь не порозумілися, й кошовий із 2,5 тис. запорожців і 300 калмиками залишив Брацлавщину та вирушив по здобич до улусів білгородських і ногайських татар. Повертаючись назад, він зіткнувся наприкінці липня з 3–4 тис. жовнірів і татар Вацлава Ліщинського, С. Маховського та Каммехмет-мурзи. У бою в Сараджинському лісі неподалік Чечельника українці та калмики були розбиті. До полону потрапили брат і син І. Сірка, а сам він дивом зумів прорватися до Торговиці, а звідти направився на Запорожжя. З другої половини липня знову розгортає свою діяльність на Поліссі В. Децик, котрому довелося вести боротьбу з племінником київського воеводи.

Із підходом з Криму нових чамбулів татар С. Чарнецький вдався до тактики проведення диверсійних актів на Лівобережжі, тим самим остаточно позбавивши І. Брюховецького ініціативи. Не отримуючи підтримки, населення Брацлавщини знекровлювалося в боротьбі, внаслідок чого восени 1664 р. повстання переживає глибоку кризу. На початку вересня на бік поляків разом із полком перейшов О. Гоголь. Здалися Ладжидин, Немирів, Бершадь і Тростянець. Погіршилося становище В. Варениці в Кальнику. Після капітуляції Ставищ склали зброю захисники Боярки, Манківки, Іванька, Шавулихи, Романівки, Торговиці. На зламі жовтня–листопада полки С. Чарнецького розпочали облогу Лисянки. Оскільки залога вчинила запеклий опір, у першій декаді грудня київський воевода відступив. Не вдалося полякам також

захопити Медвин. До кінця року мужньо захищалися загони повстанців на Поліссі.

Отже, внаслідок непродуманих і несміливих дій І. Брюховецького, а також відсутності належної координації між керівниками повстання, воно практично було придушене. Населення Брацлавщини й Київщини зазнало величезних втрат. За підрахунками польського дослідника В. Маєвського, загинуло й було взято татарами в неволю щонайменше 70–120 тис. людей. Відоме й визнання самого С. Чарнецького, яке він зробив у листі від 23 серпня: «Сміливо напишу, що 100000 вже тут загинуло цього хлопства у цьому році».

Однак на початку 1665 р. здійснюється нова хвиля національно-визвольної боротьби. Одними з перших повстали мешканці непокірних Ставищ. Спроба С. Маховського приборкати їх успіху не мала. Незабаром сюди прибув С. Чарнецький і раптовим ударом захопив місто. Було наказано всіх жителів вирізати, а Ставищі спалити до останку. В лютому активізував дії полковник Іван Сербин, котрий укріпився в Умані; в Поліссі В. Децику вдалося розгромити корогви Павлюковського. Наприкінці лютого – в березні на Брацлавщині успішно діяли загони повстанців, очолювані полковниками О. Гоголем, В. Дрозденком, І. Кияшком та Овдієнком, в руках яких опинилися головні міста-фортеці Східного Поділля.

Польські підрозділи, втративши талановитого полководця (С. Чарнецький помер у середині лютого), виявилися неспроможними опанувати ситуацію. 30 березня було розгромлено жовнірів під Торговицею. Польські корогви зазнали поразки під Гумельцями, Вільшанкою та Лисянкою. 14 квітня послані лівобережним гетьманом козаки полковника Григорія Гамалії та російські солдати Федора Протасєва зайняли Корсунь. Цього ж дня В. Дрозденко розгромив у Брацлаві віддані П. Тетері козацькі сотні, внаслідок чого вся територія Брацлавщини перейшла під контроль повстанців. Запеклі бої, під час одного з яких загинув І. Сербин, відбувалися в околицях Умані. Наприкінці травня під Білою Церквою українці завдали поразки корогвам С. Яблоновського. 9 червня сюди виступив з основними силами І. Брюховецький. Проте його спроби оволодіти містом зазнали невдачі, і він, довідавшись про наближення орди, 24 червня відступив. Тим часом П. Тетеря, прихопивши військовий скарб, клейноди, архів і корогви, знайшов притулок у Польщі. Правобережна Україна залишилася без гетьмана.

Аналіз визвольної боротьби протягом першої половини 1664–1665 рр., яка завершилася перемогою, дає підстави стверджувати, що її сильні сторони полягали в масовій участі населення, самовідданості й героїзмі повстанців, їх прагненні об'єднати козацьку Україну. Разом

із тим існувало чимало негативного: відхід на другий план у свідомості суспільства державної ідеї; неспроможність повстанців створити керівний центр та єдину армію; відмова від участі у боротьбі значної частини козацтва й старшини; міжусобиці та вияви охлократичних настроїв. Без сумніву, можна погодитися з думкою Д. Дорошенка, що навесні 1665 р. Правобережна Україна перебувала в «стані загальної анархії». Стає традиційним втручання Запорозжя в політичне життя козацької держави. Влітку 1664 р. І. Брюховецький не без підстав скаржився цареві, що «отаман привласнює собі владу рівну гетьманській».

І все ж, незважаючи на глибокі суспільно-політичні суперечності в середовищі еліти з її орієнтацією на різні зовнішні сили та постійне втручання останніх у внутрішнє життя України, обидва її регіони зв'язувалися в єдиний державний організм політичною, етнокультурною, конфесійною та економічною спорідненістю. У свідомості населення ще жили спогади про звитяжні діяння Богдана Хмельницького. Не було також цілковито втрачено перспективу об'єднання козацької України. Яскравим представником національно-патріотичних сил, провідником ідеї сильної й соборної держави виступив обраний 28 серпня 1665 р. гетьманом П. Дорошенко. Його діяльність розпочиналася в дуже несприятливій внутрішній і зовнішній обстановці. Окрім того, що держава була практично розчленована на три частини, вона виявилася ще й надзвичайно спустошеною.

Геополітична ситуація склалася також сприятливо для поділу Української держави між Росією й Річчю Посполитою. Російський уряд під впливом О. Ордіна-Нащокіна, котрий, перебільшуючи загрозу для Росії з боку Швеції, водночас переоцінював потенційні можливості Польщі та міцність її союзу з Кримом, погодився з планом встановлення кордону по Дніпру, про що офіційно було оголошено в липні 1664 р. польським послам. З огляду на це він відмовився надати дієву допомогу повстанцям Правобережжя й повів курс на утвердження своєї влади на Лівобережжі, всіляко намагаючись при цьому обмежити його політичну автономію. І. Брюховецькому, котрий прибув до Москви восени 1665 р., було нав'язано укладення нового договору — «Московських статей». Вони передбачали перебування воевод із залогами майже в усіх великих містах; до їхніх рук передавалося збирання податків; вибори гетьмана могли відбуватися лише за присутності царського представника; гетьманський уряд позбавлявся прав на зовнішньополітичну діяльність, Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріархату тощо. За ці поступки лівобережний гетьман отримав титул боярина, великі маєтки й право одружитися з донькою князя Дмитра Долгорукого. Старшини, його

однодумці, здобули дворянство та маєтки. На початку 1666 р. призначаються воєводи до Стародуба, Сосниці, Остра, Глухова, Батурина, Лубен, Миргорода і Прилук. Розпочався інтенсивний процес втягнення Лівобережжя в бюрократично-політичну систему Російської держави. У березні І. Брюховецький отримав наказ «без затримки» передати воєводам міські ключі, гармати та запаси продовольства. Розпочалися перепис населення і збирання податків до російської скарбниці.

Тим часом Петро Дорошенко, зміцнивши до кінця 1665 р. владу на Правобережжі (спротив опозиції було зламано), стає на шлях обмеження впливу Польщі (відкрито не пориваючи з нею). Зокрема, він відмовився впустити її залоги до Брацлава й Могилева, зажадав, щоб жовніри залишили Білу Церкву. Старшинська рада прийняла рішення, «щоб в їх містах польських людей ніде не було, а які нині є, і тих би геть відіслати». У березні 1666 р. П. Дорошенко направив посольство до короля з низкою вимог: ліквідації унії; поновлення й захисту прав православної церкви; надання в сенаті місць представникам вищого духовенства, дозволу козакам проживати окремими хуторами в шляхетських маєтностях; визнання законності гетьманської влади; відкриття українських шкіл і семінарій у Києві тощо. Як і слід було очікувати, головні з цих вимог король відхилив. Заручившись підтримкою нового хана Аділь-Гірея, влітку гетьман почав добиватися від польського уряду відмови від збирання податків на теренах Брацлавщини. На жаль, йому не вдалося порозумітися з подільським полковником Костянтином, котрий на чолі 5 тис. козаків перейшов у Лівобережну Україну. І надалі залишалися гострими взаємини із Запорожжям.

Унаслідок соціально-економічної політики І. Брюховецького, зловживань із боку російських чиновників, перепису ними населення загострилася обстановка на Лівобережжі. Наприкінці липня тут почалося велике повстання проти влади гетьмана та воєвод, під час якого було вбито полковника Данила Єрмоленка та інших старшин. Повстанці звернулися по допомогу до П. Дорошенка, і той негайно направив туди підрозділи серденят, а сам виступив до Сокирної. На початку серпня правобережний гетьман звернувся до мешканців Лівобережної України з універсалом, в якому, схваливши дії переяславців, закликав їх підтримати повстанців, щоб об'єднатися і щоб між ними «більше кровопролиття не було». Також було надіслано листа до канівського полковника Якова Лизогуба з розпорядженням підтримати переяславців, щоб усі були у «возз'єднаній братській любові одного стада овечки». Проте І. Брюховецький діяв рішуче, й повстання до кінця серпня було придушено.

П. Дорошенко чимраз глибше починає усвідомлювати, що, по-перше, гасло об'єднання України під верховенством Польської Корони не має підтримки більшості населення, а по-друге, Річ Посполита не поспішає надавати дієву допомогу в справі поширення його влади на Лівобережжя. Є дані, що він отримав правдиву інформацію про хід російсько-польських переговорів в Андрусові й зрозумів: обидві держави домовляться про розподіл України. Уже влітку 1666 р. правобережний гетьман попросив допомоги в хана проти Польщі, мотивуючи це тим, що «запорозьких чигиринців з товаришами великий государ уступив польському королю, а Переяслав великий государ забрав собі». Вочевидь, саме це й підштовхнуло П. Дорошенка до пошуку шляхів зближення з Портою. У джерелах знаходимо повідомлення, що в Чигирині приязно зустріли посольство від султана, яке запропонувало гетьманові прийняти турецьку протекцію, обіцяючи перетворити «Малоросійський край» на удільну державу на таких умовах, якими користувалося Кримське ханство, а також у разі необхідності надіслати козакам на допомогу татар. У кінці першої декади жовтня старшинська рада прийняла ухвалу про укладення договору з Кримом, що передбачав поновлення військово-політичного союзу. Заручившись підтримкою хана, гетьман спробував у жовтні підпорядкувати собі Лівобережжя, але зазнав невдачі.

Водночас було вжито заходів, аби змусити польські залоги залишити міста Брацлавщини. Гетьман вирішив також не допустити розташування тут 16-тисячного війська С. Маховського, жовніри якого почали спустошувати міста й містечка. 19 грудня у битві під Браїловом за допомогою татар він ущент розгромив противника, після чого повернувся до Чигирини й розпочав облогу польського підрозділу, що засів у замку, а в лютому 1667 р. — польської залози у Білій Церкві. Ці кроки засвідчили остаточний розрив П. Дорошенка з Польщею.

На початку 1667 р. істотно змінюється міжнародне становище України. Наприкінці січня укладається російсько-польський Андрусівський договір, який передбачав встановлення на 13,5 року перемир'я, закріплення за Росією Сіверщини й Лівобережної України та на 2 роки Києва, а за Річчю Посполитою — земель Білорусії та Правобережної України. Запорожжя потрапляло в спільне володіння обох монархів. Отже, договір відображав компроміс між двома державами, що стався за рахунок розподілу козацької України і мав надзвичайно трагічні наслідки для долі українського народу. Ситуація, що складалася, створювала незборимі труднощі на шляху консолідації українських земель у межах національної держави. На тривалий час,

як засвідчили подальші події, загальмувався й деформувався процес розвою нації, її політичної свідомості, культури тощо.

Передовсім Петро Дорошенко вживає заходів для зміцнення Правобережної Гетьманщини. У лютому його підрозділи оволоділи Корсунем. На бік гетьмана перейшли поселення в околицях Білої Церкви (основного опорного пункту поляків, де перебувала двотисячна залога), після чого він розпочав її облогу. Рішуча боротьба з розбоями дала змогу стабілізувати ситуацію у ряді районів. Дізнавшись про укладення Андрусівського договору, гетьман 11 березня звернувся з універсалом до козацтва України, повідомляючи про домовленість Росії й Речі Посполитої, а також про загрозу наступу польського війська. Оскільки, за його словами, йшлося про «нашу шкуру», він закликав козаків, селян і міщан готувати зброю, боєприпаси та продовольство, щоб за його наказом змогли виступити у похід. Переконавшись у підтримці паволоцького полковника, гетьман направив йому на допомогу полк Левка Переяславця, щоб спільними силами Поліські краї «в зичливості до них утверджував».

Чимало зусиль П. Дорошенко докладав для досягнення взаєморозуміння із Запорожжям, щоб домогтися консолідації національно-патріотичних сил. Наприкінці квітня він направив на Січ посла, пропонуючи бути заодно і запобігати воєнним зіткненням із його союзниками — татарами. Рада виявила існування розколу в козацькому середовищі: одна група виступала на підтримку правобережного гетьмана, друга — російського царя. Все ж приймається рішення на користь Петра Дорошенка, й до нього вирушив гонець із повідомленням про готовність скласти йому присягу. Відправивши до запорожців свого представника, гетьман у листі до них обіцяє ті самі вольності, що їх вони мали за часів Б. Хмельницького. Знову скликається рада, яка вирішує відмовити в підтримці І. Брюховецькому, залишитися з П. Дорошенком і разом із ним не підлягати ані царю, ані польському королю, «лише самим бути з ордою». За свідченнями одних джерел, запорожці склали присягу гетьману, за іншими — погодилися зробити це тоді, коли він приїде на Січ. Проте в умовах загострення відносин із Москвою (січовики вбили російського посла до кримського хана) запорозька старшина, намагаючись порозумітися з царем, ухилилася від виконання рішення ради. Ускладнювала відносини П. Дорошенка із запорожцями також позиція популярного і впливового серед них І. Сірка, котрий почав переорієнтуватися на Польшу.

Не виключаємо, що цієї пори правобережний гетьман не відкидав можливості прийняття російської протекції, якщо б при цьому надавалися гарантії об'єднання козацької України. Щоб заручитися підтримкою більшості козацтва, П. Дорошенко висунув ідею скликання

на Росаві козацької ради для обрання єдиного гетьмана, обіцяючи покласти на ній булаву, бунчук і корогву. Він висловлював готовність погодитися з будь-яким її рішенням, «лише б військо з'єднати разом». До запорожців, козаків і гетьмана Лівобережжя були відправлені листи з проханням з'явитися на раду й узяти участь у її роботі. До речі, в зверненнях до лівобережного козацтва правобережний гетьман радив їм вигнати з міст російські залоги: «...своєю де волею вони малоросійських міст мешканці в[еликому] г[осударю] били чолом, своєю ж де волею і під началом бути не хочуть».

Ініціатива П. Дорошенка знайшла підтримку не лише у правобережного козацтва, а й на Лівобережжі та Запорожжі. Запорожці запросили на раду й І. Брюховецького. Оскільки серед населення Лівобережної України зростало невдоволення його гетьмануванням та політикою воєвод, симпатії почали звертатися в бік правобережного гетьмана. Польський посол до російського царя Венславський зазначав, що на Лівобережжі козаки обтяжені податками, горнуть під знамена П. Дорошенка, «то собі обіцяючи, що при татарській приязні їх з польської і московської неволі мають визволити...». Однак через спротив І. Брюховецького та більшості лівобережної старшини скликати генеральну раду не вдалося.

У травні на допомогу П. Дорошенку з'явилися татарські підрозділи, які він відіслав у західні райони Поділля та на Волинь. Як і в минулому, українські землі, які перебували за межами козацької держави, розглядалися татарами як складова частина Польщі. А оскільки вони становили своєрідну буферну зону між традиційним козацьким регіоном та власне польськими теренами, то легко перетворювалися на об'єкт постійних руйнувань із боку Кримської та інших татарських орд. Отже, складалася парадоксальна ситуація: захисником населення західноукраїнського регіону від союзників українського гетьмана ставала польська армія. На жаль, П. Дорошенко не врахував цього важливого аспекту і не став на захист інтересів українців західного регіону. Доводиться погодитися з польським дослідником В. Маєвським, що в травні—червні 1667 р. гетьман припустився серйозної політичної помилки, відмовившись від походу в західноукраїнські землі, який міг підняти на визвольну боротьбу місцеве населення. Віддавши їх на поталу татарам, котрі, до речі, набрали чимало ясиру, він втратив потенційний союзницький ресурс. Цим напрочуд вдало скористався талановитий польський воєначальник польний гетьман Ян Собеський, котрий для відбиття ймовірного наступу українсько-кримського війська зумів заручитися підтримкою частини українських селян і міщан Галичини.

Улітку П. Дорошенко посилює облогу Білої Церкви та Чигиринського замку, який капітулював у середині серпня. Із підходом орди калги-

султана Крим-Гірея він вирішив завдати удару по польській армії й поширити свою владу на західноукраїнський регіон (уперше після смерті Б. Хмельницького український володар наважився реалізувати ідею соборності козацької держави за допомогою воєнної акції). За визнанням Я. Собеського, козаки мали намір іти аж до Вісли. На початку вересня похід розпочався. Основні сили українців рухалися через Старокостянтинів на Тернопіль, а допоміжного удару з боку Подільського Подністрів'я завдавав О. Гоголь. Я. Собеський поспішно залишив Кам'янець-Подільський і відійшов до Підгайців. 6 жовтня тут з'явився П. Дорошенко. Хоча він мав перевагу (близько 20 тис. козаків разом із татарами проти 10 тис. жовнірів, на боці яких були українські селяни і міщани), однак, зваживши на дуже вдале розташування захисних позицій противника, він вирішив обмежитися облогою, слушно вважаючи, що витримати її протягом тривалого часу жовніри не зможуть. Водночас до міщан Львова було направлено листа, в якому пропонувалося визнати владу гетьмана і здати місто.

Поза сумнівом, ця тактика зрештою принесла б успіх, однак воєнне щастя виявилось на боці Я. Собеського. Річ у тім, що ще в січні 1667 р. під час перебування І. Сірка у Львові з ним було домовлено, що в разі появи татар на теренах Речі Посполитої він організує атаку козаків на Крим. На початку вересня, будучи харківським полковником, І. Сірко разом із кошовим Іваном Рогом вирушив у похід значними силами. Їм удалося прорватися через Перекоп і нанести Кримському ханству великі спустошення. Стурбований хан послав Крим-Гірею наказ негайно повертатися, тому останній пішов на укладення угоди з Я. Собеським. Поставлений у скрутне становище своїм союзником (як це сталося з Б. Хмельницьким під Зборовом 1649 р.), П. Дорошенко змушений був 19 жовтня підписати договір, який передбачав визнання підданства королю; дозвіл шляхті повертатися до маєтків на території козацької України; надіслання українського посольства на сейм для розгляду вимог Війська Запорозького; зменшення чисельності польської залоги в Білій Церкві та заборону жовнірам займати українські міста, де проживали козаки до прийняття комісією відповідного рішення тощо. Таким чином, короткозора політика згаданих козацьких старшин зірвала реалізацію програми П. Дорошенка. Можна лише уявити, яким великим розчаруванням, яким ударом для нього став «такий фінал кампанії, до якої він старанно приготувався цілий рік з напруженням усіх своїх сил».

Дії запорожців помітно ускладнили взаємини гетьмана з ханом, тим більше, що в середині листопада І. Сірко на чолі 6 тис. козаків

здійснив новий похід на Крим. Унаслідок цього посла П. Дорошенка, які в грудні прибули до хана, потрапили під домашній арешт. Водночас кримська верхівка з прихильністю зустріла польське посольство, погодившись звільнити частину в'язнів, і серед них С. Маховського. Щоб забезпечити себе від можливого підступного кроку з боку Аділь-Гірея, гетьман спорядив нове посольство до султана. Звертає на себе увагу той факт, що Мегмед IV ще влітку застерігав Яна Казимира, аби той не завдавав шкоди козакам, котрі, перебуваючи в минулому в його підданстві, тепер «заховалися під опіку султана».

Чимало уваги наприкінці 1667 – на початку 1668 рр. гетьман приділив переговорам із Росією, уряд якої восени звільнив з полону його брата Григорія, а також послав на зустріч стряпчого Василя Тяпкіна. Водночас київський воевода направив до гетьмана ротмістра І. Рославлева та дворянина В. Дубенського. Переговори з ними П. Дорошенко вів разом із своїм найближчим соратником, палким прибічником української незалежності київським митрополитом Й. Тукальським. Вони відхилили вимогу Москви порвати з Кримом, аргументуючи своє рішення тим, що, по-перше, агресивну політику щодо України проводить Річ Посполита, а по-друге, татари, у разі розриву відносин із ними, завдадуть великих спустошень українським землям. Торкнувшись відносин із Росією, гетьман і митрополит висловили своє бажання, щоб під царським скіпетром була «у возз'єднанні Україна вся». У розмові з іншим посланцем воеводи Ф. Чекаловським П. Дорошенко підкреслив, що має відбутися не лише об'єднання Правобережної України з Лівобережною, а всіх етнічних українських земель – всієї колишньої території Руського князівства, враховуючи Перемишль, Ярослав, Львів, Галич і Володимир.

Погодився П. Дорошенко і на безпосередні переговори з В. Тяпкіним, котрого запросив на початку 1668 р. прибути до Черкас. Оскільки той почав ухилятися від зустрічі, гетьман відправив до нього брата Григорія й писаря Л. Бускевича, вповноваживши їх від свого імені вступити в переговори з російським послом. Вони відбулися у середині січня й показали, що гетьман згоден прийняти царську протекцію лише за низки умов, якими передбачалося виведення російських залог, воевод та урядників з українських міст і містечок, дотримання козацьких прав, обмеження розмірів оподаткування населення тощо. Гетьманом обох берегів Дніпра мав стати П. Дорошенко; І. Брюховецькому як компенсацію за відмову від булави пропонувалося надати боярство і маєтки. Однак російська сторона не погодилася на такі вимоги, й переговори було перервано.

Значних зусиль правобережний гетьман докладав до пошуків порозуміння із Запорожжям та І. Брюховецьким. Важливо відзначити, що

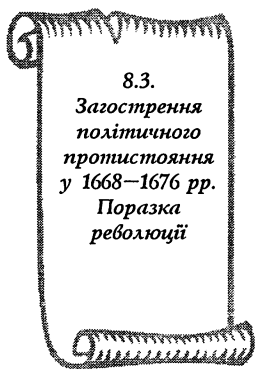
протягом 1665–1667 рр. у лівобережного гетьмана відбувалася серйозна еволюція політичних поглядів. Відмовившись від орієнтації на Москву, він усвідомлює згубність для України міжусобної боротьби та розколу, перестає заgravати з «черню» і проводить курс на зміцнення прерогатив гетьманської влади. Тому І. Брюховецький прихильно зустрів пропозицію П. Дорошенка розпочати підготовку до повстання проти російських залог, щоб розірвати Московський договір 1665 р. і прийняти протекцію Порти. На початку 1668 р. лівобережний гетьман зібрав таємну раду полковників і відкрив їм свої плани. Заручившись її підтримкою, він направив посольства до султана та хана. Наприкінці січня – на початку лютого П. Дорошенко скликає старшинську раду, в роботі якої взяли участь представники І. Брюховецького та Ю. Хмельницький, котрий повернувся до політичної діяльності. За даними шляхтича Сеножацького, який перебував у Чигирині, рада вирішила, що «з обох сторін Дніпра жителям бути у возз'єднанні і жити б окремо і давати данину турському цареві та кримському ханові, так як волоський князь платить, а щоб під рукою великого государя і королівської величності в жодному разі не бути».

На початку лютого на Лівобережжі почалося повстання, вістря якого спрямовувалося на виведення краю з-під російської зверхності. І. Брюховецький розіслав низку листів до жителів міст і козаків, повідомляючи про розрив із Росією, яка разом із Польщею вирішила «згубити Україну вітчизну нашу». До середини березня більшість території Лівобережжя було звільнено від російської присутності. Тим часом рішучішими стають дії Порти, спрямовані на встановлення протекції султана над козацькою Україною. У березні великий візир Мустафа-паша і каймакан попередили канцлера і підканцлера Речі Посполитої, що султан бере козаків під свою опіку й не дозволить їх кривдити. У квітні, прийнявши посольство від І. Брюховецького, уряд Туреччини погодився також узяти під протекцію Лівобережну Україну, якщо на її теренах не буде російських залог.

Дочекавшись підходу татар і заручившись підтримкою значної частини лівобережної старшини, П. Дорошенко вирішив усунути І. Брюховецького й об'єднати під своєю булавою всю козацьку Україну. У кінці травня він, переправившись з військом через Дніпро, через Говтву та Решетилівку попрямував навперейми лівобережному гетьману і зупинився неподалік Опішні біля с. Будища. Сюди ж підійшов й І. Брюховецький, котрий став обозом біля Зінькова. За свідченням джерел, 17 червня П. Дорошенко направив до І. Брюховецького 10 сотників із вимогою віддати клейноди, однак той відповів відмовою. Сотників було заарештовано й відіслано до Гадяча. Коли наступного дня військо

правобережного гетьмана наблизилося до табору супротивника, козаки, які ненавиділи І. Брюховецького, схопили його й привели до П. Дорошенка. Останній почав докоряти бранцеві за відмову здати гетьманську владу. Вражений таким поворотом подій, І. Брюховецький відмовчувався. Достеменно не відомо, що послугувало приводом до того, але козаки накинулися на лівобережного гетьмана й вбили його. Козацька рада обирає П. Дорошенка гетьманом возз'єднаної козацької України. 20 червня він повідомив Я. Собеському, що «всі тамтешні полки і люд посполитий, відхиливши російську протекцію і регімент Брюховецького, повністю під стародавній регімент з належним до мене послушенством схилюлися».

Здавалося, заповітна мрія цього визначного державного діяча здійснилася. Розіслані ним підрозділи до середини липня звільнили Лівобережну Україну. Практично всі стани й соціальні групи українського суспільства підтримували його програму. Митрополит Й. Тукальський розпорядився в церквах Лівобережної України поминати не царя, а «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра». Однак подальші події перекреслили всі сподівання гетьмана.

Уряди Росії, Речі Посполитої та Криму рішуче виступили проти акту об'єднання козацької України. Водночас деякі старшини, переслідуючи особисті інтереси й спираючись на допомогу ззовні, розпочали боротьбу з Дорошенком за владу. Окрім цього, значна частина населення Лівобережжя, у тому числі більшість старшини й духовенства, і далі орієнтувалася на Російську державу, вбачаючи в ній гаранта збереження української автономії.

У червні розпочався наступ польських королів на територію Кальницького й Паволоцького полків. Дізнавшись про це, П. Дорошенко вирішив, що відбулося широкомасштабне вторгнення польської армії, і 18 липня залишив Лівобережжя, призначивши наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного. У серпні претензії на гетьманську булаву несподівано висунув 23-річний запорозький писар Петро Суховієнко, підтриманий не лише Запорожжям (чимало січовиків були невдоволені вбивством І. Брюховецького), а й Аділь-Гіреєм. Наприкінці серпня – на початку вересня запорожці обрали П. Суховієнка гетьманом. Драматизм політичної колізії, що зав'язувалася й згодом вилилася у кровопролитну міжусобну боротьбу, полягав у тому, що новий претендент на булаву також виступав із патріотичних позицій, свідченням чого може слугувати зміст його універсалу-звернення до українського народу, перейнятого ідеями незалежності козацької держави. Називаючи її «осиротілою матір'ю

Україною», він, по-перше, підкреслював необхідність досягнення соборності козацької України («однієї матері братства посполитого українського християнського народу по обох берегах Дніпра»); по-друге, закликав припинити міжусобні чвари й об'єднатися задля досягнення спільної мети; по-третє, підкреслював підступність політичних планів щодо Української держави урядів сусідніх країн і закликав виступити проти розподілу Української держави за статтями Андрусівського договору.

Отримавши відомості про підступні дії кримської верхівки, П. Дорошенко, за визнанням київського монаха Єзекія, під час розмови з ним висловився за необхідність завдати по Криму такого самого удару, як свого часу це зробив його дід М. Дорошенко. Не гаючи часу, він відправив посольство до султана зі скаргою на дії Аділь-Гірея та проханням узяти козацьку Україну під свою протекцію на запропонованих ним умовах проекту договору. Насамперед гетьманський уряд прагнув об'єднання всіх українських земель від ріки Вісла й міст Перемишль та Самбір до Севська й Путивля в кордонах удільної держави. Гетьманська посада мала стати довічною; населення звільнялося від сплати податків і данини; православна церква отримувала автономію під царгородським патріархом; турки й татари, прибуваючи в Україну, позбавлялися права споруджувати на її території мечеті, брати ясир, руйнувати міста і села; султан і хан не могли без відома українського уряду укладати договори ані з Росією, ані з Річчю Посполитою; союзницькі татарські підрозділи під час спільних воєнних кампаній мали підлягати владі гетьмана тощо.

Негативну політичну роль в цей час відігравав ще один чинник, а саме: небажання старшини і духовенства лівобережного регіону організувати населення на боротьбу проти наступу російського війська. Д. Многогрішний і частина полковників виявили готовність прийняти підданство царя за умови виведення Росією із міст залог і залишення за козаками прав і привілеїв, які вони мали за Б. Хмельницького. Для цього до Москви вирушило посольство, а в жовтні наказний гетьман присягнув Г. Ромодановському. Направлений сюди П. Дорошенко на чолі кількох тисяч козаків його брат Григорій врятувати ситуацію не зміг. За таких обставин П. Дорошенко через іншого свого брата Андрія, котрий прибув до Гадяча, а також через додаткові канали дав зрозуміти московському урядові, що він згоден прийняти царську протекцію, але за умови виведення з міст воєвод і залог, а також визнання акту об'єднання козацької України під його булавою. Проте Росія відхилила його пропозиції й за сприяння чернігівського архієпископа Лазаря Барановича скликала наприкінці грудня 1668 р. у Новгороді-

Сіверському старшинську раду (за представництва Чернігівського, Ніжинського і Стародубського полків), яка обрала Д. Многогрішного гетьманом. Отже, знову через домінування у ментальності значної частини старшини Лівобережжя не національних, а місцевих та групових інтересів відбувся розкол в Українській державі.

П. Дорошенко, щоб уникнути нового спалаху міжусобної боротьби, прагнув порозумітися з Д. Многогрішним. У лютому 1669 р. він неодноразово звертався до нього з листами, переконуючи у необхідності спільної взаємодії та наголошуючи на трагічних наслідках для українського суспільства розподілу держави. Він прагнув схилити лівобережного гетьмана до згоди на проведення генеральної козацької ради в Корсуні для вирішення питання про гетьманську владу. Із листами подібного змісту П. Дорошенко звертався і до лівобережних старшин, підкреслюючи, що керується не власними інтересами, а дбає «про обидва боки Дніпра й про всю Україну».

Апелював він і до представників російської адміністрації, зокрема, до київського воєводи П. Шереметьєва, переконуючи не йти на відрив Лівобережної України, не підтверджувати Д. Многогрішного на гетьманстві, оскільки через таких «закутних гетьманчиків» і відбувається політичний розкол та занепад краю. Однак правлячі кола Росії послідовно й неухильно проводили курс на утворення окремої Лівобережної Гетьманщини. Оскільки легітимність виборів у Глухові легко можна було поставити під сумнів через обмежене представництво, 13–16 березня там же у присутності царських уповноважених відбулася нова козацька рада, яка обрала Д. Многогрішного гетьманом і схвалила «Глухівські статті». Всупереч намаганням лівобережного гетьмана поновити чинність договору 1654 р., останні лише вельми наближено нагадували «Березневі статті» Б. Хмельницького. Хоча вони й становили помітний прогрес порівняно із «Московськими статтями» І. Брюховецького (російський уряд відмовлявся від запровадження власної податкової й адміністративної систем), однак усе ж таки істотно обмежували державний статус Лівобережної Гетьманщини. Передбачалося залишити у п'яти містах воєвод, котрі не мали права втручатися у місцеве управління, а лише очолювали залоги; збирання податків до царської скарбниці залишалось прерогативою української адміністрації; встановлювався реєстр у 30 тис. козаків; гетьманському уряду заборонялося проводити зовнішню політику. Заручившись підтримкою Росії, Д. Многогрішний активізує боротьбу проти П. Дорошенка.

Після повернення з Туреччини посольства й приїзду з ним уповноважених її уряду, які мали бути присутніми під час складання присяги, П. Дорошенко скликає 21–22 березня розширену старшинську раду

в Корсуні. За даними джерел, у її роботі окрім правобережної старшини взяли участь представники Лівобережної України та Запорозжя, Й. Тукальський і Ю. Хмельницький. На ній були також присутні посланці Речі Посполитої та Молдавії. Рада підтвердила довічний характер гетьманування П. Дорошенка на обох берегах Дніпра, висловила за встановлення чисельності реєстрових козаків у 12 тис. і розпуск полків серденят. Було також відхилено можливість прийняття російської протекції й схвалено перехід під турецький протекторат, однак за умови не складати присягу султанові. Очевидно, відразу ж виникла потреба уточнити окремі положення договору, тому до Стамбула відправляється посольство на чолі з Портянкою.

Разом із тим П. Дорошенко не відкидав можливості порозумітися з Росією чи Річчю Посполитою. Основною вимогою при цьому висувалося визнання ними цілісності козацької України та її широкої державної автономії. Зокрема, на початку 1669 р. в розмові з полоненими російськими воєводами він засвідчував готовність «служити цареві», якщо той прийме «під свою руку... мешканців обох боків Дніпра» й на терені України не буде ні воєвод, ні залог, інакше «ми самі собою будемо». Не припинялися спроби знайти спільну мову і з лівобережним гетьманом. У травні П. Дорошенко звернувся до нього з новим листом, в якому підкреслював необхідність зберегти єдність України, щоб народ «не приходив від незгоди старших до занепаду і до знищення», і пропонував надіслати своїх представників для вироблення спільного плану дій. У квітні—травні він провів переговори з польськими послами й погодився надіслати українську делегацію на сейм.

Серед літа різко загострилася внутрішньополітична боротьба на Правобережжі. На бік П. Суховієнка переходять Ю. Хмельницький і значна частина козаків Корсунського, Уманського, Білоцерківського, Кальницького та Паволоцького полків. Близько 24—25 липня біля селища Конончи підрозділи П. Дорошенка були оточені козаками П. Суховієнка та його союзником — татарською ордою. Облога тривала 5 тижнів, і лише після прибуття на початку серпня турецького чауша, котрий привіз Дорошкові клейноди від султана, татари відійшли до Криму, а П. Суховієнко до Умані. У кінці першої декади серпня рада в Умані обирає гетьманом М. Ханенка, котрий спробував заручитися в боротьбі проти П. Дорошенка допомогою Д. Многогрішного. Однак П. Дорошенко діяв рішуче і заблокував новообраного гетьмана в Умані. Останній пообіцяв разом із старшиною прибути до Чигирина, й П. Дорошенко повернувся до гетьманської столиці.

На жаль, боротьба за владу в Правобережній Україні на цьому не припинилася. На допомогу М. Ханенку й П. Суховієнку прибула 6-тисячна орда. Спільними силами вони виступили проти П. Дорошенка. Останній послав по допомогу до Білгородської орди, а сам у 20-х числах жовтня вирушив до Ольківця, де тримали оборону Я. Лизогуб та брат гетьмана Григорій. Дорогою під Стеблевом 7 листопада його оточили, і протягом двох діб довелося відбивати приступи противника. Увечері 8 листопада на допомогу гетьманові прибув Я. Лизогуб, і вони разом розгромили нападників. М. Ханенку і П. Суховієнку вдалося втекти, а Ю. Хмельницький потрапив у полон до білгородських татар і згодом був відправлений до Стамбула. Зайнявши Умань, П. Дорошенко залишив там міцну залогу, а сам повернувся до Чигирина.

Здобувши перемогу, гетьман продовжує курс на уникнення воєнних зіткнень із Річчю Посполитою і Росією, з одного боку, і віднайдення порозуміння з Д. Многогрішним – з іншого. У листах до лівобережного гетьмана й старшин він закликає їх бути «в дружбі і в єдності». Відправлений на початку 1670 р. на Лівобережжя з кількома тисячами козаків наказний гетьман Я. Лизогуб у листах до мешканців краю підкреслює намір П. Дорошенка домогтися того, щоб «ніколи роздвоєною і розрізною не була Україна», звертає їхню увагу на підступність політики московського уряду, спрямованої на розкол українського соціуму, розпалювання міжусобної боротьби (щоб «одні інших різали»). Проте ці заходи успіху не мали.

Водночас пожваляються переговори з польським урядом. На початку жовтня 1669 р. П. Дорошенко відправив посольство П. Демиденка та І. Ковальського на коронаційний сейм із завданням домагатися скасування унії; підтвердження всіх прав православної церкви й утворення окремого трибуналу в Короні і в Литовському князівстві для розгляду церковних справ; затвердження особливих привілеїв для Києво-Могилянського колегіуму; підтвердження статей «правдивої Гадяцької комісії»; поновлення функціонування «письма нашого Руського» в усіх канцеляріях Польщі й Литви, а також у дипломатичних зносинах між Гетьманщиною і Військом Запорозьким; визнання удільності козацької України, до складу якої повинні відійти Подільське воеводство по Меджибіж, Брацлавське й Київське воеводства «до Горині» з повітами Пінським, Могилівським і Річицьким. У листі до новообраного короля Михайла Вишневецького від 29 жовтня 1669 р. гетьман підкреслював, що пішов на прийняття турецької протекції лише для того, щоб «зберегти цілісність занепадаючої України...».

Унаслідок переговорів із польським урядом удалося домовитися про зустріч комісій для обговорення умов майбутнього українсько-

польського договору в Острозі. Українська сторона розробила наказ своїм делегатам, який відбивав державницькі устремління гетьмана та його соратників. Пункти програми передбачали встановлення федеративного зв'язку Української держави з Річчю Посполитою, а також розширення її території за рахунок частини Подільського воєводства, Волині й Полісся; знищення унії та підтвердження прав православної церкви; збереження за козаками всіх прав і вольностей, у тому числі права на проживання у шляхетських маєтках; заборону польському війську перебувати на території козацької України; відкриття двох академій, шкіл, друкарень тощо. Оскільки польський уряд не хотів визнавати існування Української держави, а П. Дорошенко виявляв непоступливість і вимагав гарантій для безпечної роботи комісії, переговори зайшли у глухий кут. Тоді Польща зробила ставку на значно поступливішого М. Ханенка. На початку вересня в Острозі укладається угода з його посольством, в якій не містилося і натяку на збереження української автономії, оскільки поновлювався стан, який існував напередень Української революції.

Щодо П. Дорошенка, то його позиція, спрямована на захист національних інтересів, залишалася незмінною. На початку жовтня 1670 р. він направляє нове посольство до Варшави з інструкцією, що передбачала збереження всіх прав і свобод «віри Руської», ліквідацію унії; місця в сенаті для митрополита і чотирьох єпископів; надання посад у Київському, Брацлавському й Чернігівському воєводствах лише православної шляхті; зрівняння в правах українських міщан із польськими; відкриття двох академій, гімназій, шкіл, щоб «вільно було науки відправляти і книги різні друкувати»; амністію учасникам визвольної і соціальної боротьби; визнання кордонів козацької України на Поділлі по місто Меджибіж, а на Волині по ріку Горинь; збереження всіх козацьких вольностей і свобод; заборону повернення до маєтків шляхтичів і урядовців тощо. Проте уряд Речі Посполитої, як і в минулому, не погоджувався прийняти ці вимоги. Польська політична верхівка традиційно не хотіла визнати право українців на свою національну державу.

Важливо підкреслити, що українському гетьманові вдалося поступово перебрати на себе повноту владних повноважень, хоча він, як свого часу й Б. Хмельницький, для надання більшої легітимності рішенням проводив їх через ухвали старшинських рад. Як і його великий попередник, П. Дорошенко чудово усвідомлював усю значущість зміцнення гетьманської влади. Маємо дані одного з джерел, що на Корсунській раді 1669 р. його обрали гетьманом «до смерті, а після нього — сину і внуку його неодмінно...». Промовистим є визнання М. Ханенка, зроблене ним улітку того ж року, що П. Дорошенко прагне

для себе «вічного гетьманства без дозволу і ради всіх нас». Львівський єпископ Й. Шумлянський, котрий побував у Чигирині взимку 1671 р., свідчив, що П. Дорошенко «абсолютно [у них] панує і користується у всього народу любов'ю...». Підканцлер А. Ольшевський підкреслював прагнення гетьмана до «незалежної ні від кого монархічної влади». За даними Д. Многогрішного, гетьман виношував плани «стати удільним князем». Отже, джерела переконливо засвідчують, що П. Дорошенко, в руслі започаткованої Б. Хмельницьким традиції, намагався запровадити в Україні спадкоємний гетьманат.

Зміцненню його влади сприяла також виважена й гнучка соціально-економічна політика, зокрема, курс на утвердження в державі козацького типу господарства й недопущення до маєтків панів та урядовців. Надіслане восени 1670 р. посольство до М. Вишневецького висунуло вимогу, щоб на територію козацької України не поверталася шляхта, бо вже понад 20 років «козаки без дідичних панів, старост і урядників жили і в жодному разі не можуть бути у підданстві і послушенстві панам». Гетьман також активно підтримував заходи Й. Тукальського щодо створення окремого Українського патріархату, вбачаючи у цьому важливий політичний чинник утвердження самостійності козацької України. Принагідно зазначимо, що київський митрополит вірив у те, що українці можуть «бути вільними», і завжди надавав велику допомогу П. Дорошенку. Невипадково польський уряд найбільше був стурбований курсом гетьмана на виборення незалежності в етнічних межах України. Один із senatorів на початку квітня 1670 р. відзначав той факт, що прийняття турецької протекції гетьман розглядав лише як прикриття для здобуття повної незалежності від Речі Посполитої й витворення удільної держави на зразок Молдавської, Валаської чи Трансільванської. У написаній польськими комісарами після укладення Острозької угоди «Реляції» зверталася увага на бажання гетьмана «здобути собі титул господаря або удільного князя й, поневоливши козаків, володіти Україною», кордон якої з Річчю Посполитою мав проходити від «Кракова, як річка Вислок впадає до Вісли, тобто цим боком од Вісли просто на Казімеж; від Казімежа, взявши через Литву аж на Білу Русь до Жмуді, взявши до Смоленська цим боком Дніпра...». 1670 р. коронний гетьман Я. Собеський звертав увагу сейму на прагнення українського гетьмана «[визначити] краю Руському кордони по Люблін і Краків, в цілому там, куди лише заходять імена та церкви Руські».

Не дивно, що правлячі кола Речі Посполитої прагнули будь-що послабити позиції українського гетьмана, запобігти консолідації національно-патріотичних сил, не допустити, щоб «Україна мала бути відлучена від корони Польської». Виходячи з цього, вони докладали

максимум зусиль для розпалювання міжусобної боротьби серед старшини й козацтва. Як зазначав один із високоповажних сановників, було б «непоправною втратою для Р[ечі] П[осполитої], коли б Ханенко з Дорошенком порозумілися», оскільки ця «незгода між ними є порятунком для Республіки». Саме М. Ханенко протягом 1670–1672 рр., підтримуваний частиною пропольськи налаштованого козацтва, виступав основним політичним противником П. Дорошенка й своїми діями помітно ускладнював внутрішнє становище козацької України, поглиблював розкол серед старшини, сприяв посиленню анархо-охлократичних виступів поспільства. Не без підстав хан в універсалі до козаків М. Ханенка від 26 липня 1672 р. дорікав їм за нестримне бажання старшини заволодіти булавою й відзначав трагічні наслідки постійних міжусобиць: «...один з одним, місто з містом, як непримиренні вороги воюєте і самі свою власну кров п'єте і землю свою спустошуєте». На певний час П. Дорошенку вдалося досягти порозуміння з І. Сірком. За визнанням узятого поляками в полон татарина Баклія (кінець травня 1671 р.), «Сірко сам собі пан вільний, але сприяє Дорошенку і з ним взяв братерство. Не знаємо, чи надовго...».

Як свідчать джерела, гетьман протидіяв заходам Варшави, спрямованим на розкол козацького стану: протиставленню запорожців городовому козацтву, незаможних козаків — заможним тощо. У листі до Я. Собеського від 24 червня 1670 р. він дорікав коронному гетьманові за спроби підбурювання «свавільників низових» грошима, привілеями, гетьманськими клейнодами проти городових козаків, на скликання ними «чорних» рад, оскільки в такий спосіб вони «не лише Україну, але й увесь народ вигубити стараються». Прагнення П. Дорошенка до збереження суспільної рівноваги засвідчує й лист польського короля до козаків М. Ханенка (серпень 1671 р.). Водночас гетьман був рішучим противником «чорних» рад як таких, що «приводять до злих справ». Водночас він шукав шляхи до порозуміння із запорозькими козаками. Зібрана ним у лютому 1671 р. козацька рада відхилила укладену посольством М. Ханенка Острозьку угоду й звернулася з листом до запорожців, намагаючись переконати їх у згубності такого кроку. Згадана угода, на думку ради, не приносила нічого доброго Україні, оскільки передбачала поновлення в ній порядків, що існували до 1648 р. і були добре відомими кожному козакові старшого віку. При цьому рада зверталася до січовиків із далеко не риторичним запитанням: «Як це вам не соромно було пристати до тих недосконаlih вільностей, котрі перед війною шиї наші гризли, спонукали до цієї війни».

Протягом першої половини 1671 р. П. Дорошенко прагнув зміцнити міжнародне становище козацької України, зокрема, встановити відносини з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом і поліпшити відносини з Росією. Підтримував він контакти і з Д. Многогрішним, пропонуючи йому домовитися про встановлення відносин братської приязні («хто мені є другом, той і й[ого] м-ті є другом, а хто мені ворог, той і йому є ворогом»), щоб у такий спосіб разом захищати «суспільне добро і цілісність України». Імовірно, що зрештою ці зусилля П. Дорошенка принесли успіх, й обом гетьманам вдалося досягти певного взаєморозуміння. Принаймні, московський купець Бородин у червні повідомляв, що «дружба у гетьмана Дем'яна Гнатовича з Дорошенком вчинилася велика і листуються між собою часто». Принагідно зауважимо, що лівобережний гетьман чимало зробив для зміцнення своєї влади (відомі навіть його спроби відродити принцип успадкування останньої): рішуче придушував прояви свавілля й непослуху з боку старшини та козацтва; домагався прилучення до Лівобережжя Києва з округою та Гомельщини; не приховував занепокоєння діями московського уряду в справі зближення з Польщею. Невдоволені курсом Многогрішного старшини в березні 1672 р. скинули його. У червні того ж року лівобережним гетьманом було обрано Івана Самойловича.

Занепокоєний зміцненням влади П. Дорошенка, польський уряд вирішив розпочати воєнні дії. У середині серпня 1671 р. 14–15-тисячна польська армія на чолі з великим коронним гетьманом Я. Собеським перейшла в наступ. Незважаючи на серйозний опір козаків і міщан Брацлава, Вінниці, Могилева, Райгорода, Дзялова, Кальника та інших міст, до кінця жовтня коронному гетьману вдалося поновити панування Польщі майже над усією територією Брацлавщини. Цьому сприяв перехід на бік поляків М. Ханенка, І. Сірка, Михайла Зеленського, Павла Лисиці та інших старшин із частиною козаків. Наприкінці жовтня козацька рада (близько 1 тис. учасників) проголосила М. Ханенка гетьманом, повноваження якого відразу ж визнав польський уряд. Розташували на зимовий постій корогви в містах і містечках Брацлавщини, Я. Собеський повернувся до Львова.

На початку грудня до П. Дорошенка з'явилися татари, незабаром розпочалися бої з польськими підрозділами під Ладижином, Уманню, Тростянцем. Жовнірські залоги залишають південні й центральні райони Брацлавщини. Стала реальною загроза вступу у війну Порти. Об'єктивно оцінюючи ситуацію, Я. Собеський радив у першій половині 1672 р. сейму й королю піти на поступки П. Дорошенку («на все йому дозволити»), бо при ньому Україна «вперто стоїть і відступитися

від нього жодним чином не хоче»); наголошував на корисності встановлення союзу з українцями в майбутній боротьбі з турками.

Однак це застереження коронного гетьмана знехтували. Водночас польський уряд відхилив ультиматум султана відмовитися від претензій на козацьку Україну. Відповідь Туреччини не забарилася: на початку червня її 100–120-тисячна армія, очолювана Мегмедом IV, виступила в похід. Як зауважував польський дослідник Я. Волінський, вона рухалася повільно, бо турецький уряд не виключав можливості мирного врегулювання конфлікту. Оскільки цього не сталося, розпочалася турецько-польська війна. П. Дорошенко, дочекавшись підходу частини Кримської орди, також перейшов у наступ і 18 липня на Батозькому полі неподалік Четвертинівки розгромив польське військо Кароля Лужецького і козаків М. Ханенка. По тому разом із Селім-Гіреєм гетьман вирушив до Кам'янця-Подільського, в околицях якого у середині серпня його прийняв султан і вручив йому булаву. Після штурму міста, яке незабаром здалося через нездатність до рішучих дій його адміністрації, султан послав гетьмана і хана з частиною війська до Львова. Є дані джерел, що під час облоги фортеці П. Дорошенко сприяв тому, щоб місто не захопили турки.

Поразки Речі Посполитої змусили М. Вишневецького розпочати переговори в Бучачі. Українське посольство переконувало керівника турецької делегації домагатися від польського уряду встановлення українсько-польських кордонів по ріках Горинь і Лабунь, знищення унії й визнання митрополитом Й. Тукальського. Проте досягти цього не вдалося, що стало першим серйозним сигналом про ненадійність турецького союзника. За укладеним 18 жовтня Бучацьким договором Подільське воеводство відходило до Туреччини; передбачалося визнання Польщею (вперше від початку Національної революції) Української держави (до речі, козацька Україна ще ніколи не називалася так в офіційних міжнародних документах) «у давніх кордонах». З її території мали бути виведені всі польські залоги. Козаки М. Ханенка отримали право або виїхати за межі України, або залишитися в ній за умови «статечної поведінки».

Підписання Бучацького договору й визнання Річчю Посполитою незалежності Української держави змінювало міжнародну ситуацію в Східній Європі. Оскільки польський уряд відмовився від претензій на козацьку Україну, Росія могла тепер, не порушуючи угоди з Польщею, розпочати боротьбу за поширення своєї влади на Правобережжя. Вже на початку 1673 р. цар доручив І. Самойловичу розпочати відповідні переговори з П. Дорошенком. Боячись втратити булаву, лівобережний гетьман зробив усе можливе, щоб зірвати їх, і домогся успіху. Своєю чергою, П. Дорошенко щораз більше розчаровувався в політиці Порти,

яка грубо знехтувала умови договору 1669 р. і намагалася перетворити його на безправного васала. Джерела свідчать, що наприкінці 1672 р. гетьману було висунуто вимоги ліквідувати фортеці (за винятком Чигирин), роззброїти населення, виплачувати данину.

Суперечливо розвивалися відносини гетьмана з Польщею. З одного боку, він наполегливо домагався виведення польської залоги з Білої Церкви й посилав по допомогу до кам'янецького паші, хана і султана, з іншого — погоджувався піти на союз із Річчю Посполитою, якщо вона визнає чинність Гадяцької угоди. Наприкінці лютого 1673 р. Я. Собеський радив урядові розпочати переговори з П. Дорошенком і визнати за ним козацьку Україну, з тим, щоб відірвати його від Порти. Є дані, що пізніше до гетьмана на переговори приїжджав київський єпископ Й. Шумлянський, котрий запропонував йому повернути Українську державу до складу Речі Посполитої на основі Підгаєцького договору, але П. Дорошенко наполягав на збереженні умов Гадяцької угоди. Переговори зайшли в глухий кут.

На початку липня нову спробу схилити П. Дорошенка до прийняття підданства зробив російський уряд. Під час зустрічі з ієромонахом Києво-Печерського монастиря Серапіоном Поховським гетьман засвідчив готовність вступити в переговори з царем, але на певних умовах: по-перше, вони мають вестися таємно; по-друге, він погодиться розірвати угоду з Портою і відмовиться від її протекції лише тоді, коли договір із Росією буде укладено і він отримає від неї військову допомогу. Перед російським урядом ставилася низка вимог: на обох берегах Дніпра має бути один гетьман, і П. Дорошенко готовий скласти свої повноваження, якщо знайдеться кращий за нього, котрий спромігся б і «царську величність не завести [в погане] і себе з Україною не занাপастив»; мусять бути збережені всі козацькі вольності; цар повинен присягнути на укладених статтях. Москва заявила, що готова прийняти Правобережну Україну на умовах, які має Лівобережна Гетьманщина, проте відхилила вимоги щодо їх об'єднання (на кожному березі Дніпра мав залишатися свій гетьман) і складення присяги російським царем.

І все ж переговори тривали. Під час чергових зустрічей із С. Поховським П. Дорошенко висунув новий ультиматум: вивести з Києва російську залогу; точно встановити лінію проходження кордону між козацькою Україною й Польщею, включивши до її складу Брацлавське, Київське й Чернігівське воеводства; направити в Україну сильну армію для боротьби з турками, а також створити для цього 40-тисячне військо найманих козаків; проголосити єдність козацької держави під регіментом одного гетьмана, котрий має перебувати «як би господарем під протекцією царської величності». При цьому недвозначно було

заявлено про неспроможність І. Самойловича утримувати булаву, оскільки він не належить до спадкоємних козаків. Однак ці вимоги царський уряд відхилив, і на початку грудня Олексій Михайлович наказав Г. Ромодановському та І. Самойловичу розпочати похід на Правобережну Україну.

Важливо не забувати того факту, що лівобережний гетьман також розглядав козацьку Україну як єдину державно-політичну структуру, рішуче протидівав спробам Запорозжя здобути політичну самостійність, прагнув схилити під свою булаву Правобережну Україну, не забуваючи при цьому про західноукраїнський регіон. На початку 1674 р. він вирішив реалізувати свої наміри. У П. Дорошенка не було сил, здатних протистояти наступові Г. Ромодановського та І. Самойловича, тому до початку березня їхні війська оволоділи основними містами Правобережжя. 25 березня до Переяслава на раду з'явилася старшина правобережних полків, і через день І. Самойловича було обрано гетьманом козацької держави «обох сторін Дніпра». Ухвалюються умови договору, на яких Правобережна Гетьманщина «піддавалася цареві». Вони передбачали створення 20-тисячного козацького реєстру; збереження за козаками прав і вольностей, якими користувалося козацтво Лівобережжя тощо. Відповідно цар зобов'язувався боронити населення краю від ворожих нападів. Відразу ж М. Ханенко, котрий з особистих мотивів порвав із Польщею, склав свої повноваження. Населення Правобережної України з надією сприйняло підданство Росії, сподіваючись, що її уряд захистить від спустошливих нападів татар, турків і поляків.

Як на нашу думку, цей акт возз'єднання козацької держави міг би бути виправданим лише у випадку серйозної підготовки російської армії до неминучої війни з Портою, яка фактично розпочалася їх вступом на Правобережжя. Оскільки ж цього не було зроблено, подібний політичний крок мав вельми трагічні наслідки для місцевого населення. Султан, урахувавши, що суперечності між російським і польським урядами завадять їм домовитися про об'єднання армій, вирішив завдати удару по Росії. У першій декаді серпня турецько-татарське військо переправилося через Дністер, і розпочалося жахливе спустошення краю між Дністром і Південним Бугом. Г. Ромодановський та І. Самойлович замість того, щоб виступити назустріч противнику, довідавшись про появу на Брацлавщині турків на чолі з Мегмедом IV, відступили на Лівобережжя, залишивши мешканців правобережного регіону їм на поталу.

Розлючені опором місцевого населення, турецькі та татарські підрозділи знищували все на своєму шляху. П. Дорошенко виявився не в силі запобігти страшній катастрофі. Лише в середині вересня розпочався

відступ турецько-татарського війська. Відлілі мешканці краю, проклинаючи гетьмана, почали масово переселятися на Лівобережжя та Слобожанщину. Скориставшись цим, обраний польським королем Ян Собеський наприкінці жовтня вирушив з армією у Брацлавщину і до середини листопада опанував її головні міста. Добровільно здалися залоги добре укріплених Кальника й Могилева. Наприкінці грудня король вислав до П. Дорошенка посольство Й. Шумлянського, обіцяючи визнати права Війська Запорозького. Хід переговорів засвідчив, що, навіть загнаний у безвихідь, гетьман боровся за національні інтереси України, намагаючись добитися для неї широких федеративних прав у складі Речі Посполитої. Від імені «всього народу Руського» він висунув низку вимог: обов'язкового відокремлення України в удільну державно-політичну одиницю; взаємної військової допомоги проти зовнішніх ворогів; підтвердження всіх прав і вольностей Війську Запорозькому; заборони державцям і старостам прибувати до українських міст; ліквідації унії; поновлення прав православної церкви, де «знаходиться Руський народ та [його] мова»; надання місць у сенаті київському митрополиту та єпископам; вільної торгівлі козаків на території всієї Речі Посполитої; допуску православних до участі у роботі магістратів; використання української мови в Польщі та Литві; виведення всіх польських залог з України тощо. Ян Собеський відмовився прийняти найголовніші з них, тож переговори успіху не мали.

Складається враження, що, починаючи з глибокої осені, в короля визріває ідея пошуку серед старшини гідного опонента непокірному П. Дорошенку, щоб відірвати від нього козацтво й зміцнити свій вплив в Україні. З цією метою 22 листопада 1674 р. він видає моголівському полковнику О. Гоголю привілей, що передбачав надання йому титулу довічного подільського полковника, а також звільнення козаків Подільського полку від виконання різних повинностей і виплати податків. На початку квітня наступного року козакам правобережних полків надається дозвіл на скликання генеральної ради, рішення якої Ян Собеський пообіцяв затвердити. Водночас наказним гетьманом було призначено О. Гоголя, котрому мали підлягати Моголівський, Брацлавський, Кальницький і Уманський полки з усіма населеними пунктами, що «здавна до них належали», а також «охотні полки».

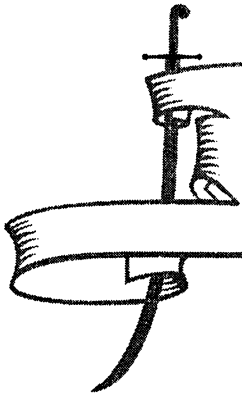
Улітку 1675 р. політичне становище П. Дорошенка стало безнадійним. Не припинявся потік біженців на Лівобережжя, гетьмана залишали досі вірні йому серденьята, родичі, соратники. Великою втра-тою стала для нього смерть Й. Тукальського. В такій ситуації він вирішив зректися турецької протекції й присягнути цареві, але не

перед Г. Ромодановським та І. Самойловичем, а перед представником Запорожжя І. Сірком. Сталося це 20 жовтня в Чигирині. Певно, під час зустрічі вони домовилися скликати навесні 1676 р. козацьку раду для обрання гетьмана, бо запорожці не взяли участі у виборах І. Самойловича. Це була остання спроба П. Дорошенка змінити перебіг політичної боротьби в Україні на свою користь. Але цього не судилося. Московський уряд відмовився визнати законність чигиринського акту присяги й зажадав приїзду гетьмана для її складення перед Г. Ромодановським та І. Самойловичем, а також відмови його від влади.

Це був кінець. П. Дорошенку не залишалося нічого іншого, як капітулювати. Коли в другій половині вересня 1676 р. під стінами Чигирини з'явився авангард армії Г. Ромодановського та І. Самойловича, він заявив про готовність скласти зброю і присягнути цареві. Наприкінці місяця П. Дорошенко прибув до табору Г. Ромодановського та І. Самойловича, здав клейноди й склав присягу. По тому, через кілька днів, повернувся до гетьманської столиці, впустив до неї російську залогу й віддав ключі від міста. Ця подія ознаменувала, як на нашу думку, завершення революційної боротьби українців.

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

РОЛЬ І МІСЦЕ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Українська революція завершилася у вересні 1676 р. з припиненням функціонування державних інститутів Правобережної Гетьманщини. По суті, це означало прикру поразку для української нації — адже в ході довготривалої виснажливої боротьби українському соціуму так і не вдалося ані створити єдиний державний організм в етнічних межах України, ані обстояти незалежність Української держави, хоча за досягнення політичної самостійності було заплачено надзвичайно високу ціну, що вимірювалася в демографічних, політичних, матеріальних та духовних витратах. Від воєнних дій, голоду, епідемій, міграцій на російські та молдавські терени було втрачено щонайменше 65–70 % населення (його загальна чисельність на 1648 р. становила близько 4–5 млн). Оскільки воєнні операції переважно велися на українській території, то саме українці заплатили найвищу ціну. Буквально етноцидом обернулися для них присутність та дії на українських землях польсько-кримських військ протягом січня–березня 1655 р. та у 1664 — першій половині 1655 рр., коли відбувалося їх масове винищення та захоплення у ясир. Величезних зруйновань зазнали поселення; було суттєво підірвано економічний потенціал країни.

Причини поразки революції крилися у відсутності в еліті досвіду державного будівництва; незавершеності процесу її консолідації навколо української державної ідеї; переважанні у свідомості соціальних верств і прошарків особистих, групових, станових інтересів над національними і державними; в слабкості центральної влади, що сприяло розгортанню міжособної боротьби за булаву, породило всевладдя старшини на місцях; грубих прорахунках гетьманських урядів у внутрішній політиці, що спричинило посилення соціальної напруги у суспільстві, наслідком чого стала руйнація підвалин молодого державного організму; значних масштабах люмпенізації суспільства, анархоохлократичних рухах соціальних низів, деструктивній політичній ролі Запорожжя протягом кінця 50-х — першої половини 70-х рр.; постійному втручанні (у різних формах) в українські справи Речі Посполитої, Російської держави, Кримського ханства й Османської імперії, спрямованому на ліквідацію самостійної Української держави.

Позитивом революційного перевороту стало насамперед те, що на етнічному ареалі України після тривалого періоду бездержавності постала національна держава, частина якої (у вигляді Лівобережної Гетьманщини) на правах автономії проіснувала у складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст. І хоча трагічний збіг цілого комплексу причин і факторів як зовнішнього, так і внутрішнього характеру й зумовив занепад вивершеної Б. Хмельницьким державної будови, вже той факт, що Українська держава проіснувала понад сто років, виявився переконливим свідченням того, що український народ здатний жити повнокровним самостійним політичним життям, а здобутий у XVII—XVIII ст. досвід державного будівництва слугує цінним джерелом збагачення національного державотворення.

У ході революції було сформовано національну державну ідею, що стала для наступних поколінь українців знаменом у боротьбі за незалежність. Традиції національної державності найбільш рельєфно виявлялися в суспільнополітичній думці доби Просвітництва. Невипадково ця ідеологія в Україні, поряд із притаманними їй загальноєвропейськими засадами, набула на місцевому ґрунті багато специфічних рис, характерних лише для українських

земель. Зокрема, це стосується постійної присутності в ідеологічних конструкціях мотивів наявності власної державності як складової відомої просвітницької концепції суспільного договору.

Помітний поштовх активізації суспільної думки надали події, пов'язані із підготовкою нового «Уложення», коли в багатьох проектах наказів українських депутацій почали одне за одним порушуватися питання, вихідними для яких були тези про суверенність Української козацької держави. Протест проти поглинення України Російською імперією є лейтмотивом творчості В. Капніста. Ідея рівності України з Росією (політичної насамперед) пронизує літературний твір другої половини XVIII ст. «Розговор Великороссии с Малороссией», у формі діалога в якому окреслено рушійні віхи українсько-російських взаємин. Та сама думка прослідковується в «Історії Русів» — талановитому публіцистичному творі кінця XVIII ст. Ідеї свободи притаманні творам видатного українського мислителя Г. Сковороди. Традиції національної державотворчості жили суспільно-політичну думку XIX ст. (вони, зокрема, проступають у працях Т. Шевченка, І. Франка), підсилювали національну складову визвольних змагань українців початку XX ст. Найбільш рельєфно (як це не парадоксально) засадничі принципи української державної ідеї проявилися в суспільних реаліях кінця XX — початку XXI ст., коли в Україні набрали темпів державотворчі процеси, коли точиться боротьба між старим і новим, коли знову відбувається гостре протистояння політичної еліти, однак сила інерції не може спинити паростків нового й прогресивного, коли в творчих муках, випробуваннях і проразунках випрацьовується сучасна модель соціально-економічних відносин, коли Україна інтегрується у світове співтовариство.

Революція надала нового потужного імпульсу розвитку національної свідомості. Успіхи, здобуті на початковому її етапі, активізували процес формування у різних прошарків суспільства «духу національного патріотизму». В умовах гострої суспільно-політичної боротьби в ній укоренилися ціннісні орієнтації на єдність держави; започатковується створення нового образу вітчизни — «Матері-України» та її головного захисника — козака як типового

виразника національного характеру. Важливою політико-культурною цінністю українського соціуму, що перетворилася на невід'ємну складову політичної свідомості еліти, стало сформоване Б. Хмельницьким уявлення про соборність, що, попри прояви непослідовності й відступництва, жило в її намаганні «зібрати під власні знамена території, заселені своїм етносом».

В історичному поступі української нації революція стала великою школою боротьби, в горнилі якої кристалізувався соціальний досвід народу. Докорінний злам моделі соціально-економічних відносин, який відбувся в козацькій Україні, став об'єктивною основою для вироблення нових стереотипів мислення й світосприймання широких мас населення. Аналізуючи соціокультурні й соціопсихологічні наслідки революційних змін середини XVII ст., М. Грушевський наголосив на тому, що «велике потрясення викликане Хмельниччиною... високо підняло простих людей над рівнем їх неволи й утискування. Дало їм почути себе людьми — не простими, а повновартними. Ожило в їх думках невмирущий потяг до відзискання свого людського стану не на коротку хвилю, а “навіки”...». Неодноразово в подальшому сила народної пам'яті в роки збройного протистояння чи в періоди відносного затишшя повертала українців в революційну добу, коли їхні соціальні ідеали матеріалізувалися в практичних діях повсталих. У свідомості народного загалу ця доба стала важливим рубежем у зміні його соціально-економічного становища. Протягом тривалого часу козаки, селяни і міщани продовжували користуватися плодами своїх соціально-економічних завоювань.

Істотно збагатилися форми і зміст національно-визвольних і соціальних змагань українців. Традиції соціальної боротьби революційних літ живили могутній протестний рух XVIII ст., який вилився у форму гайдамаччини і на всіх етапах якого простежувалася яскраво виражена тенденція до тісного переплетення соціального та національного. Особливо стійкі стереотипи зберігало селянство на ідеалізований ним козацький стан. Зокрема, дослідникам відомий лист князя О. Безбородька, датований кінцем XVIII ст., в якому він писав, що в середовищі українського селянства є лише одне зерно неспокою, а саме: неохайність до поміщиків і «деяка надія бути козаками, котрими багато хто

з предків їх бували за Хмельницького». В цілому традиції Української революції були одним із важливих факторів передачі соціального досвіду від одного покоління до іншого.

У роки революції відбулося формування нової політичної еліти, що захищала національні інтереси. І хоча її недостатня внутрішня консолідація, зумовлена відставанням національно-патріотичної свідомості від динаміки революційних подій, і виявилася одним із вирішальних факторів визрівання в українському суспільстві тих негативних тенденцій, що спричинили до втрати Україною незалежності, саме їй вдалося вибудувати нову модель політичної системи. В її основу було покладено засади політичної організації козацтва та самобутні традиції політичної культури українського соціуму, які своїми витокami сягають часів Давньоруської держави. Разом із тим варто припустити (принаймні, для цього можуть прислужитися концепції держави та суспільно-політичного устрою І. Вишенського, Й. Верещинського, С. Наливайка, П. Могили, Ф. Прокоповича, С. Яворського, хоча й вироблені на більш ранніх чи пізніших етапах), що молода правляча еліта послуговувалася також європейським досвідом функціонування політичних інституцій, розподілу владних повноважень та впорядкування суспільних відносин на етапі раннього нового часу.

Основною метою, засадничими принципами української політичної системи наприкінці 40-х — у 70-х роках стало підпорядкування всіх владних та соціальних ресурсів справі розбудови та суверенізації Української козацької держави, її утвердження в міжнародному та соціокультурному європейському просторі. На жаль, умови воєнного часу, тривала перерваність національного державотворчого процесу не могли не позначитися далеко не найкращим чином на впорядкованості та цілісності системи, ефективності виконання функціональних обов'язків її структурними одиницями, стані консолідованості українського соціуму. Чималою мірою розвиткові деструктивних процесів сприяли також геополітичний та суб'єктивний фактори. Та, незважаючи на це, започатковані в роки революції позитивні тенденції, винесені з цього часу уроки протягом багатьох десятків років поспіль справляти свій

визначальний вплив на пошуки нових варіантів організації політичного життя в Україні.

У зовнішньополітичному аспекті Національна революція зумовила зміну співвідношення сил у Східній, Південно-Східній, Центральній і Північній Європі (інше питання, що ці зміни прислужилися далеко не на користь Української держави). Як слушно звернув увагу Д. Наливайко, революційні події в Україні, поряд із Тридцятирічною війною та революцією в Англії, відіграли важливу роль у підриві могутності Контрреформації, що трималася на політичних режимах Іспанії, Австрії й Речі Посполитої, тобто країн, які були тісно пов'язані з Ватиканом та середньовічним минулим Європи. Завдавши непоправного удару Польщі, Українська революція тим самим спричинилася до корінного перелому в європейській цивілізації — адже внаслідок поразок і занепаду держав, що були опорою католицької середньовічної культури, провідна роль переходить до країн, які або стали на шлях вибудови суспільства, заснованого на нових засадах організації економіки і суспільних відносин (Англія, Нідерланди), або докорінно трансформували політичний режим на кшталт абсолютної монархії нового типу (Франція).

Українська революція різко послабила геополітичні позиції Речі Посполитої та Криму й водночас істотно зміцнила роль на міжнародній арені Російської держави, у зовнішній політиці якої помітно активізувався західноєвропейський вектор. Національно-визвольна боротьба українців сприяла виборенню Бранденбургом незалежності від Польщі (у 1657 р. Варшава відмовилася від ленних прав на Східну Прусію) та зростанню політичної ваги Швеції. Міжнародний резонанс від Української революції виявився настільки сильним, що змусив Європу протягом майже всієї другої половини XVII ст. з неослабним інтересом слідкувати за розгортанням подій в Україні (їх висвітлення відбувалося як на рівні інформування загалу зі штаблёт французьких, англійських, німецьких газет і часописів («Газетт де Франс», «Естьйон де Кур де Пренс Кретъен», «Меркюр Англе», «Модеріт Інтелідженсер», «Франкфуртер Пост-Цайтунг» та ін.), у «летючих листках», так і шляхом спроб створення перших аналітичних узагальнень у науковій продукції).

Навряд чи варто абсолютизувати практику проведення історичних аналогій та моделювання ситуацій за принципом — минуле — нинішнє — майбутнє. Вона є далеко не бездоганною. Але незаперечним є і той факт, що минуле прямо чи опосередковано присутнє у дні сьогодишньому. Події XVII ст. переконливо продемонстрували, що тільки в умовах незалежної соборної держави можуть бути створені необхідні політичні умови для повноцінного розвитку нації, реалізації її потенційних можливостей.

Розбудова державного організму вимагає не лише граничного напруження зусиль всієї нації й цілеспрямованої політики її еліти, а й щоденної чорнової роботи над формуванням її різних інституцій та ефективно діючого апарату управління, рішучої боротьби з сепаратизмом, отаманством, анархією й охлократією. Саме такий курс Б. Хмельницького забезпечив витворення Української держави раннього нового часу, а відхід від нього став однією з головних причин її руйнування.

Для успішного функціонування державного апарату еліта неодмінно мусить враховувати прагматизм українців і в жодному випадку не ігнорувати розв'язання найважливіших соціально-економічних проблем суспільства, спрямованих на задоволення інтересів переважної більшості соціальних груп, прошарків і станів. Інакше державний корабель не проведи через небезпечні «риффи» соціальних потрясінь. Саме гнучкість соціально-економічної політики Б. Хмельницького дала йому змогу заручитися масовою підтримкою селян, козаків і міщан й уникнути спалаху громадянської війни. Невипадково в свідомості наступних поколінь українців він виступав визволителем не лише від «ляцької неволі», а й від соціальної несправедливості. Допущені його наступниками прорахунки в сфері соціально-економічної політики обернулися трагічними наслідками громадянської війни 1658—1663 рр. та масштабних повстань поспільства наступних років.

Питання існування Української козацької держави були нерозривно пов'язані з питанням єдності чи роз'єднаності політичної еліти, а відтак і суспільної консолідації. Небажання старшин згуртуватися навколо державної ідеї, висунення ними на чільне місце не національних, а особистих

амбітних інтересів призвело до розколу суспільства на антагоністичні табори й жорстокої міжособної боротьби, яка в підсумку обернулася зруйнуванням створеної в 1648–1650 рр. держави.

Варто також пам'ятати, що найважчі й найскладніші проблеми процесу становлення держави та обстоювання її незалежності слід розв'язувати, покладаючись лише на власні сили й виходячи насамперед із захисту національних інтересів. Спроби поставити їх вирішення у залежність від допомоги ззовні та найменші поступки суверенітетом в ім'я навіть найвищих і найблагородніших цілей обертаються для нації й держави катастрофою.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Неопубліковані джерела

Архів Інституту історії України НАН України. —
Оп. 3. — Спр. 7–11, 17–20, 30–36, 53–56.

Центральний державний історичний архів України
(м. Київ). — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 13; Ф. 256. —
Оп. 1. — Спр. 283; Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 1,
6–7, 13, 17, 20–21, 25, 29–30, 32–33, 36,
44–46, 50, 62, 89, 91, 93, 95, 104, 107, 114, 136,
138–139, 142, 143, 148, 161, 185, 194, 201, 205,
214, 223, 236, 238, 247, 253–254, 262, 268, 271,
277–279, 285–286, 289–291, 307–308, 317,
319, 322, 325, 327–328, 333–336, 346, 355–356;
Ф. КМФ 15. — Оп. 2. — Спр. 106.

Центральний державний історичний архів України
(м. Львів). — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 141–143; Ф. 7. —
Оп. 1. — Спр. 41; Ф. 9. — Оп. 1. — Спр. 399;
Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 874; Ф. 17. — Оп. 1. —
Спр. 131.

Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Сте-
фаніка. Відділ рукописів. — Ф. 4. — Спр. Баво-
ровських. — № 235/II, 274/II, 318/II, 1321/II;
Ф. 5. — Спр. Оссолінських. — № 113/II, 189/II,
198/II, 221/II, 225/II, 231/II, 236/II, 324/III,
475/II, 493/III, 646/I, 1343/II, 1453/II, 1847/I,
1848/I, 2098/II, 2240/II, 2286/II, 2346/II, 3882/II,

5768/I, 5796/III; Ф. 61. — Спр. Кордуби. — № 13; Ф. 103. — Спр. Сапігів. — № IX/1a — XI, 22/1a, 149/Прох. VII, 156/Va, 156/Прох. VI; Ф. 141. — Спр. Чоловських. — № 55/II, 294/III; Ф. Яблоновських. — № 116/52; Ф. мікрофільмів. — № 2, 38, 55, 95.

Наукова бібліотека Львівського державного університету. — Ф. мікрофільмів. — № 504.

Національна бібліотека ім. В. Вернадського. Інститут рукописів. — Ф. I. — Спр. 409, 4128, 6012; Ф. II. — Спр. 13402, 13698–13706, 1431–1550, 1462, 1471, 15425–15487, 15488, 15539–15541, 15542–15543, 15545–15548, 15550–15556, 15557–15561, 15562–15563, 15564–15570, 21449–21479; Ф. VIII. — Спр. 205/26.

Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. — Ф. 894.

Архів головний актів давніх (Варшава). — Ф. 3 (Архів коронний у Варшаві), картон № 42; Ф. 7 (Архів скарбу коронного), Посольські книги № 33–35; Ф. 549 (Архів публічний Потоцьких). — Спр. № 9. — Т. III; Ф. 553 (Архів Радзивілів). — II відділ. — № 14, 18–19, 21; V відділ. — № 4151; VI відділ, скринька № 36 і 37/1; Ф. 559 (Архів Замойських). — № 3036. — Ф. Зібрання Браницьких із Сухой. — Спр. № 155/181.

Архів державний у Гданську. — Ф. Рецеси станів західнопруських. — Спр. № 300.29/129–300.29/135, 300. R/Ее 32.

Архів державний у Кракові. — Ф. 452 (Архів сім'ї Піночці). — Спр. № 363–364; Ф. 753 (Архів Сангушко). — Спр. № 67; Ф. 465 (Архів Русецьких). — Спр. № 31, 41, 59.

Бібліотека Вроцлавського університету. Відділ рукописів. — Спр. № Акс. 1949/440.

Бібліотека музею Чарторійських (Краків). Відділ рукописів. — Спр. № 142–150, 155–156, 379, 384, 393, 398, 400, 402, 411, 966, 1656–1657, 2058, 2105, 2576.

Бібліотека Польської академії наук (Краків). Відділ рукописів. — Спр. № 269–270, 291, 367, 966, 1017, 1056, 1062, 1065, 1275, 2253, 2254, 2257.

Бібліотека Польської академії наук (Курнік). Відділ рукописів. — Спр. № 353, 991.

Бібліотека Національного інституту ім. Оссолінських (Вроцлав).
Відділ рукописів. – Спр. № 206/11, 3564/11, 5656/II.

Бібліотека Ягеллонського університету (Краків). Відділ рукописів. –
Спр. № 5, 90.

Опубліковані джерела

- «Каменецкая хроника» // Османская империя в первой четверти XVII века: Сб. документов и материалов. – М., 1984.
- Акты Московского государства. – СПб., 1890. – Т. 1; 1894. – Т. 2.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1861. – Т. 3; 1863. – Т. 4; 1875. – Т. 8; 1878. – Т. 10; 1879. – Т. 11; 1889. – Т. 14; 1892. – Т. 15.
- Алетский П.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. – М., 1897. – Вып. 2.
- Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильно, 1870. – Т. 7.
- Архив Юго-Западной России. – К., 1861. – Т. 1. – Ч. 2; 1863. – Т. 1. – Ч. 3; 1867. – Т. 1. – Ч. 4; 1888. – Т. 2. – Ч. 2; 1890. – Т. 2. – Ч. 7; 1914. – Т. 4. – Ч. 3; 1908. – Т. 6. – Ч. 3.
- Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники малороссийской истории. – М., 1858. – Т. 1.
- Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971.
- Берестецька битва: устами літописців, учасників та очевидців: 36 документів. – Броди, 1999.
- Борьба Украины с польским владычеством и присоединение ее к России: Материалы и документы. – М., 1939.
- Бульвінський А.* Матеріали до українського дипломатарію XVII століття: Каталог документів гетьмана Івана Виговського 1657–1659 років // Український археографічний щорічник. – К., 2002. – Вип. 7. – Т. 10.
- Бутч І.* Ще до універсалів Богдана Хмельницького за 1656 рік // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1994. – Т. 228.

- Бутч І. Два невідомі листи Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — Львів, 1991. — Т. 222.
- Бутч І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648—1656 рр.) // Архіви України. — 1966. — № 3.
- Бутч І. Лист Богдана Хмельницького до Яна II Казимира // Україна в минулому. — К.; Львів, 1993. — Вип. 4.
- Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 1.
- Вердум Ульріх фон. Щоденник // Жовтень. — 1983. — № 10.
- Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — М., 1953.
- Ганновер Н. Богдан Хмельницкий. — Лейпциг, 1883.
- Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку // Василь Гарасимчук: життя і творчість (1880—1994). — Львів, 1994.
- Гуляй А. Документи з історії українсько-російських відносин другої половини XVII ст. // Київська старовина. — 1993. — № 3.
- Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской службы от 1655 до 1661 г. и во время его пребывания в России от 1661 до 1699 гг. // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском ун-те. — М., 1891. — Кн. IV.
- Дневник Симеона Окольского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — Вып. 2.
- Дневник Эриха Ляссоты // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1890. — Вып. 1.
- Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). — К., 1961.
- Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1854 гг. — К., 1965.
- Документы эпохи Богдана Хмельницкого, 1656—1657 гг. // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1911. — Вып. 1.
- Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и к Польше. — СПб., 1865.
- Дополнения к актам историческим, относящимся к России: Собраны в иностранных архивах и библиотеках и изданы Археографической комиссией. — СПб., 1848.

- Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельниччины») / Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового. — М.; Иерусалим, 1997.
- Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1898. — Т. 4; 1901. — Т. 5; 1908. — Т. 8; 1911. — Т. 12; 1913. — Т. 6; 1924. — Т. 16.
- Заборовский* А. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655—1656 гг.): Документы, исследования. — М., 1994.
- Заборовский* А. В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х — 80-х гг. XVII в.: Документы. Исследования. — Ч. 1: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. — М., 1998.
- Записки Перепятковича. К вопросу о сношениях Польши с казаками в 1657—1659 гг. — К., 1873.
- Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: Документы и материалы: В 3 т. — М., 1965. — Т. 1; 1968. — Т. 2.
- Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т. 3.
- Каманин* И. М. Материалы к «Очерку гетманства Петра Сагайдачного» // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1901. — Кн. 15.
- Костин* М. Летописецул цэрий Молдовей де ла Аарон-водэ ынкоаре. — Кишинэу, 1972.
- Краткая летопись о войнах поляков с козаками 1646—1656 гг. // Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. 1.
- Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца. — К., 1878.
- Кулиш* П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. 1.
- Кушевич* С. Листи зі Львова // Жовтень. — 1980. — № 1—4.
- Летопись Григория Грабянки. — К., 1854.
- Листи Івана Сірка до українського дипломатарію. — К., 1995.
- Літопис Самовидця. — К., 1971.
- Межигорская летопись 1608—1700 // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России. — К., 1888.

Мемуари до історії Південної Русі. – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 2006.

Мицик Ю. Albaruthenica. Студії з історії Білорусі. – К., 2009.

Мицик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII століть) // ЗНТШ. – Львів, 2000. – Т. 240.

Мицик Ю. З дипломатичної кореспонденції гетьмана Михайла Ханенка // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: У 2 ч. – К., 2002. – Ч. 8–9. – Ч. 2.

Мицик Ю. З дипломатичної кореспонденції Івана Сірка // Наук. праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2003. – Вип. XVI.

Мицик Ю. З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Наук. зб. – К., 1999.

Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби руйни (за матеріалами польських архівосховищ) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3.

Мицик Ю. З листів гетьмана Павла Тетері // ЗНТШ. – Львів, 2002. – Т. 238.

Мицик Ю. З українського дипломатарія другої половини XVII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1997. – Т. 233.

Мицик Ю. Листи гетьмана Виговського // Конотопська битва 1659 року. – К., 1996.

Мицик Ю. Один з епізодів Руйни у висвітленні польської віршованої хроніки // Наук. праці Кам'янець-Подільського національного університету (На пошану професора В. С. Степанкова). – Кам'янець-Подільський, 2008. – Т. 18.

Мицик Ю. Батозька битва очима автора «Віршованої хроніки» // Пам'ять століть. – 2002. – № 2.

Мицик Ю. Берестецька битва 1651 року очима її учасників // Український історичний журнал (далі – Укр. іст. журн.). – 2001. – № 2.

Мицик Ю. Буремний 1648 рік (Добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К., 1998.

- Мицик Ю.* Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина. – 1995. – № 4.
- Мицик Ю.* Два публіцистичних трактати про причини Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3.
- Мицик Ю.* Дрижипільська битва 1655 р. на сторінках «Віршованої хроніки» // Journal of Ukrainian Studies. [Edmonton]. – Kins, 2005.
- Мицик Ю.* 3 «Віршованої хроніки» (До 350-ліття Жванецької битви та оборони Буші) // Українська історична наука на сучасному етапі розвитку / II Міжнародний науковий конгрес українських істориків. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острог, 2005. – Т. 1.
- Мицик Ю.* 3 нових документів про Національно-визвольну війну українського народу // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2.
- Мицик Ю.* Козацька держава очима поляка // Київська старовина. – 1993. – № 4.
- Мицик Ю. А.* Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6.
- Мицик Ю. А.* 3 джерел до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. (До 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького) // До 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького: 36 статей. – Дніпропетровськ, 1994.
- Мицик Ю. А.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. очима Єрлича // Архіви України. – 1995. – № 4–6.
- Мицик Ю. А.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6.
- Мицик Ю. А.* Невідомий лист Тимофія Хмельницького // Укр. іст. журн. – 1984. – № 1.
- Мицик Ю. А.* Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 // Укр. іст. журн. – 2001. – № 1.
- Мицик Ю. А., Брехуненко В. А.* Джерела з історії Жовтоводської битви 1648 р. – Запоріжжя, 1999.

- Мицик Ю. А., Цибульський В. І.* Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття: Документи і матеріали. — Рівне, 1999.
- Молчановский Н.* Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком // Киевская старина. — 1900. — № 1.
- Мъцук Ю. А.* Три неизвестных письма Богдана Хмельницкого Адаму Киселю 1649 г. // Советские архивы. — 1982. — № 4.
- Мъцук Ю. А.* Немецкая печатная реляция 1649 г. об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. // Вопросы германской истории. — Днепропетровск, 1980.
- Оляничин Д.* Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року // ЗНТШ. — Львів, 1991. — Т. 222.
- Оляничин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // ЗНТШ. — Львів, 1937. — Т. 154.
- Описи Острожчини другої половини XVI — середини XVII ст. — К., 2004.
- Отрывки из дневника Станислава Освенцима (1643–1651). — К., 1883.
- Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. — К., 1845. — Т. 1; 1846. — Т. 2; 1852. — Т. 3.
- Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. 1–3.
- Переписка нежинского воеводы И. И. Ржевского с московским правительством. 1665–1667 гг. // Земский сборник Черниговской губернии. — Чернигов, 1901. — № 4.
- Петрушевич С.* Дополнения по сводной Галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. — Львов, 1891.
- Петрушевич С.* Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — Львов, 1874.
- Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 1.
- Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) — Львів, 2000.
- Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту / Підгот. О. В. Тодійчук. — К., 1995.

- Русская историческая библиотека. — СПб., 1884. — Т. 8.
- Сборник Муханова. — Изд 2. — СПб., 1866.
- Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1916. — Вып. 2.
- Семаньків К.* Матеріали для нового видання «Документів Богдана Хмельницького» // Україна в минулому. — 1992. — Вип. 2.
- Собеский Я.* История Хотинского похода 1621 г. // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — Вып. 2.
- Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992.
- Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. — К., 2001. — Т. 2. — Кн. 2.
- Томашиівський С.* До історії перелому Хмельниччини: Листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р. // Ювілейний зб. на пошану академіка Д. І. Багалія. — К., 1927.
- Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.: 36. документів (1639–1648 рр.). — К., 1946.
- Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. — К., 1998.
- Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К.; Львів, 2004.
- Федорук Я.* Лист Богдана Хмельницького до ротмістра Яна Кондрацького // Україна в минулому. — 1993. — Вип. 4.
- Федорук Я.* Хмельниччина в документах (між Замостям та Зборовом) // Україна в минулому. — 1992. — Вип. 1.
- Хмельницкая летопись (1636–1650 гг.) // Летопись Самовидца. — К., 1878.
- Ченцова В. Г.* Восточная церковь и Россия после Переяславской рады. 1654–1658: Документы. — М., 2004.
- Чухліб Т.* Богдан Хмельницький очима сучасників // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4.
- Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1960.
- Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії. — К., 1994.
- Шледер Й.-Г.* Театр Європи // Жовтень. — 1985. — № 7.
- Яковлева Т.* Документи до історії Гетьманщини у фондах Санкт-Петербурзьких архівів // Український археографічний щорічник. — К., 2004. — Вип. 8/9. — Т. 11–12.

- Abdullah Z. S.* Jarlyki krymskie z czasów Jana Kazimierza. – Warszawa, 1939.
- Archiv für österreichische Geschichte. – Wien, 1879. – Bd. 59.
- Baliński M.* Pamiętniki historyczne. – Wilno, 1859.
- Barącz S.* Pamiętnik dziejów polskich. – Lwów, 1855.
- Białobocki J.* Poematy rycerskie. Wstęp i opracowanie Piotr Borek. – Kraków, 2004.
- Bożecri J.* Obleżenie drugiego miasta Lwowa ot wojsk kozackich i moskowskich w roku 1655 // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. 6.
- Bytomski J.* Obsidio Zamoscana // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. 6.
- Cebrowski A. K.* Roczniki miasta Łowicza pisane w latach 1648–59 (58). – Łowicz, 1937.
- Chrzyszcz I. E.* Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczestnika wyprawy Żółtowodzkiej i naocznego świadka wypadków // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego. – Lwów, 1934.
- Ciesielski T., Nagielski M.* Komputy wojska koronnego w latach 1651–1653 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 2003. – Т. 40.
- Ciesielski T., Nagielski M.* Komputy wojska koronnego w latach 1651–1653 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 2003. – Т. XL.
- Czelowski A.* Relacya o oblężeniu miasta lwowa przez Bohdana Chmielnickiego 1648 roku // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1892. – R. VI.
- Diariusz sejmu zwyczajnego 1670 roku. – Kraków, 2005.
- Diariusz sejmu zwyczajnego 1672 roku. – Kraków, 2007.
- Druszkiewicz S. Z.* Pamiętniki 1648–1697. – Siedce, 2001.
- Dwa pamiętniki z XVII w. – Wroźław, Kraków, 1954.
- Gotocki P.* Zapisy rocznikarskie w Poniecu 1617–1651. Opracował ks. Jan Związek. – Kielce, 1998.
- Grabowski A.* Ojczyście spominki. – Kraków, 1845. – Т. 1–2.

- Grabowski A.* Starożytności historyczne Polskie. — Kraków, 1840. — T. 1–2.
- Grabowski A.* Władysława IV króla polskiego listy i inne pisma urzędowe. — Kraków, 1845.
- Grondski S.* Historia belli cosacico-polonici. — Pestini, 1789.
- Hadzy Mehmed Senai.* Historia chana Islam Gereja III. — Warszawa, 1971.
- Hejdensztejn R.* Dzieje poiski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. — Petersburg, 1857. — T. 1.
- Holsten H. C.* Przygody wojenne 1655–1666 / Tłumoczył Józef Leszczyński. Warszawa, 1980.
- Jemiołowski M.* Pamiętnik... obejmujący dzieje Poiski od roku 1648 do 1679... — Lwów, 1850.
- Józefowicz J. T.* Kronika miasta Lwowa obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej (1634–1690). — Lwów, 1854.
- Kalicki B.* Xiądz Adryan Pikarski i jego dziennik wyprawy przeciw Rakocemu roku 1657 // Biblioteka Ossolińskich. — Lwów, 1864. — T. IV.
- Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672. — Warszawa, 1959.
- Kazimierski J.* Nowe materiały do ruchu ludowego w Wielkopolsce w 1651 roku // Przegląd Historyczny. — Warszawa, 1959. — T. 50. — Zesz. 2.
- Kluczycki F.* Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. — Kraków, 1880–1881. — T. I. — Cz. 1–2.
- Kochowski V.* Annalium Poloniae ab obitu Viadislai IV. — Kraków, 1683. — T. I.
- Kochowski W.* Historia panowania Jana Kazimierza. — Poznań, 1859. — T. I.
- Kojalowicz A. W.* De rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovios cosacos gestis. — Vilno, 1651.
- Kraśński J.* Taniec Rzeczypospolitej Polskiej. Opracował M. Korolko. — Warszawa, 1996.
- Kronika Marcina Bielskiego. — Sanok, 1856. — T. 3.
- Kuszewicz S.* Arma cosacica // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1913. — T. 6.

- Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853. – T. 1–2.
- Listy Jana Sobieskiego. – Kraków, 1860.
- Listy Stanisława Żółkiewskiego (1584–1620). – Kraków, 1868.
- Makowiecki S. Relacya Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672. – Kraków, 2008.
- Malewska H. Listy staropolski z epoki Wazów. – Warszawa, 1977.
- Materiały do powsiania Kostki Napierskiego w 1651 r. – Wrocław, 1951.
- Michałowski J.* Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864.
- Nagielski M.* Diaryusz ekspedycyjei Zborowskiej // Przegląd Wschodni. – 1991. – T. I. – Z. 4.
- Nagielski M.* Kampania zimowo-wiosenna 1651 roku hetmana polnego koronnego Marcina Kalinowskiego przeciwko kozakom // Przegląd Wschodni. – 1998. – T. V. – Z. 3.
- Nagielski M.* Oblężenie Kamieńca Podolskiego przez siły kozacko-tatarskie w maju 1651 roku // Barok: Historia. Literatura. Sztuka. – Warszawa, 2001. – R. VIII/1 (15).
- Niemcewicz J. U.* Zbiór pamiętnikow hisiorycznych o dawnej Polsce. – Puławy, 1830. – T. 5.
- [Noyers des Pierre]. Portofolio krylowej Maryi Ludwiki... Wyd. przez Hr. E. Raczyńskiego. – Poznań, 1844. – T. I–II.
- Nowak Z.* Zapomniane wiersze o wojnie polsko-kozackiej: Ze zbiorów biblioteki Gdańskiej // Libri geganenses. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1976. – T. 5.
- Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. – Warszawa, 1846. – T. I.
- Pamiętniki Maskiewiczów. – Wrocław, 1961.
- Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora. – Wrocław, 1840.
- Pastorii ab Hirtenberg J.* Historiae Poloniae plenioris. Dantisci, 1684–1685. – T. 1–2.
- Pernal A. B.* The Expenditures of the Crown Treasury for the Financing of Diplomacy between Poland and the Ukraine during the Reign

of Jan Kazimierz // Harvard Ukrainian Studies. 1981. V.V.
№ 1.

Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1989. – T. 1.

Pisma Stanisława Żółkiewskiego. – Lwów, 1861.

Poczobut-Odlanicki J. W. Pamiętnik (1640–1684). – Warszawa, 1987.

Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce, 1647–1656. – Warszawa, 1980. – T. 3.

Radziwiłł B. Autobiografia. – Warszawa, 1979.

Rawita-Gawroński F. Sprawy i rzeczy ukraińskie. – Lwów, 1914.

Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i mieczem» (1648–1651). Opracował, wstępem i przypisami opatrzył Mirosław Nagielski. – Warszawa, 1999.

Rudawski J. Historia Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego. – Petersburg; Mohylew, 1855. – T. 1.

Rudomicz B. Efendos czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672. – Lublin, 2002. – Cz. 1.

Sękowski J. Collectanea z dziejopisów tureckich. Rzeczy do historii polskiej służących. – Warszawa, 1824. – T. 1.

Sysyn F. E. Documents of Bohdan Khmelnytsky // Harvard Ukrainian studies. – 1978. – V. 2. – № 4.

Temberski S. Roczniki (1647–1656) // Scriptorum rerum Polonicarum. – Kraków, 1897. – T. 16.

Terlon H. Pamiętniki ambasadora Ludwika XIV przy królu Szwecji Karolu X Gustawie 1656–1660. – Wrocław, 1999.

Twardowski S. Wojna domowa z kozaki, tatarzy, Moskwą, szwedami i węgry. – Calissu, 1681.

Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. Польсько-українські угоди в XVII столітті. – Kraków, 2002.

Ukraińskie sprawy: Przyczynek do dziejów polskich, tatarskich i tureckich XVII wieku. – Lwów, 1842.

Vimina A. Historia delle quere di Polonia. – Venetia, 1671.

Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т. 2–4.

Vorbek-Lettow W. Skarbnica pamięci. – Wrocław, 1968.

Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // Studia i materiały do historii wojskowości. Warszawa, 1964. – Т. X. – Cz. 1–2; Warszawa, 1965. – Т. XI. – Cz. 2; Warszawa, 1966. – Т. XII. – Cz. 2; Warszawa, 1967. – Т. XIII. – Cz. 1–2; Warszawa, 1970. – Т. XVI. – Cz. 1–2.

Z czasów wojen kozackich: Przyczynki do dziejów Lublina z lat 1648–1655 // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1909. – Т. 9. – Zesz. 2.

Zbior pamiętników do dziejów polskich. – Warszawa, 1859. – Т. IV.

Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. 5.

Оświęнцим S. Dyaryusz 1643–1651 // Scriptorum rerum Polonicarum. – Kraków, 1907. – Т. 19.

*Монографії, статті, реферати,
матеріали наукових конференцій*

Абцедадарский А. С. Борьба белорусского народа за воссоединение Белоруссии с Россией в середине XVII века // Воссоединение Украины с Россией: Сб. статей. – М., 1954.

Адо А. В. Крестьянские движения во Франции во время Великой буржуазной революции конца XVIII в. – М., 1971.

Адо А. В. Крестьянство в европейских революциях XVI–XVIII вв. // Новая и новейшая история. – 1983. – № 1.

Актуальные проблемы изучения Великой французской революции. – М., 1989.

Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII вв. – Саратов, 1961.

Алекберли М. А. Хотинская война 1621 г. – Черновцы, 1957.

Альбовский Е. Харьковские казаки: вторая половина XVII ст. (по архивным источникам). – Т. 1, кн. 1: История Харьковского полка. – Харьков, 2005.

Английская буржуазная революция XVII века. – М., 1954.

- Андрусяк М.* До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668–1669 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1929. – Т. 150.
- Антонович В. Б.* Исследования о козачестве по актам с 1500 по 1648 год // Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Т. 1. – Ч. 3.
- Антонович В. Б., Бей В. А.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885. – Вып. 1.
- Антонович В.* Бесіди про часи козацькі на Україні. – Чернівці, 1897.
- Антонович В.* История малорусского казачества. – К., 1882.
- Антонович В.* Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме (По поводу повести Г. Сенкевича «Огнем и мечем») // Антонович В. Твори. – К., 1932.
- Апанович Е. М.* Победы украинского народа над польско-шляхетскими войсками на начальном этапе освободительной войны (1648 г.) // Воссоединение Украины с Россией: Сб. статей. – К., 1954.
- Апанович О.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993.
- Апанович О.* Козацтво – збройні сили України // Голос України. – 1991. – 27 лютого, 22, 29 березня, 26 квітня, 18 травня.
- Апанович О. М.* Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // Укр. іст. журн. – 1965. – № 12.
- Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991.
- Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність – К., 1994.
- Байдаус Э.* Штрихи к политическому портрету Б. Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений (1648–53 гг.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000.
- Балух В. О.* Фільварки пізньосередньовічної Польщі. – Чернівці, 1999.
- Бантъши-Каменский Д.* История Малой России. – К., 1993.
- Барабой А.* К вопросу о причинах присоединения Украины к России в 1654 году // Историк-марксист. – 1939. – № 2.

- Баранова О. В. Договори Войска Запорозького с Россией и практика взаимоотношений сторон во второй половине 50-х – 70-е годы XVII в. // Белоруссия и Украина: история и культура: Ежегодник 2004. – М., 2005.
- Баранович А. И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.
- Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. – К., 1931.
- Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. – Харьков, 1909.
- Барг М. А. Место XVII века в истории Европы: К вопросу о «начале нового времени» // Вопросы истории. – 1985. – № 3.
- Барг М. А. Народные низы в Английской революции. – М., 1967.
- Барг М. А. Сравнительно-историческое изучение буржуазных революций XVI–XVIII вв. // Вопросы истории. – 1975. – № 9.
- Барг М. А., Черняк Е. Б. Великие социальные революции XVII–XVIII вв. в структуре переходной эпохи от феодализма к капитализму. – М., 1990.
- Барг М. А., Черняк Е. Б. Революции европейского масштаба в процессе перехода от феодализма к капитализму (XVI–XIX вв.) // Новая и новейшая история. – 1988. – № 5.
- Барсуков А. Род Шереметьевых: В 7 т. – СПб., 1884. – Т. 4.
- Батюк В. С. Українська державність напередодні та в роки Визвольної війни 1648–1654 рр. у працях дослідників із західної діаспори // Укр. іст. журн. – 1993. – № 1.
- Батюшков П. Н. Подолия. – СПб., 1891.
- Белінський Є. Ф. Роль народних мас у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. // Наук. зап. Ужгород. ун-ту. – 1954. – Т. 9.
- Белокуров С. Арсений Суханов: Исследования. – М., 1891. – Ч. 1.
- Беляков Г. Ф., Белякова О. Г. Польська історична література про українське козацтво // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5.
- Берестецька битва в історії України / Тези республіканських науково-теоретичних конференцій. Вип. I–VII. – Рівне, 1990–2001.

- Биркович О. І.* Судова система Української держави (Гетьманщини) 1648–1657 рр.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004.
- Білецький С. Т.* Розвиток ремесла і промислів у місті Львові в середині XVII ст. (З історії західноукраїнських земель). – К., 1957. – Вип. 2.
- Блануца А.* Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст. – К., 2007.
- Бобржинский М.* Очерк истории Польши. – СПб., 1891. – Т. 2.
- Богдан Хмельницький та його доба /* Матеріали Міжн. наук. конф., присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. 24–25 жовтня 1995 р. – К., 1996.
- Бойко И. Д.* К вопросу о расслоении украинского крестьянства во второй половине XVI – первой половине XVII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1960. – К., 1962.
- Бойко І. Д.* До питання про державність українського народу в період феодалізму // Укр. іст. журн. – 1968. – № 8.
- Бойко І. Д.* Промисли на Україні в XVI – першій половині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1962. – № 1.
- Бойко І. Д.* Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1961.
- Борисенко В. Й.* Початок війни чи революція? (До постановки проблеми) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). – К.; Черкаси, 1993.
- Борисенко В. Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986.
- Борисенко В. Й., Бульвінський А. Г., Візер С. О.* Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. – К., 2006.
- Боровой С. Я.* Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки. – 1940. – Т. 9.
- Брайчевський М.* Конспект історії України. – К., 1993.
- Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції) // Україна. – 1991. – № 16–17.

- Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005.
- Брехуненко В. Під «високу царську руку» чи під номінальну зверхність царя: ще раз *ad fonts* // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2005. — Вип. 5.
- Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI — середині XVII ст. — К.; Запоріжжя, 1998.
- Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи. — К., 2008.
- Бухало Г. В. Історики ПНР про спільну боротьбу українських і польських трудящих проти гнобителів в 1648–1654 рр. // Укр. іст. журн. — 1978. — № 9.
- Бухало Г. В. Освободительная война украинского народа 1648–1654 годов в современной польской историографии: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1980.
- Бухало Г. В. Сучасна польська історіографія про возз'єднання України з Росією // Укр. іст. журн. — 1976. — № 6.
- Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. — Харьков, 1882.
- В 300-ліття Хмельниччини: Зб. — Мюнхен, 1948.
- Василенко В. О. Переяславська угода 1654 р. в українській та радянській історіографії середини XIX — початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Дніпропетровськ, 1995.
- Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. — К., 1916.
- Василик А. Українська розвідка // Поріг. — 1993. — № 1–2.
- Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягости в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей.* — К., 1992. — Т. I.
- Величенко С. Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550–1648 рр. // Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550–1648 рр. — К., 1989.
- Верба І. В. Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) // Українська козацька дер-

жава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Республіканських історичних читань). – К., 1991.

Веселаго В. В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. – К., 1956.

Веселаго В. В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого (1648–1657): Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. – К., 1955.

Виговський І. «Я отримав наказ від папи римського...»: Дипломатична протидія Ватикану Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. і возз'єднанню України з Росією // Київ. – 1983. – № 3.

Виговський І. І. Донесення посла Франції з Польщі за 1648–1649 рр. як джерело до історії Визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. праць. – К., 1986.

Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією. – К., 1954.

Викторовский П. Т. Западно-русские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и XVII вв. – К., 1912. – Вып. 1.

Винар Л. Козацька Україна: Вибрані праці. – К.; Львів; Нью-Йорк, Лондон, 2003.

Винар Л. Наукова творчість проф. д-ра Олександра Оглоблина // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. – Нью-Йорк, 1977.

Винар Л. Питання походження полковника Максима Кривоноса // Український історик. – 1971. – № 3–4.

Винар Л. Силуети епох: Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський: Історичні розвідки. – Дрогобич, 1992.

Вирський Д. «Дискурс» про козаків (характеристика українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.). – К., 2005.

Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. – Кременчук, 2001.

Власовський І. Нарис історії української православної церкви. – Т. I (X–XVII ст.). – К., 1998.

- Возняк М. С. До питання про походження Богдана Хмельницького // 300 років возз'єднання України з Росією: Наук. зб. Львів. ун-ту. — Львів, 1954.
- Воллис В. Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка (XVII—XVIII вв.). — Харьков, 2007.
- Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — Вид. 2-е, доп. — К., 1995.
- Гадяцька унія 1658 року. — К., 2008.
- Газін В. Гетьман Павло Тетеря. Соціально-політичний портрет. — Кам'янець-Подільський, 2007.
- Газін В. Причини руйни Української козацької держави у другій половині XVII ст. // Український історичний зб. — Вип. 1. — К., 1997.
- Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVII в. (Андрусовское перемирие 1667 года). — Саратов, 1960.
- Гамрецький М. М. Боротьба трудящих Волині проти гніту панської Польщі в 1648—1654 рр. // Наук. зап. Київ. ун-ту. — 1954. — Т. 13. — Вип. 1.
- Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. — К., 1999.
- Гвоздик-Пріцак Л. Із досліджень про державу Богдана Хмельницького 1648—1657 рр.: Статті і матеріали. — Харків, 2003.
- Гвоздик-Пріцак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648—1657 рр. — Харків, 2003.
- Гебси Ш. Дипломатические сношения между Трансильванским княжеством и Запорожским Войском в 1648 году // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2005. — Вип. 5.
- Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. — 1909. — Т. 87.
- Гербільський Г. Ю. Західноукраїнські землі в роки Визвольної війни і возз'єднання України з Росією (1648—1654) // 300 років возз'єднання України з Росією: Наук. зб. Львів. ун-ту. — 1954.

- Гирич І.* Між політикою та історією. Переяслав і українська суспільно-політична думка XIX – початку XX ст. // Молода нація. Альманах. – К., 2003. – № 3.
- Гой П.* Дипломатичні стосунки України з Московщиною, 1648–1651. – Львів, 1996.
- Голубуцький В. А.* Запорожская Сечь // Вопросы истории. – 1970. – № 12.
- Голубуцький В.* Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962.
- Голубуцький В.* Походы Богдана Хмельницкого в 1648–1654 гг. // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 2.
- Голубуцький В.* Запорозьке козацтво. – К., 1994.
- Голубуцький В. О.* Богдан Хмельницький – великий син українського народу. – К., 1954.
- Голубуцький В. О.* Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. – К., 1970.
- Голубуцький В. О.* Про одну легенду з історії України XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1985. – № 9.
- Голубуцький В. О.* Про політичну діяльність Богдана Хмельницького напередодні і на початку Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // 300 років возз'єднання України з Росією: Наук. зб. Чернів. ун-ту. – Львів, 1954.
- Голубуцький В. О.* Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI – першій половині XVII ст. в Україні // Вісник АН УРСР. – К., 1958.
- Голубуцький В. О.* Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. – 1979. – № 1.
- Горішній П.* Охоронні археологічні дослідження в Чигирині й Суботіві // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / Матеріали міжн. наук. конф. – К., 1993. – Вип. 1.
- Горобець В.* Украинско-российские отношения и политико-правовой статус Гетманщины (вторая половина XVII – первая четверть XVIII века) // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М., 1997.

- Горобець В.* Білорусь козацька: Полковник Іван Нечай та українські змагання за Білорусь (1655–1659). – К., 1997.
- Горобець В.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995.
- Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007.
- Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київська Старовина. – 1999. – № 1.
- Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2000.
- Горобець В.* Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устаревої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. Альманах. – 2000. – № 1.
- Горобець В.* Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. – К., 2000.
- Горобець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). – К., 2000.
- Горобець В.* Українська зовнішня політика напередодні та в часи війни з Російською державою (1657–1659 рр.) // «Істину встановлює суд історії»: 36. на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2. – К., 2004.
- Горошко С.* Дрижипільська битва: крок до руйни // Київська Старовина. – 2000. – № 5.
- Горошко С.* «Лакований» образ Богдана // Політологічні читання. – 1992. – № 2.
- Грабовецький В. В.* День перший і останній // Жовтень. – 1982. – № 7.
- Грабовецький В. В.* Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1972.

- Грабовецький В.* Страта Івана Підкови у Львові // Жовтень. — 1966. — № 6.
- Грабовецький В. В.* Щоб навіки єдині були // Жовтень. — 1979. — № 1.
- Гриценко І. А.* Із історії антифеодальної боротьби селянських мас Лівобережної України під час Визвольної війни 1648–1654 рр. // 300 років возз'єднання України з Росією: Наук. зб. Чернів. ун-ту. — Львів, 1954.
- Гриценко О.* Архетипальний володар (Богдан Хмельницький) // Герої та знаменитості в українській культурі. — К., 1999.
- Гришко В.* До суспільної структури Хмельниччини // В 300-ліття Хмельниччини: Зб. — Мюнхен, 1948.
- Гром В. М.* Початковий етап Хмельниччини у висвітленні української зарубіжної історіографії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). — К.; Черкаси, 1994.
- Гроссман Ю. М.* Черты феодального землевладения в Русском и Белзском воеводствах XVI–XVII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964. — Кишинев, 1966.
- Грушевский М.* Очерк истории украинского народа. — СПб., 1906.
- Грушевський М.* 250 літ // Вивід прав України: Документи і матеріали з історії української політичної думки. — Нью-Йорк, 1964.
- Грушевський М.* До історії Переяславської ради 1654 року // Український історик. — 2002. — № 1–4.
- Грушевський М.* Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. 5; Львів, 1907. — Т. 6; К.; Львів, 1908. — Т. 7; К.; Львів, 1913. — Т. 8. — Ч. 1; К., 1916. — Т. 8. — Ч. 2; К.; Відень, 1922. — Т. 8. — Ч. 3; К., 1928. — Т. 9. — Ч. 1; К., 1931. — Т. 9. — Ч. 2; К., 1937. — Т. 10.
- Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці // Жовтень. — 1989. — № 1–4.
- Грушевський М.* На українські теми: «Мазепинство» і «Богданівство» // Київська старовина. — 1995. — № 6.
- Грушевський М.* Пересування культурно-національного центру на схід; козацьчина як чергова рушійна сила національного українсько-го активу // Український історик. — 1991–1992. — Т. 28–29.

- Грушевський М.* Переяславська умова України з Московією 1654 року. — К., 1917.
- Грушевський М.* Про старі часи на Україні. — СПб., 1907.
- Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991.
- Грушевський М. С.* З історії релігійної думки на Україні. — К., 1992.
- Грушевський М. С.* На порозі нової України: Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк; К; Торонто; Мюнхен, 1992.
- Грушевський М.* Український рух на Схід: Розселення за Московською границею до 1648 р. // Україна. — К., 1914. — Кн. 1.
- Грушевський М.* Хмельницький і Хмельницщина // Розвідки й матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1900. — Т. 3.
- Грушевський М., Левіцький О.* Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII ст. — Львів, 1900.
- Гудзяк Б.* Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. — Львів, 2000.
- Гурбик А.* Основні етапи та наслідки походу українських військ в Польщу 1657 р. // *Terza cossacorum*: студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану докт. іст. наук, професора В. Степанкова. — К., 2007.
- Гурбик А.* Похід військ Раднотської коаліції на Варшаву та повернення в Україну (1657 р.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2006. — Вип. 6.
- Гурбик А.* Україна і Трансільванське князівство в умовах війни Раднотської коаліції (1656–1657) // Україна–Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 14–16. IV. 2005). — К., 2006.
- Гурбик А.* Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2005. — Вип. 5.
- Гурбик А.* Український Гетьманат в умовах Віленсько-Раднотської системи міжнародних відносин 50-х років XVII ст.: історіографічний аспект проблеми // Україна в Центрально-Східній

Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2008. – Вип. 8.

Гурбик А. О. Антон Жданович: політик, дипломат, полководець // Богдан Хмельницький та його доба (матеріали міжн. наук. конф., присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана). – К., 1996.

Гурбик А. О. Київський полковник Антон Жданович // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3–4.

Гурбик А. О. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Богдана Хмельницького (1656–1657) // Укр. іст. журн. – 2008. – № 5.

Гурбик А. О. Сподвижник Богдана Хмельницького Антон Жданович // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. – К., 1995.

Гурбик А. О. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща: стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – К., 2001.

Гурбик А. О. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7.

Гурбик А. О. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) // «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Ф. П. Шевченка. – К., 2004. – Т. 2.

Гуржій О. Податне населення України XVII–XVIII ст.: нариси з історії та статистики. – К., 2009.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.

Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1994.

Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1994.

Гуржій О. І. Про особливості українсько-російських взаємовідносин у середині XVII ст. (1654–1657 рр.) // Укр. іст. журн. – 1992. – № 10.

- Гуржій О. І. Про характер земельної власності та землеволодіння на Україні доби пізнього феодалізму // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. — К., 1986. — Вип. 12.
- Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення. — К., 1992.
- Гуржій О. І., Корнієнко В. В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. — К., 2004.
- Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI — 30-ті роки XVII ст.) // Нариси з історії України. — К., 1941. — Вип. 1.
- Даденков М. Ф. Школи на Україні в XVI—XVII століттях у боротьбі за зміцнення культурних зв'язків з Росією // Доповіді наукової секції Київ. пед. ін-ту, присвяченої 300-річчю воз'єднання України з Росією. — К., 1954.
- Дан О. Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648—1676 рр.). — К., 2004.
- Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — К.; Львів, 1992. — Вип. 2.
- Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. — Львів, 2006.
- Дашкевич Я. Протурецька орієнтація XVI—XVIII ст. в Україні та міжнародні відносини // Україна — Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. — К., 2004.
- Дашкевич Я. Р. Козацтво на Великому кордоні // Укр. іст. журн. — 1990. — № 12.
- Дашкевич Я. Р. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна: Наука і культура. — К., 1993. — Вип. 26—27.
- Дашкевич Я. Р. Україна і Туреччина: Дослідження взаємовідносин XV—XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики. — К., 1990.
- Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XVI—XVII ст.) // ЗНТШ. — 1991. — Т. 222.

- Дашкевич Я. Р.* Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний збірник. – К., 1993. – Т. 5.
- Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII ст. / Матеріали II «Берестейських читань». Львів – Дніпропетровськ – Київ, 1–6 лютого 1996 р. – Львів, 1996.
- Десять років незалежності України: Минуле та сучасне державотворення. – К., 2003.
- Джеджула Ю.* Таємна дипломатія Богдана Хмельницького // Політика і час. – 1993. – № 10–12; 1994. – № 1–7.
- Дзира Я. І.* Українська історіографія другої половини XVII – початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1968. – Вип. 1.
- Дзюба Е. Н.* Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским: Вторая половина XVI – первая половина XVII вв. – К., 1987.
- Дзюба Е. Н.* Роль просвещения в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI – первая половина XVII в.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1983.
- Дмитриев М. В.* Православие и реформация. Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVII в. – М., 1990.
- Дмитриев М. В., Флоря Б. Н., Яковенко С. Г.* Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. – Ч. 1: Исторические причины. – М., 1996.
- До 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького: Зб. статей. – Дніпропетровськ, 1994.
- Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. – К., 1995.
- Донцов Д.* Дух нашої давнини. – 2-ге вид. – Дрогобич, 1991.
- Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991.
- Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985.

- Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. — Мюнхен, 1966; Вид. 2-е. — Львів, 1993.
- Драгоманів М. Козаки. — Львів, 1906.
- Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991.
- Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. — 1975. — № 3—4.
- Ермоленко А. Ф. Украинско-молдавские отношения в годы Освободительной войны украинского народа (1648—1654 гг.) // Воссоединение Украины с Россией: Сб. статей. — К., 1954.
- Ефименко А. Я. История украинского народа. — К., 1990.
- Едлінська У. Я. Спостереження над мовою першого листа Богдана Хмельницького до московського царя Олексія Михайловича // Віковічна дружба народів-братів. — К., 1954.
- Ермолаєв В. М., Козаченко А. І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII—XVIII ст.). — Харків, 2002.
- Ермоленко О. Ф. Відносини України з Молдавією в період визвольної війни українського народу (1648—1654 рр.) // Наук. зап. Ін-ту історії України. — К., 1952. — Кн. 4.
- Жебокрицький В. А. Міжнародна обстановка напередодні Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі // Наук. зап. Київ. ун-ту. — К., 1954. — Т. 13. — Вип. 1.
- Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). — СПб., 1903. — Вип. 1; 1906. — Вип. 3; 1912. — Вип. 6.
- Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. — К., 1997.
- Журко О. Люблінська унія в історичних землях Волино-Подільського краю: спогади про майбутнє // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць. — Хмельницький, 1999.
- Журко О. Острозька Русь — права держава європейського відродження // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. зб. — Хмельницький, 1995.
- Журко О. Поділля в добу милосердя: братський рух // Пилявецька битва 1648 року в історії України / Матеріали наук. практич. конф. — Стара Синява, 1995.

- За глубокое научное изучение истории украинского народа // Вопросы истории. — 1955. — № 7.
- Заборовский А.* Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997.
- Заборовский А.* Последний шанс умиротворения: переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII ст. — К., 2000.
- Заборовский А. В.* Борьба русской и польской дипломатии и позиция Османской империи в 1653—1654 гг. // Освободительные движения на Балканах. — М., 1978.
- Заборовский А. В.* Канун и начало русско-польской войны и позиция государств Юго-Восточной Европы (50-е годы XVII в.) // Карпато-Дунайские земли в средние века. — Кишинев, 1975.
- Заборовский А. В.* Начало русско-польской войны и дипломатические контакты России с Австрией, Бранденбургом и другими европейскими державами (конец 1653 — январь 1655 г.) // Исследования по славяно-германским отношениям. — М., 1971.
- Заборовский А. В.* Порта, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648—1654 гг. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVIII в. — М., 1998.
- Заборовский А. В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. — М., 1981.
- Зайцев В. М., Слабеев І. С.* Україна кінця XVI — першої половини XVII ст. в описах і мемуарах іноземців // Укр. іст. журн. — 1961. — № 8.
- Закалець О. А.* Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII — XVIII століттях (за письмовими та скарбовими джерелами). — Бар, 2005.
- Замлинский В.* Богдан Хмельницкий. — М., 1989.
- Замлинський В.* Богдан Хмельницький // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — К., 1994.
- Заремба С.* Слава не вмере, не поляже... // Хотинська війна 1621. — К., 1991.

- Заславський І.* Між Сходом і Заходом: Нариси з культурно-політичної історії Української Церкви. — Львів, 1994.
- Зашикульняк А., Крикун М.* Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002.
- Зеркаль С.* Руїна козацько-селянської України в 1648–1764–1802 роках. — Новий Йорк, 1968.
- Иванов Д. И.* Речь Посполитая в планах московских политиков накануне Виленских переговоров 1656 года (из истории международного кризиса в Восточной Европе середины XVII в.) // Славяноведение. — 2002. — № 2.
- Иловайский Д. И.* История России. — М., 1905. — Т. 5.
- Исаевич Я. Д.* К вопросу об экономических взаимоотношениях между городом и деревней и их влияние на развитие городов Прикарпатья в XVI–XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1960. — К., 1962.
- История внешней политики России, конец XV–XVII в. — М., 1999.
- История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма. — М., 1986. — Т. 2–3.
- Иванцов І. О.* Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. — К., 2002.
- Інкін В. Ф.* Історична оцінка паншинно-фільваркової системи феодального господарства Польщі // Проблеми слов'язнознавства: Респ. міжвід. зб. — Львів, 1985. — Вип. 26.
- Исаевич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. — К., 1966.
- Исаевич Я.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. — Львів, 2002.
- Ісиченко І.* Історія Христової Церкви в Україні. — Вид. 3-є, випр. і доп. — К., 2008.
- Історик Олена Компан: Матеріали до біографії. — К., 2007.
- Історичні пісні. — К., 1961.
- Історія Русів. — К., 1991.
- Історія України в особах IX – XVIII ст. — К., 1993.
- Історія України. — Уфа, 1943. — Т. 1.

Історія України: Передкапіталістична доба. — К., 1932.

Історія українського війська. — 4-е вид., змінене й доп. — Львів, 1992.

Історія українського козацтва: Нариси у 2-х т. — К., 2006–2007.

Історія українського селянства: Нариси у 2-х т. — К., 2006.

Історія української культури: У 5 т. — Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. — К., 2003.

Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. — Кн. 3. — К., 1994.

К изучению истории: Сборник. — М., 1946.

Кальченко О. Є. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.). — К., 2001.

Каманин И. Главные моменты в истории развития южно-русского письма в XV–XVIII вв. // Палеографический сборник. — К., 1899. — Вып. 1.

Каманин И. Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого как причина этих войн. — К., 1914.

Каманин И. Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив Юго-Западной России. — К., 1914. — Т. 4. — Ч. 3.

Каманин И. М. Битва казаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г. (с 2-мя планами и 4-мя снимками). — К., 1910.

Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1894. — Кн. 8.

Каманин И. М. К подробностям о начале войн Богдана Хмельницкого. — К., 1905.

Капраль М. Національні громади Львова XVI — XVIII ст. (соціально-правові взаємини). — К., 2003.

Картов Г. В защиту Богдана Хмельницкого. — М., 1890.

- Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся за время: 8-е генваря 1654—30-е мая 1672 года. — М., 1870.
- Карпов Г. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. — М., 1873.
- Касименко О. К. До питання про місце народження Богдана Хмельницького // Вісник АН УРСР. — К., 1954. — № 3.
- Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р. — К., 1955.
- Каспрук А. А. Богдан Хмельницький у творчості І. Франка // Радянське літературознавство. — 1978. — № 12.
- Катаева И. Богдан Хмельницкий, гетман Малороссии. — М., 1901.
- Каховский В. Опыт изучения войн Богдана Хмельницкого. — Белая Церковь, 1862.
- Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. — Перемишль; Львів, 1996.
- Кикун И. А. Положение и антифеодалная борьба крестьян Волыни в 30—40-х годах XVII в. (На материалах волыньских актовых книг): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Днепропетровск, 1984.
- Килессо С. К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. — К., 2000.
- Килессо С. К. Будинок Богдана Хмельницького в Суботіві // Укр. іст. журн. — 1972. — № 7.
- Килессо С. К. Усипальня Богдана Хмельницького // Пам'ятки України. — 1979. — № 1.
- Кісь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII—XIX ст.). — Львів, 1968.
- Кісь Я. П. Участь міст західноукраїнських земель у Визвольній війні українського народу (1648—1654 рр.) // Питання історії СРСР. — Львів, 1957. — № 7.
- Ключевский В. А. Курс русской истории. — М., 1957. — Т. 3.
- Кобзарева Е. И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655—1661 гг. — М., 1993.
- Ковалевский П. Н. История Малороссии. — СПб., 1912.

- Коваленко С. Опис козацької України 1649 року: Довідник. — К., 2004.
- Ковальський Н. П., Мьцяук Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв. — Днепропетровск, 1984.
- Ковальський Н. П., Мьцяук Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. — Днепропетровск, 1986.
- Ковальський М. П. Політичні зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою в другій половині XVII ст. (від Визвольної війни українського народу до кінця XVII ст.) // Наук. зап. Львів. ун-ту. Серія історична. — Львів, 1957. — Вип. 6.
- Ковальський М. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / Матеріали міжн. наук. конф.: У 3 вип. — К., 1993. — Вип. 1.
- Котляну К. Ім'я гетьмана Хмельницького: спроба релігієзнавчого аналізу // До 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького: 36 статей. — Дніпропетровськ, 1994.
- Козут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004.
- Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів / Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі. — Львів; Люблін, 1996.
- Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.). — К.; Запоріжжя, 1998.
- Козаченко А. И. Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение Украины с Россией. — М., 1954.
- Козаченко А. І. Органи державної влади і управління України другої половини XVII ст.: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — Харків, 2001.
- Коли земля стогнала, друга половина XVI — перша половина XVII ст. — К., 1995.
- Компан О. Кипень у «казані історії» // Вітчизна. — 1986. — № 9.
- Компан О. С. До питання про заселення України в XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1960. — № 1.

- Компан О. С. Участь міського населення у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. – К, 1954.
- Конотопська битва 1659 року. – К., 1996.
- Конради А. История революций. – М.; Пттр., 1923. – Т. 1.
- Конференция читателей журнала «Вопросы истории» в Киеве // Вопросы истории. – 1956. – № 8.
- Котиленко О. Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. – К., 1991.
- Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. – 1911. – Т. 12.
- Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.) // ЗНТШ. – 1907. – Т. 78.
- Кордуба М. Між Замостем та Зборовом (Сторінка зносин Семигроду з Україною і Польщею) // ЗНТШ. – 1922. – Т. 133.
- Кордуба М. Нові причинки до початків Хмельниччини // ЗНТШ. – 1926. – Т. 144–145.
- Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // ЗНТШ. – 1908. – Т. 84.
- Корецкий В. И. Формирование крепостного права и первая крестьянская война в России. – М., 1975.
- Корзо М. А. Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI – XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствования. – М., 2007.
- Корчмарик Б. Духовні впливи Києва на Московщину в добу гетьманської України. – Львів, 1993.
- Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий: В 3 т. – Изд. 4-е, испр. и доп. – СПб., 1884.
- Костомаров Н. И. Гетманство Выговского // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1872. – Т. 2.
- Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1872. – Т. 2.
- Костомаров Н. И. Казаки. Исторические монографии и исследования. – М., 1995.

- Костомаров Н. И.* Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий // *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989.
- Костомаров Н. И.* Несколько слов о памятнике Хмельницкому // Укр. іст. журн. — 1992. — № 5.
- Костомаров Н. И.* Руина // *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и исследования. — СПб., 1905. — Т. 15.
- Коялович М. О.* Чтение по истории Западной России. — 4-е изд. — СПб., 1884.
- Кравець М. М.* Роль Запорізької Січі у визвольній боротьбі українського народу. — Вінниця, 1999.
- Красковский А.* Борьба против унии в Западной России и единство русского народа в 1648–1668 гг. — Витебск, 1914.
- Кривошея В. В.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків: Білоцерківський полк. — К., 2002.
- Кривошея В. В.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків: Канівський полк. — К., 2006.
- Кривошея В. В.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків: Переяславський полк. — К., 2004.
- Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини: (Персональний склад і генеалогія української старшини. 1648–1782 рр.): У 2 ч. — К., 1998.
- Кривошея В. В.* Українська козацька старшина. — Ч. 1: Урядники гетьманської адміністрації. — Вид. 2-е, доп., уточн. і випр. — К., 2005.
- Крикун М. Г.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: кордони воєводств у світлі джерел. — К., 1992.
- Крикун М.* Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття. — К., 2006.
- Крикун М. Г.* Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — Вип. 1.

- Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – 1925. – Т. 138–140; 1926. – Т. 144–145; 1927. – Т. 147; 1931. – Т. 151.
- Крип'якевич І.* Учитель Богдана Хмельницького (Андрій Гонцель Мокрський) // ЗНТШ. – Львів, 1922. – Т. 138.
- Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький – видатний державний діяч і полководець // 300 років возз'єднання України з Росією: Наук. зб. Львів. ун-ту. – Львів, 1954.
- Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – К., 1954; Вид. 2-е, випр. і доп. – Львів, 1990.
- Крип'якевич І. П.* До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1966. – № 2.
- Крип'якевич І. П.* Листи Максима Кривоноса // Наук.-інформ. бюл. Арх. упр. УРСР. – 1965. – № 2.
- Крип'якевич І. П.* Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (До 300-річчя з дня смерті) // Укр. іст. журн. – 1957. – № 1.
- Крупницький Б.* Богдан Хмельницький в світлі української історіографії // Київська Старовина. – 1995. – № 6.
- Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр.: Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог, 2002.
- Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006.
- Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. – СПб., 1874–1877. – Т. 1–3.
- Кулиш П. А.* Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – М., 1888. – Т. 1–3.
- Кучернюк М.* Підпільний фронт Богдана Хмельницького // Жовтень. – 1978. – № 10.
- Кучернюк М. Ф.* Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки Визвольної війни українського народу (1648–1654). – Львів, 1980.

- Лазаревский А.* Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636–1730 гг.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1891. – Кн. 5.
- Лазаревский А.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). – К., 1908.
- Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – К., 1888–1902. – Т. 1–3.
- Лазаревский А.* Хмельницкий в представлении Кромвеля // Киевская старина. – 1882. – Т. 1.
- Лакно О. П.* Из спостережень над мовою документації канцелярії Богдана Хмельницького // Українська мова в школі. – 1953. – № 6.
- Левіцький І.* Український гетьман Богдан Хмельницький і козащина. – Львів, 1878.
- Легкий В. И.* Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648–1654 гг. – Л., 1959.
- Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.
- Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999.
- Леп'явко С. А.* Козацькі повстання 1591–1596 років в Україні: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1991.
- Леп'явко С. А.* Повстання С. Косинського (1591–1593 рр.) // Укр. іст. журн. – 1994. – № 4, 5.
- Леп'явко С. А. С.* Наливайко і повстання 1591–1596 рр. у пам'яті сучасників і нащадків // Укр. іст. журн. – 1992. – № 2.
- Липинський В.* Твори. – Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980.
- Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Відень, 1920.
- Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1.

- Лызов Г. М. Польско-русские отношения в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1959.
- Мазепа І. Підстави нашого відродження: Причини нашої бездержавности. — [Б. м.], 1946.
- Макарець О. Боротьба українського народу проти панської Польщі в XVII ст. — К., 1940.
- Максимович М. Собрание сочинений. — М., 1876. — Т. 1.
- Макушев В. В. Восточный вопрос в XVI и в XVII вв. (По неизданным италянским памятникам) // Славянский сборник. — СПб., 1876.
- Мальцев А. Н. Боевое содружество русского, украинского и белорусского народов в борьбе за освобождение Украины и Белоруссии (1654–1655 гг.) // Воссоединение Украины с Россией: Сб. статей. — М., 1954.
- Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII в. — М., 1974.
- Мальчевський О. Полонізація української шляхти (1569–1648 рр.) // Україна в минулому. — К.; Львів, 1992. — Вип. 1.
- Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т. 1.
- Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII — 60-е годы XVIII в. — К., 1971.
- Марочкін В. П. Антифеодалний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. — К., 1989.
- Марочкін В. Чи був Хмельницький під Дюнкерком? (Слідами однієї версії) // Вітчизна. — 1979. — № 5.
- Марченко М. І. Українська історіографія (3 давніх часів до середини XIX ст.). — К., 1959.
- Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. — Харків, 2003.
- Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII — XIX ст. — Харків, 2007.
- Мацьків Т. Нова інтерпретація Хмельниччини // Український історик. — 2001. — Т. 38.
- Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — Мюнхен, 1988.

- Мезько-Оглоблин О.* Переяславський договір 1654. – Нью-Йорк; Острог; К; Торонто, 2003.
- Меріме П.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.
- Михайлина П. В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654). – К, 1975.
- Михайлина П. В.* Положение городского населения Украины и его участие в освободительной борьбе украинского народа (от Люблинской унии 1569 г. до освободительной войны 1648–1654 гг.): Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – К, 1981.
- Михайло Грушевський і українська історична наука: 36. матеріалів конференції. – Львів, 1999.
- Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. – К, 2004.
- Мицик Ю.* Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. (деякі підсумки, проблеми і перспективи дослідження) // Пам'ять століть. – 1998. – № 4.
- Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. – К, 2004.
- Мицик Ю.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996.
- Мицик Ю.* Полин-корінь (Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року?) // Старожитності. – 1991. – № 1.
- Мицик Ю.* Про деякі «білі плями» історії України козацької доби та кроки на шляху їх подолання // Історія в школах України. – 2002. – № 6.
- Мицик Ю.* Чигирин – гетьманська столиця. – К, 2007.
- Мицик Ю. А.* Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у фондах ПНР // Архіви України. – 1986. – № 5.
- Мицик Ю. А.* Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996.
- Мицик Ю. А.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв. / Материалы научной конференции. – Запорожье, 1993.

- Мицик Ю. А. Козацький край (нариси з історії Дніпропетровщини XVII–XVIII ст.). – Дніпропетровськ, 1997.
- Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька. – К., 2002.
- Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьке козацтво. – Дніпропетровськ, 1990.
- Мицик Ю. А. та ін. «Тії слави козацької повік не забудем». – Дніпропетровськ, 1989.
- Мицик Ю. А., Степанков В. С., Стороженко І. С. Сполохи козацької звитяги. – Дніпропетровськ, 1991.
- Мицик Ю. А., Стороженко І. С. За світ встали козаченьки. – Дніпропетровськ, 1990.
- Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990.
- Між двох вогнів. Друга половина XVI – перша половина XVII ст. – К., 1996.
- Мыцук Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1988.
- Мыцук Ю. А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1983.
- Мыцук Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985.
- Мыцук Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (Вторая половина XVI – середина XVII в.). – Днепропетровск, 1981.
- Мыцук Ю. А. Источники по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – К., 1989.
- Мыцук Ю. А. Немецкие «летучие листки» об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. // Вопросы германской истории: Классовая борьба и социальные движения нового и новейшего времени. – Днепропетровск, 1981.

- Мьцук Ю. А.* Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1980.
- Мьцук Ю. А.* Украинские летописи XVII в. – Днепропетровск, 1978.
- Мякотин В. А.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – Прага, 1924–1926. – Т. 1. – Вып. 1–3.
- Назаренко Ю. В.* Исследование истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. и воссоединения Украины с Россией в советской историографии середины 30-х – середины 80-х гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1987.
- Наливайко Д. С.* Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648–1654 рр. // Укр. іст. журн. – 1969. – № 8–12; 1970. – № 1.
- Наливайко Д. С.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992.
- Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. – К., 1998.
- Нариси з історії дипломатії України.* – К., 2001.
- Наріжний С.* «Московська служба» Івана Виговського // ЗНТШ. – 1928. – Т. 149.
- Натъкач П. И.* Общественно-политическое движение на Украине в конце XVI – первой половине XVII в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1978.
- Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво.* – К., 1998.
- Новицький І.* Начерк історії селянської верстви в Правобічній Україні XV–XVIII вв. // Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV–XVIII вв. – Львів, 1901. – Ч. 1.
- Новосельский А. А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.; Л., 1948.
- Обухов В. В.* Полковник Богун. – К., 2006.

- Овсій І.* Дипломатичне забезпечення визвольної війни 1648–1657 рр.: До 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького // *Нова політика.* – 1995. – № 6.
- Оглоблин О.* Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року // *Український історик.* – 1965. – № 1–4.
- Оглоблин О.* Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995.
- Оглоблин О.* Українсько-Московська угода 1654 // *Літ. Україна.* – 1992. – 2, 9, 16, 23 липня; 6, 13 серпня; 3, 10 вересня; 15, 22 жовтня; 26 листопада; 2, 10, 17, 24, 31 грудня.
- Оглоблин О.* Хмельниччина і українська державність. Лекція 1. – Нью-Йорк, 1954.
- Окиншевич А.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // *Праці комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права.* – К., 1929. – Т. 6.
- Окиншевич А.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. – К., 1929–1930. – Ч. 1–2.
- Олійник А. В.* Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії (1654–1656 рр.) // *Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду.* – К., 1963.
- Оляничин Д.* Українсько-бранденбурзькі політичні зносини XVII ст. // *ЗНТШ.* – 1931. – Т. 151.
- Осипов К.* Богдан Хмельницький. – М., 1939; 2-е изд., перераб. – М., 1948.
- Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.: Главные тенденции политических взаимоотношений.* – М., 1998. – Ч. 1.
- Очерки зарубежной историографии истории запорожского казачества.* – Запорожье, 1994.
- Павлищев Н. И.* Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. – СПб., 1887. – Т. 1–2.
- Падох Я.* Міські суди на Україні-Гетьманщині після 1648 р. // *В 300-ліття Хмельниччини:* 36. – Мюнхен, 1948.

- Панащенко В. В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). – К., 1995.
- Панащенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1995.
- Панащенко В. В. Чорноморські походи запорізьких козаків у першій половині XVII ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1989. – Вип. 15.
- Паньонка І. М. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVII ст. – 1775 р.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Львів, 2000.
- Паньонка І. М. Органи влади Запорозької Січі. – Львів, 2006.
- Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії // Укр. іст. журн. – 1992. – № 2.
- Пена В. Шабля мислителя // Дніпро. – 1970. – № 11.
- Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003.
- Переяславська рада очима істориків, мовою документів. – К., 2003.
- Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія. – К., 2005.
- Переяславська рада: історичне значення та політичні наслідки. – К., 2003.
- Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. – К., 2004.
- Петкевич К. Казацкое государство // Природа и самоорганизация общества. – М., 2002.
- Петрів В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648–1654 рр. (Історико-психологічний нарис) // Військо України. – 1993. – № 6–8.
- Петровський Н. Н. Богдан Хмельницький. – М., 1944.
- Петровський М. До біографії Івана Богуна // Записки Ніжинського ін-ту нар. освіти. – Ніжин, 1930. – Кн. 10.
- Петровський М. З українсько-російського листування 1649 року // Наук. зап. Ін-ту історії і археології АН УРСР. – К., 1943. – Кн. 1.

- Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII ст.: Досліди над Літописом Самовидця. – Харків, 1930. – Т. 1.
- Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). – К., 1940.
- Пинчук Ю. А.* Исторические взгляды Н. И. Костомарова: Критический очерк. – К., 1984.
- Пинчук Ю. А.* Роль народных масс в Освободительной войне 1648–1654 гг. и воссоединение Украины с Россией. – К., 1986.
- Пирени А.* Нидерландская революция. – М., 1937.
- Пиріг П. В.* Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. – К., 1998.
- Пиріг П. В.* Чернігівщина у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. – К., 1993.
- Пичета В. И.* Казацкое государство на Украине (XVII–XVIII вв.). – К., 1945.
- Пінчук С. П.* Козацькі літописи XVII століття про Богдана Хмельницького // Рад. літературознавство. – 1959. – № 1.
- Пінчук С. П.* Образ Богдана Хмельницького в давній українській поезії // Укр. мова і література в школі. – 1979. – № 1.
- Пінчук Ю. А.* Визвольна війна 1648–1654 рр. і воз'єднання України з Росією в оцінці М. І. Костомарова // Укр. іст. журн. – 1971. – № 2.
- Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров, 1817–1885. – К., 1992.
- Пірко В.* Заселення і господарське освоєння степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 2004.
- Пірко В. О.* Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст.: Короткий історичний нарис і уривки з джерел. – Донецьк, 2003.
- Плохий С. Н.* Ватикано-польские отношения 1648–1654 гг. (анализ папских бреве) // Вопросы новой и новейшей истории. – К., 1987. – Вып. 33.
- Плохий С. Н.* Латиноязычные сочинения середины XVII века как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1982.

- Плохий С. Н.* Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII в. – Днепропетровск, 1983.
- Плохий С. Н.* Папство и Украина: Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. – К., 1989.
- Плохий С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – К., 1992. – Т. 3.
- Плохий С.* Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – К., 1992. – Т. 4.
- Плохий С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005.
- Плохий С.* Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимація Хмельниччини // *Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті / Матеріали II «Берестейських читань».* – Львів, 1996.
- Плохий С. М.* Документи Богдана Хмельницького на сторінках творів І. Пасторія // *Укр. іст. журн.* – 1984. – № 2.
- Плохий С. М.* До історії формування політичного секуляризму на Україні (Богдан Хмельницький і Сильвестр Косов) // *Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації.* – К., 1991.
- Подорожний М. Є.* Визвольна війна українського народу (1648–1654). – К., 1940.
- Покровский М. Н.* Русская история с древнейших времен // *Покровский М. Н. Избранные произведения: В 4 кн.* – М., 1966. – Кн. 1.
- Політична система для України: історичний досвід та виклики сучасності.* – К., 2008.
- Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети.* – К., 1998. – Кн. 1.
- Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети.* – К., 2004. – Кн. 2.

- Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – 2-ге вид. – К, 1993. – Т. 2.
- Пономарьов О. М. Про початок мануфактурного періоду на Україні // Укр. іст. журн. – 1970. – № 3.
- Поринев Б. Ф. К характеристике международной обстановки Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Вопросы истории. – 1954. – № 5.
- Поринев Б. Ф. Политические отношения между Западной и Восточной Европой в эпоху Тридцатилетней войны // Вопросы истории. – 1961. – № 10.
- Поринев Б. Ф. Франция, Английская революция и европейская политика в середине XVII в. – М., 1970.
- Потульницький В. А. Історія української політології (концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К., 1992.
- Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII – XX ст. – К., 2002.
- Пріцак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // В 300-ліття Хмельниччини: Зб. – Мюнхен, 1948.
- Пріцак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Т. 5.
- Радач В. Богдан Хмельницький. – 2-е изд. – М., 1911.
- Разин Е. А. Военное искусство в Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. // История военного искусства. – М., 1961. – Т. 3.
- Рафальський О. О. Переяславський договір України з Росією 1654 року. – К., 2004.
- Раиба Н. С. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в. // Османская империя в первой четверти XVII в.: Сб. документов и материалов. – М., 1984.
- Ретина Л. П. Социальные движения и революции XVI–XVII вв. в современной компаративной историографии // Новая и новейшая история. – 1990. – № 3.
- Рибчин І. Динаміка українського козацтва. – Мюнхен, 1970.

- Рознер И. Г.* Антифеодальные государственные образования в России и на Украине в XVI–XVIII вв. // Вопросы истории. – 1970. – № 8.
- Рубинштейн Н.* Классовая борьба на Украине в XVII в. // Борьба классов. – 1936. – № 4.
- Рудницький С.* Українські козаки в 1625–1630 рр.: Критично-історичні розвідки. – [Б. м. і р. в.].
- Руїна,* друга половина XVII ст. – К., 1996.
- Рутенбург В. И.* Ранние буржуазные революции: К вопросу о начале капиталистической эры в Западной Европе // Вопросы истории. – 1984. – № 3.
- Савич О. А.* Андрусівське перемир'я 1667 року // Наук. зап. Ін-ту історії і археології АН УРСР. – К., 1946. – Кн. 2.
- Савич О.* Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI–XVIII вв. – К., 1929.
- Савчук Н. О.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – початок 1663 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2001.
- Савчук Ю.* Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи // Історія в школах України. – 2003. – № 1.
- Савчук Ю.* Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). – К., 2006.
- Санин Г.* Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667–86 гг.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. – К., 2000.
- Санин Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. – М., 1987.
- Санин Г. А.* Русско-польские отношения 1667–1672 гг. и крымско-турецкая политика в Восточной Европе // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII в. – М., 1978.
- Сас П. М.* Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. – К., 2006.
- Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998.

- Сас П. М. «Руська» орієнтація політичної свідомості Адама Кисія // Укр. іст. журн. — 2000. — № 5.
- Сборник Муханова. — 2-е изд., доп. — СПб., 1866.
- Свешніков І. Берестечко // Жовтень. — 1985. — № 7.
- Свешніков І. Битва під Берестечком. — Львів, 1992.
- Свешніков І. На місці Берестецької битви // Жовтень. — 1977. — № 7.
- Семенова Л. К. Русско-валашские отношения в конце XVII — начале XVIII в. — М., 1969.
- Сергийчук В. И. Народная армия на Украине в годы Освободительной войны 1648—1654 (организация, вооружение, обеспечение): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1982.
- Сергієнко Г. Великий воїн і політик // Вітчизна. — 1979. — № 1.
- Сергієнко Г. Я. Исторична роль Богдана Хмельницького в підготовці повстання, керівництві визвольною війною українського народу і здійсненні возз'єднання України з Росією // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. — К., 1986.
- Сергийчук В. Армія Богдана Хмельницького. — К., 1996.
- Сергийчук В. Дипломатична служба Богдана Хмельницького: Хроніка 1648 — 1657 років // Жовтень. — 1988. — № 9, 11—12; 1989. — № 1, 6, 9.
- Сергийчук В. Запорожці за Дунаєм, Віслою, Рейном... // Всесвіт. — 1990. — № 6.
- Сергийчук В. Переяславська рада — трагедія України і програв Європи. — К., 2003.
- Сергийчук В. І. Військово-територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648—1654 рр. // Укр. іст. журн. — 1982. — № 7.
- Сергийчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст. — К., 1991.
- Сергийчук В. І. Родина Богдана Хмельницького // Наука і суспільство. — 1987. — № 10.
- Сергийчук В. І. Розвідка Богдана Хмельницького // Дніпро. — 1982. — № 8.

- Сергійчук В. І.* Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1991.
- Серчик В. А.* Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979.
- Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский. – К., 1895.
- Сивіцький М.* Історія польсько-українських конфліктів: У 3 т. – К., 2005.
- Сидоренко В. О.* Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип. 7.
- Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992.
- Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утвердженні модерної української нації // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3–4.
- Сисин Ф.* Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998. – Вип. 5.
- Сідак В. С., Степанков В. С.* З історії української розвідки та контррозвідки: Нариси. – Вид. 2-е, доп. – К., 1995.
- Скрынников Р. Г.* Россия в начале XVII в.: «Смута». – М., 1988.
- Скубицкий Т.* К истории крестьянской войны (1647–1658 гг.) // Под марксистско-ленинским знаменем. – 1936. – № 4.
- Слабченко М. Е.* Малорусский полк в административном отношении. – Одесса, 1909.
- Слабченко М. Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Одесса, 1922. – Т. 1.
- Слабченко М.* Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3.
- Слабченко М.* Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. – Одесса, 1918.

- Смирин М. М. Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война. — М., 1955.
- Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в. — СПб., 1887.
- Смирнов Н. А. Россия и Турция в XVI—XVII вв. // Учен. зап. Моск. ун-та. — 1946. — Вып. 94. — Т. 1—2.
- Смолий В. Богдан Хмельницький і питання державотворення: до політичної характеристики гетьмана // Альманах «Гоміну України» на 1998 рік. — Торонто, 1998.
- Смолий В. Визвольна війна і державотворчий процес в Україні другої половини XVII—XVIII ст. // Історія України. — 1998. — № 33.
- Смолий В. Державотворець (Б. Хмельницький) // Історія України. — 1996. — № 14, 15.
- Смолий В. До проблеми історії української державності в середині XVII ст. // Історія в школах України. — 1996. — № 1.
- Смолий В. Історичні уроки Української революції // Історія України. — 2000. — № 41.
- Смолий В. Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998.
- Смолий В. Українська козацька держава // Історія України. — 1996. — № 4.
- Смолий В. А. Богдан Хмельницький і Київ // Роль столиці в процесах державотворення: історичні та сучасні аспекти / Матеріали наук-практ. конф. — К., 1996.
- Смолий В. А. Богдан Хмельницький: особистість в контексті епохи // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4.
- Смолий В. А. Богдан Хмельницький: політичний і соціальний аспекти діяльності // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань). — К.; Черкаси, 1995.
- Смолий В. А. Богдан Хмельницький: штрихи до політичного портрета // Слово і час. — 1995. — № 11—12.

- Смолий В. А. Витоки українського козацтва в загальноісторичному контексті // Методичні рекомендації на допомогу бібліотекам до святкування 500-річчя українського козацтва. – К., 1993.
- Смолий В. А. Гетьман Богдан Хмельницький і його доба // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. – К., 1995.
- Смолий В. А. Державотворець // Київська Старовина. – 1995. – № 4.
- Смолий В. А. Державотворча спадщина Богдана Хмельницького та сучасність // Черкаський край – земля Богдана і Тараса: Культурологічний збірник. – К., 2003.
- Смолий В. А. Основні тенденції класової боротьби на Україні доби пізнього феодалізму // Укр. іст. журн. – 1983. – № 9.
- Смолий В. А. Основні тенденції соціальної політики в Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // Середньовічна Україна. – К., 1997. – Вип. 2.
- Смолий В. А. Переяслав 1654 року та українсько-російські відносини крізь призму століть // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: Історія, історіографія, ідеологія (матеріали міжнародного «круглого столу»). – К., 2005.
- Смолий В. А. Петро Сагайдачний // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К., 1997.
- Смолий В. А. Українська держава: ідея, традиції, шляхи історичного розвитку // Вісник Національної академії наук України. – 1994. – № 5.
- Смолий В. А. Українська козацька держава // Укр. іст. журн. – 1991. – № 4.
- Смолий В. А. Український державотворчий процес у контексті Національної революції // Україна у ХХ столітті: уроки, проблеми, перспективи. – К., 2001.
- Смолий В. А. Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до вивчення проблеми // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (матеріали науково-теоретичного семінару). – К., 1995.
- Смолий В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5.

- Смолий В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби: друга половина XVII–XVIII ст. – К., 1985.
- Смолий В. А. Ще раз про Богдана Хмельницького, Переяславську угоду та уроки історії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). – Черкаси, 1997. – Кн. 1.
- Смолий В. А., Гуржій О. І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10.
- Смолий В. А., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991.
- Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Великий (до 350-річчя з дня смерті) // Гетьман. – 2007. – № 3–4.
- Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – Вид. 2-е, доп. – К., 1995.
- Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – К., 1994.
- Смолий В. А., Степанков В. С. Людина і епоха (400-річчю Богдана Хмельницького присвячується) // Вісник НАН України. – 1995. – № 9–10.
- Смолий В. А., Степанков В. С. Міра відповідальності // Переяславська рада очима істориків, мовою документів. – К., 2003.
- Смолий В. А., Степанков В. С. Переддень Руїни (1650–1670 рр.) // Київська старовина. – 1993. – № 6.
- Смолий В. А., Степанков В. С. Проблема української революції в XVII ст. у висвітленні Михайла Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; К.; Львів; Мюнхен, 1998. – Т. 35.
- Смолий В. А., Степанков В. С. Традиції національного державотворення в другій половині XVI–XVIII ст. // Державотворчий процес в Україні. 1991–2006. – К., 2007.
- Смолий В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: Проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.
- Смолий В. А., Степанков В. С. Українська національна революція крізь призму століть // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1, 2, 3.

- Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. — К., 2003.
- Смолій В., Степанков В. Гетьман України Богдан Хмельницький // Державна справа. — 2007. — № 10.
- Смолій В., Степанков В. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII ст. — К., 2008.
- Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993.
- Смолій В., Степанков В. Творець української держави // Україна. — 1992. — № 29—32.
- Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992.
- Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999.
- Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. (1648—1676 рр.). — К., 1999.
- Смолка А. О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII — початку XVIII ст. — 2-е вид., доп. — К., 2007.
- Сокирко О. «Незнане» військо Хмельницького: про природу організації збройних сил гетьманату (до постановки питання) // Молода нація. Альманах. — 2000. — № 4.
- Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр. — К., 2006.
- Соловьев С. М. История России с древнейших времен: В 15 кн. — М., 1961. — Кн. 5.
- Солтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX ст.). — К., 2002.
- Соса П. П. Таємниця поховання Богдана Хмельницького // Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці. — К., 1998.
- Социальные движения и борьба идей. — М., 1982.
- Стахів М. Вплив Хмельниччини на формування української нації // В 300-ліття Хмельниччини: 36. — Мюнхен, 1948.

- Степанков В. В. Боротьба Петра Дорошенка за збереження цілісності козацької України (друга половина 1668 – 1669 рр.) // Український історичний збірник. – К., 2003. – Вип. 5.
- Степанков В. В. Чуднівський вибір: втрачені можливості козацької старшини // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану докт. іст. наук, проф. Валерія Степанкова. – К., 2007.
- Степанков В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр.? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вип. 4.
- Степанков В. Постать Петра Дорошенка у висвітленні істориків // «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2. – К., 2004.
- Степанков В. Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5.
- Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3.
- Степанков В. Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998.
- Степанков В. С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648–1657) // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць. – К., 1990.
- Степанков В. С. Антифеодална боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648–1654). – Львів, 1991.
- Степанков В. С. Антифеодалная борьба крестьянства и казацких низов в годы Освободительной войны (1648–1654): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1980.
- Степанков В. С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. іст. журн. – 1991. – № 9, 11.

- Степанков В. С. Велич і трагедія гетьмана Петра Дорошенка // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного ун-ту. Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2002. — Т. 9.
- Степанков В. С. Дипломатична служба України та основні принципи її функціонування у роки гетьманування Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного ун-ту. Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2001. — Т. 6 (8).
- Степанков В. С. Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень–грудень 1653 року) // Наук. праці історичного факультету. — Кам'янець-Подільський, 1996. — Т. 2.
- Степанков В. С. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького) // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2006. — Вип. 6.
- Степанков В. С. Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648–1654) // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. — К., 1989. — Вип. 15.
- Степанков В. С. Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. — К., 2003.
- Степанков В. С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Укр. іст. журн. — 2003. — № 6; 2004. — № 1.
- Степанков В. С. Петро Дорошенко: шлях до булави // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2006. — Вип. 6.
- Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4.
- Степанков В. С. Програма державного будівництва Богдана Хмельницького // Вісник Академії наук України. — 1991. — № 10.
- Степанков В. С. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — К., 1994.

- Степанков В. С. Українська революція XVII ст. у висвітленні істориків Радянської України 20-х – першої половини 40-х років // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного ун-ту. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т. 4.
- Степанков В. С. Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Укр. іст. журн. – 1997. – № 1.
- Степанков В. С. Формування Української держави на початковому етапі Національної революції (1648–1650 рр.) // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць. – К., 1997. – Вип. 2.
- Степанков В. С. Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVII ст. (1648–1657): Постановка проблеми // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). – К.; Черкаси, 1993.
- Стецюк К. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. – К., 1960.
- Стецюк К. І. Вільні військові села – соціальний наслідок Визвольної війни 1648–1654 рр. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. праць. – К., 1986.
- Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К., 1904.
- Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996. – Кн. 1.
- Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть: генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. – Дніпропетровськ, 2007.
- Стороженко І. С. Воєнне мистецтво Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994.
- Стороженко І. С. До питання військової доктрини Української козацької держави XVI – середини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). – Черкаси, 1992.

- Стришинець Н. М.* Промышленность Украины XVI – первой половины XVII вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ярославль, 1980.
- Строков А. А.* Военное искусство украинского народа в Освободительной войне 1648–1654 гг.: Богдан Хмельницкий // История военного искусства: рабовладельческое и феодальное общества. – М., 1955.
- Струкевич О.* Події Визвольної війни крізь призму політичної свідомості козацької старшини другої половини XVIII ст. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998.
- Струкевич О.* Політична культура еліти Української козацької держави: методологічні аспекти дослідження // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) – К., 2003. – Вип. 3.
- Струкевич О. К.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002.
- Субтельний О.* Україна: Історія. – К., 1991.
- Сушинський Б. І.* Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV – XIX століть: Історичні есе: У 2 т. – 2-ге, доп. вид. – Одеса, 2004.
- Тазбир Я.* Роль протестантов в політичних зв'язках Польщі з Трансильванією // Росія, Польща і Причорномор'я в XV–XVIII вв. – М., 1979.
- Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.). – К., 1954.
- Телегін Д. Я.* Часи козацькі, Січі Запорозькі: За письмовими та археологічними джерелами. – К., 1997.
- Терлецький О.* Історія Української держави: Козацька доба. – Львів, 1924. – Т. 2.
- Тимофеева О.* Визвольна війна українського народу (1648–1654) в творах Проспера Меріме // 300 років воз'єднання України з Росією: Наук. зб. Львів. ун-ту. – Львів, 1954.
- Тимошенко Л.* Берестейські церковні собори у жовтні 1569 р.: підготовка, склад учасників та провідники // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2007. – Вип. 7.

- Тисс В. В. До питання про полководське мистецтво Богдана Хмельницького // 300 років возз'єднання України з Росією: Наук. зб. Львів. ун-ту. — Львів, 1954.
- Тисс-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. — Мюнхен, 1954.
- Ткач А. П. Общественный и государственный строй Украины периода народно-освободительной войны и воссоединения Украины с Россией (1648—1654 гг.): Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — К., 1953.
- Ткач А. П. Складывание украинской государственности в период народно-освободительной войны 1648—1654 гг. // Наук. зап. Київ. ун-ту. — К., 1954. — Т. 13. — Вип. 5.
- Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII — початок XXI ст.). — К., 2006.
- Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // ЗНТШ. — 1898. — Т. 23—24.
- Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину // Два місяці української політики 1648 р. — Львів, 1914.
- 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького / Матеріали міжнар. наук. конф. — К., 1996.
- Туранли Ф. Українсько-турецькі міждержавні стосунки у середині — другій половині XVII століття: встановлення союзів, їх значення та наслідки // Україна — Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. — К., 2004.
- Туранли Ф. Г. Літописні твори М. Сенаї та Г. Султана як історичні джерела. — К., 2000.
- Тетта Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Наук. зб. на пошану докт. іст. наук, проф. Валерія Степанкова. — К., 2007.
- Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции. — СПб., 2004.
- Украинский народ в его прошлом и настоящем. — СПб., 1914.
- Україна Incognita. Дві Русі. — К., 2003.
- Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2000—2008. — Вип. 1—8.

- Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси у 3 т. – Т. 3: Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004.
- Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004.
- Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. праць. – К., 2003.
- Українська ідея. Історичний нарис. К., 1995.
- Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.; Черкаси, 1990–2006. – Вип. 1–8.
- Українське бароко: У 2 т. – К., 2004. – Т. 1.
- Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001.
- Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955.
- Українсько-російський договір 1654 р: нові підходи до історії міждержавних стосунків (матеріали науково-теоретичного семінару). – К., 1995.
- Фаизов С. Ф. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру, 1654–1658: Крымско-татарская дипломатика в политическом контексте постперяславского времени. – М., 2003.
- Федака С. Д., Задорожний В. Є. Внутрішні суперечності козацької держави Богдана Хмельницького і причини Руїни // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). – К.; Черкаси, 1993.
- Феденко П. Триумф і катастрофа: Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя. – 1990. – 12, 19 серп.
- Федоров Б. В. Богдан Хмельницький. – М., 1941.
- Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Львів, 1993.

- Федорук Я. Критичні замітки до соціально-політичного портрета Богдана Хмельницького // Україна в минулому. — К.; Львів, 1994. — Вип. 5.
- Федорук Я. Столітні традиції історичного міфу про Богдана Хмельницького та Олівера Кромвеля // *Silva rerum*: Зб. наук. праць на пошану проф. А. Перналя. — Львів, 2007.
- Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. — Ч. 1: 1654 рік. — Львів, 1996.
- Федорук Я. О. Туреччина, Крим і політика Богдана Хмельницького: перші місяці повстання // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). — К.; Черкаси, 1993.
- Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська Старовина. — 2001. — № 3.
- Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. — М., 1995. — Вып. 1.
- Флоря Б. Н. Отношения украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. — 2002. — № 2.
- Флоря Б. Н. Переяславская рада 1654 г. и ее место в истории Украины // Белоруссия и Украина. История и культура: Ежегодник 2004. — М., 2005.
- Флоря Б. Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. (Карпато-Дунайские земли в средние века). — Кишинев, 1975.
- Флоря Б. Н. У истоков польско-украинского конфликта // Славяноведение. — 2004. — № 4.
- Франко І. Великі роковини // Дніпро. — 1990. — № 5.
- Франко І. Причинки до історії України-Руси. — Львів, 1912. — Т. 1.
- Франко І. Студії над українськими народними піснями // ЗНТШ. — 1910. — Т. 98; 1911. — Т. 101, 104, 105–106.
- Франко І. Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах. — Львів, 1898.

- Франко І. Хутірна поезія П. А. Куліша // Франко І. Твори: У 20 т. — Т. 17: Літературно-критичні статті. — К., 1955.
- Фурсенко А. А. Американская и французская буржуазные революции XVIII века (опыт сравнительной характеристики) // Новая и новейшая история. — 1972. — № 11.
- Фурсов А. И. Запад, Восток и антропология революций // Актуальные проблемы изучения Великой французской революции. — М., 1989.
- Фурсов А. И. Революция как имманентная форма развития европейского исторического субъекта // Французский ежегодник. — 1987. — М., 1989.
- Ходырева Г. В. Взаимоотношения России и гетманов Украины с Турцией в 1666-1681 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 2001.
- Хоткевич Г. Два гетьмани. — К., 1991.
- Целевич О. Причинки до зносин Петра Дорошенка з Польщею в 1670-2 р. // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. 25.
- Цибульський В. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у зарубіжній історіографії: Зб. наук. праць. — Рівне, 2000.
- Цибульський В. Козацька держава Богдана Хмельницького і Переяславський договір // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнар. наук. конф.: У 3 вип. — К., 1993. — Вип. 1.
- Чистозвонов А. Н. Генезис капитализма и отражение его в региональных типах крестьянских движений в Европе в XVI—XVIII веках // Вопросы истории. — 1975. — № 1.
- Чистозвонов А. Н. Крестьянские движения в период Нидерландской революции // Средние века. — Вып. IV. — М., 1953.
- Чистозвонов А. Н. Нидерландская буржуазная революция XVI века. — М., 1958.
- Чистозвонов А. Н. О стадийно-региональном изучении буржуазных революций XVI—XVIII веков в Европе // Новая и новейшая история. — 1973. — № 2.

- Чистякова О. В. Антифеодалний рух у фортецях Південно-Західної дільниці Белгородської сторожової смуги (1648–1650) // Укр. іст. журн. – 1961. – № 4.
- Чутрина В., Чутрина З. Хмельниччина 1648–1657 рр. – Львів, 2003.
- Чухліб Т. Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусові 1667 // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3.
- Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008.
- Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. – К., 2004.
- Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). – К., 1996.
- Чухліб Т. Міждержавні відносини у Європі на зламі Середньовіччя і Ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних відносин // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2.
- Чухліб Т. Петро Дорошенко. – К., 2007.
- Чухліб Т. Український гетьманат у протистоянні держав Європи з Османською імперією (1667–1699 рр.): міжнародне становище, зовнішня політика, зміна сюзеренів: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2008.
- Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах, 1648–1714 рр. – Вид. 2-ге, доопр. – К., 2005.
- Чухліб Т. В. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. – К., 2003.
- Шаманський М. Максим Кривоніс. – К., 1941.
- Шамрай М. Г. Чи був Богдан Хмельницький учасником повстань 30-х рр. XVII ст.? // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). – К.; Черкаси, 1994.

- Швидько А. К. Соціально-економічне розв'язання міст України в XVI–XVIII вв.: Учеб. посібник. – Дніпропетровськ, 1979.
- Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Львів, 2001.
- Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 1989–1991. – Т. 1–3.
- Шевченко Т. Г. Щоденник // Шевченко Т. Г. Твори: В 5 т. – К., 1979. – Т. 5.
- Шевченко Ф. П. Історичне минуле в оцінці Б. Хмельницького // Укр. іст. журн. – 1970. – № 2.
- Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959.
- Шевченко Ф. П. Реєстр Війська Запорізького 1649 р. – джерело історії козацтва на Україні // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2.
- Шевчук В. Богдан Хмельницький – фундатор козацької держави (з циклу «Етюди до історії українського державотворення») // Розбудова держави. – 1993. – № 9.
- Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. – К., 1995.
- Шиян К. Селянство – основна і вирішальна сила Визвольної війни українського народу. – К., 1954.
- Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989.
- Щербак В. О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1995. – № 5.
- Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.
- Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций. М., 1999.
- Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899.
- Яворницький Д. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991.

- Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К., 1990—1991.
- Яворський М. І. Нарис історії України. — Харків, 1924. — Ч. 2.
- Яковенко В. И. Богдан Хмельницький, его жизнь и общественная деятельность. — СПб., 1894.
- Яковенко Н. Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. — 1995. — № 12.
- Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — Вид. 3-тє, перероб. і розшир. — К., 2006.
- Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — К., 2002.
- Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. — К., 2000. — Вип. 3.
- Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — 2-ге вид. — К., 2008.
- Яковлева Т. Г. Гадячский договор — легенда и реальность // Исследования по истории Украины и Белорусии. — М., 1995. — Вып. 1.
- Яковлева Т. Г. Богдан Хмельницький і рядове козацтво // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4.
- Яковлева Т. Г. Початковий етап Руїни; соціально-політичне становище та зовнішня політика України кінця 50-х років XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1994.
- Яковлева Т. Г. Проблемы взаимоотношений Украины и России 1654—1667 гг. // Белоруссия и Украина. История и культура: Ежегодник. — М., 2003.
- Яковлева Т. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997.
- Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни. — К., 1998.
- Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659—1667 рр.). — К., 2003.
- Яковлева Т. Судьба Гетманщины в середине XVII в. // Памяти Ю. Д. Марголиса. — СПб., 2000.
- Яковлева Т. Украина в XVII веке: руина, революция? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2005. — Вип. 5.

- Яковлева Т. Г.* Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 2.
- Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Ювілейний зб. на пошану академіка Д. І. Багалія. — К., 1927.
- Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII — XVIII ст. — Варшава, 1934.
- Ярошенко А.* Богдан Хмельницький і його роль в історії України. — К., 1950.
- Ярошинський О. Б.* Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. — К., 2005.
- Alexandrowicz S.* Plan obronnego obozu wojsk polskich pod Zborowem z sierpnia 1649 roku // Z dziejów Europy srodkowo-wschodniej. — Białystok, 1995.
- Arend H.* On Revolution. — N.Y., 1963.
- Baranowski B.* Geneza sojuszu kozacko-tatarskiego z 1648 r. // Przegląd historyczny. — Warszawa, 1948. — T. 37.
- Baranowski B.* Polska a tatarszczyzna w latach 1624–1629. — L *Baranowski B.* Geneza sojuszu kozacko-tatarskiego z 1648 r. // Przegląd historyczny. — Warszawa, 1948. — T. 37.
- Baranowski B.* Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655–1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. — Warszawa, 1957. — T. 1.
- Barnavi E.* Mouvements revolutionnaires dans l'Europe moderne: un modèle // Revue Historique. — T. 271. — 1984. — № 549.
- Bartoszewicz J.* Bitwa pod Beresteczkiem 28–30 czerwca 1651 r. // *Bartoszewicz J.* Studia Historyczne i Literackie. Dzieła. — Kraków, 1881. — T. 3.
- Bercé Y. V.* Révoltes et révolutions dans l'Europe moderne. XVI–XVIII siècles. — Paris, 1980.
- Biedrzycka A.* Złoty pokój: kozacy zaporoscy w służbie Rzeczpospolitej 1639–1647 // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne. — Kraków, 2000. — Z. 127.
- Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649. — Zobrze, 2006.

- Biernacki W.* Żółty Wody – Korsuń 1648. – Częstochowa, 2000.
- Bobiątyński K.* Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą, 1654–1655. – Zóbrze, 2004.
- Borc A.* Działania wojenne na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej w latach «potopu» 1655–1657. – Przemgśl, 1999.
- Borek P.* Od Pilawiec do Humania. Studia staropolskie. – Kraków, 2005.
- Borek P.* Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001.
- Brinton C.* The Anatomy of Revolution. – N.Y., 1938.
- Bubl W.* Evolution und Revolution. – Munchen, 1970.
- Chodynicki K.* Kościół prawosławny a Rzeczypospolita Polska: Zarys historyczny 1370–1632. – Warszawa, 1934.
- Chrzęszcz I. E.* Stosunki kozacko-tatarskie z uwzględnieniem stosunków z Turcją, Mołdawią i Siedmiogrodem w pierwszej połowie 1649 roku // Prace historyczne. – Lwów, 1929.
- Chynczewska-Hennel T.* Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowie XVII w. – Warszawa, 1985.
- Ciesielski T.* Armia koronna w latach 1651–1653. Część 2: Od Batochu do Zwańca // Studia i materiały do historii wojskowości. – Białystok, 2003. – 40.
- Ciesielski T.* Epidemia dżumy w latach 1651–1654 na terenach Rzeczypospolitej // Człowiek i Kościół w dziejach. – Opole, 1999.
- Ciesielski T.* Kampania żwaniacka 1653 r. // Studia i materiały do wojskowości – Białystok, 2004. – 41.
- Ciesielski T.* Sejm brzeski 1653. Studium z dziejów Rzeczypospolitej w latach 1652–1653. – Toruń, 2004.
- Cobban A.* The Social Interpretation of the French Revolution. – Cambridge, 1957.
- Crisis in Europe 1560–1660 / Ed. by T.Aston.* – London, 1965.
- Czapliński W.* Dwa sejmy w roku 1652. – Wrocław, 1955.

- Czapliński W.* Ruchy Ludowe w roku 1651 // Przegląd historyczny. – Warszawa, 1953. – T. 44. – Zesz. 1–2.
- Czermak W.* Plany wojny tureckiej Władysława IV. – Kraków, 1895.
- Częcik L.* Sejm warszawski w 1649/50 roku. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978.
- Czołowski A.* Kudak. Przyczynki do założenia i upadku twierdzy // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1926.
- Darowski A.* Zatargi o starostów pogranicznych 1618–1654 // Szkice historyczne. – Pelersburg, 1897. – Ser. 3.
- Dąmbrowski J. S.* Po ugodzie białocerkowskiej. Kwestia kozacka na pierwszym sejmie 1652 roku // Poprzez stulecia. – Kraków, 2000.
- Dąmbrowski J. S.* Przed «potopem». Senatorowie koronni wobec Kozaczyzny i Ukrainy w latach 1654–1655 // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. – 2003. – Z. 130.
- Dąmbrowski J. S.* Przed Beresteczkiem. Elita korony wobec Kozaczyzny na sejmie 1650 roku // Kwartalnik historyczny. – 1999. – R. CVI. – № 3.
- Dec L.* Bitwa pod Konstantynowem // Teki historyka. – Warszawa, 1998. – Z. 12.
- Decoufle A.* Sociologie des Revolutions. – Paris, 1968.
- Demel J.* Historia Rumunii. – Wrocław i in., 1986.
- Długołęcki W. J.* Batoń 1652. – Warszawa, 1995.
- Dreścik J. J.* Kufel «Bohdana Chmielnickiego» w Muzeum XX Czar-toryskich w Krakowie // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3.
- Dubiecki M.* Dwi chwile dziejów polskiej kolonizacji na Nizu (1638 i 1648). – Kraków, 1980.
- Duda J.* Wyśitek militarny Rzeczypospolitej w 1651 roku // Polska w Europie. Studia historyczne. – Lublin, 1968.
- Działania militarne w Polsce Południowo-Wschodniej.* – Warszawa, 2000.

- Early Modern Revolutions. An Exchange // Journal of Modern History. – V. 46. – 1974. – № 1.
- Elliot J. Revolution and Continuity in Early Modern Europe // Past Present. – 1969. – № 42.
- Epoka Ogniem i Mieczem we współczesnych badaniach historycznych. – Warszawa, 2000.
- Łtória B. N. Konflikt między zwolennikami unii i prawosławia w Rzeczypospolitej (w świetle źródeł rosyjskich) // Barok. – 1996. – T. 3.
- Franz M. Idea państwa kozackiego za ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku. – Toruń, 2006.
- Franz M. Powstanie kozackie 1637 roku // Україна в Центральньо-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип. 5.
- Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter. – Toruń, 2002.
- Fras L. Bitwa pod Zborowem w r. 1649 // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1932. – T. 46. – Zesz. 1.
- Fras L. Obrona Zbaraża w r. 1649. – Kraków, 1932.
- Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Cambridge, Harvard, 1978. – Vol. 1–2.
- Galtung J. Feodal Systems, Structural Violence and the Structural Theory of Revolutions // Studies in Peace Research. V. 1. – Hague, 1970.
- Gawęda M. Powstanie kozackie 1637. – Zobrze, 2007.
- Górka O. «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna. – Warszawa, 1934.
- Górka O. Bohdan Chmielnicki – jego historycy, postać i dzieło // Sesja naukowa w Trzechsetna, rocznice, zjednoczenia Ukrainy z Rosją 1654–1954. – Warszawa, 1956, 1986.
- Górka O. Liczebność tatarów krymskich i ich wojsk // Przegląd historyczno-wojskowy. – Warszawa, 1936. – T. VIII. – Z. 2.
- Górski K. O działaniach wojska koronnego Rzeczypospolitej Polskiej w wojnie z kozakami (Okres od dnia 19-go lutego do 10-go lipca

- 1651-go roku. Bitwa pod Beresteczkiem) // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1877. – T. 2.
- Historia dyplomacji polskiej. – Warszawa, 1982. – T. 2.
- Historia państwa i prawa polski od połowy XV w. do r. 1795. – Warszawa, 1957.
- Hornowa E.* Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590–1648. – Opole, 1963.
- Howard M.* Wojna w dziejach Europy. – Warszawa i in., 1990.
- Jabłonowski A.* Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. – Kraków, 1912.
- Janas E.* Konfederacja wojska koronnego w latach 1661–1663. Dzieje i ideologia. – Lublin, 1998.
- Johnson Ch.* Revolution and the Social System. – Stanford, 1964.
- Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki i Jan Wyhowski wobec problemów wyznaniowych Rzeczypospolitej // Krakowskie zeszyty ukrainoznawcze. – 1996–1997. – T. V–VI.
- Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988.
- Kaczmarczyk J.* Rzeczpospolita trojga narodów mit czy rzeczywistość. Ugoda Hadziacka – teoria i praktyka. – Kraków, 2007.
- Kaminka E.* The Concept of a Political Revolution // Revolution / Ed. by C. J. Friedrich. – N.Y., 1966.
- Kersten A.* Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji. – Warszawa, 1988.
- Kersten A.* Na tropach Napierskiego. W kregu mitów i faktów. – Warszawa, 1970.
- Kersten A.* Stefan Czarniecki, 1599–1665. – Warszawa, 1963.
- Kłaczewski W.* W przededniu wojny domowej w Polsce. Walra sejmowa lat 1664–1665. – Lublin, 1984.
- Kłaczewski W.* Jerzy Sebastian Lubomirski. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 2002.
- Koenigsberger H. G.* Estates and Revolutions. Essays in Early Modern European History. – Ithaca; London, 1971.

- Koenigsberger H. G.* The Habsburghs and Europe 1516–1660. – Ithaca; London, 1971.
- Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699. – Warszawa, 1994.
- Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674. – Kraków, 1898. T. I–III.
- Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce: Epoka przedrozbiorowa. – Kraków, 1912. – T. 2.
- Korzon T.* O Chmielnickim. Sądy pp. Kulisza i Karpowa // Kwartalnik historyczny. – 1892. – R. VI.
- Kotlubaj E.* Życie Janusza Radziwiłła. – Vilno; Witebsk, 1859.
- Kroll P.* Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658–1660. – Warszawa, 2008.
- Kubala L.* Bitwa pod Beresteczkiem. – Warszawa, 1909.
- Kubala L.* Jerzy Ossoliński. – Lwów, 1924.
- Kubala L.* Krwawy swaty // Szkice historyczne. – Kraków, 1896. – Ser. 2.
- Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów. (S. a.).
- Kubala L.* Wojna moskiewska r. 1654–1655 // Szkice historyczne. – Kraków, 1910. – Ser. 3.
- Kubala L.* Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656. – Lwów, 1913.
- Kubala L.* Wyprawa żwaniecka // Szkice historyczne. – Kraków, 1896. – Ser. 2.
- Kubala L.* Zaprzepaszczona kraina // Kwartalnik historyczny. – 1907. – R. XXI. – Z. 4.
- Libiszowska Z.* Rec. na: I. P. Krypiakewycz. Bohdan Chmelnyckij. Kijów, 1954 // Kwartalnik historyczny. – Warszawa, 1955. – R. 62. – № 3.
- Libiszowska Z.* Stosunek polskich mas ludowych do walki narodowo-wyzwoleńczej na Ukrainie w latach 1648–1654 // Sesja naukowa... – Warszawa, 1956.

- Lipiński W.* Stanisław Michał Krzyczewski // Z dziejów Ukrainy. – Kraków, 1912.
- Litwin H.* Katolicyzacja szlachty ruskiej a procesy asymilacyjne na Ukrainie w latach 1569–1648 // Triumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII wieku. – Warszawa, 1989.
- Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – Warszawa, 2000.
- Maciszewski J.* Szlachta polska i jej państwo. – Warszawa, 1969.
- Majewski K.* Cecora. Rok 1620. – Warszawa, 1970.
- Majewski W.* Krytyczny przegląd źródeł do dziejów powstania Chmielnickiego w okresie początkowym (jesień 1647 – maj 1648) // Studia źródłoznawcze. – Warszawa; Poznań, 1981. – T. XXVI.
- Makowski M. P.* Wizerunek przeciwnika kształtowany w publicystyce polskiej czasu wojen kozackich // Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. – Warszawa, 1993.
- Markov W.* Revolutionen beim Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1969. – № 5.
- Markov W., Soboul A.* 1789. Die Grosse Revolution der Franzosen. – B., 1973.
- Maroń J.* Kampania zadnieprzańska Jana Kazimierza 1663–1664 // Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX w.). – Toruń, 1998.
- Matwijów M.* Ostatnie sejmy przed abdykacją Jana Kazimierza 1667 i 1668. – Wrocław, 1992.
- Merriman R. B.* Six Contemporary Revolutions. – Oxford, 1938.
- Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoci Nowożytnej. – Toruń, 2002.
- Milewski D.* Kryzys wojskowości polskiej na przykładzie kampanii zwanieckiej Jana Kazimierza // Barok – 2001. – R. VIII 1 (15).
- Mironowicz A.* Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Białystok, 1996.

- Mironowicz A.* Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. – Białystok, 2001.
- Mokry W.* Potrzeba kolejnej dyskusji wokół «Ogniem i mieczem» Henryka Sienkiewicza // *Між сусідами.* – Краків, 1999. – Т. 9.
- Moote A. L.* The Preconditions of Revolution in Early Modern Europe: Did They Really Exist? // *The General Crisis of the Seventeenth Century* / Ed. by G. Parker and L. M. Smith. – London, 1985.
- Mullet M. A.* Radical Religious Movements in Early Modern Europe. – London, 1980.
- Nagielski M.* Rokosz Jerzego Lubomirskiego w 1665 roku. – Warszawa, 1994.
- Nagielski M.* Armia koronna w latach 1651–1653. Część 1: Armia koronna od Beresteczka (VI 1651) do Batołu (V 1652) // *Studia i materiały do historii wojskowości.* – Warszawa, 2003. – Т. 40.
- Nagielski M.* Armia koronna wobec sojuszu kozacko-tatarskiego w latach 1648–1654 // *Rzeczpospolita w dobie Trylogii.* – Warszawa, 1999.
- Nagielski M.* Liczebność i organizacja gwardii przybocznej i komputowej za ostatniego Wazy (1648–1668). – Warszawa, 1989.
- Nowak-Dłużewski J.* Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce: Dwaj młodzi Wazowie. – Warszawa, 1972.
- Ochmann S.* Sejmy lat 1661–1662. Przegrana batalia o reforme ustroju Rzeczypospolitej. – Wrocław, 1977.
- Ochmann S.* Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. – Warszawa, 1985.
- Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku. – Warszawa, 2000.
- Olszewski H.* Ustrój polityczny Rzeczypospolitej // *Polska XVII wieku: Państwo, społeczeństwo, kultura.* – Warszawa, 1969.
- Orłowski D.* Chocim 1673. – Warszawa, 2007.
- Ossoliński Z.* Cudnów – Slobodyzyczne 1660. – Zabrze, 2006.
- Ossoliński Z.* Rzecz o hetmanie Wyhowskim. – Warszawa, 2009.

- Pajewski J.* Bunczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Poznań, 1997.
- Pelenski J.* Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia // *Przegląd historyczny.* – Warszawa, 1974. – T. 65. – № 2.
- Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków. 2000.
- Pisma Aleksandra Jabłonowskiego.* – Warszawa, 1910, 1911. – T. 2–3.
- Pod sztandarem bratniej przyjaźni.* – Warszawa, 1954.
- Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII wv. – Warszawa, 1987.
- Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski. Ok. 1592–1646. – Warszawa, 1978.
- Podhorodecki L.* Stefan Czarniecki. – Warszawa, 1966.
- Podhorodecki L., Raszba R.* Wojna Chosimska 1621 roku. – Kraków, 1979.
- Preconditions of Revolution in Early Modern Europe / Ed. by P. Foster and G. Green.* – Baltimore; London, 1970.
- Przyboś A.* Samuel Grądzki ariański dziejopis wojny polsko-siedmiogrodzkiej 1657 r. // *Małopolskie studia historyczne.* – Kraków, 1959. – R. II. – Z. 1.
- Rawita-Gawroński F.* Bohdan Chmielnicki. – Lwów, 1906–1909. – T. 1–2.
- Rawita-Gawroński F.* Hetman kozacki Bohdan Chmielnicki. – Lwów, 1914.
- Rawita-Gawroński F.* Poselstwo Bieniewskiego od śmierci B. Chmielnickiego do umowy Hadziackiej. – Lwów, 1907.
- Romański R.* Cudnów 1660. – Warszawa, 1996.
- Romański R.* Wojny kozackie. – Warszawa, 2005.
- Romański R.* Beresteczko 1651. – Warszawa, 1995.
- Romański R.* Kozaczyzna. – Warszawa, 1999.
- Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku. Państwo czy wspólnota?* – Toruń, 2007.

- Sajkowski A.* W stronę Wiednia. Dole i niedole wojenne w świetle listów i pamiętników. — Poznań, 1984.
- Serczyk W. A.* Historia Ukrainy. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979.
- Serczyk W. A.* Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. — Kraków; Wrocław, 1984.
- Serczyk W. A.* Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. — Warszawa, 1999.
- Sikorski M.* Wyprawa Sobieskiego na crambuly tatarskie 1672. — Zobrze, 2007.
- Sledziński K.* Zbaraż 1649. — Warszawa, 2005.
- Spierski Z.* Stefan Czarniecki 1604–1665. — Warszawa, 1974.
- Śreniowski S.* Oznaki regresu ekonomicznego w ustroju folwarczno-panszczyźnianym w Polsce od schyłku XVI w. // Kwartalnik historyczny. — Warszawa, 1954. — R. 62. — № 2.
- Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. — Warszawa, 2002.
- Stefan Czarniecki żołnierz — obywatel — polityk. — Kielce, 1999.
- Stone L.* The Causes of the English Revolution. 1529–1642. — London, 1972.
- Studia Historyczno-Wojskowe. — Zabrze, 2008. — T. II.
- Sysyn F. E.* Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil, 1600–1653. — Harvard, 1985.
- Sysyn F. E.* Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1992. — T. 27.
- Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych 1646–1648. — Lwów, 1865, 1869. — T. 1–2.
- Szczotka S.* Powstanie chłopskie pod wodzą Kostki Napierskiego. — Warszawa, 1951.
- [*Swieszniów J.*] Bitwa pod Beresteczkiem w świetle źródeł kartograficznych i archeologicznych // Kartografia wojskowa krajów strefy bałtyckiej XVI–XX w. — Toruń, 1996.
- Świtalski Z.* Nieznana wiadomość z biografii Bohdana Chmielnickiego przed 1648 rokiem (Poselstwo kozackie do Warszawy na sejm w

1639 roku) // Kwartalnik historyczny. – Warszawa, 1959. – R. 66. – № 3.

Tazbir J. Okrucieństwo w nowożytnej Europie. Prace wybrane. – Kraków, 2000. – T. II.

Tokarz G. Polska szlachecka. Analiza geopolityczna. – Wrocław, 2008.

Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). – Warszawa, 1933.

350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008). – Warszawa, 2008.

Vernadsky G. Bohdan, Hetman of Ukraine. – New Haven; London, 1941.

Vovelle M. La mentalité révolutionnaire. – Paris, 1985.

W kręgu Hadziacza A.D. 1658. Od historii do Literatyry. – Kraków, 2008.

Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676. – Zabrze, 2009.

Wasilewski T. Ostatni Waza na polskim tronie. – Katowice, 1984.

Widacki J. Książ Jarema. – Katowice, 1984.

Wimmer J. Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1648–1655 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1960. – T. 5.

Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1965.

Wimmer J. Wojsko i finanse Rzeczypospolitej w czasie wojny ze Szwecją 1655–1660 // Wojna polsko-szwedzka 1655–1660. – Warszawa, 1973.

Wiśłocki J. O działalności emisariuszy Chmielnickiego w Wielkopolsce w 1651 roku // Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza. – Poznań, 1955. – T. I. – Z. I.

Wisner H. Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowie XVII wieku. – Warszawa, 1982.

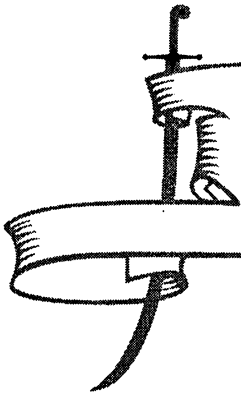
Wisner H. Janusz Radziwiłł, 1612–1655. Wojewoda Wileński hetman Wielki Litewski. – Warszawa, 2000.

Witusik A. A. Elekcja Jana Kazimierza w 1648 roku // Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska. – Lublin, 1962. – V. XVII, 7.

Wojcik Z. Jan Sobieski 1629–1696. – Warszawa, 1983.

Wojcik Z. Między traktatem Andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. – Warszawa, 1968.

- Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego // Teki historyczne. – Londón, 1960–1961.
- Woloszyn J. W. Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696. – Warszawa, 2003.
- Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu: O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1968.
- Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu // Kwartalnik historyczny. – Warszawa, 1954. – R. 61. – № 3.
- Wójcik Z. Czy zaporoscy buli na służbie Mazarini? // Przegląd historyczny. – Warszawa, 1973. – T. 64. – № 3.
- Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. – Wrocław i in., 2004.
- Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – T. 1.
- Wójcik Z. Ukraina w ramach Rzeczypospolitej do połowie XVII w. (Prawo, program, praktyka polityczna) // Historia. – Wrocław, 1988. – T. 66.
- Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce // Dzieje narodu i państwa polskiego. – Kraków, 1989. – T. 1–2.
- Z dziejów Ukrainy. – Kijów, 1912.
- Zagorin P. Prolegomena to the Comparative History of Revolution in Early Modern Europe // Comparative Studies in Society and History. – V. XVIII. – 1976. – № 2.
- Zagorin P. Rebels and Rulers 1500–1660. 2 v. – Cambridge, 1982.
- Zagorin P. The Court and Country. – N.Y., 1970.
- Zlepko D. Der große Kosakenaufstand 1648 gegen die polnische Herrschaft. Die Rzeczpospolita und das Kozakentum in der ersten Phase des Aufstandes. – Wiesbaden, 1980.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абрамович М. 188
Адамович С. 224
Аділь-Гірей 332, 337, 339, 340
Александренко І. 90, 123, 151, 177
Алепський П. 33, 214, 262
Андрусяк М. 10, 26
Антимир 103
Антонов М. 161
Антонович В. 18
Апанович О. 10, 25, 27, 28
Апостол П. 193
Армадан 124
Астаматій О. 280
- Базановський С. 32
Байбузиха 193
Баклій 346
Балабан 142
Балабан Гедеон (Григорій) 48, 66, 71
Балабан Д. 223, 224
Бантиш-Каменський Д. 18, 31
Барабаш І. 81, 84, 85
Барабаш Я. 306, 308, 310
Барабой А. 23
Баранович Л. 224, 340
- Барнаві Е. 45
Басараб М. 292, 293
Батісто (Андріані) Дж. 119
Безбородько О. 356
Безпалій І. 312
Беневський С. 300, 308
Бернацький В. 15
Берсе І.-М. 44, 45, 51
Бечинський 252
Бжуханський А. 86
Биркович О. 27
Битомський Я. 32
Бісмарк О. фон 274
Богдан 151
Богданов Г. 145
Богданович-Зарудний С. 193, 280, 294, 298
Боглевський І. 193
Богун І. 122, 124, 125, 128, 131, 133, 135, 143, 148, 150, 151, 163, 180, 181, 326, 327
Бойко І. 25
Болаан Г.-Л. де 32, 68
Борек П. 10, 15
Борисенко В. 10, 27, 324
Боровий С. 23
Бородкін 347

- Борщак І. 10
 Брайчевський М. 10, 24—26
 Брежі де 79
 Брехуненко В. 10, 27, 28, 31
 Бростовський А. 32
 Брюховецький І. 28, 199, 209,
 214, 217, 222, 224, 226, 235,
 239, 261, 301, 316, 318, 319,
 327—332, 334, 335, 337—
 339, 341
 Булавка 151
 Бульвінський А. 10, 28
 Бурляй К. 81
 Бускевич Л. 280, 337
 Буг (Павлюк) П. 78
 Бутич І. 31
 Бутурлін В. 229
 Буцінський П. 19
 Бялобоцький Я. 32
- Вадовський С. 82**
 Варениця В. 328, 329
 Василенко М. 22
 Василь 96
 Вдовиченко 163
 Вебер М. 209
 Вежбовський С. 32
 Вейчик С. 251, 252
 Величенко С. 10, 27
 Величко С. 32, 217, 230, 323
 Вели-ага 124
 Венславський 335
 Вердум У. фон 232
 Верещинський Й. 75, 357
 Вешняк Ф. 81, 104, 105
 Виговський І. 18, 28, 31, 129, 142,
 149, 153—155, 198, 206, 209,
 214, 216, 217, 228, 232—234,
 236, 238, 260, 262, 268, 269,
 275, 280, 281, 296, 302, 304—
 310, 312—314, 318, 321, 323,
 327, 328
 Виговські 193
 Винар А. 10, 26
- Височан С. 96, 327, 328
 Вишенський І. 357
 Вишневецький І. 68, 83, 85, 86,
 89—91, 93, 95, 99, 107, 109,
 114, 118, 131, 136, 138, 139,
 141, 144, 148, 172, 173, 183,
 188, 193, 231, 243, 286
 Вишневецький К. 64
 Вишневецький М. 214, 237, 343,
 345, 348
 Вишневецькі 65
 Віміна А. 32, 252
 Вітовський С. 127
 Владислав IV 80, 83, 91, 117, 129,
 144, 215, 245, 246, 248, 273,
 284
 Внуков С. 164
 Вовк 90
 Возняк М. 10
 Войнилович Г. 86, 162
 Войтов М. 103
 Волінський Я. 348
 Волошин 180
 Вольф Ф. 115
 Ворбек-Леттов М. 32
 Вуйцик З. 10, 14, 15, 283
- Габсбурги 271, 272**
 Гавратинський 122
 Гавриїл 118, 145
 Гаджі Мехмед 110
 Газін В. 10, 27, 28
 Галактіонов І. 16
 Гамалія Г. 330
 Ганжа І. 81, 93
 Ганновер Н. 33, 71, 72
 Гапоненко Р. 297
 Гарасимчук В. 10, 19, 21, 31
 Гаркуша Ф. 134, 146, 147, 152, 153
 Гвоздик-Пріцак Л. 28
 Гдешинський М. 115
 Гейгер Т. 45
 Гембицький Д. 118

Георгіца Ш. 292, 293, 300
Герасимов С. 162
Геркевич 154
Гермайзе Й. 22
Геткант 142
Гжималовський В. 13
Гирич С. 96, 174
Гиря Д. 81
Гиря І. 81
Гіжовський 100
Гізель І. 224
Гільдебрандт Я. 32
Гладкий М. 142, 143, 155, 162,
163, 252—254, 306
Глух Й. 122, 125, 181
Гоголь О. 90, 239, 328—330, 336,
351
Гой П. 27
Голінські 96
Голінський М. 177, 179
Голіуш Я. 32
Голобуцький В. 10, 23, 25, 51
Головацький П. 95, 107, 143
Голота Г. 108
Голота І. 107, 108
Голуб Є. 82
Гольстен Г. 32
Гонсевський В. К. 107, 146
Гордон А. 49
Гордон П. 32
Горобець В. 10, 27, 28
Граб'янка Г. 32, 143
Грабовецький В. 97
Грабовецькі 96
Грабовський 164, 181
Гревор-Ронер Х. 45
Грин Дж. 45
Гришко В. 27
Грозовський І. 27
Громіка М. 155
Грондський С. 33
Гроціус Г. 215
Грушевський М. 7, 10, 19, 22, 65,
77, 114, 117, 248, 300, 356
Грушевський О. 22

Гуляницький Г. 174, 280, 305,
312, 328
Гунашевський М. 32, 116
Гурбик А. 10, 28
Гуржій О. 10, 27, 28
Гурка О. 10, 13
Гуслистый К.

Гросвайєр М. 95

Далерак П. 32
Дахновський Я. 32
Дашкевич Я. 10, 27, 28, 56, 274,
326
Дворецький В. 327
Девіс Н. 46
Демиденко П. 343
Децик В. 329, 330
Джеджалаї Ф. 81, 85, 96, 140—
143, 162
Джерка 166
Джефсон 53
Дзик Я. 89
Дзиковський І. 162
Дзюк 96
Длуголецький В. 165
Дністрянський С. 26
Долгорукий Д. 331
Домашнев С. 104
Домна Розаңда 292
Донець І. 106, 236, 309
Донцов Д. 10
Дорошенко А. 340
Дорошенко Г. 337, 340, 343
Дорошенко Д. 10, 21, 26, 239, 331
Дорошенко М. 340
Дорошенко П. 14, 17, 27, 28,
38, 39, 57, 81, 201, 206—
209, 212, 214, 217—219,
223, 234, 235, 237, 238,
260—262, 270, 275, 279—
281, 319—321, 331—352

Драгоманов М. 18
Дробиш-Тучинський Я. 32, 325
Дрозденко В. 330
Друшкевич С. 32
Дубина 107
Дубенський В. 337
Дубровський В. 27
Дьєрдь І Ракоці 290, 291
Дьєрдь ІІ Ракоці 105, 129, 131,
279, 292, 293, 300, 301
Дьяконов М. 16
Дядиченко В. 10

Ейзенштадт Ш. 45
Ейнгорн В. 10, 15
Елліотт Дж. 45

Єзекіль 340
Ємьоловський М. 32, 140
Єнич 174
Єрлич І. 32, 147
Єрмолаєв В. 28
Єрмоленко Д. 332

Жданович А. 120, 134, 145—147,
150, 265, 280, 288, 290, 300,
302
Жулкевські 70
Жураківські 96

Заборовський А. 10, 16, 17, 31
Забузький С. 112
Загорін П. 44, 45
Закржевський Я. 78
Замлинський В. 10, 27
Замойський Я. 139
Заруба В. 28

Заславський В. 90, 93, 95, 176, 242
Заславські 65, 68
Заувліховський М. 93, 109, 110
Збарзькі 65, 68
Здіорук С. 28
Зеленський М. 306, 347
Зеркаль С. 27
Зиморович Б. 32
Злепко Д. 27
Золотаренки 193
Золотаренко В. 152, 153, 316, 319
Золотаренко І. 296

Ібрагім 289
Іван 175
Іванов Д. 16, 17, 149
Іванов Д. 149, 162
Іванчул 148
Іоасаф 124, 144
Ісаєвич Я. 36
Іскра 162, 164
Іслам-Гірей 83, 88, 105, 108—111,
114—117, 120, 123, 127, 129,
133, 136—140, 144, 158, 164,
170, 255, 256, 284, 285, 289,
297, 298

Каганович А. 24
Казановські 70
Кази-Гірей 129, 164, 255
Кайченята К. 174
Калиновський М. 88, 121—125,
127, 128, 130, 131, 138, 148,
152, 153, 155—159, 162,
164—168, 191, 255
Калиновський С. 118, 189
Калиновські 68, 70
Калинський С. 173
Калюс 123
Каманін І. 19
Камен Г. 44

- Каменка Ю. 45
 Каммамбет-мурза 298
 Каммехмет-мурза 329
 Капніст В. 355
 Капуста Л. 299
 Караїмович І. 84, 85
 Карач-бей 152, 154, 164, 167, 311,
 318
 Карл Стюарт 52
 Карл Х Густав 279, 300, 301, 302,
 305
 Карпов Г. 15, 16
 Каторжний (Валечний) Р. 153
 Качмарчик Я. 10, 14, 15
 Кенигсбергер Х. 45
 Керстен А. 129
 Кисіль А. 32, 90, 91, 103, 105,
 106, 115, 120, 121, 124, 126,
 151, 152, 154, 157, 161, 164,
 176, 179, 180, 186, 189—191,
 233, 240, 243, 244, 247, 248,
 250, 251, 277, 278
 Кисіль М. 110, 125
 Кияшко І. 90, 330
 Климент VIII 66
 Клиша Я. 81
 Ключевський В. 15, 16
 Кобзарєва Є. 17
 Ковальський І. 343
 Когут З. 26, 27
 Козаченко А. 28
 Коломеда 90
 Колугер Д. 280
 Компан О. 50
 Конєцпольський А. 81, 91, 93,
 109, 118, 136, 138, 148, 168,
 188, 286
 Конєцпольський С. 68
 Конєцпольські 70
 Копистенський М. 66
 Кописток 96
 Копистянський М. 71
 Кордуба М. 10, 19, 21
 Корецький Б. 64
 Корецький С. 93, 111, 115, 176,
 178, 236
 Корецькі 65
 Корицький К. 115
 Коркунов І. 16
 Коробка Ф. 107
 Косагов Г. 328, 329
 Косинський К. 69, 73
 Косов С. 56, 124, 126, 146, 147,
 208, 223, 224, 235, 265, 285,
 286
 Костін М. 33, 82
 Костомаров М. 10, 18, 129
 Костянтин 332
 Костянтин Великий 247
 Котович П. 263
 Коховський В. 12, 33
 Коляович А. 33
 Коляович М. 15
 Кравець І. 307
 Кравець М. 27
 Красінський Г. 32
 Кривенко Г. 119, 122
 Кривоніс М. 81, 86, 87, 89, 92—96,
 98, 173, 183, 231, 238, 306
 Кривоносенко 106
 Кривошея В. 28
 Крикун М. 10, 28, 69
 Крим-Гірей 95, 292, 336
 Крип'якевич І. 10, 21, 25, 31, 72
 Криса М. 81, 86, 141, 142
 Кричевський С. 20, 78, 81—83,
 85, 108, 110, 112, 113, 240
 Кромвель О. 53, 59, 60, 301
 Крупницький Б. 21, 26
 Кубаля Л. 10, 13
 Куковський І. 96, 174
 Кулаков Г. 246
 Куліш П. 19
 Кулька А. 153, 154, 282
 Кучарський Г. 97
 Кучаревич М. 32
 Кучевич-Миньківський І. 148
 Кушевич П. 205
 Кушевич С. 32, 244

- Ладиженський Ф. 196
 Ландауер Г. 45
 Ласк П. 250
 Лащ С. 93, 242
 Лащенко Р. 10, 26
 Лащівець 146
 Ледерер Е. 45
 Лемерсьє-Келькеже Ш. 27
 Леп'явко С. 27
 Лесницький Г. 193
 Лешинський С. 32, 142
 Лизогуб Я. 332, 343
 Липинський В. 10, 11, 19—21, 54,
 245
 Липка Ф. 96, 174
 Лисиця П. 347
 Лисівець Д. 127, 128
 Лисяк-Рудницький І. 274
 Литвиненко С. 155
 Лілієнкрона Г. 302, 305
 Лісницький Г. 305
 Ліщинський Б. 241
 Ліщинський В. 329
 Лобода Г. 74, 151
 Лопухін А. 124
 Лось Я. 32
 Лубенський М. 85, 91, 118, 240, 243
 Лубовіцький С. 299
 Лужецький К. 348
 Лукарис К. 66
 Лупул В. 104, 168, 252, 291—293,
 298, 300
 Любомирський Є. 115, 136—138
 Любомирський К. 118
 Любомирські 70
 Ляницкоронський С. 102—104, 107,
 110, 119, 122—125, 131, 132,
 136—138, 143, 144, 176, 250
 Лях Ю. 232
 Лях Я. 232

 Маєвський В. 330, 335
 Мазаньєлло 44

 Мазєпа І. 40
 Майєр І. 32, 254
 Макарець О. 23
 Макарій 262, 324
 Макаров І. 300
 Маковецький С. 32
 Маковський Д. 176
 Максим 325
 Максимович М. 18
 Мануйлов І. 168
 Маркевич М. 18
 Марко 132
 Марцінкевич С. 172
 Масальські 65
 Маскевич Б. 32
 Матях В. 28
 Маховський С. 153, 154, 162, 327,
 329, 330, 333, 337
 Мацішевський Я. 166
 Мацьків Т. 10, 26
 Мегмед IV 289, 290, 292, 337,
 348, 350
 Мегмед-Гірей 298
 Мелешко М. 125
 Мельник 328
 Мельник А. 10, 27
 Мельниченко І. 183
 Мехмет-мурза 157
 Мирський Г. 107
 Мисловський 126, 130, 254, 277
 Мицик Ю. 10, 27—29, 31
 Михайлина П. 51
 Міхаловський Я. 32
 Многогрішний Д. 28, 39, 238,
 261, 320, 321, 339—343, 345,
 347
 Могила М. 292
 Могила П. 73, 357
 Мозиря А. 151, 306
 Мордвінцев В. 28
 Москаленко С. 81
 Мрозовицький С. 90, 111
 Мужиловський С. 101, 104, 247,
 280, 293
 Муньє Р. 48

Мустафа-паша 338
Мякотін В. 16
М'яковський А. 97, 128, 147,
149, 150, 181
М'яковський В. 32, 125, 177

Нагельський М. 10, 15
Нагорецький 153
Наливайко Д. 358
Наливайко С. 69, 74, 75, 357
Наперський Л. К. 129
Натальчиць 146
Небаба М. 128, 134, 180
Недовісенко 90
Недостежа 148
Нестеренко І. 81
Нестеренко М. 285
Нечай Д. 81, 92, 102, 103, 122—
124, 129, 177, 180, 306
Нечай І. 81
Нечипоренко І. (Золотаренко І. ?)
151
Нітшош-мурза 129
Нольде І. 16
Носач Т. 305

Обухович К. 32, 127, 134
Обухович Т. 178
Овдієнко 330
Оглоблин О. 27, 249
Одинець 154, 156
Одинець Л. 16
Одоевський М. 127
Окиншевич А. 10, 19, 22
Олексій Михайлович 103, 104,
119, 252, 293—295, 300, 350
Оляничин Д. 21
Ольшевський А. 345
Опара С. 28
Ордін-Нашокін О. 331
Орлик П. 40

Освенцім С. 32, 132, 150, 153, 181
Осинський С. 93
Осипов К. 23
Осман-ага 120, 290, 291
Оссолінський Б. 115
Оссолінський Є. 54, 81, 90, 91,
111, 116, 242, 271
Оссолінський Л. 15
Осторог М. 32, 91, 93, 95, 102,
108—110, 242, 250
Острозький К. 64—66, 71
Острозький Я. 73
Острозькі 65, 68
Охманн С. 90

Павліщев М. 15
Павло 103
Павлоковський 330
Падох Я. 27
Паїсій 101, 103, 104, 290
Палій С. 40
Парасхес Н. 66
Парцевич П. 300
Пасек Я. 32
Пасторій Й. 33
Перденя Я. 10, 14
Перетяткевич К. 32
Переяславець Л. 142, 334
Пері-ага 103
Пеславський 172
Петрановський Я. 280
Петрижицький І. 50
Петровський М. 10, 22, 23
Петрос 96
Пешта Р. 81
Півторакожух 81
Пічета В. 23
Плешивий М. 164
Плохий С. 10, 28
Пободайло С. 113, 127, 150, 162,
163
Подорожний М. 23
Покровський М. 22

- Полонська-Василенко Н. 10, 26
 Полховський С. 349
 Попенко І. 326
 Портянка 342
 Потоцький А. 239, 313, 314
 Потоцький М. 80, 82—88, 118,
 121, 123, 129—131, 136—138,
 142, 147, 149—159, 171, 181,
 188, 215, 240, 241, 252, 256,
 283, 287
 Потоцький П. 148, 157, 158
 Потоцький С. 84—86, 115, 137,
 138, 275
 Потульніцький В. 18
 Почобут-Одланіцький Я. 32
 Прицак О. 27
 Прокопович Ф. 357
 Пронські 65
 Протасєв Ф. 330
 Пугачов О. 44
 Путро О. 10, 27
 Пушкар М. 163, 230, 306, 308—
 310
 Пушкарьов Л. 16
 Пушкін Г. 127
 Пшиємський С. 138, 142, 165,
 166
 П'ясочинський 328
 П'ятка Х. 111
- Равіта-Гавронський Ф.** 12
 Рагозін Д. 307
 Радванський В. 32
 Радзейовський Г. 53, 121
 Радзивілл А. С. 32, 54, 68, 88, 90,
 91, 97, 106, 272, 285
 Радзивілл Б. 32, 138
 Радзивілл М. 63
 Радзивілл Я. 102—104, 106, 107,
 111—113, 118, 126, 130, 133,
 134, 145—147, 149, 150, 152,
 153, 156—158, 166, 169, 252,
 277
- Радлінський А. 81
 Ракоці 273
 Ракоці Сигізмунд 291
 Рашід-ефенді 32
 Ржечинський Я. 115
 Рибалка І. 38
 Рибчин І. 27
 Ринсевич В. 31
 Рипка Я. 26
 Риттбергер Ф. 45
 Рог І. 336
 Розеншток-Хюссі О. 45
 Роколов 305
 Романенко А. 102, 106
 Романський Р. 15
 Ромодановський Г. 310, 327, 340,
 350, 352
 Рославлев І. 337
 Рубінштейн М. 22
 Рудавський Я. 33
 Рудий І. 96
 Рудоміч Б. 32
 Ружинські 65
- Сава** 96, 174
 Савич С. 151, 161, 280
 Сагайдачний 146
 Сагайдачний П. 74
 Сальвіус 53
 Самойлович І. 28, 31, 39, 40, 209,
 217, 224, 238, 320, 347, 348,
 350, 352
 Санін Г. 10, 16, 17
 Сапіга Л. К. 137, 138
 Сапіга Я. 155
 Сапіги 167
 Сас П. 10, 27, 28, 210
 Сасименко 146
 Сахно 162
 Свешніков І. 10, 28, 33
 Селім-Гірей 328
 Сенаї Мехмед 33
 Сенютович-Бережний В. 27

- Сенявський А. 107
 Сераковський А. 108
 Сербин І. 330
 Сергієнко Г. 10
 Сергійчук В. 10, 27, 28
 Серчик В. 10, 15
 Сефер Кази-ага 83, 110
 Сєножацький 338
 Сигидин М. 28
 Сигізмунд III Ваза 47, 50, 76
 Сигізмунд-Август 63, 64
 Силка І. 312
 Сисин Ф. 7, 10, 12, 15, 26, 36, 53
 Сірко І. 328, 329, 334, 336, 346,
 347, 352
 Сіцінський В. 160
 Скидан К. 54
 Скворода Г. 355
 Скоробатий А. 32
 Скубицький Т. 22
 Скуратов П. 310
 Слабченко М. 19, 22
 Слуцькі (Оельковичі) 65
 Сміт Д. 54
 Смяровський Я. 98, 99, 103, 277,
 279
 Снеллер З. В. 56
 Собеський М. 166
 Собеський Я. 213, 322, 327, 335,
 336, 339, 345—347, 349, 351
 Собіленко З. 71
 Сокирко О. 28
 Соколовський 325
 Соловйов С. 10, 15
 Сомко Я. 316, 319, 326
 Сорокін П. 35
 Софонович Ф. 32, 98
 Стапко 102
 Старовольський 242
 Стахів М. 10
 Стемповський 134
 Стеньгач Н. 10
 Степко 177
 Стецюк К. 26
 Стороженко І. 27, 28, 83, 87, 92
 Стрижевський Я. 102
 Стріла П. 328
 Струкевич О. 10, 28
 Субтельний О. 10, 26, 27
 Сулимка Д. 327
 Суличич М. 121, 124
 Суханов А. 118
 Сухиня Л. 187
 Суховієнко П. 28, 339, 342, 343
 Суша 131
 Таборенко 106
 Таїрова-Яковлева Т. 10, 16, 17,
 184
 Тафраї І. 280
 Твардовський С. 12, 32, 33, 94,
 159
 Темберський С. 33
 Теңде К. де 68
 Терлецький О. 10, 21
 Тесленко І. 31
 Тетерівка І. 263
 Тетеря П. 193, 198, 206, 209,
 214, 217, 224, 228, 232, 233,
 236, 262, 265, 280, 294, 318,
 326—330
 Тисс-Крохмалюк О. 10, 27
 Тиша М. 174
 Тишкевич Ф. 115, 134
 Тілі Ч. 45
 Ткаченко М. 22
 Токайчук 81
 Томазов В. 28
 Томашівський С. 19, 246
 Томкевич В. 13
 Топига Б. 81, 85
 Торрес Д. 119
 Третяк 189
 Тризна 146, 147
 Троїцький Б. 205
 Троць О. 193
 Трубецькой О. 224, 312
 Тугай-бей 84—86, 95, 96, 241

Тукальський Й. 42, 57, 215, 223,
224, 235, 327, 328, 337, 339,
342, 345, 348, 351

Турівець С. 328

Тяпкін В. 337

Тяплушкін О. 89

Убальд (Хубальд) Х. 115, 138,
139, 142

Удовиченко 181

Уманець П. 167

Унковський Г. 104, 215, 248, 276

Феденко П. 117

Федоренко (Федорович) І. 101,
102, 177

Федор 174

Федоров Б. 23

Федорук Я. 10, 28

Феофан 74

Фердинанд III 119

Филимонович М. 224

Фірлей А. 103—111, 176

Флоря Б. 10, 17

Форстер Р. 45

Франз М. 10, 15

Франко І. 54, 207, 355

Франциск Е. 33

Фрикач М. 32

Фрідріх Вільгельм 39, 301, 302,
347

Фрідріх К. 45

Ханенко М. 28, 238, 342—344,
346—348, 350

Хантингтон С. 45

Харазний 96

Харишин М. 28

Хилков Ф. 161, 162, 164, 167, 169

Хінчевська-Генель Т. 10

Хмелецький А. 149, 162

Хмелецький М. 83, 240

Хмельницький Б. 12—20, 23,

25—28, 36, 39, 53, 57, 59, 60,

78—87, 89, 91—124, 126—

142, 144—174, 176—195,

197—200, 204, 206, 208—210,

212—225, 228, 229, 231—268,

270, 272, 274—278, 281—307,

313, 321, 322, 331, 334, 336,

340, 341, 344, 345, 354, 356,

357, 359

Хмельницький З. 96

Хмельницький М. 78

Хмельницький Т. 81, 119, 165,

167, 168, 252, 277, 282, 292,

293, 307

Хмельницький Ю. 18, 28, 40,

206, 209, 217, 218, 236, 238,

260—262, 265, 269, 277, 287,

304—308, 313—315, 318,

320, 323, 327, 338, 342, 343

Ходирев Г. 17

Храповицький Я. 32

Худолій 254

Щедровський Я. 32

Щибульський В. 28

Чаплинський Д. 81

Чарнецький С. 84, 86, 106, 132,

134, 135, 252, 329, 330

Чарнковський С. 63

Чарнота І. 103, 116, 277

Чарторийський О. 64

Чарторийські 65

Чевага М. 96

Чекаловський Ф. 337

Челебі Е. 32

Четвертинський 115

Чистозвонов О. 54, 55
Чорне Лихо 162
Чорний З. 242
Чуйко 90
Чухліб Т. 10, 28

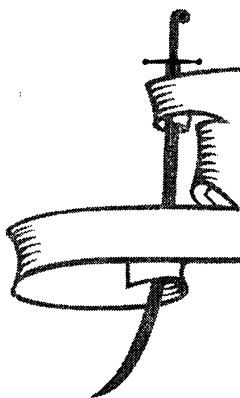
Шагін-ага 298, 299
Шайноха К. 12
Шебеші Ф. 302, 305
Шевальє П. 33
Шевченко Т. 18, 355
Шевченко Ф. 10, 25, 57, 229,
281
Шелухін С. 10, 26
Шемберг Я. 81, 82, 84, 86
Шереметьєв В. 309
Шереметьєв П. 214, 341
Шиманський М. 23
Ширин-бей 328
Шмелінг 134
Шпаченко Р. 122
Шульга М. 328
Шумейка П. 180, 187, 234
Шумлянський Й. 345, 349,
351
Шумовський 134

Щенний-Гербурт Я. 73
Щербак В. 10, 27
Щербан К. 300
Щербич П. 205

Юзефович Я. 33

Яблоновський А. 12
Яблоновський С. 330
Яворський М. 10, 22
Яворський С. 357
Яковлів А. 10, 21
Яловий К. 325
Ян Казимир 15, 68, 98, 99, 104—
106, 108, 111, 114—117, 119,
121, 126, 131—144, 160, 161,
169, 191, 215, 246, 248, 252,
254—256, 272, 277, 278, 284,
287, 297—299, 326, 327, 337
Яненко П. 282
Янецький С. 111
Янкула 123
Яремка 96
Ярмола 193
Ярослав Мудрий 259
Ярошинський О. 28
Яскульський М. 168
Яцкевич Г. 106
Яцько 190

Abrahamowicz Z. 31
Gawronski R. F. 31
Grabowski A. 31
Kluczycski F. 31
Michalowski J. 31
Nagielski M. 32
Wolinski J. 32

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ
ВАЛЕРІЙ СТЕПАНКОВ
УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА
РЕВОЛЮЦІЯ XVII ст.
(1648–1676 pp.)

Редактор О. Г. Пазюк
Художнє оформлення О. Я. Остапова
Технічний редактор Т. М. Новікова
Комп'ютерна верстка Н. В. Єрмак
Коректор І. Г. Ярошенко

Підписано до друку 28.10.2009. Формат 60 × 90^{1/4}₁₆.
Гарнітура «Lazurski». Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 28,0. Обл.-вид. арк. 26,0.
Наклад 1000 прим. Зам. 9-76.

Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04655, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92, 425-35-66.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
www.publish-ukma.kiev.ua/ua

Смолій Валерій, Степанков Валерій
С 51 Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). –
К: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.

ISBN 978-966-518-522-2

У праці на ґрунтовній джерельній базі та з урахуванням досягнень вітчизняної і світової історичної думки в царині дослідження революційних рухів раннього нового часу зроблено спробу представити феномен Української революції XVII ст. в сукупності та взаємодії його політичних, соціальних, економічних і ментально-свідомісних складових, а також показати її роль і місце в українській і європейській історії.

Розраховано на вчителів, наукових працівників, викладачів та студентів, широкий читацький загал.

УДК 94(477)„1648/1676”
ББК 63.3(4 Укр)44